

UMEÅ UNIVERSITET

Tillgängliggjort av Umeå universitet enligt avtal med avtalslicensverkan som ingåtts med medlemmarna i den kollektiva förvaltningsorganisationen Bonus Copyright Access.

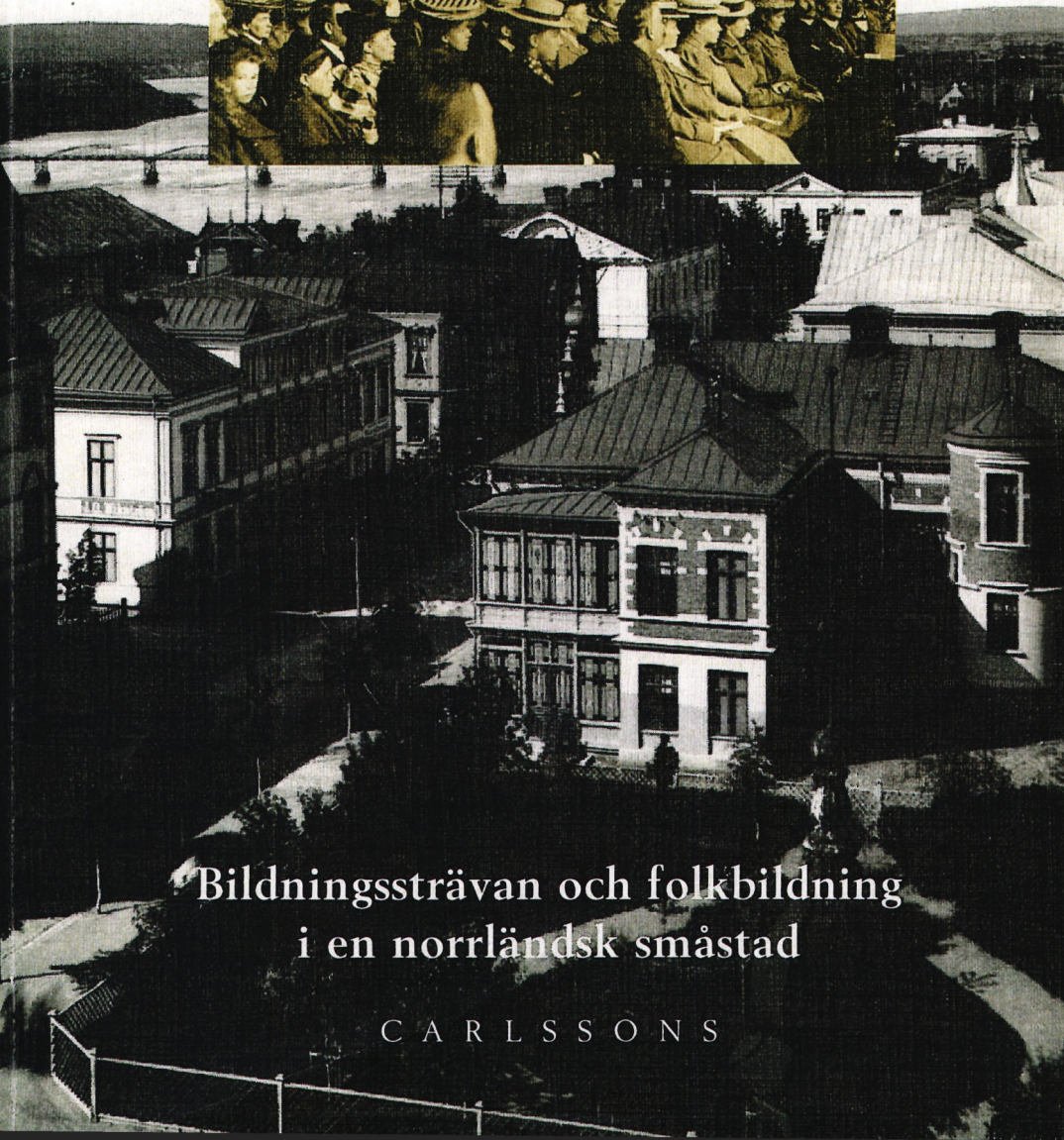
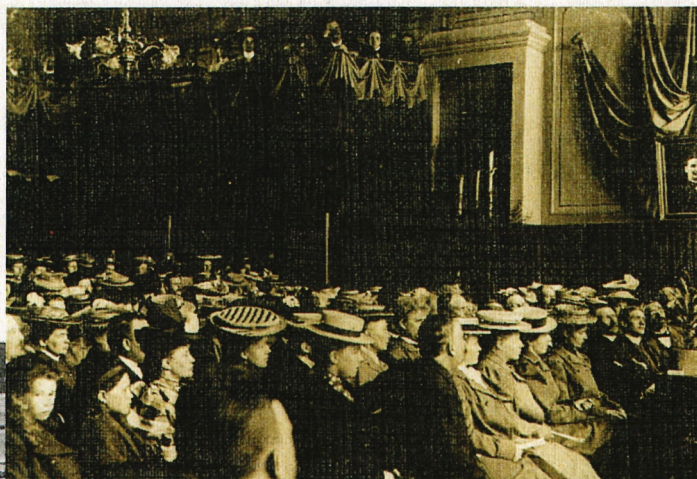
Får användas i enlighet med gällande lagstiftning.

Provided by Umeå University by extended collective licence in agreement with the members of Bonus Copyright Access.

May be used according to current legislation.

Björn Olsson

DEN BILDADE BORGAREN

Bildningssträvan och folkbildning
i en norrländsk småstad

CARLSSONS

Umeå Stadsplan 1911
 av Umeå Stadsplaneringsnämnd
 och Umeå Stadsfullmäktige
 1911

KARTA

UMEÅ STADS

planlagda område samt förstaden

HAGA

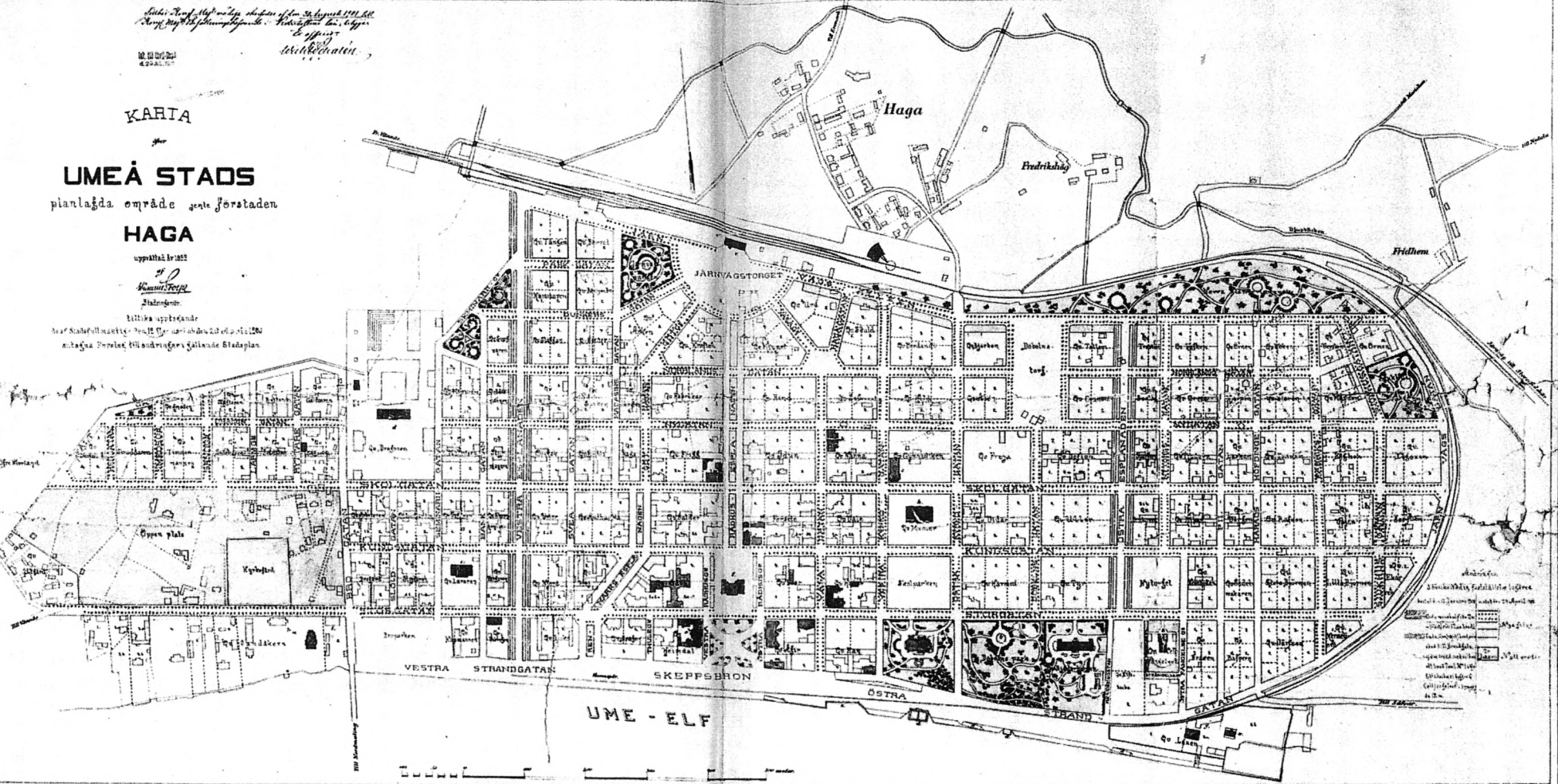
upplagd 1911

Umeå Stadsplan

Umeå Stadsplan

Umeå Stadsfullmäktige 1911

- 1. Stadsplan
- 2. Stadsplan
- 3. Stadsplan
- 4. Stadsplan
- 5. Stadsplan
- 6. Stadsplan
- 7. Stadsplan
- 8. Stadsplan
- 9. Stadsplan
- 10. Stadsplan
- 11. Stadsplan
- 12. Stadsplan
- 13. Stadsplan
- 14. Stadsplan
- 15. Stadsplan
- 16. Stadsplan
- 17. Stadsplan
- 18. Stadsplan
- 19. Stadsplan
- 20. Stadsplan
- 21. Stadsplan
- 22. Stadsplan
- 23. Stadsplan
- 24. Stadsplan
- 25. Stadsplan
- 26. Stadsplan
- 27. Stadsplan
- 28. Stadsplan
- 29. Stadsplan
- 30. Stadsplan
- 31. Stadsplan
- 32. Stadsplan
- 33. Stadsplan
- 34. Stadsplan
- 35. Stadsplan
- 36. Stadsplan
- 37. Stadsplan
- 38. Stadsplan
- 39. Stadsplan
- 40. Stadsplan
- 41. Stadsplan
- 42. Stadsplan
- 43. Stadsplan
- 44. Stadsplan
- 45. Stadsplan
- 46. Stadsplan
- 47. Stadsplan
- 48. Stadsplan
- 49. Stadsplan
- 50. Stadsplan
- 51. Stadsplan
- 52. Stadsplan
- 53. Stadsplan
- 54. Stadsplan
- 55. Stadsplan
- 56. Stadsplan
- 57. Stadsplan
- 58. Stadsplan
- 59. Stadsplan
- 60. Stadsplan
- 61. Stadsplan
- 62. Stadsplan
- 63. Stadsplan
- 64. Stadsplan
- 65. Stadsplan
- 66. Stadsplan
- 67. Stadsplan
- 68. Stadsplan
- 69. Stadsplan
- 70. Stadsplan
- 71. Stadsplan
- 72. Stadsplan
- 73. Stadsplan
- 74. Stadsplan
- 75. Stadsplan
- 76. Stadsplan
- 77. Stadsplan
- 78. Stadsplan
- 79. Stadsplan
- 80. Stadsplan
- 81. Stadsplan
- 82. Stadsplan
- 83. Stadsplan
- 84. Stadsplan
- 85. Stadsplan
- 86. Stadsplan
- 87. Stadsplan
- 88. Stadsplan
- 89. Stadsplan
- 90. Stadsplan
- 91. Stadsplan
- 92. Stadsplan
- 93. Stadsplan
- 94. Stadsplan
- 95. Stadsplan
- 96. Stadsplan
- 97. Stadsplan
- 98. Stadsplan
- 99. Stadsplan
- 100. Stadsplan

Umeå Stadsplan 1911
 av Umeå Stadsplaneringsnämnd
 och Umeå Stadsfullmäktige
 1911

DEN BILDADE BORGAREN

Den bildade borgaren porträtterad i hemmiljö. Foto från ett umehem strax före första världskriget. Ur Astrid Värings samlingar.

BJÖRN OLSSON

Den bildade borgaren

Bildningssträvan och folkbildning
i en norrländsk småstad

CARLSSONS

Omslagsbild:

Utsikt över Umeå stad 1905, i vänsterkant skymtar gaveln av Stora hotellet. Infällda bilden visar mötespublik i ordenshuset vid ungefär samma tid. Foton i VLM:s bildsamling. Pärmens insida: Stadsplan över Umeå och Haga, upprättad 1899 av stadsingenjör Wilhelm Stolpe. Husen av sten markerade med mörk ton. Foto av original i stadsbyggnadskontorets arkiv.

Carlsson Bokförlag
Stora Nygatan 31, 111 27 Stockholm
Tel 08-411 23 49

© 1994 Björn Olsson och Carlsson Bokförlag
Omslag Arne Öström
GOTAB, Stockholm 1994
ISBN 91 7798 869 8
ISSN 0560 2416
(Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar)

Till Eva, Gustav och Olov

Innehåll

FÖRORD	11
INLEDNING	13
<i>Bildning i blickpunkten</i>	16
<i>Det lokala perspektivets poäng</i>	18
<i>En regional historia</i>	20
<i>Läsarens vägledning</i>	21
<u>BANBRYTARNA</u>	25
ETT BEGREPPS UTGÅNGSPUNKT	27
<i>Skapandet av det intellektuella livets förutsättningar</i>	27
<i>Skola, undervisning och bildning i Umeås äldsta tid</i>	28
Borgarbarnens skolor	29
Kyrkans hemundervisning	31
Den pietistiska strömningen	33
<i>Konturer av tankemönster och bildningsideal</i>	40
<i>Mönstrets undantag: landsortsakademikerna</i>	42
<i>En överblick</i>	45
DET INTELLEKTUELLA LIVETS NYA FORMER	47
<i>1800-talets fria och frivilliga bildningssällskap</i>	47
<i>Världens nordligaste läsesällskap</i>	49
<i>Den kulturella miljön tättnar</i>	52
<i>Hushållningssällskapet – mellan makt och myndighet</i>	56
<i>Den litterära salongen på Backen</i>	63
<i>Arbetsföreningen – ”en bildningens vågbrytare nedåt”</i>	70
<i>Bitarna fogas samman</i>	80
1890-TALET UMEÅ	88
<i>Den nya staden</i>	88
<i>De religiösa, de nyktra och de bildade – tre livsstilar</i>	98
<i>”Den bildade klassen”</i>	108
<i>Umeå läseförening</i>	113
FRÅN BILDNING TILL FOLKBILDNING	117
<i>Det nationella rummets fasta inventarier</i>	117
<i>Föreläsningarna och statsbidraget</i>	118
<i>Kulturradikalismen och Verdandi</i>	122

<i>Folkbildningen och det sociala arbetet</i>	129
<i>Centralbyråer och förmedlingsorgan</i>	133
<u>ERÖVRARNA</u>	139
FOLKBILDNINGSFÖRENINGEN MINERVA	141
<i>Verksamhetens teori och vardag</i>	141
I. BIBLIOTEKET	144
<i>Den yttre ramen</i>	147
Läsestugan	149
Föreståndarinnefrågan	155
Gratisprincipen	157
Folkbibliotekets ekonomi och förebild	158
<i>Innehåll</i>	161
Bokbestånd	161
Låntagarna	165
Litteraturval	168
II. FÖRELÄSNINGARNA	172
Föreläsningen som kulturyttring	172
Tidningarna	176
<i>Den yttre ramen</i>	181
Lokalen	181
Dag och tid	183
Den elektriska frågan	186
Föreläsningsföreståndaren	189
Föreläsarna	203
<i>Innehåll</i>	206
Folkhögskolekurserna	220
Västerbottens föreläsningsförbund och idealplanen	222
Publiken	223
MINERVA OCH TIDENS FRÅGOR	227
<i>Några strömningar och händelser 1903–1906</i>	227
Arbetsfrågan	228
Den första arbetarkommunen	232
Första demonstrationen	238
Sommarkonflikterna	241
Svenska arbetareförbundet och Svenska folkförbundet	252
Egnahemsfrågan	262

Rösträttsfrågan	272
Föreningen för kvinnans politiska rösträtt	278
DEN BILDADE BORGAREN	287
Bärande tankar i en föreställningsvärld	287
Samhället som organism	288
Folkgemenskapens samhälle	289
Det demokratiska samhället	291
Centralt och lokalt	293
Borgarbildning och arbetarbildning	294
EPILOG	297
THE EDUCATED CITIZEN: ADULT EDUCATION AND THE QUEST FOR LEARNING IN A SMALL NORTHERN TOWN	300
<i>Summary in English</i>	300
NOTER	309
KÄLLOR OCH LITTERATUR	349
PERSONFÖRTECKNING	361

Förord

Det var i Ronnys soffa, den tjänsterumsmöbel som professorer i vårt ämne litet diskret brukar markera sin ställning med, som jag knöt den första kontakten med den bildade borgaren. Som nybliven doktorand hade jag uppsökt min blivande handledare för att diskutera ett möjligt avhandlingsämne. Borgerliga bildningsideal, idéspredning, ett lokalt material var några ord som flög genom luften vid denna vår första träff. En uppgift byggd på dessa komponenter föreföll överblickbar, den hade klara gränser i tid och rum och arkivmaterialet befanns vara behändigt till omfånget. Minnesbilderna av samtalet är ganska klara på dessa punkter, men stunden förefaller mig nu oändligt avlägsen.

Naturligtvis blev verkligheten annorlunda. Huvudmaterialet ledde mig vidare till nya arkiv och ämnesområden, avgränsningarna visade sig sakna tydliga konturer, tidsaxeln tänjdes ut. Det som först var tänkt som en punktstudie av en folkbildningsförening, började på ett sent stadium mer få drag av en skapelseberättelse, som någon vid ett seminarium en gång uttryckte det. Omständigheter som har att göra med forskningsprocessens eget inneboende liv ledde arbetet i den riktningen, men så här efteråt är jag böjd att tro att kursändringen varit till fördel för slutresultatet.

För den som beträder ett okänt forskningsfält förflyter i regel en första tid då allt tycks stå stilla – inte en rad blir skriven, arkiven är inte kända ens till namn och man står svarslös inför omgivningens frågor om vad man sysslar med. Ändå är perioden viktig på sitt sätt, då ritas en sorts inre karta upp över ämnets topografi. För mig betydde de miniseminarier som en tid hölls inom projektet "Norrlands bildningshistoria" mycket i det avseendet, och dem jag har att tacka för det är deltagarna Ronny Ambjörnsson, Dag Nordmark, Roger Qvarsell och Bosse Sundin. Sådana slags prestigelösa möten kring ett gemensamt intresse är kanske det mest stimulerande universitetstraditionen har att erbjuda en ny doktorand. I ett senare skede kom kontakterna med folkbildningsnätverket Mimer att spela en liknande roll – där kom vettiga synpunkter att begrunda från Bernt, Inge, Kerstin, Lars, Maj, Mats, Nils-Åke och många andra.

Inför ett förord, om inte förr, blir det uppenbart i hur hög grad det färdiga arbetet bygger på många kollegers och vänners medverkan. För en kritisk närläsning av texter i olika stadier har Rut Berggren, Pär Eliasson, Stephen Fruitman, Roger Jacobsson, Mats Myrstener, Karin

Nordberg, Sverker Sörlin och Elsy Wennström svarat; era engagerade kommentarer, frågetecken och kråkor i kanten har varit ovärderliga för att rikta uppmärksamhet på saker som träffat min blinda fläck. Till dessa kritiska bedömare som ägnas en tacksam tanke hör förstås också kollegerna vid idéhistoriska institutionen i Umeå – en vänkrets som, trots sin blandning av intressen och åldrar, hålls ihop av en sällsynt samhörighet i synen på tillvarons grundläggande värden.

Mest för att föra det här arbetet i hamn har emellertid min handledare, professor Ronny Ambjörnsson, betytt. Likt sin företrädare Gunnar Eriksson, vars seminarier jag hade förmånen att delta i under min grundutbildning, hävdar han vår disciplins folkbildande uppgift. Ronny har varit förebild för mig inte bara genom sin forskning, utan också i sitt sätt att se på ämnet. Med fin känsla för det som skiljer det levda livet från det tänkta, även hos en doktorand, har han i en kamratlig anda men ändå med kritisk skärpa utövat sitt handledarskap. Återkommande har hans ord varit vid handledarträffarnas slut: "Det är bra – jobba på!" Det har alltid känts lika uppmuntrande, märkligt nog!

I skymundan kommer lätt den kringstruktur som bygger upp en forskarmiljö. Sommarheta dagar har jag förlorat begrepp om tid och rum i Folkrörelsearkivets svala gångar, där redan den doft som arkivmaterialet lämnar ifrån sig öppnar dörrar in i det förflutna. Karl-Ivar Åsander, Cuno Bernhardsson och Monica Sténs har med osviklig precision lett mig till rätt hylla eller kapsel då jag själv inte alltid vetat vad jag letar efter. Samma beredvillighet att engagera sig mer än tjänsten egentligen kräver har jag också mött hos personalen vid Forskningsarkivet och vid Umeå universitetsbibliotek, liksom vid Västerbottens museums bildarkiv och avdelningar för foto och reproduktion. Skytteanska Samfundet samt Stockholms arbetareinstitutsförening, slutligen, har med sina publiceringsbidrag gjort denna publikation möjlig.

Någon har sagt att en publicerad doktorsavhandling inte är något bevis på särskilda förståndsgåvor, utan bara visar att författaren besitter ovanlig tjurighet. Om med det sista menas uthållighet, så bör den egenskapen i ännu högre grad tillskrivas författarens familj, vars tillvaro aldrig livas av forskarmödornas korta euforiska ögonblick. Eva, Gustav och Olov tillägnar jag denna bok som tack för att ni hårdat ut. Nu har turen kommit till mig att uppfylla min del av det fördrag vi en gång ingick.

Inledning

Gräv där du står! Det var den uppmaning som för drygt ett decennium sedan band samman en generation av unga och gamla i studiecirklar, och som inspirerade och entusiasmerade amatörforskare runt om i landet.¹ I dag låter formeln ganska urvattnad men Sven Lindqvist, dess upphovsman, kan säkert ändå bära uttryckets trivialisering med jämnmod och kanske även med ett visst mått av stolthet. Parollens förlorade fräschör säger nämligen något om hur hans perspektiv på historieskrivning på kort tid har vunnit spridning och så upptagits i vårt vardagsspråk att det blivit till en sliten fras.

I början på 1980-talet, då jag först började umgås med de tankar som småningom ledde till denna avhandling, hade nog gräv där du står-rörelsens stjärna redan nått zenit, men på mig utövade den fortfarande sin attraktion. I den lindqvistska historiesynen, som var uppbyggd kring flera komponenter, var det i synnerhet en aspekt som grep tag i mig: uppfattningen att det i den lokala historien fanns en allmängiltig kunskap att hämta, och att det lokala skeendet stod i ett bestämt och många gånger nära förhållande till en större verklighet. Detta synsätt öppnade mina ögon för nya sammanhang i en tidigare till synes bekant värld. Mina rötter finns i umetrakten. Till barndomen hade hört berättelser om hur olika folkliga rörelser, då de kommit till bygden, bidragit till att ge en speciell mening och färdriktning åt många människors liv. Vuxenvärlden hade dittills för mig förefallit förankrad i en fantasilös materialism, fylld av vardagens rutiner, men de berättelser jag fick höra liksom de outtalade tankesystem som mötte mig i ordenshus, bönhus, folkbibliotek, idrottsförening och den lokala partiavdelningen, alla i mitt grannskap, fick nu en ny innebörd. En insikt växte fram som i efterskott upprättade mångas anseende i mina ögon: hos flera av människorna i min närhet hade det tydligen funnits ett tankeliv buret av drömmar, av en levande vision eller en fast övertygelse.

Inte sällan tycktes i detta dolda liv ha funnits invävt ett egensinnigt

motstånd mot samhällets huvudström. I botten föreföll ha legat en känsla av missnöje med hur samhället utvecklades, och mycket i dessa människors strävan hade gått ut på att ändra denna utveckling. Ett av de viktigaste redskapen för att åstadkomma förändringen hade varit bildning, det var i detta sammanhang som ordenshuset, bönhuset, folkbiblioteket och partilokalen hade ingått. Där hade ett upplysningsarbete bedrivits för de egna medlemmarna, men det var också en bildningsverksamhet riktad mot omvärlden i syfte att småningom vinna förståelse för de egna argumenten i de församlingar där samhällets stora frågor avgjordes.

Ingen institution i Umeå torde ha betytt mer när det gäller att påverka stadsbornas bildningsvärld än biblioteks- och läseföreningen Minerva. Föreningen var verksam mellan åren 1903 och 1968, och genom att den lockade såväl nykterhetsrörelsens och arbetarrörelsens som fosterlandsstiftelsens folk till sig blev den under flera decennier ett kraftfullt centrum för idéspredning och debatt i umetrakten. De viktigaste instrumenten i denna folkbildningsverksamhet var de offentliga föreläsningar som anordnades samt bokutlåning från det egna folkbiblioteket. Folkbildningsarbetet kunde också ta sig andra former – kvällskurser, underhållningsaftnar, utställningar eller liknande. Av det jag fick höra av äldre umebor framstod det klart att Minerva i sin tid varit en betydande kulturhård, den brett upplagda verksamheten hade givit impulser som kommit att forma och strukturera mångaas tänkande för resten av livet.

När jag småningom började läsa idéhistoria drogs på nytt mitt intresse till dessa lågmälda idéer vars avtryck funnits i min omgivning under uppväxten. Om jag ville tränga in i denna tankevärld föreföll det rimligt att söka sig tillbaka till Minerva och dess bildningsverksamhet. Riktigt rumsrent uppfattades det dock inte att på akademisk nivå ta sig an ett sådant forskningsområde. Lokal idéhistoria framstod för många inom ämnet som alltför trångsynt och nära länkad till hembygdspatriotism, de idéer som kom till uttryck i sådana folkliga miljöer brast i komplexitet, hävdades det. Det var egentligen först genom gräv där du står-rörelsens sätt att närma sig den lokala miljön som det började anses legitimt att utforska även den lilla världens tankeliv. Genom betraktande av de lokala idéerna som delar av ett kollektivt tänkande skapades ett perspektiv som sprängde lokalhistoriens ofta snäva ram och gav detta forskningsfält ett allmängiltigt intresse.

Styrd av tanken att Minerva kunde bli utgångspunkt för en studie i bildning och idéspredning började jag inventera den kvarlåtenskap som föreningen lämnat efter sig. Där fanns mötesprotokoll, medlemsregister,

korrespondens, föreläsningsprogram, några verksamhetsberättelser och en mängd räkenskaper.² Sammantaget upptog materialet ungefär två hyllmeter vid Folk rörelsearkivet i Umeå. En närmare granskning avslöjade emellertid att kontinuitet endast fanns för de första tio åren samt för de sista decennierna. Av de båda tidsavsnitten fångade framför allt den äldre tiden min nyfikenhet; det var då som föreningen drog upp de konturer som länge blev bestående. För de åren var protokollen ännu ganska informationsrika, beskrivningen av arbetsformer och målsättningar hade inte hunnit stelna i rituella ordvändningar. Första perioden bar också det särdraget att Minerva då var ensam på den lokala folkbildningsarenan. Visionen var en folkbildning för alla och med alla inblandade. Detta gränsöverskridande drag fanns också i den nationella rörelsen vid samma tid. Folkbildningen befann sig just då i en fas av omorientering och flera utvecklingslinjer föreföll möjliga. Vägen ut ur detta relativt öppna tillstånd anträdde efterorstrejken 1909 med dess polarisering av samhällslivet, och genom studieförbundens tillkomst från 1912 och framåt fördelades folkbildningsfältet småningom mellan olika intressenter.

När jag i början försökte sätta mig in i Minervas verksamhet och protokollen inte räckte till, vände jag mig ibland till ortspressen. Men ju djupare jag trängde, desto tydligare blev jag medveten om den samman-satta roll tidningarna spelade i sammanhanget: de var samtidigt både spegel och aktör på den arena där Minerva verkade. I den första rollen förmedlade de hur föreningen uppfattades av dem som stod utanför den lilla krets som utgjorde Minervas kärna. Genom att varje tidning hade sina läsare i en speciell samhällsgrupp, fick dock det som stod att läsa sin speciella karaktär; i bevakningen av föreningens aktiviteter märktes den sociala dynamik som omgärdade folkbildningsarbetet. Referaten var också ofta komprimerade framställningar av föredragen, varigenom tidningstexten blev en sorts andra led i bildningsarbetet. Men värdet i tidningarna kunde också ligga på andra plan. Ett begränsat antal namn dök återkommande upp på tidningssidorna i skilda konstellationer och avslöjade okända nätverk, händelser och påståenden blev möjliga att pröva utifrån de fyra tidningarnas skilda utsagor. Genom ortspressen länkades folkbildningsarbetet till umeborna och deras vardag, kan man säga.

Det var också genom tidningarna som mitt perspektiv på föreningen tillfördes ytterligare en dimension. Inledningsvis hade inställningen varit att Minerva vid grundandet representerat något helt nytt, ett inslag av modernitet i en omgivning behärskad av traditionalism. Och visst utgick från föreningen en rörelse riktad mot framtiden, men genom lokal-

pressen fick jag också syn på ett sammanhang bakåt. Minerva kunde ses som slutet på en lång borgerlig bildningstradition i staden. Föreningsbildningen var det sista exemplet på hur en grupp ur stadsborgerskapet upphöjt föreställningen om den bildade borgaren till en livsstil och en strategi. Det var på resterna av dessa äldre strukturer för bildning som Minerva vilade. Drag av de ideal och föreställningar som en gång odlats föreföll att dyka upp i föreningen parallellt med de nya folkbildningsidéerna. För förståelsen av Minerva blev det därför viktigt att inte bara följa den lokala bildningens väg framåt utan också bakåt i tiden.

I utrymmet mellan det som varit min ambition och källornas möjlighet har avgränsningarna för denna studie fått växa fram. Platsen som undersöks är Umeå stad med dess borgerskap. Tillfälligt dras också kyrkoherdebostället en bit utanför tullarna in, eftersom det på bildningens område en tid kunde betraktas som en enklav till staden. Det högre stadsborgerskapet sökte sig då till den kulturella atmosfären där, och boställets kyrkoherdar verkade i sin tur i stadsmiljön som själasörjare och ansvariga för skola och husförhör. Kronologin börjar med det första bildningsarbetet i samband med Umeås grundande 1622. Därefter presenteras ett urval kulturmiljöer som på olika sätt förefaller att ha lämnat sitt bidrag till det fortsatta intellektuella livet på orten. Det jag försöker beskriva är hur ett stadsrum fylls med allehanda idéinslag och föreställningar, det som utgör umebornas intellektuella värld vid Minervas grundande. Väl framme vid den tidpunkten tar den direkta närstudien vid, undersökningen av Minerva. Tidsramen för den spänner över åren 1903–1912, en period för vilken löpande protokoll finns bevarade.

Bildning i blickpunkten

Bildning som ett led i att förändra samhället hör inte bara det förgångna till. Efter några decennier i skymundan har begreppet åter kommit i blickpunkten, och det som givit det förnyad aktualitet har varit det moderna samhällets förändrade struktur. Nya krav har börjat ställas på medborgarna. I detta sammanhang har bildning, utbildning och folkbildning allt oftare framställts som möjliga vägar att möta det som brukar beskrivas som ett annalkande informations-, kunskaps- och utbildningssamhälle. Ett nyvaknat intresse för de gamla bildningsfrågorna märks om inte annat i den mängd rapporter och utredningar från de senaste åren som behandlat utvecklingen av vårt utbildningssystem. Tyngst vägande är Läroplanskommitténs huvudbetänkande från 1992,

Skola för bildning, som genomgående låter sitt resonemang löpa i bildningshistoriska fåror. Föregående läroplaner förkastas, de beskrivs som anpassade till nuets krav vilket gjort dem känsliga för målstyrning och tillfälliga trender. Den enda solida plattformen att utgå ifrån är de skilda bildningstraditioner vi känner, säger utredarna. "Skolans bildningsarbete måste [...] bygga på seklers samlade erfarenheter", slås det fast.³

En mer teoretisk och i sitt sammanhang obunden diskussion om vad bildning och folkbildning egentligen är har också förts de senaste åren, och inom ämnet idéhistoria finner vi den utvecklade framförallt i två avhandlingar från 1991. I den ena av dem, *Bildningens väg*, har Bernt Gustavsson analyserat bildningens innehåll och värde hos några av arbetarrörelsens tidiga ledare, medan Crister Skoglund i den andra, *Vita mössor under röda fanor*, undersökt dessa företeelser inom studentradikalismen.⁴ Från samma år är även pedagogen Lars Arvidsons bok *Folkbildning och självuppföstran*, som belyser folkbildningsideologen Oscar Olsson och dennes bildningssyn.⁵ Arbetena har varit betydelsefulla genom att de problematiserat det i vardagslag ofta ganska oreflekterade användandet av ordet bildning. Författarna har sönderdelat begreppet folkbildning i dess beståndsdelar, men samtidigt bistått läsaren med olika sorteringsinstrument som gjort det möjligt att orientera sig i denna av dem atomiserade begreppsvärld.

Ett gemensamt drag i dessa studier har varit att bildningsfrågorna betraktats utifrån ett centralt perspektiv. Författarna har beskrivit de tankar om bildning och folkbildning som funnits hos personer eller organisationer i bildnings- och folkrörelsernas topp. Motsvarande analyser som hämtar sin utblickspunkt från själva folkbildningsfältet, från den nivå där det egentliga folkbildningsarbetet bedrivits, har varit få. För att få en helhetsbild måste det dock vara viktigt att också belysa hur man längre ner i hierarkin såg på denna verksamhet, hur folkbildningens teori- och idévärld omsattes på gräsrotsnivå i olika omgivningar. Ett pionjärbete i det avseendet har varit Ronny Ambjörnssons studie av arbetarbildning i Holmsund.⁶ Någon motsvarande idéhistorisk studie i hur bildning och bildningsfrågorna behandlats i en borgerligt dominerad miljö har inte funnits. Det är här jag tycker mig ha en lucka att fylla då jag tagit mig an uppgiften att beskriva den folkbildningsmiljö där Minerva verkade. Vad byggde upp de olika aktörernas föreställningsvärld? Vilka uttryck fick möten mellan olika tankemönster i den omgivning som var Umeås? Och hur stämmer den centrala modellens bildningskategorier in på ett lokalt folkbildningsarbete?

Det lokala perspektivets poäng

Att närma sig folkbildningsrörelsen på det plan där själva upplysningsarbetet bedrevs handlar inte bara om att ta sig an ett åsidosatt forskningsfält, utan bakom detta val ligger också en speciell poäng. På den nivån blir det nämligen möjligt att synliggöra vissa mekanismer som ett centralt eller ett nationellt angreppssätt inte förmår att till fullo belysa. Dit hör till att börja med *folkbildningsarbetets framväxt*. Vilka är de tankestrukturer som föregår och småningom driver fram folkbildning, i vilka sociala klasser och skikt tas de första stegen, samt vilka är de bakomliggande motiven? Folkbildningstanken är en komplicerad tankekonstruktion och endast i en lokal studie går det att följa framväxten av den tankelivets infrastruktur som småningom föder en idé om folkbildning.

Den lokala studien kan också erbjuda annan kunskap. En sådan är *folkbildningens funktion* i ett samhälle. Det moderna Sveriges framväxt ur folkrörelserna och deras folkbildningsarbete är en utvecklingsmodell beskriven av många, men detaljerna i detta uppbyggnadsarbete redovisas sällan. Ofta frammanad är en närmast sakral bild av hur människor ur enklare levnadsförhållanden förr sökte sig till föreläsningssalar och folkbibliotek i sin längtan efter kunskap eller livsmening. Så var det nog också i många enskilda fall, men bilden behöver kompletteras med andra inslag för att stämma med verkligheten. Det är troligt att det också funnits andra faktorer i folkbildningsverksamheten som bidragit till dess anmärkningsvärda livskraft – faktorer som hänger samman med umgängesliv och samvaro.

Ytterligare en aspekt som kommer till synes vid studiet av en specifik bildningsmiljö är mötet mellan det nationella och det lokala. Hur dessa två sidor sammanstrålade i Minerva är uppenbart: många föreläsare rekryterades via centrala byråer, föreningens ekonomi vilade i mycket på statsbidrag och folkbiblioteket var uppbyggt efter ett riksmönster för att nämna några av de nationella banden. Men även i själva umemiljön ser vi detta möte mellan två världar, i staden fanns också staten representerad. Till staten hörde läroverket och folkskoleseminariet, regementena och landshövdingeresidenset och till dem var olika kårer av inflyttade ämbets- och tjänstemän knutna. Dessas lojalitet torde främst ha varit länkad till nationen, medan de hantverkare, köpmän och övriga som utgjorde staden kan antas ha varit starkare känslomässigt knutna till orten. Tankevärldar formade av Storsverige mötte på detta sätt lokala attityder, "svenskar" blandades med "umebor". Ur båda dessa kategorier hämtade

det lokala folkbildningsarbetet sin publik och sina funktionärer.

I sin avhandling urskiljer Bernt Gustavsson tre bildningsideal hos folkbildningens ideologer: nyhumanism, medborgarbildning och självbildning. Ställd mot dessa idealtyper kan en lokal studie ge ännu en viktig kunskap, nämligen en uppfattning om *bildningens konkreta innehåll*. Vi kan i mikroanalysen tydligt följa hur bildningens idealbilder togs om hand och omsattes, en jämförelse blir möjlig mellan program och verklighet. Det visar sig inte oväntat att Gustavssons uppdelning av bildningsidealen på det lokala planet uppvisar en mer sammansatt bild. Det är där inte alltid möjligt att särskilja dessa ideal. Ofta går de om lott.

Att beskriva bildningsarbetets framväxt, dess funktion i en bestämd miljö samt konkreta arbetsformer och inriktning är det övergripande syfte jag har med detta arbete, något som styrt studiens disposition. Att studera lokalhistorien har för mig varit ett sätt att närma mig en kunskap om något mer allmänt. Minerva får i någon mån representera andra liknande föreningar i landet, och i synnerhet då dem man kunde finna i städer med Umeås sociala karaktärsdrag. Med ett uttryck hämtat från engelsk lokalhistorisk forskning går det att beskriva mitt angreppssätt som "national history localized".⁷

Lokalhistoria uppfattad så, som ett medel att bygga upp eller bekräfta en regional eller nationell syntes, är det vanligaste synsättet då en lokal studie använts i akademiska sammanhang i Sverige.⁸ Det har dock inte saknats kritiska röster mot att på ett sådant sätt låta en lokalhistoria underordna sig rikshistorien. Lokalhistoriska undersökningar kan ha sitt eget värde utan att behöva länkas till en nations utveckling, har det hävdats. När lokalhistorien får en affirmativ eller komparativ funktion gentemot rikshistorien blir det centrala värderingar som prioriteras. Det är framförallt utanför Sverige som lokalhistoriska undersökningar utifrån ett sådant resonemang tillmätts ett självständigt värde.⁹ Möjligen kan detta bero på att centralmakten där spelat en annan roll, men även hos oss har tanken om lokalhistorien som ett mål i sig fått fäste.¹⁰ I den mångåriga svenska metoddiskussionen om centrum och periferi har den lokala studiens roll också ofta varit uppe till debatt. På ett klagande sätt har de olika positioner som debattörerna då intagit definierats och exemplifierats av historikern Eva Österberg, och personligen finner hon den lokalt avgränsade mikroanalysen speciellt fruktbar för att ge svar på frågor av socialhistorisk art.¹¹

En regional historia

Detta arbete ingår i ett forskningsprojekt kallat "Norrlands bildningshistoria", som bedrivits vid institutionen för idéhistoria i Umeå. Bakom projektet har legat en vilja att ge röst åt de mer eller mindre anonyma människor som skapat de lokala bildningsmiljöer, vilka från mitten av 1800-talet format vårt lands kulturella fysionomi. Projektet innebar ett avsteg från traditionell idéhistorisk forskning som vanligen uppehållit sig i filosofiskt mer avancerade, ofta akademiska, miljöer. Vi närmade oss ämnen som etnologi och historia. Efterhand stod det emellertid klart att vi, till skillnad från dessa ämnen, i första hand intresserade oss för det tänkta livet – föreställningar, idéer, förhållningssätt. Den sociala och kulturella miljön var visserligen viktig, men endast som bakgrund för att förstå tankar och idéer. Det var idéernas dynamik vi ville komma åt och då var miljöstudiet en lämplig väg eftersom miljön kan konkretisera funktioner och samband.

Att just Norrland valdes som studieobjekt var inte bara av praktiska skäl. Norrland är ekonomiskt och kulturellt en utkant av Sverige, drag av ett närmast kolonialt förhållande till det övriga riket rädde under en lång period. Det har därför funnits anledning att reflektera över om idéer och bildning i den nordliga landsändan följt sina egna spår. De studier som hittills finns i tryck beskriver ett arbetarsamhälle (Holmsund), en skolstad (Härnösand), en godtemplarstad (Östersund) samt den viktiga roll inom idéförmedlandet som de första norrländska tidningarna och tryckerierna spelade.¹²

Mitt arbete vill behandla en borgerligt präglad norrlandsmiljö och dess idéliv. I ett inledande skede tecknas ett förlopp vars paralleller på många punkter går att återfinna i de verk inom projektet som publicerats av Roger Qvarsell och Dag Nordmark. I sin slutände blir denna undersökning emellertid också ett jämförelseobjekt att ställa mot Ronny Ambjörnssons Holmsunds-studie: hur förhåller sig den skötsamme arbetaren till den bildade borgaren? Miljöerna skiljer de olika projektarbetena åt, men samtidigt omgärdas de av en ram av likartade förutsättningar som gör det befogat att sammanföra dem under en regional beteckning, Norrlands bildningshistoria.

En läsarens vägledning

I ett arbete betitlat *Den bildade borgaren* blir givetvis bildning och borgare viktiga begrepp. Termerna kräver preciseringar: vilka är de definitioner som styrt författaren? Beträffande bildning har det i utgångsläget varit viktigt för mig att finna en värderingsfri innebörd. I en UHA-rapport från 1982 skriver Ragnar Ohlsson att ordet bildning allmänt täcker "den process av påverkan och självpåverkan som gör att en människas personlighet och hennes uppfattning om världen formas, samt resultatet av denna process".¹³ Formuleringen speglar ungefär den uppfattning som varit vägledande för mig. Omsatt till umemiljön innebär det att bildning kunde förmedlas vid läsning, men också i samtalets form, i diskussioner eller via föreläsningar, överhuvudtaget i alla de sammanhang där kunskap överfördes. En viktig forskningsuppgift har blivit att urskilja de arenor där sådan aktivitet bedrevs, liksom att beskriva läsningens eller det talade ordets förutsättningar, organiserandet och de yttre ramarna – idéernas yttre former kan man säga. Intresset för detta utanverk har vuxit i senare tids forskning. Idéers genomslag är förmodligen inte enbart beroende av deras egen inneboende tyngd, utan också av sammanhanget och det medium som förmedlar dem, anser de som betonat detta. Exempel har då kunnat hämtas från framförallt Upplysningstidens idéspredning.¹⁴

Med utgångspunkt i en neutral bildningsdefinition går det sedan i min framställning att följa hur upplysningsivrare ger begreppet bildning olika laddning. De häftar sina egna värderingar och föreställningar till ordet och förändrar dess innebörd. Sällan formulerar de verbalt sin bildningssyn, utan oftare sker det i själva handlingen, i det bildningsarbete de bedriver. På det viset får de själva under framställningens gång ge sitt personligt färgade svar på vad bildning är. Folkbildning blir i sin tur denna bildning riktad till många. I det avslutande kapitlet knyts sedan åter an till frågorna om bildning och folkbildning i en sammanfattande översikt.

Tolkningen av det andra nyckelbegreppet, borgare, är litet mer problematisk. För 1600-talet och början av 1700-talet räcker det att hålla sig till ståndsdefinitionen, men därefter vidgas borgarbegreppet. Från den tiden får även människor utanför borgarståndet, men med intressen och levnadssätt som påminner om skråborgarnas räknas dit. Under 1800-talet talades det ofta om ett näringslivsborgerskap (företagare och köpmän) och ett bildningsborgerskap (akademiker och tjänstemän), mellan vilka inte sällan en viss spänning rådde. En sorts mellanställning intog de

många hantverkarna. Deras verksamhet var ofta enmansföretag varför verksamheten de bedrev kunde betraktas både som hantverk och småindustri. Socialt hörde industri- och hantverkarkategorierna samman i sitt framträdande utåt.¹⁵ För Umeå, med den för småstaden typiska blandningen av levnadsmönster, blev borgare under 1800-talet nästan synonymt med stadsbo. Klart avvikande från borgargruppen var egentligen bara tjänstefolk, tillfällighetsarbetare och en del sjödrängar som vandrade ut och in från landsbygden.

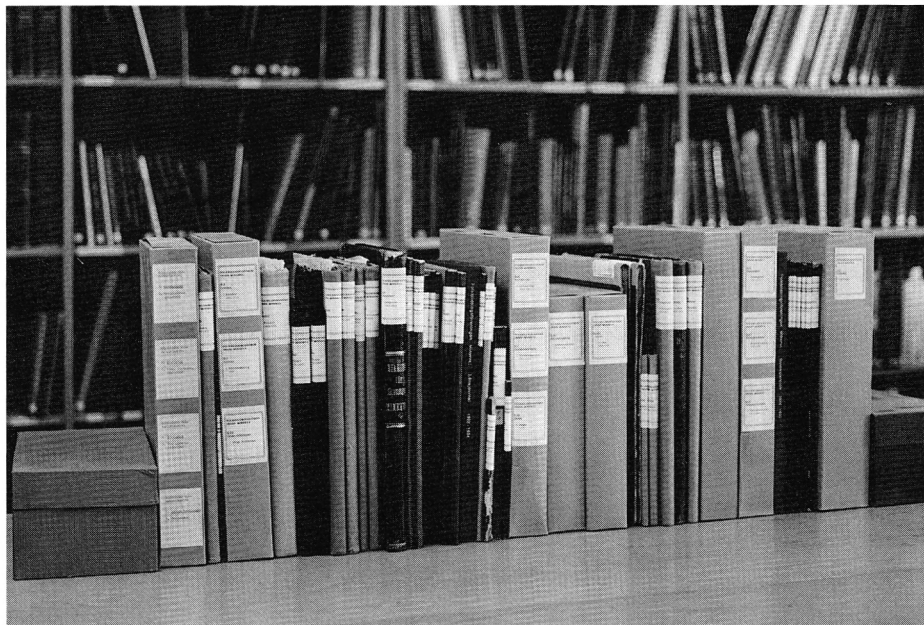
Ett uttryck som under denna svårbestämda övergångsperiod innefattade de flesta borgare är ordet medelklass, och i dagens forskning betraktas ibland borgare och medelklass som synonymer.¹⁶ Begreppet medelklass utgick inte så mycket från yrke eller status, utan mer från en gemensam självsyn och en inom gruppen framväxande ideologi. Denna grupp kände sig inta en mellanställning; de var det viktiga skiktet mellan en aristokratisk överklass och en underklass som det nya samhället vilade på, skriver Victor Svanberg.¹⁷ En sorts samhällsansvar följde med denna position, vilket gjorde att exempelvis en småindustriell hantverksmäster och en adjunkt vid läroverket kunde dela intressen. Från sekelskiftet 1900 kom borgarbegreppet att ges en mer entydig mening i Umeå. De två första industrietableringarna vid den tiden medförde att en stadsboende arbetarkår växte fram, och borgare blev då en allmän beteckning på de stadsbor som inte tillhörde arbetarklassen.

Inför de sidor som följer kan det vara lämpligt att med några ord tydliggöra hur arbetet är disponerat. I det inledande partiet med undertiteln "Banbrytarna" behandlas bildningslivets framväxt. Begrepp som bildning, folk, jämlikhet är tankeföreställningar som har en ganska kort förhistoria i Umeå, åtminstone om vi vill belägga dem hos fler än enstaka individer. Det mångröstade – polyfona – samhället har inte heller existerat särskilt länge. I de första kapitlen tecknas konturerna av olika föreställningars förhistoria i staden. Det som åskådliggörs är hur ett kognitivt system med stark makt över tanken, det luthersk-ortodoxa, småningom bryts ner. Detta möjliggör etablerandet av andra tankeformer som i sin tur bereder marken för folkbildningsrörelsens uppdykande på stadsscenen. I ett inledande skede är det inom skolan och det religiösa livet som initiativen tas, men efter en tid blir det ett antal fria och frivilliga sammanslutningar som får karaktären av kulturella centra. Det som beskrivs är inte nödvändigtvis en evolutionsprocess där den ena länken hakar i den påföljande. Mer handlar det om utvecklandet av en tankelivets infrastruktur, som först då den etablerats möjliggör formulerandet i tanke och sinnebild av den typ av samhällsrörelse som folkbildnings-

strävandena är ett uttryck för. Härigenom blir det nödvändigt att ge en bred skildring av Umeå, där allt som knyter an till bokliga studier och abstrakt tänkande redovisas.

Det andra området för belysning, folkbildningens konkreta innehåll, tar också sin början i delen "Banbrytarna", där några tidiga trevande folkbildningsinitiativ beskrivs. Sin tyngdpunkt har dock framställningen i andra delen, i det avsnitt som fått titeln "Erövrarna". Det som behandlas där är Minervas olika verksamhetsformer. Under loppet av denna redogörelse framtonar dels ett yttre skal bestående av lokaler, biblioteksböcker, skioptikonbilder, föreståndare, föreläsare och annat, dels en inre kärna, själva idéerna. Innehållet ges alltså en vid innebörd.

I delen "Banbrytarna" kommer vi också in på på det tredje problemområdet, folkbildningens funktioner. Föreningens arrangemang inlemmade i ett socialt umgängesliv åskådliggörs där liksom, i delen "Erövrarna", dess relationer till tidens andra stora frågor. Folkbildningsarbetet sätts in i ett större sammanhang, det länkas till andra strömningar i samhället, och ett nätverk av relationer och sammanbindande aktörer tecknas.

I förgrunden det material som finns kvar från folkbildningsföreningen Minervas verksamhet 1903–1968. Det omfattar bland annat mötesprotokoll, bibliotekshandlingar, medlemsregister, korrespondens, föreläsningsprogram, verksamhetsberättelser och räkenskaper. Tyvärr saknas protokollen för en femtonårsperiod och även i övrigt finns rätt betydande luckor. Foto: Stellan Wengelin, VLM.

BANBRYTARNA

Ett begrepps utgångspunkt

Skapandet av det intellektuella livets förutsättningar

Då vi i källorna stöter på yttringar av bildning är det sällan som ett isolerat ting. Bildningen har varit knuten till personer som i sin tur ingått i ett socialt sammanhang. När en ambition att sprida bildning märkts hos dem, har detta i regel varit relaterat till en vilja att på något sätt förändra. Det är en missionstanke som legat bakom upplysningsarbetet, att väcka och föra in fler proselyter i den egna tankekretsen. Ett påbörjat bildnings- och folkbildningsarbete har därigenom många gånger varit det enda direkt synliga uttrycket för pågående kraftmätningar under samhällets yta. Det har samtidigt också varit en indikation på redan igångsatta förändringar i tänkesättet hos en del av dess invånare.

Folkbildning är som abstrakt begrepp en ganska komplicerad tankekonstruktion. Den har som förutsättning att det hos den individ eller grupp som först formulerar ordet redan förut existerar en uppsättning mer eller mindre utvecklade föreställningar. Dit hör tankar om bildning, folk, tolerans, jämlikhet och andra liknande abstrakta begrepp. Sådana sinnebilder kan liknas vid folkbildningstankens byggstenar; de bygger upp större sammanhängande begreppsbildningar, vilka i sin tur utgör underlag för världsbild och livshållning. Genom att söka sig tillbaka till det intellektuella livets rötter i en viss miljö gör man det möjligt att följa framväxten av lokala tankemönster. Just beträffande Umeå verkar denna metod lämpligare än på många andra håll. För det talar Umeås jämförelsevis korta historia som stad och att där dessförinnan, innan stadsprivilegierna ännu utfärdats, knappast fanns någon egentlig samhällsbildning på platsen. Något drastiskt uttryckt går det att påstå att staden föddes som en utstakad stadsplan på en öde sandhed, varigenom bildningens väg i detta samhälle tar sin utgångspunkt i något som liknar ett synligt och bestämbar nolläge.

Förhållandena skiljer sig på denna punkt från sydligare städer i vårt land som, sett över tiden, på ett helt annat sätt befunnit sig i korsvägen för många olika kulturflöden. Dessa samhällen har genomflutits av idéer och impulser under en tidsrymd som ibland sträcker sig långt tillbaka in i medeltiden, och influensernas ursprung förlorar sig många gånger i ett tidens töcken. Vid en jämförelse framstår Umeå på ett helt annat sätt som en överblickbar miljö. Givetvis finns i detta resonemang ett inslag av förenkling. Delar av den norrländska kustbygden, och då kanske framförallt den fem kilometer västerut belägna byn Backen med sin församlingskyrka, har en betydligt äldre tradition att falla tillbaka på. Detta förhållande lämnade inte staden opåverkad. För det område som låg innanför Umeås stadstullar gäller dock i stort omdömet att kulturhistorien just där tog sin början då det första provisoriska stadsprivilegiet utfärdades 1622.

För att åskådliggöra upplysningsarbetets tidigaste strukturer skall vi i detta första avsnitt till att börja med teckna stadens utveckling på områdena bildning och kultur under 1600- och 1700-tal. Kyrka och skola stod då bakom det mesta som åstadkoms inom den ramen. Mer specifikt detaljrik blir skildringen när vi kommer in på 1800-talet. Då kommer framställningen att lämna kyrkans och skolans närmast obligatoriska verksamhet, och i stället riktas uppmärksamheten in på de initiativ som togs inom den fria och frivilliga bildningen. Vi kommer då att bli varse hur en tidigare ganska torftig idémiljö under 1800-talets lopp växer till och berikas genom framväxten av olika intellektuella mötesplatser.

Skola, undervisning och bildning i Umeås äldsta tid

Den svenska stormaktstidens önskan att vinna inflytande och kontroll över rikets olika besittningar låg bakom Umeås grundande 1622. Genom att bevilja privilegier för en stad i den södra delen av Västerbotten skapade myndigheterna en utförselhamn för handeln från det inre av regionen, varmed följde en möjlighet att bevaka och skattlägga de varor som utskeppades därifrån. Staden var därmed till en början mer ett svar på ett administrativt behov än en redan existerande anhopning av hus och människor som gavs stads namn och värdighet. De som vid utfärdandet först omfattades av stadsdekretet uppges endast ha varit en handfull borgare samt en del där redan boende bönder och fiskare.¹

En kultur som bygger sin bildning på det talade eller skrivna ordet

växer vanligen fram där kommunikationerna är goda, på en plats där en förmedling av tankar och böcker lätt kommer till stånd. Detta stämmer illa in på Umeå. Till exempel saknades länge efter grundandet fortfarande ett sammanbindande vägsystem som länkade orten till de centrala delarna av riket. En sådan norrländsk kustlandsväg började visserligen skönjas under 1600-talet, men ännu så sent som 1695 kunde astronomen och matematikern Johan Bilberg efter en resa längs denna färdled konstatera i sin rapport: "I Ångermanland och Västerbotn war Landswägen så elack, att wij kommo undertijden hwarcken fram eller tillbaka."² Ännu sämre var andra vägar i landsändan. Svårigheterna att göra längre färder till lands medförde att kontakter med mer avlägsna bygder, eller med huvudstaden, i stort sett var inskränkta till de fem månader om året då havet låg öppet och medgav sjöfart.

Ytterligare ett hinder för odlandet av en bildningskultur var den oro som präglade det första århundradet av Umeås historia. Militära utskrivningar, ryska härjningar eller missväxt raserade ideligen varje ansats till stabila levnadsförhållanden då sådana tycktes vara på väg att etableras. En illustration av detta ger befolkningstillväxten. År 1642 beräknas invånarantalet ha varit omkring 200, en långsam ökning följde under resten av århundradet, vilken avbröts av den period i 1700-talets inledning som brukar kallas den stora ofreden.³ När fredsförhållandena återställdes i trakten 1721 var de mantalsskrivna stadsborna 218. Staden var då således tillbaka till det invånarantal den haft 1642.⁴

Borgarbarnens skolor

Trots de karga yttre villkoren finns det belägg för att boklig kunskap var något som vann viss uppmuntran bland umeborna även under stadens allra äldsta tid. Redan från 1620-talet finns nämligen uppgifter om att Umeås borgerskap bekostade lönen för en ung lärare, troligtvis en student, som undervisade borgarnas barn. Detta åtagande var dock bara tillfälligt. Vi får gå till 1650 och den allmänna skolreglering som året innan fastställts för riket, förrän någon ordinarie skola, en barnaskola med en enda klass, inrättades i Umeå.⁵ Det var de mest grundläggande färdigheter som övades vid denna enkla läroanstalt. Dit hörde att lära sig att stava och läsa och att kunna Luthers katekes utantill, mot 1600-talets slut märktes bland skolans ämnen även räkning, geografi och historia. I denna första barnaskola var eleverna uteslutande pojkar. Skolgången var sällan sammanhängande, utan föräldrarnas behov av barnens arbetskraft fick många gånger gå före skolans krav på regelbunden närvaro.⁶

Under ofredsåren i början av 1700-talet ödelades Umeå upprepade gånger. Till de byggnader som brändes ner hörde skolhuset, och först 1722 återupptogs skolundervisningen i en nyuppförd skollokal. Med den allmänna svenska skolordningen från 1724 skärptes kraven på eleverna, nu skulle de redan vid inskrivningen behärska att läsa innantill.⁷ Lärjungarna kunde vara från 7 till 15 år vid intagningen i första klass. De ämnen som skolmästaren och hans "collega" undervisade i var innanläsning, sång, bibelkunskap och katekes. På detta tidiga stadium fick skolpojkarna också en första kontakt med latinet. En uppflyttning till andra klassen skedde efter två år, såvida inte elevens begåvning var utöver det vanliga. I denna fortsättningsklass delades skolpojkarna upp så att de som ej tänkte fortsätta studiebanan fick undervisning i allmänna kunskaper som historia, brevskrivning, räkning och bokföring. De som var ämnade att läsa vidare fick däremot sin huvudsakliga undervisning i latin.⁸

Från dessa tidiga år finns en lärjungematrikel bevarad. Den sträcker sig nästan obruten från 1724 och fram till 1806 och ger en fingervisning om den betydelse barnaskolan kan ha haft för folkundervisningen. Antalet elever höll sig under 1700-talet ganska stadigt runt 40 framgår det där. Övervägande var det borgarbarn från själva Umeå, men bland de inskrivna fanns också söner till pigor eller medellösa änkor, bondsöner från de omkringliggande byarna samt barn från andra delar av länet. Forfarande handlade det dock bara om pojkar, under hela 1700-talet tycks inte någon flicka ha intagits i barnaskolan. Elevlängden innehåller också små kommentarer om den kunskapsnivå lärjungarna stod på då de lämnade skolan. Noteringar om insikt i Svebilii förklaring, "Dr M. Luthers Cateches" och annat ur kyrkans gods dominerar, men ofta blandas detta med anmärkningar om graden av läsförmåga eller att i räkning klara "quattuor Species i simpla tal"; någon får lovord för god kännedom i den romerska historien, och om andra framhålls gott förstånd i latin eller etymologi. För ett par av eleverna finns det också angivet att de "explicera och resolvera något gräska".

Intresset för disciplinerna slutade inte då de lämnade skolan, utan för många är det i matrikeln också angivet hur det senare gick för dem i livet. En del fortsatte i högre lärdomsskolor för att sedan, på orten eller i andra delar av landet, bli präster, lärare eller män i ämbetsverken. Några lämnade undervisningen efter att hjälpligt ha lärt sig läsning och skrivning, varpå de ägnade sig åt handel eller andra stadsnäringar. Men i matrikeln är förstås flertalet de som aldrig nådde någon upphöjd position och om vilkas senare öden vi därför ingenting vet. Om dem står det ofta helt

lakoniskt: "Lemnade scholan på våren, kom derefter intet mer igjen."⁹

För en del barn fördes latinet in i undervisningen nästan samtidigt med att de lärde sig läsa. Tanken med det var att skolpojarna skulle förberedas för ett inträde i trivialscholan.¹⁰ Namnet hade skolformen fått av sin inriktning på trivium, den gamla beteckningen för humaniora. Närmast fanns en trivialskola inrättad i Piteå, beläget 25 mil norrut, samt i Härnösand, lika långt söderut, och i båda städerna hade skolformen funnits sedan 1600-talets mitt. Särskilt många var inte de umebarn som blev inackorderade i endera staden för att fortsätta sin skolgång, en uppgift från 1690-talet nämner att knappt två till tre elever från Umeå årligen gick vidare till vardera trivialscholan.¹¹ De antika språken hade en framskjuten plats där och för dessa pojkar i nedre tonåren innebar det en skoldag fylld av försjunkande i klassiska texter på latin, grekiska och någon gång även hebreiska.

Meningen med umepojkarnas trivialscolestudier var i allmänhet att vinna de meriter som behövdes för att bli antagen till gymnasium, det närmaste beläget i Härnösand. Men det var inte målet för alla. En del siktade inte på läroverk och universitet, och för dem fanns den så kallade apologistklassen. Den var ett slags högre folkskola för borgarbarn, en förberedelse för yrken inom handeln eller den lägre tjänstemannakåren.¹² Först 1810 villför statsmakterna umeborgarnas enträgna begäran om att förlägga en trivialskola även till Umeå, medan ett gymnasium i staden dröjde till 1858.¹³

Kyrkans hemundervisning

Under 1600- och 1700-talen var det alltså barnaskolan som stod för den ordnade skolgången i Umeå. Sedd med våra ögon var denna skolas viktigaste insats att den befordrade läskunnighet, en färdighet som möjliggjorde ett inträde i den bildade kulturens abstrakta lärdomsrum. Men läskunnighet förmedlades inte bara inom skolsystemets ram, utan en minst lika viktig roll i det avseendet spelade den omfattande undervisning som bedrevs i hemmen.

Det som drivit fram denna undervisningsform var det ökade krav på utantillkunskap som kyrkan börjat ställa.¹⁴ Kunskapen prövades från 1600-talets senare hälft allt oftare vid husför i församlingarna, och från 1700-talet antog förhören en mer standardiserad form. Kravet på kännedom i de lutherska grundtexterna passerade snart den gräns då enkel memorering var möjlig – inlärandet fordrade läsförmåga. Eftersom husfadern ställdes ansvarig för att hushållets alla medlemmar klarade provet,

växte en landsomfattande hemundervisning fram. Med hjälp av någon bok i hemmet, vanligen en katekes, lades grunderna i läsning och stavning och det var på detta sätt som också flickorna drogs in i läsundervisningen. Något liknande socialt tryck för att befordra skrivkunnighet fanns dock inte, varför den vitt spridda läskunnighet vårt land kan uppvisa i äldre tid vanligen inte åtföljdes av en motsvarande skrivförmåga.

Mellan barnskolan och den kyrkliga hemundervisningen rådde ingen motsättning, det religiösa kunskapsstoffet hade ju också haft stor plats på barnskolans dagsschema som vi sett. I själva verket var det den växande kyrkliga folkundervisningen som många gånger skapade ett behov av barnskolor för att avlasta präster och husfäder i rollen som lärare. I samband därmed började också ansatsen till en specialiserad lärarkår att växa fram bland kapellaner, komministrar, klockare och andra i kyrkans tjänst.¹⁵ De första ansatserna till ett bildat skikt kan urskiljas.

Att i bestämda termer uttala sig om läskunnigheten i Umeå före allmänna folkskolans införande 1842 är vanskligt. En svårighet ligger i hur man skall definiera begreppet. Den läsfärdighet som hemundervisningen gav var inte sällan mycket ytlig, att hjälpligt kunna stava sig igenom en redan bekant text. Om förmågan att läsa en helt okänd text, liksom om förståelsen av det lästa, vet vi ganska litet.¹⁶ Ändå är bilden av detta kanske klarare hos oss än i något annat land genom de protokoll – husförhörslängder – som finns bevarade.¹⁷ Detta råmaterial kan utsättas för skilda tolkningar, men om vi nöjer oss med att notera förekomsten av husförhörens symboler för olika kunskapsgrader, finns undersökningar på nära håll. Så visar exempelvis husförhörslängderna från Skellefteå socken att 1724 behärskade mer än 79 procent av sockenborna i arbetsför ålder förmågan att "läsa i bok", som det formuleras. Kvinnorna är något mer bevandrade än männen. Samma källor ger också besked om att de äldsta sockenborna, 70–80 år gamla, hade den lägsta läskunnigheten, 42,9 procent, medan av ungdomarna, 10–19 år gamla, hela 98 procent var läskunniga enligt de krav som prästen ställde.¹⁸

Skellefteå ligger visserligen tolv mil norr om Umeå, men i samma nordnorrländska kustbygd, och uppgifterna kan därför ge oss en viss vägledning om läget i Umeå vid samma tid. Den skillnad i läskunnighet mellan generationerna som siffrorna ger besked om visar att den speciella läskampanj som svenska kyrkan och staten inlett mot 1600-talets slut burit frukt. Kampanjen hade småningom upphöjts till ett påbud genom att allmän läskunnighet blivit föreskriven för svenska folket i Karl XI:s kyrkolag från 1686. Myndigheterna förfogade också över speciella maktmedel för att genomdriva lagens efterlevnad: den som inte var hem-

mastadd i sin lutherska lära var utestängd från nattvarden, och den som inte begått den fick inte heller gifta sig.¹⁹

Den pietistiska strömningen

Den svenska kyrkan fick under 1600-talet allt tydligare drag av ortodoxi och konfessionalism. Lutherdomen antog en starkt lagisk prägel där det många gånger inte främst gällde att tolka och förstå, utan oftare att mekaniskt kunna återge vissa lärostycken och bibelord utantill.²⁰ Det blir tydligt hur religionen under denna epok konstituerade sig framför allt som institution. Den enskilda personen ägde inget värde utan enbart organisationen och de speciella former för kyrkoliv som den påbjöd. Härigenom kan ortodoxin ses som en rörelse i riktning mot kollektivism inom trosutövandet. Tendensen understryks av att kyrkan samtidigt gick mot en allt större samverkan med staten. Luthers tanke om det allmänna prästadömet, som gjorde lekmannens tolkning av ordet likvärdig med prästens, fick litet utrymme i 1600-talets svenska kyrka där kyrkosökarens roll var helt passiv.

Intolerans var denna ortodoxis kanske främsta kännetecken, och som idéhistorikern Magnus Nyman framhållit byggde den på sin egen logik. Historiskt sett har intolerans inte varit något ont i sig, påpekar han. Från 1500-talet och framåt var intolerans tvärtom en naturlig kognitiv föreställning för att skydda samhället. Intoleransen sågs hos intellektuella som en garant för att omistliga religiösa, politiska, sociala och kulturella värden skulle kunna skyddas och fortleva. På samma sätt har inte tolerans varit bärare av något gott i sig, utan för gångna tiders människor var den en angripare som, om den fick fotfäste innanför samhällets murar, kunde utvecklas till ett hot mot allt det positiva som gemenskapen stod för. Att toleransens frö småningom kunde gro och växa berodde inte på något plötsligt förnuftsuppvaknande. Den ökade fördragsamheten hade i stället sin grund i framväxten av nya sociala och ideologiska tankemönster under 1700-talets senare del, anser Nyman.²¹

Riktat vi våra blickar mot Umeå finner vi även där det ortodoxa mönstret upprepat, det var den kyrkotrogna lutherdomen som härskade i andaktslivet under hela 1600-talet och en bit in på det följande seklet. Det var dess stränga teologi som genomsyrade den bildning som spreds i barnaskola, i hemundervisning och från predikstol. Ur den utbredda läskunnighet som kyrkan hjälpt fram började dock med tiden ett försiktigt ifrågasättande att frigöra sig. Luthers budskap om en varm och nära relation mellan Gud och människa hade förvanskats, den lutherska rät-

ten att tolka Bibeln efter eget förstånd hade underminerats. Husandakter och byaläsningar kring religiösa texter började ge insikter av denna art vilket väckte nya religiösa behov hos människorna; en längtan efter en ny andlighet i kyrkolivet föddes.

Då pietismen nådde Västerbotten från Tyskland i början av 1700-talet kunde den stilla dessa framväxande behov. Fromhetsrörelsen var i besittning av de andliga och mänskliga värden i religionen som blivit allt mer undanskymda i det vanliga gudstjänstlivet. Pietismens spridning gynnades också av de närmast apokalyptiska stämningar som de ryska härjningarna i det stora nordiska krigets slutskede hade frammanat i regionen. Byar och samhällen brändes ner, vägarna var fyllda av flyktingar som de framryckande ryska kosackavdelningarna eller de retirerande svenska soldaterna satt i rörelse, och omfattande farsoter härjade i krigets spår. De svåra tiderna gjorde mångas sinne mottagligt för andlig väckelse.²²

Kyrkohistoriskt är pietism ett samlingsnamn för olika former av andligt uppvaknande med varierande grad av radikalism. Den vida pietistiska ramen omsluter allt från en konservativ riktning med puritanska ideal, som ofta kunde leva vidare inom svenska kyrkan, till extatiskt färgade rörelser med inslag av blods- och sårmyстик. Alla dessa utflöden från tyska väckelsekällor nådde övre Norrland före den gustavianska tiden och lyckades också i varierande grad få ett fotfäste där.²³

Till Umeå nådde pietismens konservativa gren 1713 genom den då nyutnämnde kyrkoherden Nils Grubb (1681–1724). Kyrkoherden tillhörde en gammal umesläkt som under hela 1600-talet i obruten följd haft hand om rättsskipningen i Västerbotten. En ur denna släkt finner vi även som Umeås förste skolmästare.²⁴ Nils Grubb växte upp i ett rätt välbärgat hem varför han, efter skolgång på hemorten och i Uppsala, bekostades en resa till Tyskland för att där fortsätta sin bildningsgång. Det var då, under den tyska studenttiden, som han mötte pietismen. I Berlin och Halle knöt han kontakter med fromhetsrörelsens två stora teologer Philipp Jacob Spener och August Hermann Francke, vilka gav umesonens livsavgörande impulser. Den pietistiskt färgade tron förblev dock en privatsak för Grubb under åren i Tyskland, det var i stället den framgångsrika akademiska banan som utmärkte hans år där nere. I Wittenberg, vid den lutherska lärostolen, promoverades han 1707 till magister i teologi och utsågs hösten 1710 till professor i historia och morallära vid universitetet i Greifswald.

Att Nils Grubb efter dessa akademiska framgångar strax därpå, sommaren 1713, oförmodat dök upp i hemförsamlingen i Umeå som kyrko-

herde kan inte undgå att väcka undran. I en liten självbiografi som länge förvarades i församlingskyrkan har han gett sin förklaring till detta: tillvaron vid universitetet i Greifswald hade snart blivit outhärdlig. Detta beroende på intriger bakom vilka kolleger vid akademien, och då främst fakultetens dekanus Johann Friedrich Mayer, kunde skönjas. Intrigerandet hade i hög grad karaktär av inomakademiskt bråk, men mot Nils Grubb framfördes också beskyllningar för att han, trots att han utåt framstod som en ortodox lutheran, privat och i samtal visat en böjelse för pietismen. Sympatierna hade också omfattat den i denna teologiskt stridsanfäktade miljö nästan lika farligt besmittade naturrätten. Trots energiska försök att mot dessa anklagelser "refutera med raisoner, mina egna i trycket utgånga skrifter", som han formulerar det i sin levnadsbeskrivning, blev hans ställning vid universitetet allt mer ohållbar.²⁵

En utväg ur situationen yppade sig då en kyrkoherdetjänst erbjöds honom i Umeå. Nils Grubb uppfattade det som en Guds skickelse och accepterade anbudet. Året var 1711 då han begav sig från Greifswald till Umeå för att installera sig, men på grund av ett överallt pågående krigstumult och en önskan att se mer av Europa innan bopålarne slogs ner för gott, anlände han först 1713 till sitt pastorat. Hemfärden, som alltså sträckte sig över två år, utformade sig till en bildningsresa som förde honom till Hamburg, Hannover, genom Westfalen och Holland; "besåg der åtskilliga Academier och städer", skriver han. Färden ställdes också till England, där han "var en tid i London och Oxford och confererade allestädes med många lärde renomerade män".

Det utdragna kriget hade slagit det kyrkliga livet i hembygden i spillror, varför det var en församling i förfall Nils Grubb tog över då han slutligen nådde Umeå.²⁶ Med dessa ord beskriver han mötet med sitt nya fögderi:

Enär jag Anno 1713 uti Junii Månad kom först hijt, sades mig, at denna Församling af alla i hela Landet war bäst grundad i sin Christendom; Men när jag begynte göra mig bekant om tilståndet, befant jag med förundran at det stod otroligen illa til; nämligen här härskade en fast allmän fåkunnighet i Christendomens kunskap, och Kyrckio-Disciplin war aldeles förfallen, hwilket alt genom en långlig wahna rotat sig hos folcket, at det intet utan swårt arbete och mångas wederwilja samt stora missnöije har kunnat effter hand bättras och rättas. En dehl kunde wäl någorlunda Catechesen utan til, men nästan ingen förstod ett ord deraf [...]; än mehr, större delen wiste intet rätt besked om Tre Personer i Gudomen, som är doch lika som första A.B.C. i wår Christendom, ja wiste icke ens hwem Christus war, som doch är enda grunden til wår Salighet [...]. Korteligen: här war en förskräckelig fåkunnighet, just sådan som Symboliske Böckerne beskrifwa hafwa warit i Påfwedömet.²⁷

Väl inrättad i tjänsten tog den nye kyrkoherden sig verket an att återupprätta den förfallna kristendomen. Genom predikningar och återkommande katekesutläggningar i Halle-pietistisk anda,²⁸ spridande av uppbyggelselitteratur av mystisk-pietistisk art,²⁹ utläggningar mot dryckenskap, införande av husandakt, strängare kyrkotukt och nattvardspraxis, samt inte minst genom sitt eget personliga föredöme, åstadkom han en vitalisering av det andliga livet i församlingen. Hans budskap handlade om omvändelse och en ny födelse, något som fick många av de lutherskt ortodoxa att inte känna igen sig i sin lära.

Ett rykte började snart sprida sig över landet om att en ny religion, "Uhmo-Religionen", uppkommit. Själv tog Nils Grubb avstånd från detta; han beskrev sig inte som pietist i sina skrifter, utan som en renlärig lutheran, men han blev upphov till en väckelse i trakten som födde självutnämnda predikanter som gick steget längre.³⁰ En av dem var studenten Alexander Holmquist, som under Grubbs vistelse i Stockholm på riksdagsuppdrag hade skött om husandakten i prostgården. En annan framsprungen folkpredikant var smeden Nils Jönsson Ulander. Efter att först ha verkat i Umeå förde denne väckelsen vidare till det sex mil söderut liggande Nordmaling, där han under en tid höll konventiklar, alltså privata väckelsemöten utanför kyrkoordningen. Rörelsen vidgade snabbt sin krets. En del förlade sina möten till lador eller andra undangömda ställen, man kunde tala om en väckelsevåg som spred sig över bygden där också extatiska inslag förekom. Genom konventikelplakatet 1726 förbjöds enskilda andaktsmöten och därmed försvann också snart de synliga uttrycken för denna rörelse.³¹

Evangeliska väckelsehärdar har i äldre tid företrädesvis uppträtt i de lägsta sociala skikten, tanken på en rättvisare ordning i Gudsriket har varit ett sista hopp för dem som haft det sämst ställt i jordelivet.³² Bland de mer besuttna har evangelisk nyandlighet nästan regelmässigt betraktats som orosmoment. Den av Grubb inspirerade väckelsen följde dock inte riktigt detta mönster, utan vann förståelse och anhängare även högre upp på den sociala stegen. Västerbottens landshövding Jacob Grundel gav Grubb ett helhjärtat stöd i både ord och handling, så också stadens borgmästare Gabriel Thauvonius, och till de mer bemärkta som kunde räknas in bland väckelsens folk hörde chefen för Västerbottens regemente, generalmajor Carl Pereswetoff-Morath.³³

Även i Stockholm började ryktet om den så kallade Uhmo-oron sprida sig. Varför gjorde inte kyrkoherden i församlingen, Nils Grubb, något åt denna utomkyrkliga oroshärd? Eller, om denne var lierad med väckelsen, varför ingrep inte konsistoriet i Härnösand? Kyrkans ledning

hade redan vid Grubbs ankomst från Tyskland grundligt granskat hans teologi, men kände sig nu åter föranlåten att inskrida och en kunglig kommission tillsattes för att syna kyrkoherdens ämbetsutövning. Granskningen sträckte sig över flera år varvid den anklagade själv lade fram sitt försvar i ett häfte med den tygellösa titeln *En Sanfärdig och på bewisliga skähl sig grundande Berättelse om Det så kallade owäsendet i Religion och Kyrckio-Disciplin, För hwilcket Denna Uhmo Församling, igenom någras, dehls argsinnades, dehls oförståndigas falska tidningar kommit i förklehnligit rychte*. Målet mot kyrkoherden i Umeå församling är ett av de största ecklesiastiska ärenden som förekommit i Sverige och det slutade med att denne helt frikändes. Han fick emellertid aldrig själv uppleva den friande domen, Nils Grubb hann avlida innan den föll, varför hans sista år förmörkades av de utdragna rättsliga striderna mot domkapitlet i Härnösand och den kungliga granskningskommissionen.³⁴

Att Nils Grubb och den pietistiska väckelsen ägnas utrymme i detta sammanhang beror på att utflöden därifrån kom att färga tankeliv och bildningsarbete i regionen i decennier, ja kanske kan man också tala om sekler. Pietismens ankomst till bygden blev framförallt betydelsefull genom att dess lära erbjöd församlingsborna den första egentliga möjligheten till utbrytning ur den nationella kyrkans tankebur. Trosriktningen kunde måla upp en annan bild av himmel och jord än den som kyrkans präster under århundraden präglat in. Fromhetsrörelsen stod för en mer jämlik syn på relationen mellan människor än kyrkans starkt hierarkiska verklighetssyn. Själva väckelseprocessen kan beskrivas som att de omvända steg ut ur kyrkans kollektiva ram och tog ställning som enskilda individer. På så vis innebar väckelsen inte enbart en frigörelse från en andligt ortodox tvångströja, utan indirekt kan den också ses som ett steg i riktning mot ett allmänt individuellt uppvaknande.

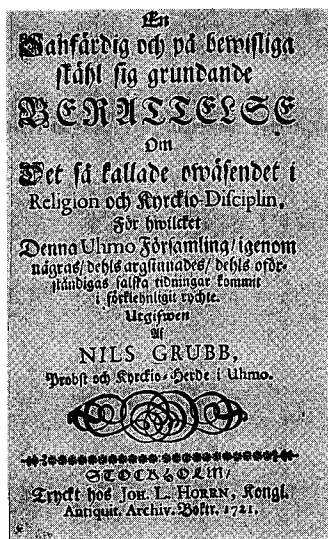
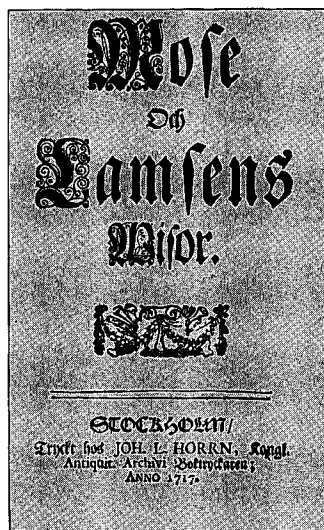
Värd att hålla fram är också den förändrade syn på läsning som väckelsen förde med sig. Nils Grubb hade av sina församlingsbor fordrat en välgrundad insikt i kristendomens sanningar för att utdela nattvarden, i synnerhet ställde han krav på ett verkligt förstående av läroinnehållet. Vid ottesången varje söndag höll kyrkoherden en utläggning över ett katekesstycke, varefter följde ett förhör då han önskade inte ett svar efter boken utan att varje åhörare skulle bruka sitt eget förstånd.³⁵ Kyrkoherdens påbudna läsart krävde ett långsamt och begrundande läsesätt där varje ord noggrant skulle skärsådas och vägas efter sitt innehåll. En självreflexion över textens innebörd var nödvändig. Utifrån detta skulle en sann och ur eget förstånd framsprungnen bild av tro och verklighet

byggas upp. I den pietistiska läsakten upprättades en ny, innerligare, relation mellan läsaren och texten.

Genom pietismen leddes också en strömning av humanism och tolerans in i samhället. I 1600-talets ortodoxa lutherdom hade Jesus allt mer ställts i skymundan och kvar hade funnits Gud, en sträng domare som det var svårt att upprätta något positivt förhållande till. Inom fromhetsrörelsen kom däremot Jesus många gånger att spela den viktigaste rollen. Frälsaren ställde sig på människornas sida, ibland till och med mot Gud, och jesusbilden kom att förknippas med humana värden och mänsklig svaghet. Mycket av den uppbyggelselitteratur Nils Grubb spred förmedlade en sådan uppfattning, speciellt gällde det sångsamlingen *Mose och Lambsens wijsor* som genom kyrkoherdens försorg nådde många umehem. I denna och andra av pietismens väckelseböcker togs det första steget på separatismens väg, den som ledde till sekularisering, anser mentalitetshistorikern Arne Jarrick. Genom att föremålet för kärleken var Jesus försköts uppmärksamheten från att odelat ha varit fokuserad på Gud.³⁶

Ett eftertänksamt, begründande läsesätt fördes via pietismens böcker in i det allmänna läsinlärandet och undervisningen i Västerbotten.³⁷ Det speciella sättet att läsa fortsatte att utvecklas in på 1800-talet inom den så kallade läsarrörelsen för vilken Bibeln och läsarens egen tolkning av texterna var satta i centrum.

Läsarrörelsen gav med tiden upphov till fromhetsriktningen Evangeliska fosterlandsstiftelsen (EFS), grundad 1856, med umestudenten Carl Olof Rosenius som ledande gestalt. Denna inomkyrkliga väckelserörelse skulle under resten av 1800-talet och en bra bit in på nästa sekel bli den livskraftigaste nyandliga riktningen i Umeå och Västerbotten. I sin bok *Den skötsamme arbetaren* utvecklar Ronny Ambjörnsson den evangeliska läsartraditionens speciella betydelse för folkbildningen. Den ortodoxa kyrkans mekaniska läsinlärande hade varit ett led i statskyrkans disciplinering av sina undersåtar, skriver han. Väckelsens folk där- emot läste på ett annat sätt. ”De läste inte för att lära sig utantill ett antal tros- och sederegler, deras läsning hade mer av begründan över sig: det gällde att ta till sig det lästa, samtala med likasinnade över det ’budskap’ som texten tänktes innehålla, gömma detta budskap ’i sitt hjärta’, och låta det bli till en ’livets läxa’. [...] nykterhets- och arbetarrörelsen s.a.s. ärver detta läsande, utan att de för den skull tar med sig de religiösa övertoner som hör till väckelsen”.³⁸

Läsning och självreflexion var viktiga inslag i Nils Grubbs pietistiskt färgade förkunnelse. En av de trycksaker kyrkoherden spred bland sina församlingsbor var Mose och Lam(b)sens Wisor, en sångsamling som i sina texter betonade innerlighet och kärleken mellan människan och Jesus. För att bemöta anklagelserna för pietism utgav Grubb några år före sin död försvarsskriften En Sanfärdig och på bewislige skähl sig grundande Berättelse Om Det så kallade owäsendet i Religion och Kyrckio-Disciplin. Riksdagens reaktion på den pietistiska strömningen blev utfärdandet 12 maj 1726 av det så kallade konventikelplakatet som förbjöd andaktsmöten utanför kyrkan. Ovan ses titelbladen till de nämnda skrifterna.

Konturer av tankemönster och bildningsideal

Källor från denna tid som ger en djupare inblick i stadsbornas tankeliv och idévärld är inte många, men med ledning av det lilla vi vet torde det ändå vara möjligt att isolera och frilägga vissa bärande idéer som byggde upp umebornas föreställningsvärld under 1600- och tidigt 1700-tal. I återgivna tidsbilder och bevarade källfragment finns några återkommande inslag som gör det möjligt att tala om ett eller flera tankemönster, och där skymtar också konturerna av ett eller kanske flera bildningsideal.

Låt oss börja med det kyrkliga inflytandet på föreställningsvärlden. Den pietistiska väckelsevägen må ha varit stark men den kom sent under perioden och blev för de flesta aldrig mer än en underström. Den allt dominerande huvudströmmen i tankelivet markerades i stället av svenska kyrkan och dess ortodoxa lutherdom, och därifrån utgick den kraft som mest torde ha strukturerat vardagens tankevärld. I centrum för denna världsbild stod Martin Luthers hustavla som fanns införd i alla katekeser och psalmböcker. Hustavlan beskrev det kristna samfundet som en organism uppdelad i tre stånd, vart och ett med sin noga avvägda uppgift. Kyrkoståndet, prästerna, skulle vaka över den rätta läran, det politiska ståndet, den världsliga överheten, skulle sörja för kyrkans fortlevnad samt övervaka tukt och ordning, och hushållsståndet, allmogen, skulle tillse att det inom den egna familjen levdes ett gudfrukligt liv samt att dygder och tjänster fullgjordes. Luthers hustavla hade lydnad mot överheten som sin första princip, den tecknade en hierarkisk ordning som var oföränderlig och för evigt.³⁹

Kyrkans tankedräkt omsvepte hela skolundervisningen vars uppgift blev att förmedla "sann kristendom och medborgerlig dygd". Skolan skulle vara ett instrument för att befästa en statisk världsbild där kyrkans bud och statens nytta väl sammanföll.⁴⁰ I denna plan ingick även studiet av de klassiska språken, eftersom med dem det första steget togs mot en prästmannabana. Men med latinet och grekiskan följde också ett element av sekularisering, eftersom övningsböckerna som användes öppnade dörrar mot en hednisk idévärld. Genom författare som Cicero och Vergilius gjordes åtminstone de mest begåvade skolgossarna förtrogna med antikens bildningsideal, medan en Curtius eller en Cornelius Nepos blev deras ledsagare in i den grekiska och romerska historien. Även fläktar av den humanistiska renässansandan kunde nå dem den vägen.⁴¹

I den religiöst genomsyrade undervisningen fanns därmed även en bildningsådra löpande, frigjord från kyrkan. Men ett tydligare uttryck

för en sådan sekulariserad bildningstanke märktes på ett annat område, det praktiska. Ämnen som räkning, brevskrivning och bokföring hade alltid haft en viss plats på skolschemat och meningen var att de kunskaperna skulle vara användbara då borgarbarnen tog över faderns hantverk eller handelsföretag. Trivialskolans apologistklass hade en liknande funktion med tillägget att en post som lägre tjänsteman också hägrade för den som utexaminerades därifrån. Det var ett nyttobetonat, utilitistiskt, bildningsideal och det skulle fortleva som en betydelsefull drivkraft bakom mycket av det fortsatta bildningsarbetet i Umeå ända in på 1900-talet.

En uppfattning om hur denna nyttofunktion hos skolan värderades kan vi få genom att läsa landshövding Gabriel Gyllengrips riksdagsrelation från 1738. I den finns en fullständig förteckning över Umeå stads invånare. De namnges alla, men till var och en av de tjugotvå handelsmännen med burskap i staden och till de tio godkända hantverkarna fogas dessutom några ord som karakteristik eller värdeomdöme. Märkbart är hur högt Gyllengrip uppskattar de borgare som behärskade skolans praktiska kunskaper. De hade en kompetens som var materiellt nyttig, kunskaperna var meriter som gav vissa handelsmän och hantverkare ett försteg framför andra. Om handlanden Peter Biur står det exempelvis uppskattande att han "drifwer widlöftig handel, och förstår Bokhållerie", om Reinhold Möller i samma yrke sägs det att han "förstår handel, skrifwa och räkna", medan handlanden Carl Frick "har temmel. god handel, skrifwer och räknar och mår någorl. wäl". Brist på dessa färdigheter andras på ett annat ställe i riksdagsrelationen som skäl till att utsluta Jacob Forsell ur handelsskrået: "har ej lärdt handel, skrifwa eller räkna; till Styrman elliest ej otienlig".⁴²

Den syn på bildning som landshövding Gyllengrip här lägger i dagen är en uppfattning där bildning framstår som något för den enskilde materiellt befrämjande och därmed för staden och Västerbotten gagneligt. Synsättet kan ses som en avspeglning av samtidens mest dominerande ekonomiska doktrin, merkantilismen, vars främsta honnörsord var nytta. Det är tveksamt om landshövdingen kände till begreppet, först genom Adam Smiths arbete *Wealth of Nations* från 1776 vann ordet merkantilism vidare spridning. Det har dock mindre betydelse eftersom merkantilismens allmänna huvudtanke om att gynna inhemska näringar och att med tullar reducera importen var en ända sedan medeltiden och fram till 1800-talets början gängse omhuldad princip. För Sveriges vidkommande fick dessa idéer sin största betydelse under frihetstiden, en formlig nyttokult följde i merkantilismens spår.⁴³ Gabriel Gyllengrip

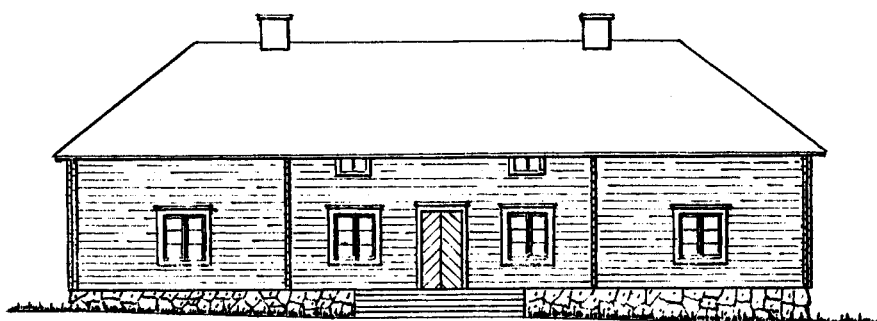
verkade under denna epok och som landshövding var han en ivrig främjare av denna läras principer. Bland hans mer vidlyftiga idéer kan nämnas planerna på att inbjuda förföljda lutheraner från det katolska Salzburg att slå sig ner i städerna i Västerbotten för att de med sin kompetens skulle utveckla stadsnäringarna. Några salzburgare kom dock aldrig till Umeå, och på liknande sätt förverkligades aldrig andra av hans uppslag.⁴⁴

Mönstrets undantag: landsortsakademikerna

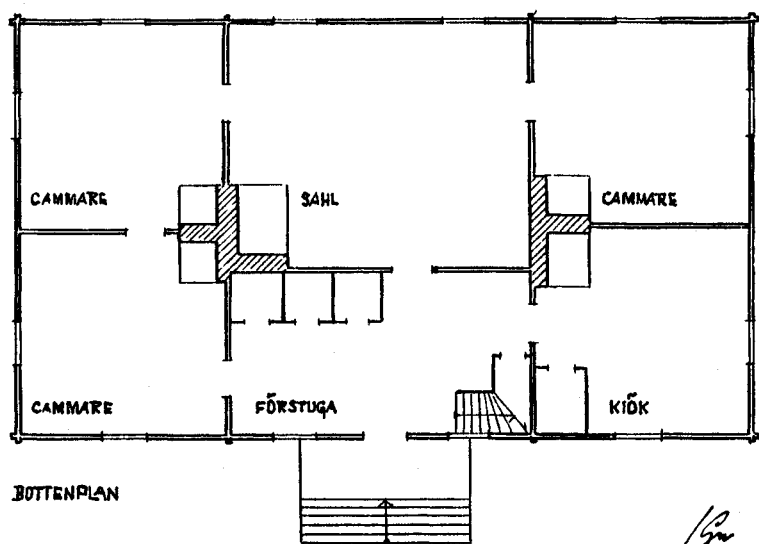
Om vi försöker sammanfatta tillståndet i Umeå på bildningens och det intellektuella livets område under 1600- och 1700-tal blir bilden rätt enahanda. Även vid en jämförelse med andra norrlandsstäder hade orten svårt att hävda sig, beroende på faktorer som redan redovisats. Men att på det sättet generaliserande svepa över en lång tid och genom alla samhällsskikt får den effekten att de enstaka undantagen försvinner. Sådana fanns nämligen också. Mitt i det statiska och isolerade existerade exempel på avancerad bildning, där fanns glimtar av upplysthet i en mörk tid liksom band med landets, och även Europas, ledande intellektuella och vetenskapliga strömningar.

Ett sådant undantag var den redan nämnde kyrkoherden i Umeå församling, Nils Grubb. Han hade som vi sett förvärvat kontinentens bildning under sin akademiska bana, och även sedan Grubb slagit sig ned i Umeå för gott fanns vissa kontakter mellan honom och kontinentens kultur.⁴⁵ Ett liknande undantag har vi också i Ulric Leonhard Hiärne (1712–1758), den näst yngste av den berömde kemisten Urban Hiärnes 26 barn. På hösten 1755 hade han blivit Umeås och därmed även Norrlands förste läkare. Ulric Leonhard Hiärne uppgav sig ha studerat medicin, förmodligen i Stockholm, och var i sin läkarpraktik influerad av den iatrokemiska skolan som utmärktes av att den använde kemiska preparat i sin behandling.⁴⁶

Ytterligare några som bröt sig ur den enahanda bilden av nordnorrländsk isolering var de landshövdingar som varit bosatta i trakten alltsedan Umeå blivit residensstad 1638. En av dem är redan nämnd, Gabriel Gyllengrip, som hade en gedigen utbildning i juridik bakom sig. Innan han tillträdde landshövdingeposten hade han hunnit inneha en ämbetsmannatjänst i Livland, liksom en tjänst som kabinetssekreterare åt arvprinsen av Hessen-Kassel, sedermera svensk kung under namnet Fredrik I.⁴⁷ Gyllengrip fortsatte att hålla sig informerad om det europeiska tankelivet även då han installerat sig i Västerbotten. Vid den franska

FASAD MOT SÖDER

Ritningarna visar landshövding Gabriel Gyllengrips residens på Gran, tre kilometer väster om Umeå, dit det 1720 flyttats för att undgå ryssarnas upprepade härjningar av staden. Bostället besöktes av många förbiresande ämbetsmän och forskningsresande, däribland den franska gradmätningsexpeditionen 1736–37, och stadens högre borgerskap inbjöds också dit till festliga tillställningar. Om detta kan en del notiser i de samtida stockholmstidningarna berätta, liksom om hur residenset vid dessa tillfällen förvandlades till en mötesplats för bildning och kultur. Först 1780 invigdes en ny residensbyggnad i själva staden.

gradmätningsexpeditionen till Torneå 1736–1737 sammanträffade exempelvis landshövdingen där med dåvarande præses vid franska vetenskapsakademien, den franska upplysningsmannen Pierre Louis Moreau de Maupertuis, som var expeditionens ledare,⁴⁸ och Gyllengrip förefaller också ha bjudit denne till sitt residens vid expeditionens hemfärd.⁴⁹

Exemplen kan göras fler på att avståndet mellan den stora och den lilla världen inte alltid var så långt som en allmänt hållen beskrivning kan ge intryck av. Ofta fanns det i trakten statliga tjänstemän som blev förmedlare av kontakter mellan den nationella och den lokala sfären. De var landshövdingar eller ämbetsmän på skilda nivåer, ibland läkare men framförallt präster. Prästgårdarna och landshövdingeboställena spelade därvidlag en speciell roll som mötesplats mellan de två världarna. I egenskap av statliga utposter på landsbygden fick de tjäna som gästgivargårdar och övernattningsställen för kronans tjänstemän på genomresa. Där trakterades och inkvarterades även vetenskapsmän, utländska besökare eller andra bemärkta personer som färdades i regionen. I samband med sådana besök blev prästbostället eller residenset inte sällan förvandlat till en tillfällig salong, varvid traktens lilla bildade elit ofta sammanstrålade med den besökande vid en middag eller enklare aftonunderhållning.⁵⁰

Nu var det inte bara för att det förväntades som präster och landshövdingar bjöd bemärkta resenärer logi i sina boställen, utan de gjorde det ofta med glatt hjärta och med stora förväntningar. I allmänhet hade värden en akademisk utbildning bakom sig, och sedan han lämnat studierna ville han ofta försöka hålla banden levande med den akademiska världen och dess bildning även vid tjänst någonstans i obygden. Många är de landsortsakademiker som berättat hur dessa besök från storstaden blev kärkomna avbrott i ett enahanda liv. Nyheter, vetenskapliga rön och skvaller från stora världen utbyttes i lika proportioner vid en middag eller kvällsmåltid, samtidigt som gästerna kunde fungera som förmedlare av post, tidningar och böcker till eller från tjänsteboställen ibland belägna långt ifrån de ordinarie postrutterna.⁵¹

Ser vi hur det var i andra delar av vårt land finner vi att det ofta var bland landsortsakademiker man kunde finna tidiga ansatser till lokala kulturhärdar. Inte sällan var det också hos dem man kunde finna de första boksamlingarna i bygden med världslig litteratur. Beträffande Umeå finns dock få belägg för att traktens enstaka akademiker bidrog till att leda utvecklingen i samma fåror under den äldsta tiden, men källornas bristfällighet i beskrivningen av vardagen för den tidens människor, deras tankar och privatliv gör att frågan ändå måste lämnas öppen.⁵²

En överblick

I detta första avsnitt har vi kunnat se hur vissa grundläggande förutsättningar för en intellektuell kultur sakta började etableras i staden. Läs-kunnigheten vann insteg genom barnaskola och hemundervisning, och bakom båda dessa undervisningsformer skymtar kyrkan som pådrivare genom det krav den ställde på varje församlingsmedlem att kunna läsa de religiösa texterna. Läsformågan som på detta sätt uppövades var dock för de flesta ganska ytlig, den sträckte sig ofta endast till att nödtorftigt kunna återge en redan förut känd text. Det betydelsefulla med denna kyrkliga folkundervisning var emellertid att grunden lades till en kunskap som kunde utvecklas.

En omgivning i vilken läsförmågan kunde uppövas var inom den nyandliga väckelsen och där introducerades också en ny läsart: den begrundande läsningen. Den ortodoxa kyrkan hade skapat något av en tankebur där det enda naturliga sättet att föreställa sig tillvaron var i termer av över- och underordning, detta tillstånd var oföränderligt. Mot detta stela kognitiva system kunde nu pietismens uppfattning ställas. Hos den fanns en tilltro till varje människas förmåga att med sitt eget förnuft förstå och tolka det lästa. I denna hållning rymdes i sin tur rudiment till föreställningar om både jämlikhet och individualism. Fromhetsrörelsens människor var de första som utmanade den ortodoxa kyrkans hegemoni över ande och tanke, väckelsen kan sägas ha åstadkommit den första sprickan i en ortodoxt luthersk enhetskultur.

Bildning utan anknytning till kyrkan kunde i 1600- och 1700-talens Umeå bara knytas till ett tydligt motiv, nyttan. Kunskaperna skulle vara av praktisk art så att borgarbarnen kunde använda de inövade färdigheterna inom något yrke – som köpman, som hantverkare eller kanske som tjänsteman. Denna nyttobetonade syn på bildningsarbetet knöt an till den dominerande ekonomiska doktrinen under perioden, merkantilismen. För den var nyttan ett av de främsta honnörsorden. Dugliga näringsidkare var bra för staden, för länet och för nationen, och av dessa skäl kunde praktiskt bildningsarbete vinna förståelse och stöd hos myndigheter på olika nivåer. I merkantilismens synsätt ingick också att betrakta befolkningen som en ekonomisk resurs, en föreställning om folket som en entitet fick därigenom sitt idétillskott.⁵³

Några betydelsefulla kulturbärare utanför skola och kyrka är det svårt att urskilja under denna första tid. Bland Umeås invånare märker vi dock några med akademisk utbildning. De var nästan undantagslöst män i statlig tjänst, ofta präster. Kring dessa landsortsakademiker tycks det

undantagsvis och tillfälligt ha uppstått något som liknade en bildad borgerlig salong, ofta i samband med besök av genomresande bemärkta personer. Något regelbundet bildat umgängesliv tycks dock inte ha funnits. Inte heller är det belagt att någon umebo ägde ett bibliotek eller en större boksamling med annat än andlig litteratur under denna tidiga period.

Det intellektuella livets nya former

1800-talets fria och frivilliga bildningssällskap

Då vi nu skall förflytta oss framåt mot sekelskiftet 1800 har den svenska enhetsstaten börjat utsättas för angrepp från skilda håll. Det vikande stödet för det gamla samhällets institutioner och tankar blev tidigast märkbart i våra större städer. Bland idéhistoriker har en vanlig grundsyn länge varit att Upplysningen aldrig blev epokbildande i Sverige.¹ Ändå torde den påtagliga förskjutningen i borgerlighetens preferenser och tänkesätt under den gustavianska eran just kunna hänföras till franska upplysningsströmmar, som på ett smygande sätt letade sig in i det borgerliga samhällsskiktet. Köpmän, hantverkare och folk i allmänhet var aktörer i en civilisationsprocess som tenderade att göra människor mindre våldsbenäga och mer toleranta mot varandra. Upplysningens program, om vi därmed menar tilltro till förnuftet, individen och utvecklingen, höll kring sekelskiftet långsamt på att skapa sig ett rum även i det svenska borgerskapets tänkande.²

Denna utveckling hade som förutsättning att det existerade en scen där upplysningstankar kunde föras ut och diskuteras under fria former, alltså ett slags offentlig arena vid sidan av den privata och den statliga. En sådan litterär och muntlig offentlighet, med drag av det Jürgen Habermas lägger in i sitt borgerliga offentlighetsbegrepp, hade mot 1700-talets slut uppstått framför allt i Stockholm.³ Den nya tidens tankar och atmosfär spreds där med hjälp av en sekulariserad bokmarknad, de dryftades i kaffehus, på klubbar, i läsesällskap och på lånebibliotek.⁴ En speciell politisk udd fick tankegodset i de många tidningar, för eller emot det nya, som perioden berikades med. Ett av dessa blad, den mondäna *Stockholms Posten*, framstod som upplysningsorganet framför andra strax före sekelskiftet 1800.⁵

Men det var inte bara nya idéer som allt mer urholkade den gamla absolutistiska enhetsstaten, utan också de stora politiska omvälvningar

som följde strax in på 1800-talet. Finland avträdde till Ryssland, genom statskuppen i krigets spår avskaffades den enväldiga kungamakten i Sverige, och en ny grundlag från 1809 med vissa liberala drag, tillsammans med en ny tryckfrihetsförordning från 1810, kringrande ytterligare kungamaktens myndighetsutövning.

Alla dessa förändringar, mentala såväl som politiska, innebar att Sverige på bara några decennier ömsade skinn. Helt nya livsvillkor gällde med ens för både myndigheter och städernas borgare. De senare hade nu börjat benämnas med det från franska revolutionen hämtade uttrycket "medborgare", och i denna benämning låg något av kärnan i förändringen för deras del. Från att ha varit "skråborgare", alltså ingående i en korporation eller ett kollektiv som arbetade för att vinna förmåner åt den egna gruppen, hade stadsborgerskapet i ökad grad börjat betrakta sig som medborgare, en översättning av det franska *citoyen*, som var knutet till liberala värderingar och individualism.⁶

Den utveckling som så hastigt och med svepande drag här målats upp var självklart en mycket mer komplicerad process än så. Den tog sin början i frihetstiden och var kanske inte avslutad förrän fram mot 1870-talet. Här är dock inte meningen att återge processens alla subtila detaljer, utan att peka på hur nationen under närmare ett sekel befann sig i en övergångsfas mellan två samhällsformationer – den monolitiska enhetsstaten och den liberalkapitalistiska nattväktarstaten. Under transitionsperioden vittrade det gamla livets strukturer långsamt ner, kungamaktens och kyrkans auktoritet fick vika på en mängd områden. I deras ställe kom det dock inte omedelbart något nytt som kunde förena nationen. Det tomrum som då öppnade sig födde en mängd behov, det jätte av en social oro som den kapitalistiska staten saknade förmåga, och kanske också vilja, att råda bot på.⁷

Det är här som associationsväsendet stiger in i händelserna. Artonhundratalets första hälft hade som ett av sina kännetecken framväxten av frivilliga sammanslutningar på de mest skilda områden, så kallade associationer. I detta uppblommande föreningsväsende kan vi se ett försök att fylla ut det uppkomna tomrummet. Associationstanken blev en tidens universalformel för att lösa alla samhällets problem. Som den liberala riksdagsmannen S.A. Hedlund formulerade det, hoppades man att i associationen kunna "sammanbinda, associera, de egoistiskt, atomistiskt, söndrade människorna, att sammanbinda delarne med det hela och med varandra, att sätta den enskilde i en ställning, där han icke är en från det hela lösryckt, icke heller en i detsamma uppgången, absorberad del, utan en på en gång fri och med det hela innerligt sammanbunden per-

sonlighet".⁸ Det handlade alltså om att skapa en harmonisk övergång från gammalt till nytt. Det gamla samhällets korporativa modell skulle sammanfogas med den nya liberala individualistiska livsfilosofin.

Med associationsväsendet togs det inledande steget mot ett självständigt föreningsliv i vårt land. Det var först nu, i tidens liberalare livsluft, som ett sådant blev möjligt. Kotterier av denna art hade tidigare undertryckts, misstänkta som de var för att inom sig kunna rymma opposition. Den moderna nattvaktarstaten hade ett nytt sätt att betrakta dessa intressegrupper som bildade associationer, den såg till nyttan i de nya sammanslutningarna och tog ibland också initiativ till formandet av sådana. Men givetvis låg många gånger också en defensiv tanke bakom myndigheternas välvilliga stöd. Genom att uppmuntra föreningslivet bereddes staten en möjlighet att i kontrollerade former leda ut och därigenom desarmera farlig opposition.⁹

Många av de nya sällskapen hade bildning och folkbildning på sitt program, vilket kom att leda in bildningsarbetet på nya vägar. Olika former av idealism gjorde nu insteg i verksamheten och arbetet bedrevs vanligen med ett uttalat mål för ögonen, det kunde vara socialt, ekonomiskt eller fosterländskt. De fria och frivilliga bildningssällskapen spred sig vindsnabbt över landet, med eller utan myndigheternas hjälp. Även till Umeå nådde flera av dem, och resten av detta kapitel skall ägnas åt några lokala uttryck för denna nya form av bildningsarbete.

Världens nordligaste läsesällskap

I en liten skrift från 1798 om Umeå stads klimat och läge står att läsa:

Umeå Stads Geographiska Climat och Polhögd inträffar med Ön Nommendal i Norrige; Islands södra del och Skalholt; Bals riviere på Grönland; Ut i America: Ön B. Fortunæ södra del, Cap Charles, Velcome, Sjön Nichinippi öfver densamma och Cap Prince of Wales; Af Asien; Koråkernas land, floden Onemen, Wiljniskoe Zimove, Kudojeja, Beresova, Kevrol nedanför Archangel, och Gl. Carleby Stad uti Öster-Botten.¹⁰

Denna beskrivning av Umeås position i världen förmedlar det intryck av en nordlig utpost, en handelsstation i rikets utkant, som ännu var gällande vid inträdet i 1800-talet. Ändå var det en anmärkningsvärd utveckling som staden genomgått under andra hälften av 1700-talet och som på många sätt dragit den närmare nationens centrum. Folkmängden hade då i det närmaste tredubblats och uppgick nu inför inträdet i det nya

seklet till drygt 900 invånare. Bakom expansionen låg en lång period av relativt fredliga förhållanden med förbättrade villkor för stadsnäringarna, där den gynnsamma ekonomiska utvecklingen främst får tillskrivas upphävandet av det bottniska handelstvånget 1765. Detta hade ökat antalet arbetstillfällen, främjat handeln och gynnat hantverket, framförallt de grenar som var knutna till skeppsbyggeri. Staden hade med ens blivit en betydande sjöfartsstad med åtskilliga skeppsvarv och flera egna fartyg som numera också handlade på utlandet.¹¹

Bakom det nyvunna materiella välståndet tycks dock en andlig öken ha utbredd sig om man får tro Daniel Erik Næzén (1752–1808), regionens provinsialläkare, som 1782 motvilligt flyttat från Uppsala till en ledig tjänst i Umeå. I ett brev till sin förtrogne i Stockholm, publicisten, förläggaren och tidningsutgivaren Carl Christoffer Gjörwell, skriver Næzén år 1800 om sin vistelseort: "Där vinningslystnad af Handel och Sjöfart råder, så blir ej mycket läset, och af den folkclassen äro ej här några som studerat."¹² Brevet, som den intellektuellt nyfikne och välorienterade provinsialläkaren avfattar, är skrivet i en stämning av tröstlöshet. Hans modlöshet bottnar i den brist på intellektuell stimulans han möter nästan överallt. Orten är fattig på folk och än mer på älskare av läsning, heter det. Inte ens prästerna äger någon kunskap, de är litterärt ett halvsekel efter och äger bara kunskap i "det triviala scholastika" som fordrats för att ge dem deras ställning.¹³

Med Daniel Næzéns ankomst till Umeå inleddes ett nytt skede i stadens bildningsliv. Rent konkret bestod det nya i att Næzén i sitt hem samlade en grupp ur traktens borgerskap och grundade ett läsesällskap, eller läsebibliotek som han själv föredrog att kalla det. Genom läsesällskapet introducerades i staden en ny form av borgerlig sekulariserad bildning som kan inlemmas i den framväxt av en litterär och muntlig offentlighet, en borgerlighetens arena för tankeutbyte, som har beskrivits i inledningen till detta kapitel. Drivkraften bakom detta läsesällskap torde varken ha haft andliga eller utilistiska förtecken, utan snarare sociala vilket var något nytt. Sällskapet utvecklade sig till en mötesplats för umgänge inom en liten personkrets, och om där fanns en gemensam klangbotten bland medlemmarna torde den ha varit idealistisk.¹⁴

Litet är känt om hur läsesällskapet egentligen tog sig ut. I Næzéns brev mot slutet av 1790-talet omtalas det för första gången. Där sägs det att kretsen bestod av 26 umebor som var och en hade betalat en andel om 50 riksdaler. För pengarna köpte man in böcker som blev stommen i ett lånebibliotek, till vilket Daniel Næzén själv bidrog genom att donera ur sin boksamling. Där fanns också tillgång till flera tidningar. Som

”ärliga”, vilket förmodligen innebar prenumeration, nämns *Post- och Inrikes Tidningar*, *Stockholms Posten*, *Extra Posten* och *Götheborgs Tidningar*.¹⁵ Läsesällskapet i Umeå tycks ha överlevt sin grundare. Daniel Næzén föll offer för fältfebern då han som läkare tjänstgjorde vid Kyrkhamns fältsjukhus krigsvintern 1808, men den tyske norrlandsresenären Friedrich Wilhelm von Schubert nämner i sin dagbok att ett läsesällskap fanns i staden ännu vid hans genomresa i slutet av 1810-talet.¹⁶

I brist på närmare detaljer om det næzénska läsesällskapet får vi vända oss till andra liknande sällskap för att göra oss en bild av den roll det kan ha spelat i sin miljö och i sin tid. Kanske hade Daniel Næzén fått idén om ett läsesällskap från Umeås närmaste grannstad, det då fortfarande svenska Vasa, med vilken handels- och kulturkontakterna var goda.¹⁷ Vasa hade i mycket samma karaktär som Umeå, båda städerna var provinscentra, och båda städerna hade en tjänstemannakår – i Umeå knuten till residenset men i Vasa i anslutning till den där belägna hovrätten. Som kulturort var Vasa betydligt mer etablerad än Umeå. Där fanns ända sedan 1684 en trivialskola, 1776 hade staden fått ett boktryckeri, det andra i Finland efter Åbo, och ett sällskapsliv i förfinade former sägs ha frodats bland hovrättens ämbetsmannafamiljer under den gustavianska tiden. Inom denna ämbetsmannakår fanns boksamlare och litteraturintresserade som 1794 grundade ett läsesällskap på orten, Wasa Läse-Bibliothek, det första i Finland. Bakom bildandet stod hovrättsassessorn Olof Langenstein som tros ha hämtat förebilden från sitt hemland Sverige.¹⁸

Läsesällskapen var en typisk landsortsföreteelse. I landsorten var bokhandelns ställning svag, om överhuvudtaget befintlig, och detta tvingade fram privata initiativ, frivilliga sammanslutningar, som kollektivt från exempelvis Stockholm kunde köpa in böcker och prenumerera på tidningar som sedan utlånades eller cirkulerade bland medlemmarna. Läsesällskapen växte först fram som lösning på ett distributionsproblem men deras funktion blev snart också en annan, som en social mötesplats. Det är betecknande att de tidigaste läsesällskapen ofta föddes i avlägsna provinscentra: i Karlskrona, Jönköping, Falun, Visby, Vasa och Umeå.¹⁹ Böckernas väg till dessa orter var dyr och slumpartad, men som regionala centra hade städerna ändå en borgerlig elit som var orienterad mot nationella och internationella kulturströmningar och som var beredd att betala en slant för att hålla sig à jour och informerad.

Vilka tidningar och böcker läste man då i dessa läsesällskap? Frågan förefaller naturlig då vi försöker skapa oss en bild av den kultur- och bildningssyn som odlades i dessa kretsar i landsorten. Beträffande Umeå läsebibliotek vet vi inget bestämt om dess böcker, bara tidningarna finns

nämnda. Den av Johan Henrik Kellgren utgivna Stockholms Posten fanns representerad här vi sett, men därav bör vi nog inte dra djärvare slutsatser än att Upplysningens program var tillgängligt också i Umeå strax före sekelskiftet 1800. Försiktigheten motiveras av Daniel Næzens brevväxling där det framgår att han, läsesällskapets centralfigur, stod främmande för Kant liksom för Upplysningens deistiska gudssyn.²⁰

Vill vi veta mer om böckerna kan det nog vara givande att vända sig till läsesällskapet i Vasa. Dess äldsta bokkatalog sträcker sig över tiden 1794–1815, år som är relevanta också för sällskapet i Umeå, och där upptas mer än en fjärdedel av de 777 numren av romaner, 223 stycken. Näst största posten, en dryg sjättedel eller 123 nummer, ryms inom religion, moral, filosofi, vitterhet och poesi. I biblioteket fanns också ett stort bestånd av böcker om aktuell historia, biografier och reseberättelser. Mest läst var August Lafontaine, en tidsbunden tysk litteraturfabrikant vars sentimentala romaner var förvärvade i hela 32 titlar. En annan av tidens mest spridda författare, som också återfanns i biblioteket, var August von Kotzebue. Mycket i bokbeståndet var förströrelselitteratur, men där kunde man också hitta vår tids klassiker som Schillers dramer, Goethes *Den unge Werthers lidanden* och Wielands *Oberon*. Upplysningens märkesmän som Voltaire, Rousseau och Montesquieu fanns på originalspråk.²¹ Litteraturens sekulariserade prägel är kanske den mest betydelsefulla information vi har att hämta från grannsällskapet i Vasa, böckerna i det næzénska läsebiblioteket torde ha haft liknande karaktär.

Den kulturella miljön tättnar

Den kulturbild vi får av Umeå inför steget in i 1800-talet kan verka litet motsägelsefull. Provinsialmedicus Daniel Næzen har redan fått redovisa sin syn på staden: den var en grym förvisningsort för den intellektuelle. Detta gällde dock framför allt för den som likt provinsialläkaren hade vetenskapliga ambitioner. Under vinterns isolering brukade han ägna sig åt att komponera musik eller sammanställa de rön han sommartid gjort inom botanik, entomologi, mineralogi och meteorologi. Næzen korresponderade flitigt med Vetenskapsakademien, han var under många år en av dess trägnaste rapportörer i norr, och blev 1793 också invald som ordinarie ledamot i det lärda sällskapet. Många av tidens ledande namn inom naturvetenskapen återfanns bland hans brevkontakter. Om detta skriver Næzen: "Såväl med åtskilliga inhemska som utländske Lärde män har jag haft äran underhålla Correspondense, af nöje för de prac-

KONGL. VETENSKAPS
ACADEMIENS
NYA HANDLINGAR,
FÖR MÅNADERNE
OCTOBER, NOVEMBER, DECEMBER.
ÅR 1798.

PRÆSES,
Herr DAVID von SCHULZENHEIM,
Professör och Riddare af Kongl. Wasa-Orden.

*Något til Uplysning om UMEÅ Stads
Läge och Climat;*

Af
DANIEL ERIK NÆZÉN.

UMEÅ Sjö-Stapel- och Residence Stad är be-
lägen uti Westerbottens Län, 2 mil ifrån Hafs-
bandet

K. V. A. Handl. IV. Qn.

R

Daniel Erik Næzén, Umeå läsesällskaps grundare, var provinsialmedicus i staden åren 1782–1808. Där byggde han upp landets nordligaste lasarett och ansvarade för läkarvården i ett distrikt som förutom hela norra Sverige också omfattade Kemi lappmark i Finland. Såsom ledamot av Svenska Vetenskapsakademien medverkade Næzén i dess skrifter med iakttagelser han gjort i umetrakten inom sina specialområden. Hans meteorologiska dagböcker infördes i Akademiens Handlingar under en följd av år, och vinjettbladet till dagboken för 1798 avbildas ovan.

tiska Wetenskaperna, hwarigenom mig tilkommit deras ynnest och vänskap.”²² Belägg för detta finns i bevarade brev där man också hittar en brevväxling med Royal Society i London. Daniel Næzés arbete bedrevs på vetenskaplig nivå och för en person med sådana intressen är det förståeligt om Umeå föreföll efterblivet.

Men för de stadsbor som inte gjorde jämförelser med det Uppsala som låg Næzés närmast, utan som tog utgångspunkt i staden själv, torde ändå utvecklingen ha varit mycket påtaglig. Den växande sjöfarten hade verksamt bidragit till att vidga Umeås horisont. Någon reguljär passagerartrafik förekom ännu inte mellan Umeå och avlägsna orter, men handelsfartygens trafik spelade en betydelsefull roll som förmedlare av nya impulser. På den vägen fördes från det gustavianska Stockholm både galanta manér och en vurm för det franska språket upp till Västerbotten och dess burgna kretsar. Några rader i stockholmsbladet *Inrikes Tidningar* från 1780 berättar om det. Senvintern det året hade ryske kejserlige kammarherren Georg Rumantsoff färdats från Vasa med släde över Kvarkens is till Umeå, driven av nyfikenhet att få se samer och renar i deras naturliga miljö. En delegation av västerbottningar hade följt honom vidare inåt landet och därvidlag hade Rumantsoff ”komplimenterats på det fransyska språket” av sitt västerbottniska resesällskap, uppger tidningen.²³

Exemplet är enstaka och hör kanske hemma i facket för kuriosas, men det är ändå ett prov på den franska kulturens odling i landsändan. Under 1790-talet blir beläggen tätare för hur huvudstadens uppfattning om kläder, nöjen och ett belevat sätt började finna sin väg till en del umehem.²⁴ Något av en borgerlig elit blir under den här tiden skönjbart. Vi har redan nämnt de 26 andelsägarna i läsesällskapet, som bör räknas dit, men de är anonyma. I sina brev nämner dock Daniel Næzés en del namn ur sin umgängeskrets på orten, personer som vi kan förmoda ha varit medlemmar i sällskapet. Där märks f.d. gruvinspektör Johan Öhrling, bergmästare Erik Printzsköld, e.o. lantmätare Bergner, kommissionslantmätare Strinnholm, kronoinspektör Thalín, rådmän Nerpin, rådmän Trotz, brännmästare Holst bland andra. En liten homogen borgerlig grupp med skolunderbyggnad avtecknar sig.

En glimt av vilka intressen medlemmarna kan ha odlat i läsesällskapet förmedlar Næzés hustru Christina Beata Strodtman. Hon var femton år yngre än sin man och inget tyder på att hon någonsin rest utanför sin hemort. Ändå visar denna genuina borgardotter prov på en mycket modern och avancerad litteratursmak. Provinsialläkarens hustru är den första litterärt intresserade kvinna vi känner till i Umeå; Klopstock,

Young och Goethe lär ha funnits i hennes bokhylla och James Macphersons "Ossiansånger", så dags ännu inte på svenska, uppges särskilt ha tilltalat henne. "Möjligen vid det laget den nordligaste ossiantusiasterna i världen, åtminstone av sitt kön", skriver Henrik Sandblad något försiktigt i sin bok om medicinalväsendets historia i Nordsverige.²⁵

En utomstående betraktare som vid denna tidpunkt tydligen blivit varse denna bildade borgarklick var Carl Christoffer Gjörwell. Då han 1776 lade ut planerna för sin storstilade svenska encyklopedi, utvalde han Umeå som enda försäljningsställe i övre Norrland där detta upplysningsverk kunde tänkas ha en kundkrets. Umeås postinspektör Gabriel Holmbom vidtalades att bli encyklopedins försäljare på orten, men stadsborgerskapet var nog då ännu inte riktigt moget för de fläktar av kontinental idédebatt som bokverket rymde. Endast två prenumeranter i umeregionen, båda präster, lyckades postmästaren värva.²⁶

Det gamla Umeå hade haft ett begränsat behov av offentliga byggnader. Kyrka, skola och residens är redan nämnda men det fanns ytterligare en sådan byggnad av betydelse, rådhuset. Rättsväsendet och stadens styrelse höll till där, men det fungerade också som samlingspunkt för gemensamma angelägenheter. Allt mer började nu rådhuset bli den centrala platsen för möten, fester och kontakter av olika slag. I bottenvåningen fanns stadskällaren och gäldstugan, medan övre våningen bland annat rymde en större festsal där det högre borgerskapet samlades och visade upp sig vid nationella högtider eller i officiösa sammanhang.²⁷ Men det expanderande borgerliga umgängeslivet syntes också i de små detaljerna. En betydande inflyttning av hantverkare hade följt på 1780-talets goda år, och många av inflyttarnas yrken var ett svar på det nya, litet mondäna borgerskapets behov. I Umeå burskapsmatrikel finns således runt sekelskiftet 1800 registrerade perukmakare, hattmakare, gördelmakare, nålmakare, spegelmakare, flera guldsmeder och juvelerare, handskmakare, bokbindare, sämskmakare, karduanmakare och vagnmakare.²⁸

Utvecklingen kan beskrivas som att den kulturella miljön hade tätat på några decennier. Isoleringen var bruten, impulser från omvärlden planterades om i sin nordnorrländska omgivning. Främst var det borgerskapets litet ytliga kultur som odlades men allt var inte kulisser. Henrik Sandblad går så långt i sin bok om det nordliga medicinalväsendets framväxt att han i Umeå vid den här tiden vill se antydning till ett centrum för bildning i övre Norrland.²⁹ När han gör den bedömningen utgår han främst från Daniel Næzén, hans vetenskapliga arbete och den mötesplats för förbiresande vetenskapsmän som det næzénska hemmet ofta utgjorde. Hos provinsialläkaren finner vi för övrigt det först omnämnda

privata biblioteket i Umeå. Det var antagligen det största i övre Norrland vid den här tiden med sina nära 1 000 volymer.³⁰ Fortfarande fanns dock bara en skola i staden, barnaskolan, och de som ville fortsätta sin skolgång var hänvisade till att flytta från orten eller, som i de mest välbeställda familjerna, använda sig av privatlärare. Förhållandena förbättrades först 1810 när barnaskolan på borgerskapets egen bekostnad omvandlades till en trivialskola.³¹

Hushållningssällskapet – mellan makt och medborgare

Kriget mot Ryssland 1808–1809 kan sägas ha fryst den utveckling som varit i spirande. Det ryckte bort Daniel Næzén och tog också med sig många andra av de stadsbor som tidigare utgjort Umeås lilla borgerliga offentlighet. Strukturer och kommunikationsnät slogs i spillror, inte lika förödande visserligen som de krigshärjningar som drabbat staden hundra år tidigare, men svåra nog. I krigets spår följde epidemier som beräknas ha tagit livet av 200 av stadens då cirka 1 200 invånare och till detta kom också en omfattande materiell förstörelse.³² När Västerbottens läns hushållningssällskap bildades 1814 fördes just denna krigsförödelse fram som ett motiv, det fanns ett behov av återuppbyggnad. Länets jordbruk, som var ekonomins ryggrad, måste ryckas upp och det saknades en sammanhållande kraft. Det var för att fylla denna lucka som ett hushållningssällskap främst kom till stand.

Talet om återuppbyggnad var inte unikt för Västerbotten, även den nationella debatten följde vid denna tid samma tankestråk. Det till sin rot upprivna Sverige behövde lugn och jämvikt, var ett återkommande tema. Nu fordrades en orientering inåt för att återvinna den gamla kraften. Ur en sådan tidsstämning föddes 1811 Götiska förbundet, samma år skrev Erik Gustaf Geijer sin romantiserande dikt om odalbonden och detta år utkom också Esaias Tegnér's "Svea", där svenska folket manades att låta skörden blomstra upp i sina skogars natt och inom Sveriges gränser vinna Finland åter. Att också Lantbruksakademien bildades detta år, liksom flera hushållningssällskap de därpå följande, var ingen märkvärdig slump. Det fanns en fosterländsk strömning som placerat jordbruket i centrum och som gjort bonden till ett litterärt favoritmotiv.³³ En sådan tidsanda får vi också räkna med som pådrivande faktor då Västerbottens läns hushållningssällskap grundades.

Men uppbyggnaden av ett hushållningssällskap kan också tolkas som

en rent byråkratisk åtgärd. Krigsnederlaget mot Ryssland hade gjort en reorganisation på statslivets alla områden nödvändig. Finland hade avträtts, landet var försvagat och för Västerbottens del hade den norra delen av landskapet avsöndrats 1810 och bildat en egen enhet, Norrbottens län. Helt nya förhållanden gällde således både för den nationella och den länsvisa administrationen. Det är främst mot en sådan bakgrund Västerbottens läns hushållningssällskap skildras i den historik som författats av Bo Enander. Han beskriver där sammanslutningen närmast som ett biträdande ämbetsverk åt konungens befallningshavande under den första tiden.³⁴

Argumenten för ett hushållningssällskap kunde alltså vara blandade, det framgår av de programförklaringar som lästes upp vid sällskapets årliga högtid den 21 augusti.³⁵ Bakom festtalens ord fanns emellertid ytterligare en funktion hos sammanslutningen som sällan påpekades. Det som det talades tyst om var att det fridsamma och oftast i stort samförstånd verkande sällskapet på vissa områden också kunde vara arena för en intressekamp mellan kvardröjande ambitioner hos en försvagad centralmakt och strävanden efter inflytande som fanns hos nya grupper på länsnivå. Då Kungl. Maj:t i ett cirkulärbrev till rikets landshövdingar 1813 rekommenderat att hushållningssällskap borde inrättas i varje län hade den centrala tanken varit styrande. Staten ville avlasta sig en del tyngande arbetsuppgifter ute i länen, i det ingick att hämta in statistiska uppgifter om jordbrukets tillstånd i varje landsända. Dessa siffror skulle ett nät av hushållningssällskap kunna samla in för bearbetning i den lantbruksakademi som var under bildande.³⁶ Så tog sig sällskapens verksamhet oftast ut, men i realiteten blev de också en av tidens få mötesplatser för medborgare och myndighet, eller om man så vill: hushållningssällskapens bildande var ett försiktigt steg i riktning mot något som hade drag av demokrati.³⁷ Hushållningssällskapets inslag av frihet och folkstyre skall dock inte överdrivas. Stadgar, liksom styrelsesammansättning, var identiska för alla landets hushållningssällskap, vilket gjorde arbetsformerna rätt likartade från län till län. Landshövdingen var, som Kungl. Maj:ts representant i länet, den självskrivne ordföranden. Myndigheten höll därmed mestadels sällskapet i sina fasta tyglar. Ett visst antal ledamöter invaldes dock på rekommendation, och till sällskapet som sådant kunde länsbor ansluta sig som enskilda medlemmar.

Likt övriga hushållningssällskap i landet uttryckte det i Västerbotten i sina stadgar att det ville verka för "landthushållningens förbättring, genom upplysning, efterdöme, uppmuntran eller belöningar".³⁸ I formuleringen, som gav utrymme för mycket fria tolkningar, fanns en andeme-

ning som gör det befogat att se hushållningssällskapet som den första i Västerbotten verkande folkbildningsföreningen. Den jordbrukande befolkningen i länet var målgruppen. Bönderna skulle upplysas i hur de kunde få bästa avkastning av sin näring. Upplysningsarbetet anslöt härigenom till tidiga ansatser till folkbildning som funnits i vårt land under senare delen av 1700-talet och som alla hade inriktat sig på att sprida kunskap om modernäringen till allmogen. Till pionjärerna hade hört Vetenskapsakademien med sin från 1747 årligen utgivna lilla almanacka med insprängda odlarråd, och något decennium senare hade Patriotiska sällskapet följt efter med sin månadsskrift *Läsning för Menige Mann och särdeles för Allmogen*.³⁹ Dessa försök att upplysa allmogen hade varit präglade av frihetstidens nyttotänkande, ett synsätt som nu ärvdes av hushållningssällskapen. Ett ännu större inflytande över sällskapens folkbildningssyn fick dock fysiokratismens idé om jordbruket som allt välståndets ursprung. I den fysiokratiska ideologin intog föreställningar om folket som en ekonomisk faktor en framträdande plats.⁴⁰

Västerbottens läns hushållningssällskap ägnade sig första tiden efter bildandet mest åt att ge råd beträffande avel, utdikning av myrar och förbättring av jordmånen.⁴¹ Verksamheten började emellertid att söka sig nya områden efter några år. Ett litet nät av meteorologiska stationer upprättades 1817 med observatörer i Umeå, Burträsk och Sorsele. Samma år lades också planer fram för inrättande av ett "Arbets- och Korrektionshus till förekommande av sjelfsväld och lösdriveri" som skulle läggas nära Umeå. Från hushållningssällskapet utgick också ett förslag 1825 om bildandet av länets första sparbänk.⁴² Till den utvidgade verksamheten hörde likaså skapandet 1830–31 av måttlighets- och sedlighetsföreningar i länets socknar. Här var ordföranden, landshövding Georg Lars af Schmidt, själv impulsgivare. Han ville skapa "Comitéer, som i likhet med de i Amerika organiserade Temperance Societies" skulle verka i nykterhetens tjänst, som det står i sällskapets årsberättelse från det året.⁴³ Varifrån landshövdingen inhämtat upplysningar om de amerikanska societeterna är okänt, men hans insikter förvånar knappast.⁴⁴ Bland många svenskar vid den här tiden, och speciellt bland dem på den liberala kanten, framstod institutioner och samhällsförhållanden i Amerikas förenta stater som ett ideal. I svenska böcker och tidningar hade idealiserade skildringar från landet i väster getts stort utrymme från åtminstone 1810-talet.⁴⁵ I Umeå byggdes snart en sådan föreslagen "comité" upp med namnet "Sällskapet Måttlighetens Vänner" och under ledning av komminister Johan Anders Linder.⁴⁶ Något senare utgick från sällskapet också såväl föreläsningsverksamhet, lantbruksklubb och

Kort
Underrättelse
för
Allmogen
i Västerbottens Län,
om
Saltpeter, Jordens Be-
redande och Skötsel.

Hernösand,
tryckt hos JONAS SVEDBOM, 1815.

För hushållningssällskapen var föreställningen om folket, allmogen, som en ekonomisk resurs en viktig tanke. Genom upplysning kunde denna tillgång ge ökad avkastning. I Västerbotten kom hushållningssällskapet att sprida kunskap om nya jordbruksmetoder bland annat genom flygblad, vilket får sammanslutningen att framstå som den första folkbildningsorganisationen i länet. Det äldsta kända flygbladet avbildas ovan, en handledning från 1815 om salpeter, jordens beredning och skötsel. För texten svarade en ifrån Finland anlita rådgivare, salpetersjuderistyrsmän Anders Herrmans.

lantbruksskola som en tidning, *Tidning för Landtmannanäring och Hus-slöjd inom Westerbottens Län*.⁴⁷

Hushållningssällskapets folkliga upplysningsarbete var grundat i ett ekonomiskt tänkande. Det var gammalt tankegods, hämtat från merkantilism och fysiokratism, som presenterades i ny inramning. Men samtidigt fanns i detta folkbildningsarbete ytterligare ett inslag som vi kan kalla disciplinering. De ovan nämnda nykterhetssällskapen, liksom tankarna om en sparbank och ett "arbets- och korrektionshus", är uttryck för en sådan tankegång. Det otämjda, det orationella och farliga som hotade borgerlig ordning, sparsamhet och moral skulle korrigeras. I ett sådant sätt att se på folkbildningsarbetet fanns tydliga drag av paternalism, det var en förmyndarattityd som uppvisades gentemot småfolket.

Men hushållningssällskapets insatser mot lösdriveri, slöseri och onykterhet kan också omskrivas som faderlig omtanke, en innebörd som också ligger i ordet paternalism. Den som föredrar den tolkningen kan peka på den idéströmning som kallas filantropi, och som under hela 1800-talet var en betydelsefull ingrediens i nästan allt socialt arbete.

Filantropi betyder människokärlek, vilket avslöjar uttryckets rot i en kristen barmhärtighetslära. Från 1700-talets mitt hade dock filantropin i allt högre grad lösgjort sig från kyrkan, och in på 1800-talet blev begreppet nära förbundet med ett framväxande borgerskap, det urbana, bildade, som då fick sitt genombrott. Dessa människor strävade efter en friare ställning och ville själva organisera de sociala inrättningar samhället behövde. Dit hörde en lokalt organiserad hjälpverksamhet som ofta sköttes av borgerskapets kvinnor. Filantropi i en annan form ser vi hos de många idealistiskt sinnade socialreformatorer som uppträder vid denna tid. Ofta var de ämbetsmän som iklädde sig rollen av samhällets välgörare. Med filantropin som ledstjärna utvecklades hos dem en ämbetsmannaroll som i mycket avvek från föreställningen om ämbetsmannen som den oberoende och fristående verkställaren av politiska beslut.⁴⁸

Drag av sådan socialreformatorisk filantropi finner vi hos hushållningssällskapet. Tidpunkten var husbehovsbränningens gyllene tid, och den fattigdom och sociala misär som den flödande alkoholen till en del var upphov till, spädades på genom en stor inflyttning till Umeå. De sociala skyddsmekanismer som skrän och byalag stått för i äldre tid höll samtidigt på att förlora mycket av sin kraft. Då nu ingen makt, myndighet eller korporation fanns som förmådde eller ville ta ansvar för de sociala problemens lösning steg hushållningssällskapet in. Inom den kretsen fanns en samhällelig helhetssyn, som, då något hotade den ordnade samhällsbilden, fick sällskapets ledamöter att gripa in. Det som skedde

påminner väl om Torkel Janssons tidigare nämnda beskrivning av ett tomrum som öppnade sig då gamla maktfunktioner vittrade bort. De frivilliga sällskapen trädde in i deras ställe, korporationer ersattes av associationer. Genom hushållningssällskapet knöts nu ett band som skulle bestå och detta band var det som förenade folkupplysning med socialt reformarbete.

Landshövdingar och ledamöter avlöste varandra på sällskapets olika poster under 1800-talets lopp, med ett undantag. Undantaget var hushållningssällskapets sekreterare, landssekreteraren och lagmannen Mikael Wilhelm Cygnæus. Under nästan fyrtio år som ledamot kom han att bidra till sammanslutningen med kontinuitet och erfarenhet. Erfarenhet ägde han faktiskt redan vid sällskapets bildande 1814. Cygnæus var nämligen ursprungligen från Finland, och under en ämbetsmannabana där hade han 1809 avancerat till borgmästare i Kuopio. Finländska hushållningssällskap hade funnits ända sedan 1790-talet och Cygnæus var därigenom väl hemmastadd med deras arbetsformer. Vid fredsslutet 1809 hade han inte kunnat förmå sig att svära trohetseden till tsaren, varför han flyttat till Umeå.⁴⁹ Under sin långa verksamma tid som ledamot var Cygnæus den som tydligare än någon annan kom att göra hushållningssällskapet i Västerbotten till ett forum där även regionala och lokala synpunkter på moderneringen kunde föras fram och vinna gehör.

Sällskapets sekreterare var inte den ende som vid bildandet hade stått för ett idéinflöde österifrån, utan det hade också kommit via sällskapets förste ordförande, landshövding Gustaf Edelstam, samt genom ledamoten prosten Olof Hambræus. Innan landshövding Edelstam flyttat till Umeå hade han varit tillförordnad landshövding i Uleåborgs län i norra Finland och medlem av det finska hushållningssällskapet. Olof Hambræus hade liknande band österut. Som kyrkoherde i Jomala på Åland hade han 1797 varit med vid stiftandet av ett åländskt hushållningssällskap.⁵⁰

Västerbottens läns hushållningssällskap hade sitt arbetsområde ute på landsbygden och sällskapets ledamöter skulle, enligt stadgarna, till minst två tredjedelar vara innehavare av jordbruk. Detta borde ha varit tillräcklig garant för att förankra sammanslutningen bland verksamma bönder kan man tycka, men det något paradoxala var att sällskapet nästan uteslutande bestod av stadsbor. Ämbetsmän i landshövdingens förvaltning dominerade helt sällskapets topp, och i den mån ledamöter invaldes på rekommendation tillhörde de en utvald skara: patronen vid glasbruket i Strömbäck, borgmästaren, några prästmän och ett par skollärare. Att dessa personer kunde inväljas, trots kravet på jordbruksinnehav, be-

rodde på att en stor grupp ämbetsmän under 1800-talets första decennier som löneförmån förfogade över mark eller boställen. Vanligast var detta förfarande bland präster och officerare vid de regementen som, likt Västerbottens, var indelta.⁵¹ Ämbetsmän inom landsstat och lantmäteri hade också ofta egna boställen, liksom lagmän och häradshövdingar.⁵²

Större delen av ämbetsmannakåren var alltså direkt eller indirekt beroende av jordbrukets avkastning och därför låg ofta något av ett egenintresse i deras engagemang i verksamheterna. I Västerbotten tycks ämbetsmannainslaget i sällskapet kanske ha varit större än i något annat län. De första decennierna var man ovillig att släppa in mer än någon enstaka från allmogen som ledamot och i stället konstituerade sig sällskapet under lång tid som en liten högreståndskrets.⁵³ I den mån sällskapet under denna tid kunde fungera som arena för ett lokalt inflytande tycks det ha betjänat detta skikt av jordägare som befann sig i ståndspersons ställning, men som samtidigt ofta stod utanför de fyra stånden och därmed möjligheten till inflytande i riksdagen.⁵⁴

Beskrivningen ovan av Västerbottens läns hushållningssällskap har inskränkt sig till de första decennierna. De årtiondena är de mest intressanta, både då vi söker folkbildningens idéer och tankegodsets hemvist i en borgerlig tankevärld. Att hushållningssällskapet under denna tidiga period drar uppmärksamheten till sig beror inte på vad det åstadkom, vilket inte var allför imponerande, utan på den blandning av idéer och intressen som rymdes inom församlingen. Sammanslutningen var då en unik kraft i sammanhanget om man betänker den fattigdom på organisationer som fanns i samtiden. Det är på denna punkt sällskapets roll är värd att framhäva, det stod för den första ansatsen till en form av regional demokrati. Det existerade då varken speciella organ för politiska beslut eller partibildningar, inte heller intresseorganisationer och knappt ens ideella föreningar. Den officiella ställning som sällskapet intog och dess samverkan med myndigheterna gav, tillsammans med den lokala förankringen, en ställning av förbindelseorgan; där öppnades nya inflytandekanaler både uppåt och nedåt. Varje breddning av inflytandet var viktig i denna tid då det politiska inflytandet var så starkt begränsat och vissa samhällsgrupper alldeles saknade sådant. Även för dem som hade representation i riksdagen skapade sällskapet en samlingspunkt i länet, en länsgemenskap bildades som gav nya möjligheter att gynna lokala strävanden.⁵⁵

Den litterära salongen på Backen

Bildning och folkbildning, som de visade sig i läsesällskapet och hushållningssällskapet, förefaller främst ha hämtat sitt gods ur frihetstidens tankevärld, men också romantiken skulle skapa sin sammanslutningsform i Umeå: den litterära salongen. Salongen som intellektuell mötesplats hade en gång vunnit sitt rykte i Frankrike där den blivit arena för Upplysningens libertiner eller radikala filosofer, men med den fördröjning varmed umgängesformen nådde Västerbotten blev den i sin nordliga omgivning i stället en förmedlare av romantikens efterklang.

Upprinnelsen till denna västerbottniska kulturhård var en kyrkoherdeutnämning. Anders Abraham Grafström (1790–1870) hade 1835 kallats till kyrkoherde i Umeå pastorat och hade våren därpå flyttat in i kyrkoherdebostället på Backen, fem kilometer väster om staden. Vid sin utnämning hade Grafström bakom sig en i många stycken framgångsrik bana som lyriker och litterär debattör i Stockholms kulturliv. I fejden mellan den nya och den gamla skolan, som delat svenskt kulturliv i två läger under 1800-talets första årtionden, hade han lyckats med konststycket att inta en neutral position och därtill bli respekterad för det. Det grafströmska hemmet på Karlberg uppges ha varit en omtyckt mötesplats för tidens litterära berömdheter.⁵⁶

När Anders Abraham Grafström installerade sig på Backen i maj 1836, förde han med sig mycket av det umgängesliv han deltagit i söderut. Till prästgården utanför stadens tullar inbjöds många ur Umeås kulturellt och litterärt intresserade borgerskap, en borgerlig elit framför allt. Det stora kyrkoherdebostället på brinken ned mot älven förblev under mer än trettio år en småstadsaristokratins samlingspunkt för umgänge i bildade och förfinade former. Längre fram växte liknande salonger eller vänkretsar med samma inriktning fram också bland några familjer boende i själva Umeå.⁵⁷

”Den litterära salongens viktigaste kännetecken är dess atmosfär, ögonblickets samspel mellan likstämda sinnen, infall som kastas fram för att glömmas i nästa stund, poem och reflexioner som ges som gåva från man till man utan anspråk på varaktig betydelse. I denna atmosfär brytas impulserna utifrån och från kretsens egna medlemmar i ett förgängligt och skiftande spel. Kretsens största betydelse är att den lever och finns till för en tid, dess alster är oftast dömda till förintelse och glömska.” Med dessa högstämda ord beskrev en gång Sven Löfgren, författare och adjunkt vid läroverket i Umeå, den anda som lär ha rått i den grafströmska kretsen på Backen.⁵⁸ Raderna har återgivits, eftersom de fång-

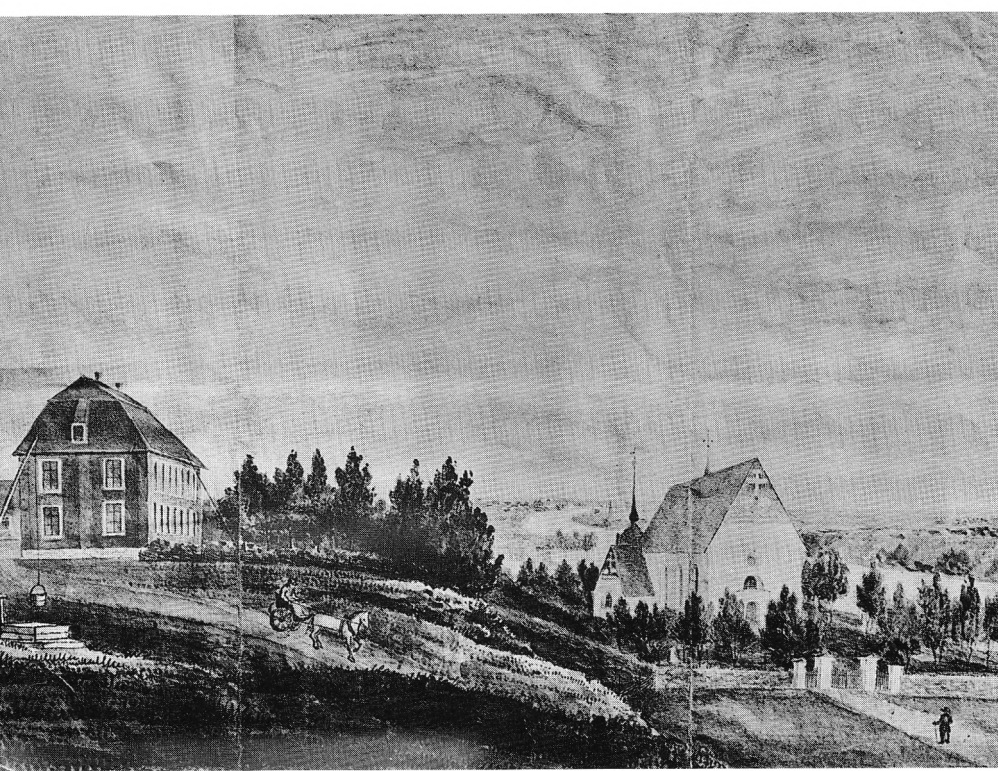
ar några av de drag som gör det svårt att så här hundrafemtio år efteråt teckna salongen i bestämda linjer. Den var en flyktig och informell skapelse, en företeelse som upplöstes var gång gästerna lämnade prästgården och ljusen släcktes efter dem.

Helt har dock inte detta sällskapsliv suddats ut. Utifrån anteckningar som några av deltagarna lämnat efter sig är det möjligt att skapa sig en föreställning om den grafströmska salongens roll som bildningsarena. Bäst framgår detta kanske i den samling dagböcker som vicepastorn i församlingen, Johan Anders Linder (1783–1877), lämnade efter sig. Han tillhörde kyrkoherdens innersta bekantskapskrets, och genom en mängd detaljerade anteckningar, som täcker närmare fyrtio år i Grafströms närhet, är det möjligt att rekonstruera huvuddragen i det bildade umgängesliv som bedrevs. Vi får så att säga en inblick i ett sällskapsliv ifrån sidan. I journalerna bjuds samtidigt på glimtar från liknande informella sällskapsbildningar i några andra av stadens högre ståndshus.

Så här kunde en typisk sammankomst te sig. Salongen öppnades med en middag, ofta för att fira någon nationell eller lokal tilldragelse. Trakteringen som bjöds brukade vara överdådlig och från slutet av 1830-talet började "äfvén à la glace komma på modet, och hos Scharin alla handa viner och champagne fräste ock [...] i glasen", nämner Linder.⁵⁹ Sedan det lekamliga så fått sitt var det dags för själen. Från matsalen förflyttade man sig till salongen där Grafström var den givna medelpunkten. Han kunde läsa ett stycke, kanske av Johan Ludvig Runeberg, eller så sjöng någon dam i sällskapet, ackompanjerad på klaver, texter som kyrkoherden skrivit och tonsatt för detta tillfälle. Största utrymmet i salongens program tycks dock ha upptagits av poesirecitation. Det var inte så mycket tidens stora diktverk som deklamerades, utan mer tillfällighetsdikter skapade av salongens egna medlemmar för att illustrera en händelse eller stämning i tiden. Allusioner på antika eller nordiska motiv var vanliga, liksom hänsyftningar på Norrland; Gud vakade men i omskriven form som Ödet eller den Evige, och allt detta var insvept i en romantisk dräkt.⁶⁰

Förutom dessa estetiska inslag tycks salongen ha ägnat mycket tid åt samtal. Vad dem beträffar framgår det av Linders anteckningar hur betydelsefulla tidningarna så här dags hade blivit som nyhetsspridare och som underlag för åsiktsbildning. Genom dem blev salongens medlemmar indragna i ett nationellt samtal, och med stort engagemang tog man ställning i tidens frågor.⁶¹

Den politiska hållningen var konservativ som man kunde vänta hos denna borgarelit. Attityden återkommer ensartad i nästan varje dag-

I kyrkoherdebostället på Backen, naturskönt beläget på brinken strax ovanför landskyrkan, uppstod vid 1800-talets mitt en informell salong bestående av Umeås bildade borgerskap och besökare ur Grafström litterära vänkrets. Forsmotiv och pastoral idyll var vanliga inslag i kyrkoherdens diktning. Hamnforsen nedanför kyrkan och jordbrukslandskapet som skimtar där bortom kunde ibland vara inspirationskällor. I fonden urskiljs silhuetten av Umeå stad. Reproduktion av en tavla återgiven i bildverket Minnen af Grafström, Silfversparres grafiska anstalt, Stockholm 1900.

bokskommentar till tidens frågor: det låg ett hot och en fara i allt som tycktes rubba ett uppnått jämviktsläge. Några nykterhetspredikanter som besökte Umeå spred en extrem lära, anser Linder på ett ställe: "Absolut återhållsamhet från destillerade drycker är dock ej en religions sak eller en trosartikel".⁶² Konventikelpakatets upphävande hotade att "lemna sekterismen fritt tillträde att allestädes kasta sina eldbränder", heter det på annat håll. De liberala bladen, och *Aftonbladet* i synnerhet, leddes av samhällsomstörtare och när liberala *Umebladet* startades 1847 kommenterade Linder att nu hade orten fått sin egen piccolaflöjt i den stora aftonbladiska konserten. Mot detta ställer han att konservativa *Svenska Tidningen* "ej rönt den uppmuntran af publiken som den förtjenat". Det var de samhällsbevarande krafterna som hyllades liksom kungahuset.⁶³ Internationella händelser fick också sin uppmärksamhet. Vicepastorn kommenterar i samma värderande anda Garibaldis tåg mot Rom, brittiska truppsatser i Indien och tyska vetenskapliga landvinningar i sina dagböcker. Nyheterna var hämtade ur den mängd av huvudstads- och landsortstidningar han hade tillgång till, förmodligen i lag med Grafström.⁶⁴

Under den tid Anders Abraham Grafström innehade Umeå pastorat besöktes han av flera av tidens kända namn inom kulturlivet, personer som tillfälligt inlemmades i salongen. En av dem var Xavier Marmier, vid den tiden en av Frankrikes mest lästa författare och sedermera ledamot av Franska akademien. Marmier besökte Grafström vid några tillfällen åren 1838–39 och presenterar i sin dagbok kyrkoherden som "le poète le plus septentrional qui existe probablement en Suède". Marmier säger sig vid besöket i prästgården ha blivit lika förvånad över att få melon till dessert som vid anblicken av husets fina bibliotek. Överhuvudtaget är det en rätt fördelaktig karakteristik den franske gästen ger av kyrkoherden.⁶⁵ Astronomen Per Adam Siljeström, som vid ett tillfälle också ingick i det franska följet, var dock mindre imponerad och skriver i sin journal helt kort om värden: "Pratmakare, helt ung."⁶⁶

Att många uppburna namn sökte sig till det nordliga Backen är kanske inte så underligt som det i förstone kan framstå. Grafströms vittra bekantskapskrets från Karlberg har redan nämnts, liksom hans roll som uppskattad författare. Nämnt är också hur landsortsprästerna som statliga utposter fick tjäna som gästgivare och värdar för genomresande celebriteter. Det var i dessa många egenskaper som Grafström exempelvis mottog Xavier Marmier. Till detta kan läggas den vurm som fanns i romantiska kretsar att söka sig till det sunda och enkla lantlivet, en schablon som passade in på kyrkoherdebostället utanför Umeå. Viktigast för

Som vitter förebild och ledamot av Svenska akademien var Anders Abraham Grafström den självklara medelpunkten i den litterära salongen på Backen. Men en viktig roll för att skapa denna bildningsmiljö spelade också hans hustru Helena Sofia Grafström. Då inte bara som uppskattad värdinna utan också därför att hon var dotter till biskopen och nyromantikern Frans Michael Franzén, varför denne ofta kom på besök. Samma dubbla roll spelade också dottern Sofia Grafström, här i tidens tygrika klänningsmode. Sofia gifte sig i prästgården sommaren 1864 med Artur Hazelius, och under dennes uppbyggnad av Skandinavisk-etnografiska samlingen i Stockholm arbetade Sofia som sin makes amanuens.

att göra bostället till en vitter mötesplats var dock ändå släktbanden. Både i sitt första och sitt andra äktenskap hade Anders Abraham Grafström äktat döttrar till biskopen och förromantikern Frans Michael Franzén i Härnösand. Ytterligare ett band med svenskt kulturlivs hjärta knöt Grafström då en av hans döttrar, Sofia Elisabeth, gifte sig med Arтур Hazeliус, som därmed blev svärson i huset.⁶⁷

Salongens fasta medlemmar bestod av Anders Abraham Grafströms familj – han blev med tiden far till elva barn – men ofta kom också svärfäder Franzén på besök, och det sägs att de trivdes gott tillsammans. Det var också svärfadern som förmedlade kontakten med Fredrika Bremer, som tillbringade en knapp vecka i prästgården sommaren 1847.⁶⁸ Hennes intryck av den grafströmska familjen och trakten framgår av ett brev kyrkoherden fick strax efter besöket: "Skönheten af den norrländska naturen, behaget och trefnaden i ditt hem, nöjet som jag alltid har af ditt sällskap och dina samtal, Helene, dina barn, allt drager mig; och åter och åter kommer till mig tankan att en gång bedja Helene och dig taga emot mig som pensionär för ett år eller så [...]. Då skulle vi resa till fjälltrakterna under sommaren, och om vintern, vid furubrasan, prata, läsa, hvila..."⁶⁹

Bland salongens oftast återkommande gäster finner vi annars civilstatens ämbetsmän med landshövdingen i spetsen, en del rådmän, andra präster som ofta kom på besök samt en del handelsmän i upphöjd position. I denna bildade krets började nu också en ny grupp synas allt oftare, de indelta officerarna. Dessa hade sina boställen i stadens omgivningar eller bodde i själva Umeå. I J. A. Linders ögon utgjorde alla dessa människor en homogen grupp, det var något som band dem samman, och han benämner dem i sin dagbok "vår societet".⁷⁰ Formuleringen skvallrar om att stadens borgerlighet vid denna tid i hög grad blivit varse sig själv.

I den litterära salongen väster om Umeå levde romantikens anda kvar i en tid då liberalismen just var i färd med att jaga den på flykten i övriga landet. Det var alltså en romantisk efterklang som där ljud. I Grafströms diktverk fick dock denna stämning delvis en ny ton genom sin norrländska anknytning. Diktsamlingar som *Sånger från Norrland* från 1841, och *Nya sånger från Norrland* från 1848, hämtade motiv från den omgivande verkligheten som sedan återgavs i poetiskt upphöjd och idealiserad form. Naturskildringar dominerade hans repertoar och naturen framställdes ofta som en närmast outsärlig källa till moralisk och religiös kunskap. "En sommaräng likaväl som ett vattenfall, en glänta i skogen eller en spång över ett vattenfall kan hos Grafström bilda utgångspunkt

ter för betraktelser över tillvarons stora frågor, tankar kring Guds godhet och jordelivets förgänglighet", skriver Dag Nordmark som ägnat Grafströms författarskap uppmärksamhet.⁷¹ Flera av dikterna letade sig snart ut till en bred folklig läsekrets i form av visor och återkom ofta omtryckta i läseböcker och antologier. Ett verk som i synnerhet nådde de djupare folklagren var växelsången "Norrländ", en längtansfull, nationell och idylliserande hyllning till det nordliga landet med dess norrskensflammar och ljusa nätter. Som skapare av en speciellt norrländsk hembygds känsla torde kyrkoherdens författarskap ha spelat en tidig och betydelsefull roll. Den uppmärksamhet hans verk ägnades i sin tid belyses av att han med meriter av den arten blivit invald i såväl Svenska akademien som Musikaliska akademien.

Anders Abraham Grafströms författarskap kontrasterade starkt mot den landsända han levde i. Livet för norrlandsbonden var fyllt av umbäranden och det levdes på de knappa marginalernas rand, men detta fick i kyrkoherdens diktning en idealiserad lyster. Bondens vardag framställdes som ett moraliskt föredöme och kunde då också sättas in i ett folkbildningssammanhang. Det skedde exempelvis i folkbildningsskriften *Läsning för folket* där Grafström framträdde som den flitigaste av tidskriftens poetiska medarbetare. Detta kvartalshäfte hade sedan 1834 getts ut av det året innan bildade Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande. Sällskapet var en rikstäckande sammanslutning som grundats efter engelska förebilder, men i sin svenska utformning fick den utilitarism och ekonomiska liberalism som präglade de engelska sällskapen slå följe med andra idé tillskott.⁷² Främst var det nyromantikernas syn på folkbildning som gavs stort utrymme, religion och tradition blev mottot för deras folkundervisning.⁷³

De nyromantiker som framträdde i *Läsning för folket* delade synen att allmogen utgjorde ryggraden i det svenska samhället och att den måste hållas sund och stark. I den nyromantiska föreställningsvärlden fanns också fysiokraternas uppfattning om att den sociala skiktningen i samhället återspeglade en "naturlig ordning". Syftet med uppfostran och utbildning av folket skulle främst vara att upprätthålla denna ordning, mindre att höja kunskapsnivån ty då lurade den farliga "halvbildningen". De konservativa, som myntat detta uttryck, menade då en håg som kunskap kunde väcka hos allmogen, men som aldrig kunde tillfredsställas fullt ut, och därför bara skapade missnöje hos bonden som gick bakom plogen. Bildning skulle ha ett moraliskt innehåll. Om man försöker ge ett uttryck för den moraliska hållning som Grafström och hans medarbetare i *Läsning för folket* propagerade för, kan den bäst

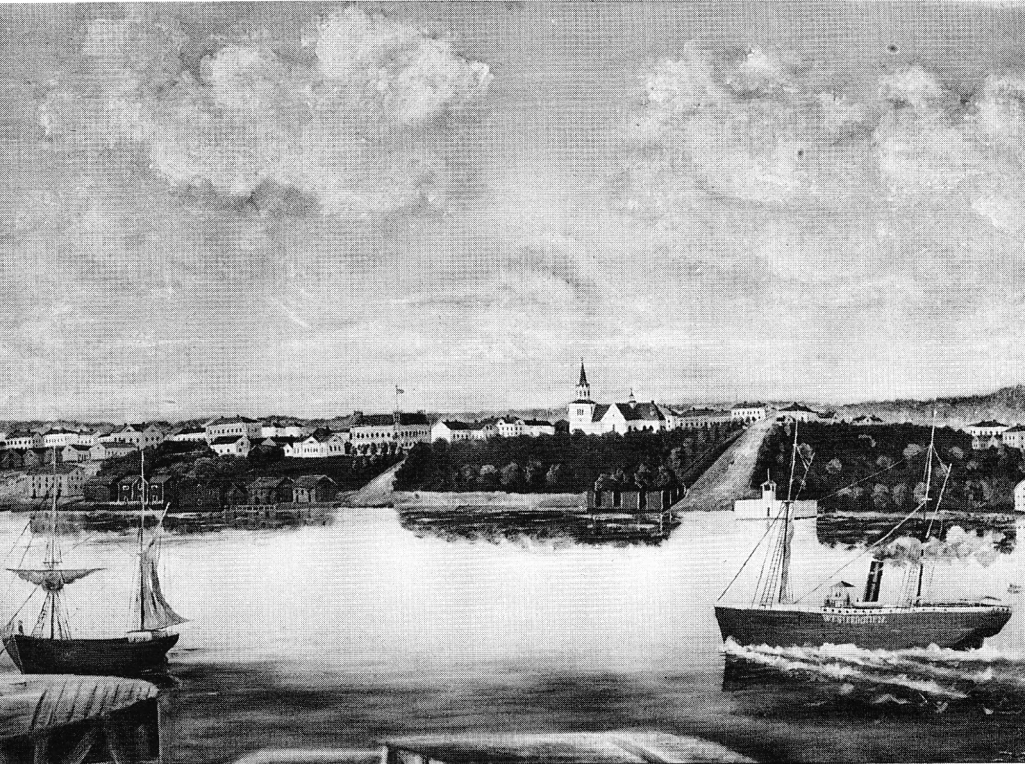
sammanfattas med ordet förnöjsamhet, skriver Per Sörbom, som studerat de tankelinjer som korsade varandra i Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande och dess folkbildningsskrift.⁷⁴

Det var dock inte bara såsom idealbild bonden existerade för Grafström, det bör framhållas. Under lång tid var kyrkoherden en mycket aktiv ledamot av Västerbottens läns hushållningssällskap och 1842 invaldes han i Lantbruksakademien. Hembygden drog också nytta av hans omsorg om allmogen genom de sockenbibliotek han skänkte till folkskolorna på Backen och Teg. Dessa båda boksamlingar, donerade 1859, var de första biblioteken i umetrakten som var öppna för något som kan betecknas som en allmänhet, och att de utnyttjades av folkskolorna in på 1900-talet visar små tidningsnotiser från den tiden. Umeå stad fick sitt eget sockenbibliotek 1868 i samband med stadens avskiljande som egen församling.⁷⁵

När Anders Abraham Grafström gick ur tiden 1870 hade hans litterära salong överlevt sig själv. På flera områden hade då stadens utveckling hunnit ikapp en nationell sådan. Den gamla barnaskolan från 1650 och trivialskolan från 1810 hade 1858 utökats med ett läroverk. Vidare fanns sedan 1837 en reguljär ångbåtsförbindelse för passagerartrafik till och från huvudstaden.⁷⁶ Det första boktryckeriet i Umeå, ägt av Pehr Lundberg från Vasa, hade tagits i drift 1840 och i samband därmed hade också staden 1841 fått sin första tidning, *Wester- och Norrbottens Läns Tidning*.⁷⁷ Tillkomsten av ett teaterhus hade också berikat kulturlivet. Genom att ett antal stadsbor tecknat aktier hade ett sådant kunna inrättas på assessor Carl Fredrik Plagemanns tillskyndan, och i anslutning därtill hade också en sammanslutning för aktörer bildats, Sällskapet *Thalia*. Den nyinrättade ångbåtslinjen med Stockholm beredde nu också möjlighet för turnerande teaterensembler att framträda i teaterhuset.⁷⁸ Ytterligare en kanal till rikets kulturflöden som tillkommit, och som slutligen bör nämnas, var stadens första bokhandel som 1843 öppnats av bokbindaren J. G. Håkansson.⁷⁹

Arbetarföreningen – ”en bildningens vågbrytare nedåt”

Så här långt hade impulserna till bildning och folkbildning kommit utifrån. Både Daniel Næzéns läsesällskap och Anders Abraham Grafströms litterära salong hade varit försök att på den nya vistelseorten bygga upp något av den miljö de båda akademikerna lämnat bakom sig

Vy över Umeå stad, sedd från Teg. Tavlan är målad före 1888 års brand och i förgrunden syns ångaren "Westerbotten". Ångfartygen hade på 1870-talet allt mer konkurrerat ut segelfartygen, och denna utveckling var den främsta orsaken till att stadens segelfartygsvarv på kort tid försvann som viktiga arbetsplatser för traktens hantverkare. Målningen, av C.V. Lundberg, finns i Hantverkshuset i Umeå.

då de flyttade norrut. Hushållningssällskapets tillkomst var också påverkad av skilda utifrån kommande impulser. Ett gemensamt drag hos dessa sammanslutningar hade varit att de inom sig samlat en klick bland högborgerligheten. Dessa mönster bryts nu då en arbetarförening bildas – initiativet tas bland de etablerade umeborna och det är ett borgerskap på en mellannivå som söker sig till föreningen.

Upprinnelsen till Umeå arbetareförening står att söka i den annons som stadens hantverksförening lät införa i stadens två tidningar *Ume-bladet* och *Westerbotten* några dagar före valborgsmässoafton 1877. Lydelsen var denna:

Sedan fråga uppstått att här, liksom i de flesta av Sveriges öfriga städer, bilda en Arbetareförening, hvars syften skulle blifva, att åstadkomma ett samband emellan arbetare af alla yrken, att genom bildande sysselsättning förädla hvarandra, att i enighet medverka till laglig borgerlig frihet och att genom stiftandet af en understöds-kassa bereda hvarandra den hjälp, som vid sjukdom och andra olyckor kan vara af nöden, få Handtverksföreningens utsedde kommitterade härigenom inbjuda stadens arbetare af alla yrken, äfvensom alla andra samhällets medlemmar, hvilka nitälska för arbetarens bästa så väl i andligt som materiellt hänseende, att sammankomma till rådpläging i ämnet [...].⁸⁰

Arbetarföreningar fanns vid denna tid på ett hundratal platser i landet. En gång när de först dök upp, omkring 1850, hade de varit för sin tid rätt radikala, klassmedvetna arbetarorganisationer, men fram emot 1870-talet hade deras framtoning ändrats. Det politiska budskapet hade då blivit klassharmoni, just så som det framställdes i ovanstående annons, och ofta med en liberalt influerad medelklass i ledningen. Arbetarföreningarnas övergripande mål var att ge arbetare och medelklass säte i riksdagen, vilket blivit möjligt genom ståndsriksdagens avskaffande 1865. Medlet som skulle öppna vägen dit för dessa tidigare utestängda grupper var bildning. Bildningsarbetet var tänkt att lyfta upp arbetaren till medelklassens skikt, och med förenad tyngd bakom kravet skulle medelklass och arbetare fordra en plats i folkförsamlingen.⁸¹

Det möte som kom till stånd i läroverkets gymnastiksal blev talrikt besökt, berättar tidningarna, och ledde en tid senare till bildandet av Umeå arbetareförening.⁸² I de första stadgarna sade organisationen sig vilja verka för enighet och samband mellan medlemmarna och "ömsesidigt bidra till upplysningens och nyttiga kunskapers spridande, till gemensam förkofran så i andligt som timligt hänseende". Föreningen såg som sina närmaste uppgifter att skapa "en föreningspunkt emellan sina medlemmar för utbyte af tankar, åhörande af föredrag, utförande af musik och sång, läsning af böcker och tidningar m. m. och att bilda en sjuk-

och begravningshjelpskassa [...]".⁸³ På annan plats framgår det att det främst var hantverkets arbetare man ville nå. Arbetarföreningen kunde genom sina föreläsningar och sitt bibliotek bli ett stimulerande, positivt alternativ till det allt mer utbredda kroglivet. Föreningsbildandet sades vara ett försök att leda in arbetarens outnyttjade energi, som ju var en nationell resurs, på samhällsbyggande banor. På köpet skulle man få en höjd bildnings- och utbildningsnivå bland hantverksarbetarna vilket skulle stötta yrkeskårens position.⁸⁴

Den första styrelsen bestod av doktor Brisman, bokbindare Sporrong, faktor Blohm, lektor Svensson, läroverksadjunkt Waldenström, bagare Möller och boktryckare Lindroth samt suppleanterna Stridberg och Högländer, båda fabrikörer.⁸⁵ Sammansättningen ger en uppfattning om i vilka sociala skikt denna bildningsrörelse fått fäste. Arbetarföreningens tillkomst var dock framför allt en mans verk, boktryckaren Erik Gustaf Lindroths. Född 1825 i Stockholm hade han arbetat med konstförvanten och förläggaren Pehr Lundberg i Vasa och Umeå. I Umeå hade Lundberg vid sidan av sitt boktryckeri också varit utgivare sedan 1841 av stadens första tidning, Wester- och Norrbottens läns Tidning.⁸⁶ Från det att Lindroth 1847 övertagit ägarskapet, blev tidningen under namnet Umebladet de följande decennierna den plats där många folkbildningsidéer, Kooperationstankar och liberala riksströmningar för första gången exponerade sig för stadens läsekrets. Under arbetarföreningens mest expansiva år var Erik Gustaf Lindroth dess ordförande, med korta inhopp på ordförandeposten av stadsläkaren Mauritz Brisman. Denne var samtidigt också sedan 1867 utgivare av stadens andra tidning, Westerbotten. Båda bladen kunde litet svepande kallas försiktigt reformvänliga, en karaktistik som så väl stämde in på den arbetarförening de båda tidningsredaktörerna var med om att bygga upp.

Arbetarföreningen var inget plötsligt hugskott, utan en längre tid hade boktryckare Lindroth berett marken för en sådan sammanslutning i Umeå. Redan 1871 hade han fört bildandet på tal i ett anförande inför hantverksföreningen,⁸⁷ och i ett långt inlägg i den egna tidningen våren 1877 talade han sig varm för allt det goda en arbetarförening skulle kunna vara mäktig att åstadkomma. Tiderna hade förändrats, fick läsarna veta. Den ringaktade arbetaren nöjde sig inte längre med att stilla nöden för stunden – det fanns hos dagens arbetarklass en hunger som gick djupare. Där fanns en längtan att "nå ett högre rum". Längre hade detta skikt varit förvisat till att utifrån, eller genom en springa i muren, "kasta en nyfiken och otillfredsställd blick in i de tankens lustgårdar, der samhällets lyckligare klasser wandra". Nu ville de själv dit in. Men in-

trängandet skulle inte ske med våld, det stred mot arbetarnas medfödda vishet och ädelmod. I stället letade de den nyckel som på fredlig väg skulle ta dem in. "Och den nyckeln är bildning!"

Ordvändningarna i ingressen var tidstypiskt retoriska, men artikelns fortsättning gav mer direkta besked om vilka förhoppningar som ställdes till arbetarföreningen. Genom samvaron skulle en varmare gemenskap uppstå mellan medlemmarna, den till karaktären bättre skulle ha ett välgörande inflytande på den sämre. I föreningen skulle arbetaren få tillfälle att åhöra "enkla föredrag öfver inom hans synkrets liggande ämnen", där skulle finnas möjlighet till bildande läsning och billiga förädlande förströelser. Arbetarföreningen skulle helt enkelt öppna arbetarnas sinnen för att det fanns andra sätt att roa sig på än dem som kroglivet erbjöd. Den ville vara en brygga mellan nutid och framtid. I dess famn skulle högre och ädlare behov väckas och en försoning bli möjlig mellan samhällets högre och lägre lager.⁸⁸

Umeå arbetareförening kom att fortleva i 25 år, men så många arbetare sökte sig aldrig dit. En orsak till deras svaga uppslutning kan helt enkelt sökas i det faktum att de som i korporativ mening kunde betecknas som arbetare var ganska få vid den här tiden. De enda arbetsplatser av industrikaraktär som fanns i Umeå på 1870-talet var de tre skeppsvarven på Tegslandet, grundade av handelsmännen Lars Glas, N.A. Scharin och E.O. Öhman. Där arbetade då ett femtiotal hantverksarbetare – timmermän, smeder, drivare, segelsömmare och blockmakare – och i denna skara kan kanske antydning till en lönearbetarkår skönjas. I övrigt visar hantverksföreningens matriklar att staden in på 1870-talet rymde ett hundratal hantverkare, men oftast i enmansföretag, därutöver ett fyrtiotal handlare, hälften specerihandlare, de övriga trävaru-, spannmåls- och tjärhandlare. Dessutom fanns ett trettiotal gårdfarihandlare med högkvarter i staden, men som drev sin handel på landsbygden.⁸⁹

I stället för arbetare blev det ett borgerskap på en mellannivå som främst drogs till arbetarföreningens aktiviteter. Det är den slutsats som går att dra utifrån de enda kvarvarande källor som berättar något om sammanslutningen, lokalpressens notiser. Allt övrigt material försvann vid stadsbranden 1888. De personer som i spalterna förekommer som aktörer eller på annat sätt nämns var av två kategorier. Dels var de stats-tjänare som arbetade vid läroverket, sjukhuset, fängelset, telegrafen, posten eller tullverket, dels återkommer hantverkarkårens välbeställda skikt med titlar som mästare, fabrikör eller faktor. Det var alltså en medelklass av tidstypiskt svenskt snitt som bar upp föreningen, det breda utsnitt som sträckte sig uppåt till ämbetsmännen och handelsmännens

Ordförandeskapet i Umeå arbetareförening alternerade mellan boktryckaren Erik Gustaf Lindroth, med glasögon, och stadsläkaren och stadsfullmäktigeledamoten Nils Mauritz Timoleon Brisman. Lindroth var den som tagit initiativet till arbetarföreningen genom att i ett tal i hantverksföreningen och med tidningsartiklar pläderna för bildandet. Mellan de båda rådde egentligen ett slags konkurrens, eftersom Lindroth var utgivare av Umebladet och Brisman stod som ansvarig för stadens andra tidning, Westerbotten. Detta kom dock aldrig till synes i deras arbete i arbetarföreningen.

grädda, men som inte inbegrep dem. Patriotism, gudfruktighet och samhällsnytta verkar ha varit deras överideologier, och bland dem tycks också ha funnits en kollektiv insikt om en mellanställning och speciell mission. Denna självsyn delades av stora mellangrupper i det svenska samhället vid den tiden: man såg sig som det skikt som bar upp samhället vilket inte bara borde ge inflytande, utan därmed följde också ett speciellt ansvar.⁹⁰ I denna medelklassyn intog hantverkarkåren en strategisk position. Som arbetarkårens mest utbildade grupp tillhörde hantverkaren på sitt sätt samhällets medelklass, men han var samtidigt en arbetare. Därigenom var hantverkaren en länk mellan över- och underklass, en medelklass som kunde fungera som ett kitt som förenade samhället i en harmonisk helhet.⁹¹

Föreläsningar upptog Umeå arbetareförenings program under den första tiden. De hölls i allmänhet i samband med de allmänna sammankomster som utlystes kvartalsvis i mars, juni, september och december. Söndag eftermiddag var den tid medlemmarna oftast möttes. Då var arbetaren ledig, var det tänkt, och han hade också hunnit besöka högmässan. Föreningsmedlemmar hade gratis inträde om de visade upp ett speciellt föreningsmärke, men allmänheten var också välkommen mot 50 öre i avgift.⁹² Det vanliga var att föreläsarna kom från läroverket eller folkskoleseminariet och de ämnen som dessa talade över hade en rejäl spännvidd. Under de första åren bjöds på föredrag om "Ett föredrag öfver ögat och synförmågan hos människan", "Tegnér's oförgätliga skaldestycke 'Swea' ", "Svenska folkbildningens uppkomst och utveckling enligt historiens vittnesbörd", "Franska republikens ordställning: Frihet, jemnlighet och broderskap ur religiös synpunkt", "Själ- och kroppsarbete", "Om det goda och onda enligt fornnordiska gudaläran" samt "Förhållandet mellan den religiösa och profana bildningen".⁹³ Mängden åhörare kan man bara gissa sig till. Vid några tillfällen nämner tidningsreferatet att gymnastiksalen var fullsatt till sista plats, och eftersom byggnaden var ett av stadens största trähus borde publiken därmed ha uppgått till åtminstone ett par hundra.⁹⁴

För den bildningslängtande allmänheten var arbetareföreningen ett av de fåtaliga tillgängliga vattenhålen i Umeå vid ingången till 1880-talet, inte bara genom sina föreläsningar, utan också genom sitt bibliotek. Vilken litteratur och hur många böcker som fanns i f.d. hållkarlen Nordströms gård på Nygatan, där boksamlingen förvarades, är bara vagt antytt. Efter stadsbranden, då böckerna blivit lågornas rov, talades det om att biblioteket innehållit hundratals band.⁹⁵ Arten av litteraturen kan vi kanske få en antydan om genom den översikt av svenska arbetareföre-

Umeås hantverkare var väl representerade i Umeå arbetareförening under dess första tid. En som ofta nämns i föreningens mötesreferat, och som senare återkommer i många andra socialreformerande sammanhang, är bokbindare Sporrang. Han syns här i sitt yviga skägg stående på gården till bokbinderiverkstaden, omgiven av sitt arbetsfolk. Foto i VLM:s samlingar.

ningars bibliotekslitteratur som Pahlman/Sjölin gjort för denna tid. De fann denna ämnesfördelning i de bibliotek de undersökte:

Religion jämte filosofi	8–20 %
Naturhistoria, naturkunnighet	3–11 %
Historia, statskunskap, politik och personhistoria	13–17 %
Handböcker i praktiska ämnen	0,3–6 %
Geografi, resor	12–13 %
Romaner, lyrik	34–55 %
Språk	0,3–0,5 %
Arbeten på främmande språk	2,5 % ⁹⁶

I föreningsbiblioteket fanns också en läsesal med tidningar och tidskrifter, en daglig stockholms-tidning omtalas liksom *Ny Illustrerad Tidning*.⁹⁷

En aktivitet som flera gånger nämndes i arbetarföreningens annonser var diskussionsövningar. Dessa gick till så att styrelsen valde ut ett antal "öfverläggningsämnen", vilka anslogs i föreningslokalen. Första söndagen i varje månad samlades så medlemmarna för att diskutera dem.⁹⁸ I annonserna sattes övningarna inte in i något speciellt sammanhang, men det torde ändå stå klart att de hängde ihop med de kommunal- och riksdagsreformer som hade genomförts 1862 och 1865. Reformerna hade gett nya samhällsskikt tillträde till olika folkförsamlingar, där fanns många människor som inte hade någon vana eller tradition av att agera parlamentariskt eller tala offentligt. Vid öppna möten och i debatter skulle de framträda och mäta sig med mer erfarna politiker från andra samhällsstånd. Diskussionsövningarna torde i Umeå, som fallet var på andra platser, ha fungerat som en form av medborgarskola för dessa nya ombud. Väl i riksdag eller stadsfullmäktige var det viktigt att kunna de regler som där gällde och att föra sig väl.

Men diskussionsövningarna skulle inte bara ge färdighet i mötesteknik. Lika mycket var det fråga om att lära sig en argumentationsstil och ett språkligt ideal. Ett speciellt offentligt språk började vid den här tiden växa fram. Till stilen var det formellt och opersonligt, vilket möjliggjorde att föra ordnade samtal om brännbara ämnen även med en meningsmotståndare. Med detta språk öppnade sig en väg att diskutera och nå fram till demokratiskt fattade beslut. För dem som ville lära sig det fanns det från 1880-talet speciella handledningar att använda sig av. Betydelsefullast var kanske Gustav Aldéns *Medborgarens bok* som kom ut med sin första upplaga 1884, och som följdes av nya ända in på 1950-talet. Från 1885 daterar sig en annan spridd skrift, Axel Svensons *Om öfverläggningar och beslut, hjälpredda vid möten och sammanträden* i

Verdandi-serien, som fram till 1948 hade spritts i 125 000 exemplar. Via folkhögskolor, fackföreningar, nykterhetsloger och ungdomsklubbar kom den språkliga och muntliga stil som skrifterna förordade att föras över till nya generationer och bli det ideal som kommit att prägla politik och offentligt samtal under 1900-talet.⁹⁹

Ett par år in på 1880-talet verkar Umeå arbetareförening ha varit på väg att byta ansikte. Inbjudningar till diskussionsövningar och föreläsningar syntes då allt mer sällan i tidningarna. Några gånger framträdde Per Bengtsson-Regné, adjunkt vid folkskoleseminariet, med föreläsningar inom sina ämnesområden svenska, historia och geografi, men annars märks en tydlig förskjutning mot mer underhållande sysselsättningar. Fester, soaréer och utflykter kom allt mer i förgrunden. Umeå hade fortfarande sitt ansikte vänt mot havet – järnvägen låg ännu 15 år i framtiden – och under sommaren gjorde arbetarföreningen ofta utfärder med ångfartygen "Hörne", "Dunker", "Phoenix" eller "Vilhelm Röhss". Tidigt vid stadskajen klev borgerskapet ombord, herrarna med sina fruar i sällskap. Detta var ett av de få tillfällen då damer dök upp i den herrklubb som arbetarföreningen annars utgjorde, ett annat undantag var vid lotterierna till förmån för föreningen. Söndagsutflykterna gick nedströms Umeälven, på akterdäck brukade en orkester spela och någon tillfällighetspoet kunde recitera en dikt speciellt skriven för sommarutfärden, berättar tidningsnotiserna.¹⁰⁰

Alla kände sig inte tillfreds med den vändning som verksamheten tagit. En insändare i Umebladet fem år efter föreningens bildande tog upp de stora förväntningar som funnits vid starten. Dessa goda intentioner hade försvunnit av medlemmarna, ansåg skribenten. Vid grundandet hade det yttrats högstämda ord om att "ömsesidigt bidra till upplysningens och nyttiga kunskapers spridande, till gemensam förkofran så i andligt som i timligt hänseende". Vilket hade resultatet blivit? Någon sjuk- och begravningskassa hade inte kommit till stånd. Det bibliotek man inrättat hade mestadels stått obrukat, och om någon lånat var det romanerna som lockat. Sångföreningen hade inte blivit av, och musik hade sällan utförts – utom på danstillställningar! Föredrag förekom allt mer sällan, trots att kompetenta personer fanns att tillgå. Vilka verksamheter hade då förekommit? Jo, man hade roat sig! Framförallt hade medlemmarna lagt an på dansnöjen – så kallade soaréer! Utan att vilja missunna ungdomen rätten att roa sig, framhöll insändaren, var arbetarföreningen verkligen inte rätta platsen för sådana sysselsättningar. Där borde anordnas tillställningar av förädlande inflytande, "men att soaréer hvar-

på *endast* förekomma *dans*, kunna hänföras under nämnda kategori, betwiflas".¹⁰¹

Kanske hade avhyvlingen effekt. Under något år blossade nämligen föreningens verksamhet åter upp i de gamla formerna. Sjuk- och begravningskassa kom till stånd, en sångförening med fyrtioalet medlemmar bildades och även föredragen fick ny fart någon tid. Men det verkar ha varit ett sista energiutbrott innan utslocknandet – från 1884 blir notiserna om föreningen sällsynta. När Umeå arbetareförenings bibliotek och samlingar förstördes i samband med stadens brand dagen efter midsommardagen 1888 hade föreningsverksamheten i realiteten legat nere ett par år. Under ett kort skede hade föreningen synts vara ett svar på stämningar och behov i tiden. Detta tillstånd var strax över. Den lilla arbetarkåren hade ytterligare decimerats genom att segelfartygsvarven konkurrerats ut av ångfartygen, klassharmoni hade fått svårare att vinna tilltro efter några stora arbetskonflikter. Nykterhetssaken, som åtminstone på papperet tillhört arbetarföreningens arbetsområden, hade i Umeå tagits över av godtemplarna som kommit till staden 1882. Borgerlighetens dämpade, måttfulla religiositet hade flyttat över till Evangeliska fosterlandsstiftelsens hus. Till och med sommarutflykterna hade tagits över av andra – av nykterhetslogerna, gymnastikföreningen och olika ungdomsföreningar. Det var egentligen bara folkbildningen som ännu inte funnit sitt nya hus.

Bitarna fogas samman

De fyra sällskapsbildningar från 1800-talets Umeå som tecknats i det här kapitlet har i mycket varit skilda till utseende och verksamhet, men ändå löper en röd tråd dem emellan. I ord kan det formuleras som att de tillhörde samma kategori. Sammanbindande faktor är då bildning som i någon form spelade en central roll för dem alla, en bildningstanke fanns nedlagd med olika grader av artikulation. Däri ligger den tydligaste samhörigheten.

Men det finns också andra betydelsefulla likheter. En sådan har bestått i sällskapens ställning till stat och kyrka. Den var för sin tid ovanligt obunden. Det som hållit varje grupp samman hade inte varit ett tryck utifrån, utan mer en fri vilja bland medlemmarna själva. Men vid sidan av detta låg det obundna också på ett annat plan. Sammanslutningarna var mer eller mindre sekulariserade. Grundbetydelsen i ordet sekulariserad är "avskild", och just i den meningen avtecknar sig sällskapen mot

samhällets övriga fond vid den tiden.¹⁰² De prästmän, läkare, ämbets- och tjänstemän som möttes kan inte beskyllas för att ha varit ateister, tvärtom, de var ofta mycket religiösa människor, men i sina liv hade de avskilt ett rum där mått knutna till världen, till samhället och människan hade företrädde. I dessa sällskap utvecklade de denna sida av sitt jag. Sammanslutningarnas framväxt innebar ett skarpt brott med 1600-talet och det tidiga 1700-talet, då människans hela tankeliv var inskrivet i kyrkans föreställningsram. De fria och frivilliga bildningssällskapen var pionjärer i att skapa en ny ram för det intellektuella livet, en ram som var inomvärldslig.

Något som framträder då man litet på avstånd betraktar sällskapen är också hur de formar något som liknar koncentriska cirklar, kanske kan man beskriva det som nätverk. Dessa nätverk var av lokal och nationell natur, och även ett internationellt sådant kan skönjas. I det lokala ingick exempelvis länsförvaltningen, hushållningssällskapet och salongen, till synes så olika men kärnan av medlemmar var densamma; synen på bildning i den ena sammanslutningen gick också igen i den andra. Till det andra nätverket, det nationella, hörde exempelvis Daniel Næzéns brevkontakter med Gjörwell och Olof Knös, med Vetenskapsakademien och med præses i Collegium Medicum, Abraham Bäck, för att inte tala om alla de kolleger inom vetenskapen som besökte honom i Umeå. Ett sådant nationellt umgänge omgav i ännu högre grad Grafström – riksdagsman som han var, ledamot av Svenska akademien, och med relationer till Fredrika Bremer, Carl Fredrik Ridderstad, Frans Michael Franzén, Artur Hazelius, Esaias Tegnér och Bernhard von Beskow för att bara nämna några bekanta namn. I den yttersta cirkeln, bandet till kontinenten, fanns de utländska resenärer som gjorde besök i Umeå. Men dit hörde också Næzéns brevväxling med Royal Society, lanseringen av Grafströms författarskap i Frankrike av Marmier,¹⁰³ samt det mönster för nykterhetsföreningar som hushållningssällskapet hämtat från Amerika. Som vi ser fanns en möjlighet till kommunikation mellan nätverken i fråga om kunskap och bildning, de var inbördes kommunicerande kärl. Drag av detta hade också funnits i äldre tid, något som Grubb och Gylengrip varit exempel på.¹⁰⁴

Beskrivningen av sällskapen har försökt ta fasta på två aspekter. Dels har det varit hur olika former av bildning framträtt hos och behandlats av dem, dels vilken roll denna bildning haft som del i skapandet av en borgerlig offentlighet.

Beträffande den första aspekten, bildningens framträdandeformer, skymtar den i en mängd skepnader under 1800-talet. Intrycket är att

bildning för den tidens borgare inte bara innebar kunskaper utan också attityder och livsinställning, livssätt och beteenden. Tyvärr är detaljerna om läsesällskapet ytterst få, och källäget beträffande de tre andra sammanslutningarna bara obetydligt bättre, varför rekonstruktionen av ett bildningsideal måste vila på både tradition och akribi om den skall låta sig göras. Men med en sådan bevisgång framträder intrycket att ordet bildning i detta samhälle fortfarande hade kvar sin ursprungliga betydelse hämtad från verbet bilda, det vill säga forma. Människan kunde betraktas som ett konstverk där bildning skulle forma en harmoni mellan kropp och själ.

Denna innebörd hade ordet bildning haft redan under antiken. Metaforen hade varit bildhuggaren som ur stenen formade sitt verk, människan. Härigenom blev bildning inte något som lät sig tillägnas på en gång, utan den var något pågående – en strävan, en livslång process.¹⁰⁵ Om vi tar en sådan bildningssyn som grundläggande hos borgerligheten, behöver de folkbildningsinsatser som vi ser i hushållningssällskapet eller i skriften Läsning för folket inte uteslutande förklaras i termer som "paternalism" eller "disciplinering", som har en lätt konspirativ klang. I stället handlade det mer om att bildningsivrarna lät det borgerliga ideal som allmänt fanns för människan även gälla småfolket. Alla skulle utveckla sina inneboende dygder. Samhällets förädling var beroende av varje enskild människas förädling. Utifrån ett sådant synsätt bör vi också bedöma de typiska uttryckssätt som fanns i den tidens folkbildningsarbete. Där talas ideligen om att "lyfta", att "höja" och att "förädla".

Något annorlunda torde det ha förhållit sig med arbetarföreningens användning av ordet bildning. I boktryckare Lindroths citerade artikel, som propagerade för grundandet av en arbetarförening, fanns ett anslag som antyder att bildning så dags, 1877, också börjat användas i en annan innebörd. Det var inte självklart ett begrepp ensamt knutet till människan och hennes personlighet, utan kunde också kopplas till bestämda syften utanför individen. I första styckets slutrader nämns exempelvis de tankens lustgårdar där de mer lyckligt lottade vistades. Arbetarklassen ville också innanför dessa portar, sades det, men i stället för att spränga dem sökte den "den nyckel", som kunde öppna dem. Bildning beskrivs alltså här som ett instrument för att nå ett annat mål.

Denna syn som såg bildning som förvärvandet av ett redskap, en avslutad handling för att nå ett mål utanför människan, kommer att dyka upp i ett senare skede av folkbildningen, men i arbetarföreningen tilläts den aldrig dominera. Redan i artikelns andra del återkom bildning i sin äldre betydelse, som karaktärsdanande. Arbetarföreningarnas verksam-

het, skriver Lindroth där, ”skall bestå uti att väcka högre och ädlare behof samt utgöra en försoning mellan hwad samhället har högre och hwad det har lägre”.¹⁰⁶ Det var också som utmejslare av en personlighet som en betydande del av arbetarföreningens bildningsarbete kan passas in. De nämnda föreläsningssämnena, båtutflykterna med mässingsmusikkåren och poesirecitationen samt soaréerna ryms däri, liksom arten av litteratur i föreningens bibliotek som vi dock bara kan ana oss till via Pålman/Sjölins undersökning.

Att bildning som ett redskap fick vika för en återgång till det gamla bildningsbegreppet var naturligt. Det var inom hantverksföreningen den instrumentella bildningen förts fram, men de som hade haft nytta av bildning som ett redskap, hantverksarbetarna, fick aldrig något att säga till om. Inom det borgerskap som efter en tid tycks ha dominerat arbetarföreningen, hade bildning varit synonymt med uppfostran och personlighetsdaning under större delen av 1800-talet. Detta berodde främst på att det var den bildningssynen som förmedlades inom skolsystemet, framförallt på läroverken, sedan tidigt 1800-tal. På både läroverks- och universitetsnivå fanns den inskriven i undervisningsordningen.¹⁰⁷

En sådan upphöjd position hade dock den karaktärsdanande bildningen inte nått helt utan motstånd. Tvärtom, läroverkens mål med undervisningen var en fråga som häftigt hade debatterats under större delen av seklet. Den ena sidan hade hävdats att den bildning som skulle förmedlas borde ha ett syfte, vara användbar exempelvis inom ett yrke. Det handlade närmast om utbildning. Ur de flesta strider, speciellt under 1800-talets första hälft, hade emellertid den andra sidan gått segrande. Den förordade en formell bildning på nyhumanistisk grund, målet var att skapa en allsidig människa. ”Den högre bildningen består uti själsförmögenheternas uppövning, i ett klart förstånd, i ett starkt och troget minne, i en livlig, men tyglad inbillningskraft, i en säker och fin smak, och framför allt ett förädlad hjärta.” Så kunde en företrädare för den formella bildningen uttrycka sig.¹⁰⁸

Själsförmögenheternas övning och utveckling för att skapa en harmonisk personlighet var målet. Vissa läroämnen betraktades som speciellt lämpliga för uppövande av denna bildning. Dit hörde logiken, som ansågs lika nödvändig för blivande präster som för dem som ämnade bli handelsmän eller smeder. Språkundervisning, och speciellt de klassiska språken, räknades också dit. Grekiskans och latinets åskådliga grammatik uppövade känslan för abstraktioner, ett slags ordens logik. Men språkens vikt var också bunden till en yvig mytbildning. Språket var en avbildning av en nations karaktär och seder, kunde det heta; språket var

också det som mest skilde människan från djuret. Även gymnastik kunde knytas till bildning, kontroll över kroppen var viktig för karaktärens danande.¹⁰⁹

Ur detta växte under 1800-talet en nyhumanistisk bildningstradition fram på läroverken som vilade på tre hörnpelare: upphöjande av antikens kultur och språk, en teori om formell bildning samt språket som en spegel av en karaktär. Det var denna bildningssyn som blivande ämbetsmän och statstjänare vid inträdet i den högre lärdomsskolan till stora delar gjorde till sin. I den mån den andra bildningssynen, den instrumentella, hade någon starkare förankring inom borgerskapet så var det bland dem som ville ge sina barn en grund för teknisk yrkesinriktning. Någon sådan utbildning fanns nämligen inte i det tidiga 1800-talets Sverige. Hos de tekniskt inriktade borgarna fanns ett intresse som kunde sammanfalla med hantverkarklassens, att bildning skulle vara nyttig. Men även dessa borgare kunde ställa sig tvekan. Koncentration på en praktisk utbildning ledde lätt till ensidighet. Den kunde sätta upp gränser mellan de så kallade bildade klasserna och de producerande.¹¹⁰

Därmed lämnar vi bildningssynen och går över till den andra huvudaspekten på stadens tidiga bildningssällskap, framväxten av en borgerlig offentlighet. Det finns en övergripande gemensam funktion hos läsesällskapet, hushållningssällskapet, salongen och arbetarföreningen som verkar uppenbar åtminstone för en sentida betraktare: de måste ha spelat en betydande roll för borgerskapets mobilisering i Umeå. Sammanslutningarna samlade människor på ungefär samma sociala nivå, med liknande åsikter och närliggande intressen. Bara det att de sammanfördes måste ha varit viktigt i en stad vars renodlade borgarkår var liten, och där närliggande grupper som officerare och präster kunde bo på den omgivande landsbygden. Staden var helt enkelt fattig på naturliga mötesplatser för dessa människor. Att det förhöll sig så var inte unikt för Umeå, utan utmärkte även betydligt större landsortsstäder en bra bit in på 1800-talet, det framgår av ett brev från journalisten och författaren Carl Fredrik Ridderstad till Anders Abraham Grafström. Om sin hemstad skriver han 1855: "Linköping saknar allt, hvad man kan kalla *bildadt* sällskap – det saknar likväl icke *material* till ett sådant, men detta material har ingen medelpunkt."¹¹¹ De formella och informella sällskapen fyllde just ett sådant behov; de var medelpunkter, mötesplatser, där man blev varse sin grupp och inte behövde umgås i alltför ritualiserade former.

Men mobilisera betyder inte bara samla utan också sätta i rörelse. Också i den meningen kunde sällskapens funktion ligga. Genom att ett specifikt utsnitt ur samhället fördes samman fanns grogrund för en vär-

degemenskap som kunde växa fram under samtal i kretsen, genom att man exponerade sig för samma tidningar och böcker eller genom att vänskapsband knöts mellan familjer. Steget till att sammansluta sig, "sätta sig i rörelse" för att verka för gemensamma mål i den egna gruppens intressen, kan inte ha varit långt. Det skulle dröja till 1862 innan Umeå fick något som liknade lokala partibildningar i samband med att stadfullmäktigeinstitutionen skapades, men dessförinnan kan hushållningssällskapet, den grafströmska salongen och hantverksföreningen betraktas som strukturer med drag av informella intresseorganisationer över sig. Att det verkligen förhöll sig så antyder en notis om den 1857 inom hushållningssällskapet bildade lantbruksklubben. Den sades ha till uppgift att "utbyta värderika råd och upplysningar" inte bara i agronomiska utan även kommunala ärenden.¹¹² Hushållningssällskapet och salongen bestod i betydande grad av samma personer, vilket säkert ytterligare bidrog till att svetsa samman människorna i gemensamma intressen, värderingar och handlingsprogram.

Det var ett nytt slags borgerskap som det kapitalistiska samhället förde fram. Begreppet åsyftade inte längre uteslutande ett stånd av hantverkare och köpmän med burskap i en stad, utan ordet borgare började nu också användas för att beteckna människor med en social position, på ungefär samma nivå och med liknande intressen. I den borgerliga offentlighet som dessa människor upprättade odlades till en början en kritisk anda som såg som sin uppgift att nagelfara och granska statens verksamhet, skriver Jürgen Habermas; det var i ett sådant sammanhang som de många tidiga borgerliga sällskapsbildningarna verkade.¹¹³ Denna modell verkar i stora drag att passa in även på norrländska förhållanden, men beträffande den myndighetsgranskande rollen ser vi en avvikelse. I sin studie av Härnösand finner Roger Qvarsell att en självständig kritisk medelklasskultur mycket motvilligt lät sig konstitueras där. Orsaken söker han i det närmande som skedde mellan stadens traditionella överhet, biskopen och landshövdingen, och den nya medelklassen. "Detta fick till följd att [...] statens och kyrkans företrädare kunde behålla ett betydande inflytande över det kulturella livet i staden, trots att formerna för kulturlivet till viss del hade anpassats till de mer borgerliga gruppernas ekonomiska förhållanden och kulturella strävanden", skriver han.¹¹⁴ Så tycks förhållandena också ha varit i Umeå under en stor del av 1800-talet, ja kanske i ännu högre grad. Gränsen mellan en statlig och en borgerlig offentlighet dröjde med att låta sig upprättas, landshövding och prästerskap delade länge färdriktning och sällskapsliv med borgerskapet.

Först med den ur hantverksföreningen framsprungna arbetarföreningen fick den nya medelklassen en egen omgivning för sin kultur. Tjänstemän utanför kyrka och residens allierade sig med köpmän, egna företagare och hantverkare. Arbetarföreningen stod därigenom för något nytt. Ny för staden var också den folkbildning genom föreläsningar som föreningen anordnade. Ändå blir den samlade bilden av Umeå arbetareförening att den idémässigt främst vilade på en rådande tradition. Samhällsharmoni var dess överordnade mål, något som den ville åstadkomma genom en patriarkalisk folkbildning på nyhumanistisk grund. Den sjuk- och begravningskassa som med tiden kom till stånd stammade också ur en redan befintlig begreppsvärld: dels hade det filantropiska arbetet ofta varit inriktat på att bygga upp liknande sociala försäkringssystem, dels fanns det inom hantverksföreningen en tradition av hjälpkassor sedan skråväsendets dagar. Det är i funktionen som övergångsform mellan gammalt och nytt som arbetarföreningen intresserar och dess ordförande, Erik Gustaf Lindroth, hade också nästan profetiskt uttryckt detta vid bildandet: "Arbetarföreningarna äro så att säga 'bildningens vågbrytare nedåt. De utgöra en förmedling och öfvergång mellan vad som är och hwad som skall blifwa. [...] och wara den brygga, på hwilken båda möta hwarandra'."¹¹⁵

Skarpa gränsdragningar beträffande attityder och tankeliv blir lätt godtyckliga, ändå kan de ha ett pedagogiskt berättigande. I ett sådant syfte kan arbetarföreningen få markera slutet på ett utvecklingsskede. Folkrörelserna hade då ännu inte inlett ett organiserat bildningsarbete, utan det frivilliga bildnings- och folkbildningsarbetet bedrevs av enskilda eller av små tämligen fristående grupper. De hade framgångsrikt bidragit till att berika den intellektuella umemiljön under 1800-talet. Till det hade också tillkomsten av nya idéspidare bidragit: en bokhandel, ett boktryckeri och två lokaltidningar liksom läroverket och folkskoleseminariet med sina lärarkårer samt en reguljär ångbåtslinje. Om vi betraktar den idéspidandets infrastruktur som allt detta tillsammans byggde upp finner man att impulserna nästan genomgående kommit utifrån, från huvudstadens redan existerande borgerliga offentlighet eller från andra kulturhärdar söderut. Detta är inte oväntat, även i dag tenderar umebor att se idéinflytandet utifrån som en kommunikation från syd till nord. Det som intresserar i sammanhanget är i stället hur det samtidigt fanns betydelsefulla kontakter österut, mot Finland. Inflytande därifrån hade legat bakom tillkomsten av hushållningssällskapet, den första lokaltidningen och det första boktryckeriet – ett idéflöde österifrån kan också, som antytts, ha legat bakom läsesällskapet. Att kontak-

terna i den riktningen betraktades som viktiga framgångar av den ångbåtslinje som 1837 inrättats längs Norrlandskusten – den inbegrep också besök i finska Vasa och Torneå. Det gamla utbytet över Kvarken, som varit naturligt då Finland varit vår östra rikshalva, hade alltså inte upphört 1809 utan det fortsatte livligt långt in på 1800-talet. Först genom järnvägens ankomst 1896 vände sig Umeå från havet och började orientera sig mer direkt i sydlig riktning.

1890-talets Umeå

Den nya staden

Helt nya förhållanden rådde i det Umeå vi möter vid 1800-talets slut. Bakom detta låg en allt överskuggande händelse: den förödande stadsbranden dagen efter midsommardagen 1888. Den eldsvåda som då lade tre fjärdedelar av staden i aska gjorde 2 300 av totalt 3 000 stadsbor hemlösa; 201 privata gårdar brann ner tillsammans med offentliga byggnader som rådhus, landshövdingeresidens, landsstatsämbetshus, apotek, post, telegraf, sparbank och läroverk. Kyrkan hade säkert också befunnit sig bland dessa om inte den ödelagts av eld redan halvåret tidigare.¹

Det ligger en fara i att utpeka en stadsbrand som en utvecklingens brytpunkt, händelsens inneboende dramatik gör att dess långsiktiga betydelse lätt överskattas. Ändå passar ödeläggelsen 1888 väl in som något av en skiljelinje mellan ett gammalt och ett nytt Umeå, även om vi ser det i en vidare bemärkelse. Branden sammanföll nämligen i tiden med att andra mer långsamt verkande processer också höll på att ge staden en ny karaktär. Det borgerliga livet var på väg att få ett annat ansikte. Staden som ödelagts hade varit ett samhälle som expanderat till sin yttersta gräns och där en specifik form av social och materiell utveckling nått sin kulmen. De hamnkvarter som elden först härjade hade varit ett gytter av hus, magasin och uthus, mellan husen hade trånga gator och gränder slingrat. Många av byggnaderna ingick i en gammal stadsnäring där borgarna även sysslade med jordbruk och fiske. Både husen och binäringsarna hade 1888 sett sina bästa dagar, men genom sin blotta existens upptog de plats som inte kunnat fyllas ut med mer avkastande näringar. Vid tiden för branden var Umeås centrala delar därför stängda för expansion, men stadsbranden betydde en oväntad väg ut ur denna förlamning. Förfärande för dem som upplevde den, men elden gav utrymme åt både ny bebyggelse och nya idéer att breda ut sig.

Hamnen hade sedan långt tillbaka inneburit en orientering lika mycket i öst/västlig riktning som i nord/syd. Rysslands huvudstad hade för umeborna legat lika nära eller avlägset som Sveriges, och de nära kontakterna över vattnet med Finland har redan berörts.² Stadsbranden tog emellertid det sista segelfartygsvarvet, och älvens tilltagande uppgrundning hade redan tidigare medfört att besöken vid stadskajen av större fartyg från avlägsna hamnar eller östersjöländer blivit allt färre. I takt med att Umeå till följd av detta var på väg att vända sitt ansikte från vattnet började samtidigt en långsgående förbindelse i nord/syd att bli allt viktigare. Främst berodde det på järnvägens utbyggnad i övre Norrland. I oktober 1891 nådde norra stambanan Vännäs, och i raden av invigningstal försummade knappast någon att påpeka att nu hade regionen länkats till det övriga Sverige. En ny morgon hade grytt för bygderna i norr, hette det, man kände sig "sammanlänkade med det övriga Sverige genom ett järnband".³ Järnvägens betydelse ökade ytterligare fem år senare då en linje drogs ända fram till Umeå.

Stadsfullmäktiges protokoll från det här skedet, liksom debatten i de två lokaltidningarna, förmedlar en känsla av att en ny syn på Umeås plats i världen var på väg att växa fram bland invånarna. Den gamla bilden av staden har redovisats: ett rätt så autonomt lokalsamhälle, en handelsstation i en nordlig utmark där skyldigheterna gentemot nationen mer än rättigheterna gjorde sig påminda. Stadsbranden tycks markera en ungefärlig gräns då denna sinnebild var på väg att vika för en uppfattning om Umeå som deltagare i ett nationellt program. Inom ramen för detta borde alla lojalt bidra till nationens framtidskridande, men det innebar i solidaritetens namn också att krav på statsmakten kunde ställas av dem som kände sig försummade. Förändringen kan beskrivas som att stadsbornas medvetenhet om att vara svenskar stärktes i jämförelse med känslan av att vara umebor.

Ett exempel på hur denna nya självsyn tog sig uttryck kan hämtas från stadsfinanserna. Formerna för att finansiera de allmänna åtagandena hade sedan länge varit att ta ut en låg kommunalskatt, till vilken inkomsterna från Umeås brännvinsmonopol lades. En snålt tilltagen budget hade bidragit till att brännvinsintäkterna i stort räckt till för att bekosta stadens hela kommunala verksamhet ända in på 1880-talet. Branden raserade dock möjligheterna att längre kunna balansera ekonomin på detta sätt, eftersom alla de nedbrunna kommunala byggnaderna raskt måste byggas upp för att få staden att fungera igen. I denna knipa såg stadsfullmäktige sig ingen annan råd än att ta till statslån, en helt ny erfarenhet för en ort som av hävd varit en av Sveriges lågskattestäder. Sådana lån

blev sedan en vanlig väg att lösa finansieringsproblem även sedan Umeå hämtat sig från brandens omedelbara följder.⁴

I det nya samhälle som växte upp på det utbrända stadsområdet hade själva stadslivet förändrats för ögat. Den symmetriska stadsplanen, husens nymålade fasader, de främmande människorna på Umeås gator som byggruschen och järnvägsarbetena förde dit, allt detta bekräftade bilden av det skarpa hugget, den klara gränsen mellan en ny och gammal stad. Intrycket mildras dock en del om vi går under ytan. Med hjälp av in- och utflyttningslängder, mantalslängder samt taxerings- och röstlängder går det att skapa sig en mer exakt föreställning om det nya Umeå som tog form. Där framgår det att även i det nya samhället dominerade samma försörjningskällor som tidigare, vilket betydde handel, hantverk och förvaltning med skolväsende (se figur 1). Största enskilda försörjningskällan 1895 var skolväsendet med sina 215 anställda.

Under 1800-talets sista år påbörjades en stadig folkökning – de 3 000 vid tiden för eldsvådan blev 4 000 år 1901 och 5 000-strecket nåddes 1905. Expansion var visserligen något som utmärkte de flesta av Sveriges städer under denna period då strömmen från landsbygd till stad gick mot sin kulmen, men tillväxten för Umeås del kunde också tillskrivas de två första större industrier som staden begåvats med.

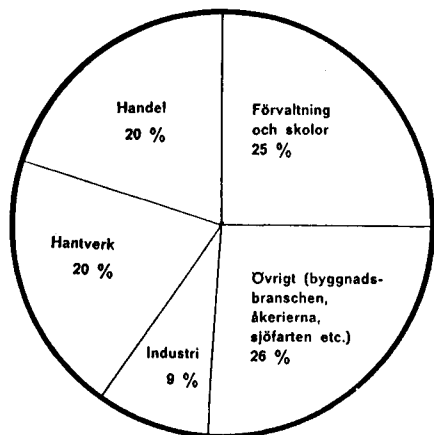
Ett träförädlingsföretag, Næslunds möbelfabrik, var ortens första riktiga fabriksrörelse, och trä skulle också vara råvaran för de flesta industriförsök som senare följde. Möbelfabriken hade grundats av Oscar Næslund som i byggruschen efter eldsvådan etablerat sig som järn- och möbelhandlare. Butiksrörelsen hade 1898 utvidgats med ett finsnickeri vid Västra Esplanaden som tillverkade möbler. Enkla furumöbler var huvudsortimentet, men där fanns också större pjäser som "Næslunds turkiska divaner" framgår det av annonser i ortspressen. Redan första året sysselsatte fabriken 86 man, och något år senare var industrin Norrlands största i möbelbranschen med försäljningsfilialer i Gävle, Kiruna och Malmberget. Våren 1900 bildades vid anläggningen en av stadens första fackföreningar. Det var emellertid en bräcklig organisation som under sin korta levnad tvingades rekonstruera sig åtminstone två gånger. Som verkmästare vid möbelfabriken, och småningom dess ägare, finner vi Johan Olof Öhman, socialt engagerad och innehavare av flera förtroendeposter inom hantverk och nykterhetsrörelse. I detta föreningsliv var också många av arbetarna vid möbelfabriken indragna.⁵

Det andra industriella företaget på orten inleddes i stort sett samtidigt. Dalkarlen Per Eriksson hade likt Oscar Næslund efter stadsbranden sökt sig till den överhettade byggkonjunkturen i Umeå och etablerat sig

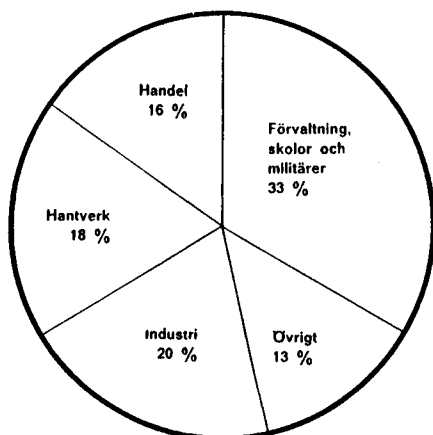
FÖRSÖRJNINGSKÄLLORNA I UMEÅ 1895 OCH 1906

Yrkesverksamma i procent enligt skattning efter taxeringslängderna

1895: 858 personer

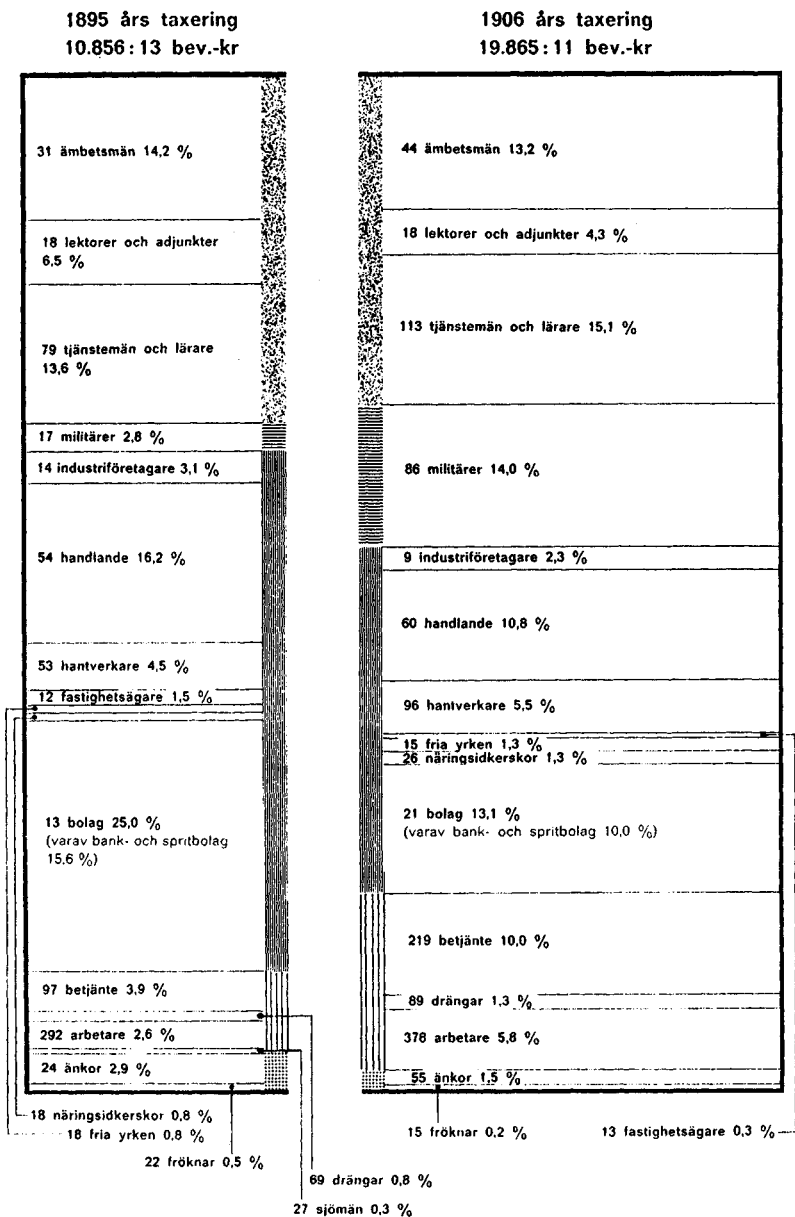

1906: 1.261 personer

Figur 1. Ur S.I. Olofsson, 112.

DEN SOCIALA STRUKTUREN I UMEÅ 1895 OCH 1906

Figur 2. Ur S.I. Olofsson, 114.

inom byggbranschen. Stadskyrkan, läroverket och regementskaser-
nerna var några av de stora byggnader som hans sundsvallsbaserade
firma Jakobsson & Eriksson var med om att uppföra, och vid den spek-
takulära Stockholmsutställningen 1897 låg företaget bakom konstruk-
tionen av den industrihall som Norge, Ryssland och Sverige höll till i.
Vid den tiden räknades hallen som en av världens största träbyggnader.⁶
Till stora byggnadsentreprenader av det här slaget behövdes en mängd
fönster, dörrar, köksinredningar och andra byggnadsdetaljer, och det
var för att täcka detta behov som Jakobsson & Eriksson 1898 anlade ett
sågverk i Umeå och samma år också uppförde ett hyvleri nere vid älven
i stadens östra utkant. Snart kompletterades anläggningarna med ett gju-
teri och en mekanisk verkstad. Runt 100 anställda arbetade där som
mest, och älven blev en viktig utförselådra för fabriakens produkter.

Helt plötsligt, på den korta tiden av bara ett par år, hade genom dessa
etableringar en arbetarkår vuxit upp i Umeå med drag av vad man kunde
finna i andra industriorter längs norrlandskusten. Både Per Eriksson och
Oscar Næslund axlade snabbt den roll av samhällsbärare som lokala in-
dustriledare ofta påtog sig i landsortsstäder. Tidens rösträttsregler gav
dem också ett reellt politiskt inflytande genom att industriföretag kunde
taxeras som fysisk person och därigenom tilldelas en högt graderad röst-
rätt vid stadsfullmäktigeval. Inom såväl kommunalpolitiken som för-
eningslivet blev Eriksson och Næslund snart nyckelpersoner.⁷

Vid sidan av Næslunds och Erikssons båda industrier bör också ett
tredje "industritillskott" strax före sekelskiftet 1900 nämnas. Några
mindre umetryckerier hade 1899 köpts upp av Umebladets utgivare Ed-
vard Lindroth och av detta hade AB Umeå Tryckerier skapats med drygt
20 anställda. Fusionen sammanföll med att *Västerbottens-Kuriren* med
eget civiltryckeri såg dagens ljus 1900. Tillsammans sysselsatte de gra-
fiska företagen drygt 30 personer något år in på det nya seklet.⁸

Sin topp nådde denna industriepok 1906 då de tre branscherna gav
sysselsättning åt 179 arbetare. Som figur 1 visar bidrog den samlade in-
dustrin det året med 20 procent av stadens arbetstillfällen – en anmärk-
ningsvärd ökning jämfört med 1895 då siffran varit 9 procent. Samma
figur visar också en annan växande grupp, militärerna. Sedan oktober
1900 fanns kavalleriregementet K8 förlagt i Umeå med manskap och of-
ficerare hämtade från Frösön och Drottningholm. Genom detta hade
stadslivet fått ett nytt iögonfallande inslag, rekryterna och deras befäl.⁹

Den industriella medvinden var kort, de vikande konjunkturerna hej-
dade redan 1907 Jakobsson & Erikssons blomstring och även Næslunds
berördes. Möbelfabriken brann ner 1911, och även om firman strax

därpå fann nya lokaler och övertogs av den tidigare nämnde J.O. Öhman, så fortsatte verksamheten därefter i mindre skala.¹⁰ Dessa industri-nedskärningar drabbade staden hårt – vintern 1908–1909 uppgavs i tidningarna att 200 man gick arbetslösa i Umeå, och vädjande arbetarpetitioner om hjälp åt de nödlidande ingick till stadsfullmäktige.¹¹

Men även om den första industriepoken bara var en parentes, omkring tio år, bör den dras fram i ljuset. Det fanns just då helt tydligt en rätt stor arbetarkår, och den utbredda arbetslösheten sedan bubblan spruckit bidrog under många år framåt till att accentuera en social fråga som sökte sin lösning. Det står klart att det var denna nya samhällsklass i staden, fabriksarbetarna, som låg bakom de många föreningar med ett socialt reformprogram som dök upp på orten vid den här tiden. Arbetare hade visserligen funnits i Umeå redan tidigare, men då främst varit tillfällighetsarbetare som vandrat ut och in från landsbygden. Hantverksarbetare fanns det också, men de utgjorde knappast en samhällsklass genom sina skilda yrken och ett många gånger medelklasslikt levnadssätt. Med de nya fabriksarbetarna ställde det sig annorlunda. De var stationära och hade ett levnadsmönster som på flera sätt var främmande för den lilla handels-, hantverks- och kanslistaden. Deras enkla levnadsförhållanden kunde hos en utomstående frammana känslor av oro, medlidande eller av ett orättvist samhälle, och oavsett vilket var folkbildning något som framstod som ett medel för att komma till rätta med de sociala problemen i den nya samhällsklassens spår.¹²

Ortens första fabriksföretag aktualiserade dock inte bara ett behov av folkbildning riktad till fabriksarbetare. Den industrialiserade tidsålderns mer komplicerade samhällsmaskineri hade tillfört folkbildningsrörelsen en tanke om att samtliga samhällets medborgare behövde social bildning; upplysning var lika nödvändig för borgerskapet, kunde det hävdas.¹³ Hos det svenska stadsborgerskapet fanns en förvånande aningslöshet om industriarbetarnas villkor, och att upplysa om detta ingick också i folkbildningens brobyggande plikter. Uppgiften var inte lätt, det låter den socialt engagerade prästmannen Natanael Beskow oss förstå i ett inlägg i *Social Tidsskrift* där han skriver: "I allmänhet fruktar jag att vi av 'överklassen' leva på ett så stort avstånd från kroppsarbetarna, att det för oss är nästan omöjligt att sätta oss in i deras känsloliv och således i någon mån förstå deras handlingar inifrån."¹⁴

De nya stadsborna bestod inte bara av arbetare, utan alla kategorier av människor sökte sig till orten, visar inflyttningslängderna från sekelskiftet. Låt oss ta år 1900 för att illustrera den sociala rörelse som vid denna tid var på gång.¹⁵ Under det året flyttade 368 personer till orten,

varav cirka 20 procent fler kvinnor än män. Ett kvinnoöverskott hade funnits i de flesta av Sveriges städer runt 1800-talet, och för Umeås del hade det legat kring 10 procent, men att det blev ännu mer markerat just omkring 1900 kan ges skilda förklaringar. En var troligen att kvinnor från landsbygden i ökad grad fick tjänst som pigor i de burgna stadsfamiljerna, en annan förklaring står att söka i att de som utvandrade till Amerika i övervägande grad var män. Ett allmänt kvinnoöverskott fanns därigenom i hela regionen.¹⁶

De nya stadsborna var framförallt ensamstående personer, det gick ungefär fem enskilda på varje familj som flyttade in, och rörligheten var störst i åldrarna 16–25 år. Inflyttarna rymdes främst inom kategorin "husligt arbete och övrigt", varmed förstås pigor, drängar och arbetare som inte hade anknytning till hantverk och industri. Pigorna dominerade starkt, och gruppen "husligt arbete och övrigt" stod som helhet för ungefär 60 procent av alla inflyttade år 1900. Den näst största gruppen nya stadsbor fanns inom hantverkaryrkena och industrin, nära 20 procent. Övriga inflyttare hade anställning inom allmäntjänst och fria yrken, handel och samfärdsel eller militära yrken, uppräknade i ordning efter deras proportion.

Kanske kan det förvåna att näst största gruppen inflyttare i anseelse grad bestod av hantverkare. Inom den kåren hade en undergångsstämning rått under 1800-talets sista decennier. Så sent som 1883 hade en artikel i Umebladet målat upp en nedslående bild av hantverkets framtid. I artikeln hade det klagats på överproduktionen vid universitet och högskolor av bildade yrken, ett vanligt tema på insändarsidorna under en stor del av 1800-talet. Inlägget fortsatte:

Stort bättre är det icke bestämt med de yrkesgrenar, som utan att förutsätta någon "högre" underwisning, dock framstå med "bildningens" anspråk på "högre" samhällsställning. I synnerhet gäller detta om "handeln"; dit skockas företrädesvis en hop förhoppningsfulla ungdomar, som anse under sin wärdighet att gå vid plogen eller att lära ett ordentligt handtwerk. Ty det är finare och lättwindigare att "stå i bod" än att sköta hyfweln eller släggan. Bodbetjenten tycker sig wara för mer än gesällen; och likwäl fordras åtskilligt mera för att wara duglig gesäll i ett yrke, än för att wara duglig bodbetjent.¹⁷

Den okände skribenten tecknar väl den tidsstämning som rått under 1870- och 1880-tal, hantverket hade betraktats som något otidsenligt och utdöende. Denna uppgivenhet hade dock börjat vändas i sin motsats i Umeå runt 1900. Orsaken var de nya branscher som öppnat sig för hantverksutövarna. Visserligen hade yrken som blockmakare, repsla-

gare, segelsömmare och andra med anknytning till skeppsbyggeri försvunnit ur hantverksföreningens medlemsmatrikel, men i stället hade modernitetens inträngande öppnat andra nischer. Smederna hade fått nya jordbruksredskap och maskiner att tillverka eller reparera, utvecklingen från smedja till bilverkstad hade därmed tagit sin början, och en expanderande medelklass hade inneburit en växande marknad för guldsmeder, frisörer, skräddare, skomakare och sömmerskor. Det tryckta ordets ökade spridning medförde allt större behov av konstförvanter, handsättare och bokbindare. I ett inlägg i Västerbottens-Kuriren en bit in på 1900-talet tolkade fabrikör Oscar Burman detta nya livsmod. Hantverkarkåren behövde ej förtvivla, ansåg han, framtiden tillhörde den och kanske, om ett sekel, "hantverkarna hava sitt eget palats, med stora ljusa samlingssalar, stort bibliotek, klubbrum och egen bank i hörnan, där de sätta in sina besparingar", siade han.¹⁸

Umeås befolkningsökning kring sekelskiftet hämtade sitt huvudsakliga tillskott från Västerbotten. Hälften av detta kom från byarna runt omkring och hälften från övriga Västerbotten. Under 1899 och 1900 utgjorde de västerbottniska inflyttarna nära två tredjedelar av stadens hela tillväxt. Beträffande det icke-västerbottniska tillskottet stod grannlänen Norrbotten och Västernorrland för en rätt stor andel, men från övriga Sverige var det bara Stockholm som hade en viss överrepresentation bland de nya umeborna.

Något som också kan utläsas av befolkningslängderna är hur Umeå fram mot sekelskiftet hade ett boende grundat på social tillhörighet. Arbetar- och hantverkarstadsdelarna låg i stadens ytterområden. Amerika, Sandåkern, västra Norrmalm och Haga var typiska arbetarstadsdelar medan medelklassen återfanns i centrum och österut. Ett nytt snabbt växande bostadsområde var kvarteret Bangården vid järnvägsstationen där de som var anställda vid Statens järnvägar bodde.

Med några sammanfattande ord kan inflyttningen, som den framträder runt 1900, sägas harmoniera rätt väl med den demografiska spridning som redan förut rådde bland umeborna: kvinnoöverskott, en rätt stark hantverkarkår som blir ännu större om vi även räknar dit handelsmännen,¹⁹ samt en ämbets- och tjänstemannaklass som kanske ändå inte var så stark till numerären som man kunde förledas tro utifrån dess synlighet i det offentliga livet. På ytan härskade en borgerlig hegemoni, men under detta dolde sig ett individrikt skikt av pigor, hantverks- och industriarbetare samt löst arbetsfolk som gjorde borgerlighetens existens möjlig.

Att betrakta Umeå och dess befolkningstillväxt utifrån detta kvantitativa perspektiv ger emellertid bara halva sanningen om vad den nya staden egentligen representerade. Vi kan ur en sådan beskrivning sluta oss till vilken möjlig publik som fanns för dem som ville göra folkbildningsinsatser, vi får verkligheten bakom de sociala ambitionerna understruken, samtidigt som siffrorna påminner oss om den mångdimensionella struktur staden ägde så här dags. Men en kvantitativ beskrivning löper samtidigt risken att frammana en falsk bild av jämlikhet. Den förmedlar intrycket att alla invånare sammantagna var det som formade staden och dess anda. I realiteten var det emellertid begränsade grupper som styrde över stadens liv, det var ett fåtal förunnat att formulera de program som fördes ut i stadsfullmäktige och i informella församlingar. Den makt den enskilde hade stod nämligen för det mesta i direkt proportion till dennes inkomst. Inte så att det var pengarna som sådana som gav detta inflytande, utan makten grundade sig på en inom borgerskapet outtalad uppfattning om att den betydelse som skattebetalare var och en hade för stadens finanser borde återspegla sig i en motsvarande möjlighet att göra sin röst hörd inom politiken och de offentliga sammanhangen. En intresseprincip kan sägas ha haft företräde framför en personlighetsprincip.²⁰

Av dessa skäl är det nödvändigt att till den kvantitativa beskrivningen av Umeå också lägga en kvalitativ sådan – först då blir stadens båda sidor synliga. Hur detta skall åskådliggöras kan diskuteras. Kanske kan vi genom att betrakta stadsfullmäktiges sammansättning utläsa något som kan kallas en stadens atmosfär, eller möjligen ger röstlängderna en sådan vägledning, eftersom rösträtten var reglerad genom census. Sven Ingemar Olofsson har i sin umehistorik valt att utgå ifrån taxeringslängderna 1895 och 1906, och med sina siffror markerar han också en maktförskjutning som tycktes vara på gång i Umeå dessa år (se figur 2).

Staplarna i diagrammet talar sitt tydliga språk om vilka som reellt styrde stadens öde, och den borgerliga hegemoni som inte alldeles övertygande framträder i den kvantitativa beskrivningen får i figuren sin rättvisa illustration. Ta exempelvis arbetargrupperna drängar, arbetare och sjömän. År 1895 utgjorde de 45 procent av samtliga skattande, men de stod ändå för bara 3,7 procent av skatteunderlaget. Mätt i antalet röster i stadsfullmäktigeval utövade faktiskt de 24 änkorna ett större inflytande än den samlade arbetarkåren om 292 man. Dock var det i händerna på ämbets- och tjänstemännen samt handelsmännen som den reella makten låg. Detsamma var förhållandet också 1906 med den skillnaden att militärerna då tillkommit som en betydelsefull kår.

Notervärd är handlandenäs avtagande betydelse. Trots att yrkesgruppen 1906 räknade fler medlemmar än 1895 var deras samlade skatteunderlag mindre. Förklaringen ligger i att de stora handelshus som en gång funnits i Umeå var på väg att utplånas och i stället ersättas av små branschspecialister. Hantverkarna visar en liknande utveckling. De dubblade nästan sitt antal mellan 1895 och 1906, men kunde ekonomiskt ändå räknas till småfolket. Trots det ingick de i gruppen av makt-havare, eftersom stadsfullmäktigeplatserna tillsattes efter en gammal korporativ princip som garanterade ett visst antal ledamöter från kårerna ämbetsmän, handlande och hantverkare.²¹

De religiösa, de nyktra och de bildade – tre livsstilar

Till det som gav åren kring branden en speciell prägel av förändring hörde folkrörelserna. Två av dem, väckelserörelsen och nykterhetsrörelsen, fick vid den tiden fäste i Umeås lägre medelklasskikt och byggde snart upp en solid position. Rörelsernas historia skiljer sig åt i så måtto att frikyrkorna var utlöpare från en gammal västerbottnisk läsartadition med rötter i pietismen, medan nykterhetsrörelsen åtminstone till sitt yttre var inspirerad av utifrån kommande idéer. Men ändå fanns det tydliga drag som band rörelserna samman: de var båda uttryck för en form av folklig radikalism med ett starkt inslag av personlig väckelse, och ett utopiskt element fanns också invävt i deras tänkande. Utgående från det stora gensvar vardera förkunnelsen fick kan man tala om två livsstilar som återkom hos många stadsbor, den religiösa och den helnyktra. Med några detaljer skall här deras betydelse för idéspredning, kultur och politik fångas in.

Den andliga väckelse som västerbottenssonen Carl Olof Rosenius lämnat efter sig i trakten på 1840–60-talen kännetecknades av en viss måtta och tolerans. Människor ur alla samhällsklasser fortsatte att samlas för att läsa och studera andliga texter i egna församlingar men utan att bryta med svenska kyrkan. Detta drag av samhörighet fick sin illustration i den evangelisk-lutherska missionsförening som bildades i Umeå 1876.²² Föreningen var en sammanslutning av läsare inom framförallt Evangeliska fosterlandsstiftelsen, EFS, men det hindrade inte att församlingens kyrkoherde under flera decennier också var föreningens självskrivne ordförande.²³

Tiden efter branden var samarbetet ännu rätt harmoniskt mellan kyrk-

Missionshuset i centrala Umeå var den fasta punkten för Evangeliska fosterlandsstiftelsens arbete i Umeå. Där anordnades gudstjänster och bibelstudier, liksom festligheter och diskussioner över i förväg fastslagda debattämnen. Söndagsskola hölls också där som bilden visar. Huset var en alternativ bildningshård som av arbetarkommunen, då den bildades 1905, uppfattades som ett slags indoktrineringsanstalt som fordrade motinsatser. Foto i VLM:s samlingar.

lighetens olika riktningar, om vi får tro den rapport som kyrkoherde Ossian Klingspor 1890 författade till prästmötet i Härnösand.²⁴ Han skriver där att äldre tiders gammal-lutheraner inte längre fanns inom pastoratet, och som en förmedlande länk mellan den stora gruppen läsare och statskyrka fungerade så dags den stadsmissionär som EFS nyligen anställt; "en värdig representant för den i kyrkans riktning arbetande lekmannaverksamheten", kommenterar kyrkoherden uppskattande. Stadsmissionär Sjöström fick ofta biträda Klingspor vid syförenings- och bibelförklaringsmöten, och det hände också att han ersatte ordinarie präst i kyrkan på söndagarna.

Det fanns dock ett oroselement inom samfundet. Det var den separatistiska rörelsen som sedan ungefär fyra år tillbaka nästlat sig in på flera håll i staden. Till en början hade strömningen haft waldenströmska drag, men på senare tid hade den också hämtat inslag från Frälsningsarmén och andra riktningar.²⁵ Kanske hade det separatistiska svärmeriet nått sin kulmen, står det i rapporten, men säker kunde man inte vara. Återuppbyggnaden efter branden hade fört arbetsfolk, män och kvinnor, från mellersta och sydliga Sverige till orten. Det var inte bara sina kroppskrafter de tillfört samhället utan ofta nog även "smittoämnen från den mångenstädes andligen förskämda luft uti hvilken de hitills lefvat", skriver kyrkoherden.

Det framgår att de smittoämnen som åsyftades var waldenströmmarnas förkunnelse som predikades av kringresande väckelsetalare. För dessa predikanter fanns en lokal upplåten i ett enskilt hus där de framträdde regelbundet under sina turnéer. Det är svårt att uppskatta antalet waldenströmmare, eller "sektarister" som de kallades. Visserligen skrevs medlemmarna in i en "lifsens bok", men Klingspor tror att många inte förstod innebörden i detta. Själva kärnan i rörelsen uppskattar han till 3–4 män och några kvinnor. Under namn av Svenska Missionsförbundet växte denna grupp betydligt mot seklets slut och lät bygga en egen missionslokal, Immanuelskapellet.

Ett annat hot mot den kyrkliga gemenskapen kunde baptisterna tyckas vara, ett tjugotal personer. Någon större oro skapade de dock knappast eftersom de formellt inte trätt ut ur församlingen och inte heller bedrev någon mission. Umeås baptister var därigenom olika alla andra baptistsamfund kyrkoherden stött på, men han tror att detta berodde på deras ledares lugn och "större världserfarenhet".²⁶ Den som han hyste dessa höga tankar om var smeden och riksdagsmannen Johan Nyqvist (1835–1906) som redan före stadsbranden varit en av centralfigurerna i hantverksföreningen och Umeå arbetareförening. Att Johan

Nyqvist i sin tid verkligen ägde en särart framgå av att han vid sitt inval i andra kammaren 1884 varit den ende kroppsarbetaren i riksdagen.²⁷

Den religiösa strömning som sist under 1800-talet fick fäste på orten var Frälsningsarmén. Det var i samband med återuppbyggnadsruschen som arméns första soldater blivit synliga på Umeås gator, och 1893 hade de flyttat in i en liten lokal i ett gammalt garveri. Till skillnad från exempelvis de fridsamma baptisterna var salvationisterna en grupp som påtagligt märktes genom sitt okonventionella sätt att sprida förkunnelsen. Deras världsliga framtoning gjorde umebor och lokaltidningar länge osäkra på om frälsningssoldaterna skulle räknas till Guds eller djävulens missionärer. Från deras provisoriska tillhåll ljöd musik och sång kvällarna igenom vitt över staden, och en mängd byggnadsarbetare samt de rallare som så dags höll på att bygga bibanan till Umeå sökte sig dit för att roa sig. Det verkar som om ett visst tumult alltid omgav Frälsningsarméns framträdanden. Detta oväsen låg också bakom det förbud myndigheterna efter en tid utfärdade mot arméns sammankomster på kvällstid. För mer än en tycks Frälsningsarméns etablering i det gamla garveriet bara ha inneburit att Umeå begåvats med ytterligare en nöjeslokal.²⁸

Den religiösa väckelsen, och framförallt den nyevangeliska som EFS ledde, bedrev ett omfattande bildningsarbete. Deras tro vilade i stor utsträckning på den självreflekterande läsakten, och skrifter av Martin Luther, Johann Arndt, Christian Scriver och Carl Olof Rosenius uppges ha funnits i varje fromt umehem, enligt församlingsrapporten från 1890. En i trakten boende kolportör och flera ambulerande sådana spred vid samma tid också annan andlig uppbyggelselitteratur, ofta utgiven på Fosterlandsstiftelsens eget förlag.²⁹ Det lästa diskuterades sedan vid möten i hemmen eller i missionshuset, varvid en omfattande lekmannakunskap i trosfrågorna växte fram. Bildningsarbetet hade visserligen andliga förtecken, men dess betydelse för den sekulariserade bildningen skall inte förringas. Förutom att en läsande kultur fick sin förankring genom textstudierna, berörde de diskuterade trosfrågorna ofta allmänmänskliga problem. För den som ställde sig kritisk till kyrkans trossystem återstod nämligen att bygga upp ett alternativ på livets alla områden. Vardagsfrågor och trosuppfattningar möttes och ur detta frigjorde sig en egen livshållning. Den demokratiska form som kännetecknade de fria församlingarna blev då ofta ett ideal.

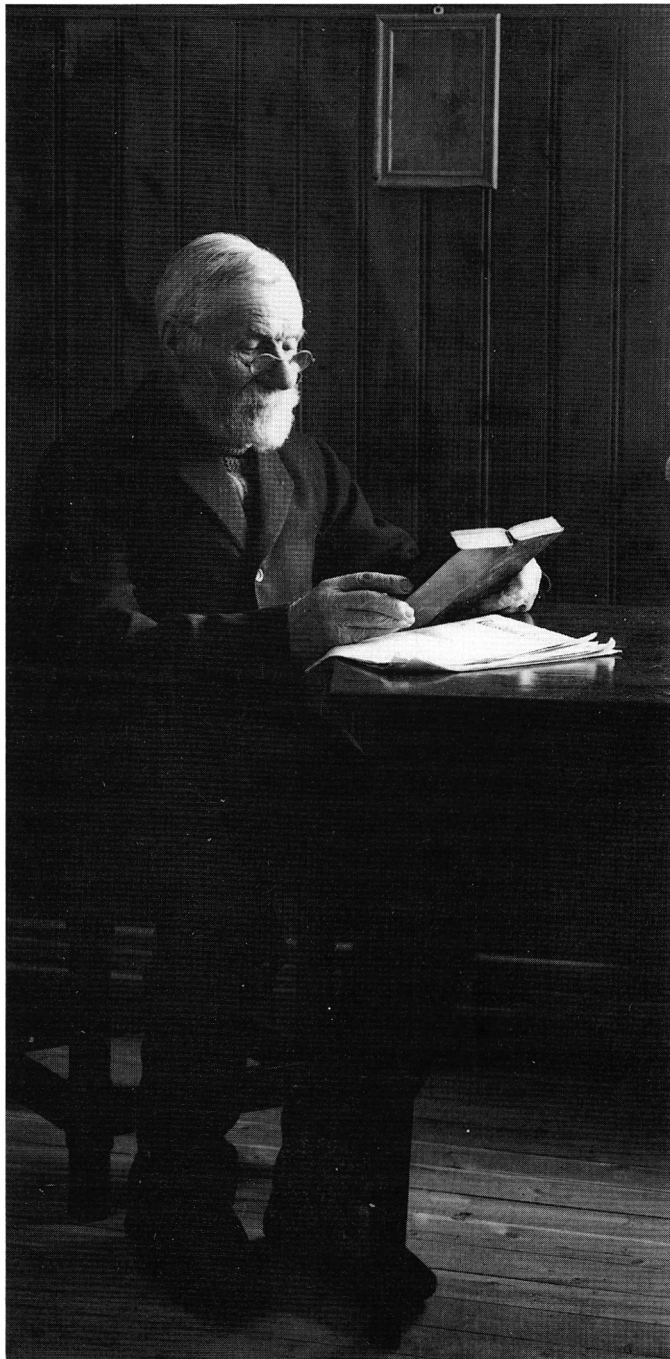
Man kan fråga sig vad det var hos sekteristerna som förmådde väcka sådan anstöt hos Ossian Klingspor och som fick honom att tala om farliga smittoämnen. Så vitt det efteråt går att bedöma var ju deras verksamhet rätt harmlös. På ett ställe i prästrappporten går dock hans kritik åskåd-

ligt i dagen: sekteristernas verksamhet gick ut på att uppväcka människor – ofta nog på ett onaturligt sätt, säger han – ur deras andliga döds-sömn. När detta var gjort saknade de väckta människorna egen förmåga att fostra det andliga liv som framkallats, och det ledde till en otillfredsställd hunger som förde dem in i en ny dödssömn, denna gång mycket farligare än den ur vilken de väckts. Argumentationen bär drag av en annan debatt, i en annan tid och i ett annat sammanhang. Ordvändningarna påminner om dem som under förra hälften av 1800-talet använts av nyhumanister och konservativa i debatten om en allmän folkbildning då det varnats för den farliga halvbildningen. Den kunde hos allmogen väcka en längtan som aldrig blev tillfredsställd. Detta ledde till missnöje och förvillelse av det sunda förnuftet.³⁰ Under sin akademiska utbildning till präst hade kyrkoherden i Umeå församling grundligt skolats in i en sådan nyhumanistisk bildningssyn, och de argument han använde var således de som kunde förväntas av honom.

Men otron tog sig inte bara uttryck hos sekteristerna, den kom till synes också hos helt andra grupper i samhället. Inom den så kallade bildade klassen, säger prästrapporten, fanns det också ett stort förakt och en likgiltighet för Guds ord. Till denna grupp hörde ämbetsmännen, dit räknades också lärarkåren vid läroverket och folkskoleseminariet. De flesta av dessa människor var inte infödda umebor utan var utifrån kommande som vistades en tid i Umeå på sin fortsatta väg i ämbets- eller tjänstemannakarriären.

Husförhören hade en gång utgjort kyrkotuktens grund, men 1890 var de sedan flera år nedlagda inom Umeå stad. Ett sviktande intresse hos alla inblandade parter var en orsak, en annan att kyrkans utåtriktade verksamhet givit många andra tillfällen för församlingsbor och kyrkoherde att mötas. Inte heller söndagsskolan låg längre i kyrkans händer utan hade överlämnats till missionsföreningen, liknande skolor fanns samtidigt också hos waldenströmarna och baptisterna. Konfirmandundervisningen leddes dock ännu av kyrkoherden, och även folkskolans arbete var han ytterst ansvarig för, eftersom alla skolärendena fortfarande sorterades under kyrkostämman.

Förvisso är prästrapporten till kyrkomötet en partsinlaga, det låg inte i kyrkoherdens intresse att ge en bild av ett svårskött pastorat, men skrivelsen innehåller ändå oemotsägliga fakta och en avläsbar ton. Över raderna vilar en stämning av transitering, att församlingen var på väg från ett tillstånd till ett annat. Den rörelse inom det andliga livet som inte minst konventikelpakatets avskaffande 1858 bragt åstad, väckelsens sökande efter andra former för en andlig känslas uttryck, hade nått ett nytt

*Den reflekterande
läsakten var ett vik-
tigt inslag i väckel-
sens bildningskultur.
Det lästa begrunda-
des och ställdes mot
den egna vardagser-
farenheten, ur denna
upplevelse växte en
egen livshållning
fram. På bordet lig-
ger Ewangeliskt
Weckoblad. Foto
Hanna Bäckman,
VLM.*

stadium där det spontana ritualiserats och letts in i organiserade verksamheter. En jämvikt i församlingen var möjlig mellan de fromma EFS-arna och statskyrkans lågkyrkliga församlingsbor, de strävade åt samma håll. Hotet kom utifrån, från nya sociala element som branden fört till Umeå och som bar på smittoämnen från den stora världens skämda luft, som Klingspor beskriver det.

Redan nämnda är en del gemensamma drag som fanns mellan den andliga rörelsen och Umeås andra stora folkrörelse, nykterhetsrörelsen. Där vilade ett slags släktskap i grundläggande tankar och värderingar som ofta sammanförde religiösa och nykterister, eller så förenades rörelserna i samma person.³¹ Det senare hade varit fallet hösten 1877 då baptisten Johan Nyqvist grundat ortens första förening för helnykterism, Hoppets här. Efter flera serier av nykterhetsföredrag i Betelkapellet räknade sällskapet redan efter ett år 300 medlemmar, de flesta frikyrkliga.

Hoppets här kom emellertid mer i skymundan då godtemplarrörelsen gjorde sitt intåg 1882. Det mesta är okänt om den som då gick i spetsen, förutom att han hette Th. Ebeling och var en ifrån Sundsvall kommande målargesäll. Med en fullmakt från ordenshögkvarteret i Stockholm hade han sänts till Västerbotten för att bilda loger. En serie föreläsningar om IOGT och godtemplarrörelsen följde i januari, men de förefaller ha rönt måttligt intresse bland umeborna, eftersom de knappt omnämndes i ortstidningarna. En liten grupp vanns dock för idéerna, och vid ett möte i köket hos en skomakaremästare kunde Ebeling grunda den första IOGT-logen i Umeå, nr 91 Carl von Döbeln. Övriga närvarande vid bildandet var också hantverkare, dessutom märks tre kvinnor i sällskapet.³²

Under 1880-talet förekom en hel del bråk inom den unga godtemplarrörelsen, loger bildades och upphörde lika snabbt. I denna oro, samt i det drag av mystiskt hemligt sällskap som då ännu vilade över organisationen, kan vi spåra orsaken till den misstro som myndigheter, kyrka och högre borgerskap länge visade helnykterismen. När Nationaltemplarorden (NTO) och Templarorden (TO) 1892 dök upp på stads-scenen hade dock redan denna avoga inställning börjat vändas i sin motsats, och den sociala basen för rekrytering var också på väg att breddas utanför de frikyrkliga och hantverkarleden. Resten av 1890-talet utmärktes av ett närmande mellan de olika tempelordnarna medan Hoppets här definitivt somnade in. Helnykteristerna fick in rörelsens folk i administration och förvaltning så att den formellt opolitiska rörelsen i realiteten snart kunde vinna inflytande i den lokala politiken, ofta i koalition med de frireligiösa.³³

Ett tidigt exempel på denna "infiltration" kan hämtas från 1889. God-

templarrörelsen lade då fram ett förslag i stadsfullmäktige om inrättandet av en lokal där arbetare och mindre bemedlade kunde äta måltider utan att det fanns öl- och spriträttigheter. Planerna förverkligades samma år, men inte på grund av välvilja från stadens fäder – där blev det avslag. I stället var det under täckmantel av EFS de i stadsfullmäktige illa sedda godtemplarna kunde realisera denna inrättning, som fick namnet Umeå nykterhetsvårdshus.³⁴ Här vävdes de helnyktras och de religiösa intressen samman på ett sätt som senare ofta skulle upprepas. EFS hade en mycket solidare position i samhället, något som godtemplarna kunde dra strategisk fördel av. I realiteten bestod dock rörelserna delvis av samma personer.

I alliansen mellan religiösa och helnykterister ser vi ett gruppintresse successivt formera sig. Likheten i värderingar gjorde att en sorts informell lokal partibildning uppstod. Under beteckningen ”den samlade nykterhetsrörelsen” låg denna allians bakom en mängd nya initiativ på kulturens och nöjeslivets områden, samt inte minst inom folkbildningen. Det bedrivna folkbildningsarbetet hade i sin snävaste tolkning som mål att minska alkoholkonsumtionen, men nykterhetssaken handlade för många om något mycket mer – att skapa ett helt nytt samhälle, befolkat av upplysta människor. Det var en sorts medborgarbildning som utfördes i logerna. Det är i ett sådant sammanhang som den 1890 inrättade diskussionsklubben Norden skall ses.³⁵ Dit hörde också många av de föreläsare – nationella krafter eller lokala förmågor – som regelbundet höll föredrag, eller de bibliotek som logerna småningom alla förfogade över. Ursprungligen hade föreläsningarna liksom litteraturen i logebiblioteken övervägande handlat om nykterhetssaken, men under 1890-talet märks en förskjutning mot mer samhällsorienterade ämnen som bara indirekt hade någon relation till kampen mot alkohol.³⁶

Många av logeaktiviteterna hade karaktär av alternativ till det etablerade samhällets verksamheter på samma områden; högborgerlighetens pianoaftnar blev hos nykteristerna till sång- och körframträdanden, mot balföreställningar ställdes maskerader, och högreståndsmiddagarna med vin och punsch fick hos nykteristerna sin motsvarighet i de ideligen återkommande tesupéerna, för att ta några exempel. En naturlig plats för aktiviteterna blev från 1901 det ordenshus man då låtit uppföra i stadscentrum. Bakom husbygget stod Umeå nykterhetsvänners byggnadsförening, en sammanslutning av IOGT-logerna Umeå Skans och Västerbottens Banér, NTO-logen Finch samt TO-logen Höstblomman. Det gemensamma ordenshuset markerade den anda av samarbete som vid det här laget präglade nykterhetsrörelsens olika riktningar. Tillkomsten var

också ett bevis på att nykterismen nu vunnit större förståelse eller själv fått in de sina i de beslutande församlingarna, eftersom bygget blivit möjligt först sedan stadsfullmäktige ställt en tomt till förfogande på förmånliga villkor.³⁷

Om man söker en förklaring till helnykterismens framgång som massrörelse blir slutsatsen att dragningskraften låg i de många behov den kunde tillfredsställa. En stark attraktion utövade förstås de grundläggande idéerna, alltifrån religiöst färgade om människans medfödda ansvar eller broderskärlek till kulturradikalismen närstående ideal om demokrati, framstegstro och ett rationellt handlande. Men vid sidan av denna idéinspirerade lockelse kunde människor också söka sig till helnykterismens föreningar beroende på den politiska spänning som vilade över all spritutskänkning i Umeå. Det lokala brännvinsmonopolet låg som sagt i stadsfullmäktiges händer. Tanken med ett sådant system var att ingen privat skulle kunna göra profiter på sprit, utan vinsten skulle gå tillbaka till det allmänna. I realiteten blev det dock så att stadens ekonomiskt starkaste, som i kraft av detta hade plats i stadsfullmäktige, övertog kontrollen av brännvinsbolag och krogar. De bildade själva bolag och drev rörelsen som stadens brännvinskungar. Det låg helt enkelt inte i deras intresse att reducera spritförsäljningen, det kunde skada deras affärer, minska skatteinkomsterna och kanske fordra en större skatteinsats från deras sida. För en del kunde medlemskapet i en loge vara ett slags protest emot ett sådant korrumpert system, det kunde vara en reaktion emot något som uppfattades som ett pampvälde och en självgod överklass.³⁸

Men kanske låg ändå den största magin i nykterhetsrörelsen i det sällskapsliv som utvecklades där. Det tilltagande samarbetet mellan de olika nykterhetsföreningarna medförde en mängd fester och arrangemang över logegränserna. Ofta handlade det om rätt profana arrangemang, vilket låter oss ana hur partiell den direkta nykterhetskampen kanske ändå var i föreställningen hos många godtemplare. Att vara godtemplare innebar förvisso en plats i nykterhetskampens frontlinje, men också att man ingick i en kamratförening med tillställningar av allehanda slag. Inte minst var det detta som förde så många ungdomar av båda könen till rörelsen, någon annan naturlig mötesplats som hade de vuxnas gillande fanns inte för dem.

Dragningskraften i den utåtriktade verksamheten framgår av utförliga referat i lokalpressen. Ofta gjorde man friluftsutflykter, det kunde handla om en järnvägsresa för att beskåda forsscenerierna vid Brännland, en morgonvandring till gökotta uppe på Hamrinsberget eller en

båtresa i skärgården. När sommaren stod i sin skönaste grönska kunde en ångbåtsutflykt till havsbandet och Norrbyskär samla 2 000 deltagare, allt vad Umeå och kusttrakterna hade av ång- och bogserbåtar blev inhyrt för transporten. Själva programmet bestod i att man njöt av sjöturen, ankomna till Norrbyskär flockades människorna i grupper i gröngräset och drack godtemplarnas speciella festdryck, kaffe. Dagen fylldes sedan ut med nykterhetstal, allsång och framträdanden av den ofta återkommande mässingsorkestern Lyran.³⁹

Steket från de tvåtusen kaffedrickarna i gröngräset och liknande arrangemang med stor uppslutning till tanken att en sådan mobiliserad enighet också kunde tjäna som pådrivare i samhällsfrågor kan inte ha varit långt. Något av detta, en insikt om en i rörelsen slumrande potential, dyker upp i lokalpressen under 1890-talets första år.⁴⁰ Då förekom ofta upprop, undertecknade av den samlade nykterhetsrörelsen, vilka sade sig stödja den ena eller andra kandidaten i lokalpolitiken. Bildandet av ett länsnykterhetsförbund 1892 var också det ett led i rörelsens strävan att bli uppfattad som en viktig påtryckargrupp.⁴¹ Trots detta var man noga med att betona att helnykterismen i sig var en opolitisk rörelse, speciellt godtemplarna bemödade sig om att göra denna markering tydlig inför omvärlden. Längre var det förbjudet för en godtemplare i ledarställning att vara medlem i någon politisk organisation och en medlem i IOGT fick inte delta i arbetarrörelsens demonstration på första maj. Att dessa uttryckliga förbud fanns är ändå en fingervisning om i vilken riktning flertalet medlemmar lutade i sina politiska sympatier. Det var en rörelse åt vänster i medlemskåren sådana regler var till för att bromsa. En alltför tydlig partipolitisk framtoning skulle nämligen förskingra det kapital av tolerans och välvilja som småningom börjat växa fram tvärs över samhället.

Då 1890-talet går mot sitt slut och gränsen för det här kapitlet dras, har helnykteristernas transformation till en direkt politisk kraft ännu inte riktigt gått i öppen dag. Ett viktigt steg som dock pekar fram emot en ny aktörs inträde på den lokala politiska scenen var grundandet av ytterligare en lokaltidning 1896, *Umeå Nya Tidning*. Tidningens program var nykterhetsradikalism och frisinne, varför den avtecknade sig tydligt mot Umeåbladets och Westerbottens mer moderatliberala ideal vid den här tiden. De drivande bakom Umeå Nya Tidning tillhörde en krets som skulle kunna betecknas som den progressiva falangen inom den bildade klassen. Dit hörde exempelvis seminarieadjunkt Per Bengtsson-Regné, ett namn vi känner igen från "det gamla Umeå", då han spritt folkupplysning från arbetarföreningens talarstol. Sviktande finan-

ser gjorde emellertid att Umeå Nya Tidning tvingades till en omorganisation 1899. Den köptes då upp av Lindroth-huset som ägde Umebladet och Westerbotten och miste därvid sin självständiga ställning för att bli en avläggare till dessa båda blad.

”Den bildade klassen”

För de religiösa och de helnyktra var det vissa ideal som låg bakom de livsstilar de utvecklade. En uppsättning ideal var det också som formade levnadsmönstret för en tredje urskiljbar grupp av umebor, de som med ett tidens uttryck kallades ”den bildade klassen”. Som alla klassbegrepp är det rätt otydligt och någon formell bildning behövdes inte alltid för att inlemmas där. Kriteriet som gällde kan i stället sägas mer ha varit ett bestämt förhållningssätt – till bildning, religion och den enskildes roll i samhället. En speciell attityd skulle intas vid framträdanden i det offentliga livet; personlig kontroll, distansering och ett fosterländskt sinnelag hörde till dygderna.⁴² De som smälte in i denna livsstil arbetade vanligen vid landshövdingeresidenset, läroverket, sjukhuset, fängelset, telegrafan, posten, tullen, tidningarna eller som präster.⁴³

Till denna kultiverade societet ville gärna också en del ur aristokratin räkna sig, liksom personer ur den informella aristokrati som en småstad själv skapar. Inte minst bör de officerare som tjänstgjorde vid det indelta Västerbottens regemente föras dit.⁴⁴ Många av dem bodde inte i själva staden utan i kaptens-, löjtnants- eller majorsboställen i omnejden. Genom sin utlokalisering kunde de vara rätt osynliga som kår men vid vissa tillfällen, exempelvis landshövdingens årliga vinterbal för honoratiores, strålade de samman med stadens nobless. Officerarna kom då i släde från sina boställen i Sävar och Böle, Västerhiske och Teg, och tillställningarna kunde samla flera hundra besökare till det illuminerade och utsmyckade residenset.⁴⁵ Inom officerskåren fanns tidigt ett visst intresse vettande mot bildning; flera av dem medverkade i det 1862 bildade Umeå musiksällskap, och 1894 grundades Umeå militärklubb för officerare, en herrklubb av traditionell typ där det diskuterades, spelades kort och åhördes föreläsningar i militära eller fosterländska ämnen.

Vad hade då 1890-talets Umeå att erbjuda den bildade klassen i form av stimulans för intellekt och fantasi? Spontan slås man av den rikedom på aktiviteter som förekom strax efter branden. Föreningslivet minskade visserligen en tid till följd av eldsvådan, men i stället började det bildade kulturlivet och den lättare underhållningen att blomstra som aldrig förr. Orsaken var alla tillresande artister och underhållare som numera kunde

Den lätta och otvungna samvaron var viktig inom nykterhetsrörelsen. För en kuststad som Umeå låg det nära till hands att anordna nöjesturer ut i skärgården där man steg i land någonstans för att äta medhavd lunch och lyssna till mässingsmusik eller ett föredrag. Dessa turer blev inte sällan till ett följe av ångbåtar, allt eftersom loger längs färdstruten anslöt sig. Foto i VLM:s samlingar.

nå staden per järnväg. Den scen där de framträdde fanns på läroverket, i aulan. Ända sedan tillkomsten 1858 hade skolan varit något av en kulturell bastion, på en gång höjd över den vanliga umebons nivå och samtidigt skild från stadslivet, beroende på att lärare och elever ofta kom från andra delar av landet. Undervisningen sköttes under 1880- och 90-talen av fem ordinarie lektorer och åtta adjunkter, medan elevunderlaget pendlade mellan 150 och 200. Byggnadens imposanta fasader liksom dess akademiskt meriterade lärarkår gjorde läroverket till stadens självklara symbol för lärdom.⁴⁶

Till detta bidrog också att läroverksaulan ända sedan tillkomsten 1865 varit umebornas naturliga samlingsplats för att lyssna på föreläsningar eller andra kulturarrangemang. Under 1870- och 80-talen hade Umeå arbetareförening många gånger stått som arrangör, men 1890-talets föreläsningssamlingar bänkade sig för mer tillfälliga arrangemang. Några gånger anordnades de av gymnasieföreningen för att bygga upp det av eldsvådan förstörda bokbeståndet i biblioteket.⁴⁷ Gymnasieföreningen bestod enbart av pojkar, en traditionstyngd sammanslutning som svärnade för krigsdåd och patriotism, och hade som en av stiftarna den konservativa politikern och historikern Harald Hjärne. Det var Hjärne som 1862 formulerat föreningens mål, "att i intellektuellt hänseende bilda och förädla sina medlemmar, att bereda dem ett bildande nöje, att verka för ett sant och verkligt kamratskap samt att i allt söka höja gymnasiet anseende". För en utomstående var gymnasieföreningens mest synliga verksamhet alla de gymnasiebaler och teateraftnar den stod som värd för, vintertid svarade medlemmarna också för skötseln av en skridsko-bana på Umeälvens is nedanför rådhuset. En populär samlingsplats för allmänheten som fick nyttja isbanan mot en mindre avgift.⁴⁸

En läroverket närstående sammanslutning som också kunde fånga upp den bildade klassen var fornminnesföreningen, grundad 1885. Den var stadsaristokratins och läroverkslärares skötebarn framför allt. Föreningen kan betraktas som en föregångare till länsmuseum, eftersom den ville "uppsöka och vårda samt sprida kännedom om länets fornminnen", som det står i de tidiga stadgarna. En etnologisk intention fanns också – att samla in länets olika bygdemål, forntida seder och bruk, sånger, sägner, ordspråk, skrock och vidskepelse. Säkert var det tidens fosterländska våg som kan spåras bakom grundandet, men tecknen är inte entydiga. Den tydliga markeringen av länet som föreningens intresseområde gjorde den på sitt sätt till en motvikt mot det fosterländska. Hembygdsrörelsen utmanade patriotismen, den kunde stå för det moderna. Måhända var det en sådan innebörd som låg bakom att två ingenjörer,

Umeå manskvartett, en ovanligt stor kvartett även med dagens mått, framträdde ofta åren 1870–1897 vid de litet finare musikafnär som anordnades i läroverkets aula. Stående ses från vänster kapten Wästfelt, länsman Rönnberg, ingenjör Norberg, landskanslist Nettelbladt, lantmätare Sjöström, kapten Nyström och adjunkt Glas (far till författarinnan Astrid Våring). Sittande från vänster adjunkt Hasselberg, köpman Lundmark, lantmätare Lagergréen, Sundberg med okänd titel samt köpman Lundberg. Det lägre borgerskapet bildade 1899 en egen kör, Umeå hantverkareförenings manskör, som under nära ett decennium kom att medverka med inslag vid de flesta av folkbildningsföreningen Minervas föreläsningar. Kören bytte 1908 namn till Umeå sångarförbund. Foto i VLM:s samlingar.

Alexander Lagergréen och Herlog Linder, länge innehade viktiga poster i föreningen.⁴⁹

En tredje förening med bildning och kultur på programmet var lantbruksklubben. Den är tidigare nämnd som en avläggare till hushållningssällskapet. Tidvis tycks den ha legat överksam, men 1890-talet var klubbens kanske aktivaste årtionde. Modernäringen låg förstås medlemmarna närmast om hjärtat, klubben var ett urbant utskott från jordbruksnäringen, men genom sin teoretiska verksamhet inom stadstul-larna blev den också ett forum för diskussioner och föredrag i tidens allmänna och sociala frågor.⁵⁰

Gymnasieföreningen, fornminnesföreningen och lantbruksklubben hade i något avseende en kultur- och bildningstanke i botten, men det fanns i staden också ett antal föreningar som vilade på en annan bas. Det var de föreningar som sysslade med sociala frågor och som var bärare av en filantropisk grundidé. Både herrklubbar och fruntimmersföreningar fanns som ägnade sig åt att samla in eller dela ut medel åt medellösa och olycksdrabbade, och i ledningen stod vanligen någon myndighetspers-on.

Viktiga kulturbärare brukar vi anse biblioteken vara. Flera sådana fanns på 1890-talet, exempelvis på läroverket, i nykterhetslogerna, hos hushållningssällskapet och i fornminnesmuseet, men de var ofta inte öppna för allmänheten. I stället var det en del kommersiella bibliotek, några av dem ambulerande, som gjorde det möjligt att läsa litteratur utan att köpa den. Den tidigare nämnde folkbildaren, redaktören och helnykteristen Per Bengtsson-Regnér stod bakom ett sådant. I en annons i Umebladet 12 november 1891 beskrivs verksamheten: "Nya Lånebiblioteket, bestående af goda arbeten i skönlitteratur (romaner och noveller m.m.), historia och naturkunnighet samt reseskildringar, är tillgängligt alla söckendagar kl 4–6 e.m. i Kakelugnsmakare Boströms gård i vestra stadsdelen. Låneavgiften är 75 öre för månad, 25 öre för vecka och enstaka lån." Troligen blev detta bibliotek kortlivat, något mer livstecken än denna enda annons har inte stått att finna. I stället skymtar "N. Olssons Lånebibliotek, mitt emot Hotell Forsberg" i några små annonser.⁵¹ Också andra ambulerande kommersiella boksamlingar görs umeborna uppmärksamma på under 1890-talet. Det som går att utläsa av de korta texterna är att de genomgående tycks ha fört romaner.

Med de kommersiella biblioteken rör vi oss in på ett nytt fält. I dem ser vi både förströelse och ambuleri återkomma, drag som utmärkte så många andra attraktioner mot seklets slut. Järnvägen hade gjort det lättare för turnéer av olika slag att nå Umeå. Frikyrkopredikanter, kol-

portörer och nykteristernas resetalare anlände inte sällan per tåg men kanske var det nöjeslivet som drog flest växlar på de förbättrade kommunikationerna. Ibland handlade det om seriösa företag som färdades per järnväg, operasångerskor, virtuoser på piano eller fiol, kringresande teatersällskap, eller så var det direkt spektakulära föreläsningar som en trupp med "en äkta Massai-Neger-Karavan", jätteelefanten Jumbo eller den märkliga "Skogskvinnan [...] tillfångatagen af några polska björnjägare". Men då rör vi oss in på ett helt annat område – visserligen intressant i sig, men eftersom det ytterst perifert berörde konceptionen av den bildade borgaren lämnas ämnet därhän.⁵²

De livsstilar som kännetecknade de religiösa, de nyktra och de bildade utmärktes alla av en bildningssträvan i någon form. Därigenom skapades ett antal nya medelpunkter för bildning och idéspredning i staden, och givetvis betydde det mycket för att berika det lokala kulturlivet och idédebatten. Men det är inte bara ur det perspektivet dessa livsstilar skall bedömas. Beträffande folkrörelsernas kom deras syn på bildning från en ny infallsvinkel. Gammal kunskap fick en ny innebörd då den tolkades av det temperament som var den frireligiöses eller den helnyktres, kan man säga. I detta möte mellan gammal kunskap och en ny föreställningsram kunde en sorts ny kunskap uppstå och den blev ett vitalt inslag i det samhälle som var under uppbyggnad.⁵³

Umeå läseförening

Som vi sett saknade den bildade klassen renodlade bildningshärddar i 1890-talets Umeå. Det var i stället i omskriven form bildning kunde vårdas – som kultur, underhållning, förströelse eller fornminnesstudier. Kanske är bristen inget att förvåna sig över. Bildningen var ju för många ett led i att skapa en bättre livssituation, i ett socialt avancemang, men dessa ämbets- och tjänstemän tillhörde redan det översta samhällsskiktet. Något senare än kapitlets tidsram skapas dock en sådan efterlyst medelpunkt. Forumet var Umeå läseförening, instiftad den 18 mars 1902, och denna idag helt bortglömda sammanslutning förefaller ha hämtat nästan hela sin publik från ämbets- och tjänstemannalagren.⁵⁴ Inom ramen för föreningens verksamhet byggdes också det första biblioteket upp som kan tänkas ha svarat emot den bildade klassens smak och intressen.

Några protokoll eller andra handlingar från föreningen existerar inte längre, utan det är utifrån notiser i ortspressen och tre tryckta bokkataloger verksamheten någorlunda kan rekonstrueras.⁵⁵ Det framgår där att

intentionen vid bildandet ingalunda var att ensidigt rikta sig till en bildad elit. Ett syfte hade varit att förse staden med ett folkbibliotek, eftersom myndigheterna visat sig kallsinniga till att skapa ett sådant. Folkbiblioteket skulle ha den dubbla uppgiften att bereda läsning, dels för allmänheten, dels för de läsecirklar som just börjat dyka upp vid denna tid. Sådan var den programförklaring som gavs vid det första mötet av Max Schürer von Waldheim, initiativtagare till föreningen.⁵⁶

Denne Schürer von Waldheim var en nyckelperson i Umeås kulturliv sedan några år tillbaka. Som nyutnämnd regementsintendent vid Västerbottens regemente hade han, knappt 30-årig, anlänt till Umeå 1899. I bagaget fanns akademiska meriter från Uppsala och Sorbonne, vilket genast givit honom förtroendeposter i kulturlivet, trots hans ungdom. I umemiljön hade han rotat sig snabbt och gjort sig outhärlig som föredragshållare varhelst ett ideellt arrangemang ägde rum, vare sig det var inför läroverkets kultiverade publik eller bland godtemplarna i ordenshuset. Karl XII:s död, den heliga Birgittas levnad liksom zigenarnas språk, seder och historia fanns bland de stående ämnena på hans repertoar. Att kulturarvet och den svenska historien hade en central plats i regementsintendentens kultursyn framgår också av att han kort efter ankomsten blev fornminnesföreningens ordförande.⁵⁷

Med Schürer von Waldheim som bibliotekarie kom det planerade biblioteket snart till stånd. Det var inrymt i läroverket, "i rummet n:o 18, 5 1/2 trappor", som åtskilliga annonser påminde umeborna om de första åren. Ett år efter föreningens grundande, i april 1903, fanns 122 titlar registrerade och i mars 1905 hade beståndet vuxit till 407; ett normalstort folkbibliotek för sin tid, framgår det av några stickprov i jämförbara städer. De första åren trycktes omsorgsfullt sammanställda bokförteckningar som visar att den litteratur man förfogade över nästan uteslutande var skönlitteratur av svenska och utländska författare. Tyngdpunkten låg på romaner från de tre-fyra senaste årtiondena. En del böcker med filosofiskt och historiskt innehåll fanns också, men litteratur utanför dessa fält letar man förgäves efter. Som folkbibliotek uppfyllde det knappast kravet på en allsidig sammansättning.

Tanken att ett folkbibliotek skulle vara centralt i Umeå läseförenings verksamhet verkar dock inte ha varit så självklar som en del tidningsuttalanden kan ge sken av. En stark falang vid föreningens grundande hade velat skjuta biblioteket på framtiden. Först sedan Schürer von Waldheim med all sin pondus lagt fram sina synpunkter i debatten vid det första mötet hade biblioteksförslaget gått igenom. Meningsutbytet vid sammankomsten, som det återgavs i tidningarna, antyder att folkbildnings-

ambitionen bland flera av de närvarande varit ganska låg. Egentligen var det nog andra verksamhetsområden många av de drygt 30 närvarande mer hade i tankarna.⁵⁸

Dessa andra verksamhetsfält fick sina konturer efter det första verksamhetsåret då två kulturaftnar på temat "Vår litteraturs märkesmän" kunde fogas till årsberättelsen – en Frödingafton och en Almqvistafton. Det senare arrangemanget samlade 230 åhörare i läroverkets illuminerade aula, och kvällens huvudattraktion hade varit en föreläsning över kvällens huvudperson av läroverksrektor J. V. Lindgren. Föredraget var inramat av musik; en kvintett på piano och fioler framförde verk av Mendelssohn, von Koss och Mozart, varpå rådmansfru Grahn, "med förträfflig röstdisposition" enligt referatet, tolkade Schumann och Brahms. Till programmet hörde också en högläsning ur *Grimstahamns nybygge* av jägmästare Beronius samt en romans sjungen av läroverksadjunkt Norlander.⁵⁹ Den kulturhistoriska linjen i programmet var given, och vore det inte för den vid föreningens stiftande deklarerade ambitionen att nå allmänheten, samt den pågående folkbiblioteksverksamheten, skulle Umeå läseförening gott kunnat tas för en exklusiv krets av av litteratur- och musikälskare.

Umeå läseförening fortsatte några år framåt att vända sig utåt i sin verksamhet. Biblioteket stod öppet för allmänheten, påminde annonser om då och då och kulturaftnar liknande den beskrivna anordnades ytterligare ett par gånger. Efter 1905 försvann dock nästan alla spår av föreningens verksamhet, även om den fortsatte att leva kvar. Att den gjorde det visar de litet kryptiska annonser, helt tydligt riktade till en inre cirkel, som ända in på 1910-talet fortsatte att kalla till årsmöte eller meddela om bibliotekets öppettider.⁶⁰

Bilden verkar ganska klar: den som argumenterat för ett folkbibliotek, Schürer von Waldheim, hade i september 1904 flyttat till en intendenturtjänst vid Skånska husarregementet. Därigenom hade den röst i föreningen som i någon mån talat för folkbildning försvunnit. Kvar fanns en kärna av nyhumanister som inte hade något större behov av att bedriva mission. Bildning betydde personlighetsdanning för dem, den var inte ett instrument för att nå andra mål. Inom gruppen kunde detta behov tillfredsställas, och biblioteket kunde tjäna de läsecirklar som det redan vid grundandet talats om.

Umeå läseförening kan förefalla ha varit utan betydelse för det lokala bildningslivet genom sin korta levnad och magra utbud, men omdömet är möjligen förhastat. Vi vet inget om verksamheten sedan den slutat vända sig utåt, och på en punkt är dess betydelse omvitnad: den lär ha

provocerat fram ett missnöje som gav en modernare sorts folkbildnings-
tänkande fotfäste i Umeå. Detta får vi anledning att återkomma till i ett
senare kapitel.

Från bildning till folkbildning

Det nationella rummets fasta inventarier

Att det på bildningens område kunde finnas beröringspunkter mellan centrum och periferi, mellan det lokala och det nationella, har tidigare framkommit. Det har då handlat om hur en nationell tidsanda färgade av sig i Umeå eller hur en utifrån kommande idé slog rot. Mötet mellan det lokala och det nationella hade vanligtvis haft en indirekt karaktär, varvid det nationella fungerat som impulsgivare. Någon bestående fast relation hade dock sällan funnits, utan bildnings- och folkupplysningsivrare på orten hade fått lita till sina egna krafter i det fortsatta arbetet.

När strax efter sekelskiftet 1900 tanken om folkbildning åter började samla anhängare i Umeå var det på helt nya villkor. Den verksamhet som då sköt fart hade anknytning till nationella rörelser, ett antal nationella idécentra hade vuxit upp och statligt ekonomiskt stöd var möjligt att uppbära. Olika slags centrala serviceorgan fanns också att lita till som stöd för lokala verksamheter landet runt. I denna nya epok av folkbildningsrörelsen var den direkta relationen mellan centrum och periferi helt uppenbar.

I det här kapitlet skall några av dessa fasta inventarier som vuxit fram i folkbildnings-Sverige behandlas. Översikten vill peka på hur lokal folkbildning nu kunde hämta sin kraft ur nationella källådror, som gjorde den betydligt livskraftigare än tidigare litet famlande försök. Men inventeringen vill också redovisa något av det tankegods som låg bakom skapandet av dessa centrala resurser och antyda den följd utnyttjandet av dem kunde få: att föreningarna förband sig att följa vissa riktlinjer och uppfylla vissa fordringar, eller att resurserna var knutna till vissa ideologier. Det var således inte bara lokala idealisters visioner om folkbildning som kunde ge de små föreningarna deras utseende och arbetsformer, utan verksamheten torde också ha hämtat drag från de fordringar som fanns hos staten, eller från de grundidéer som byggde upp

de centrala understödsenheterna. En viss styrande funktion utifrån på det lokala arbetet går det inte att bortse ifrån.

Föreläsningarna och statsbidraget

Det skrivna ordet hade varit den äldsta folkupplysningens bildningsinstrument. Vetenskapsakademiens lilla almanacka, Patriotiska sällskapets små häften, hushållningssällskapets broschyrer samt upplysningsskriften *Läsning för folket* är redan nämnda. Medlet var naturligt, större delen av svenska folket bodde på landsbygden, läskunnigheten var hög och trycksaken var därmed den effektivaste formen att nå det. När föreläsningen, folkbiblioteket och studiecirkeln småningom tog över rollen som folkbildningens främsta redskap berodde det på en anpassning till helt nya förhållanden. Efter 1800-talets mitt hade en växande andel av Sveriges befolkning samlats i städerna, och föreläsningar inför publik framstod då som en ny möjlighet för upplysningsarbetet. Man kan tala om att en agrar folkbildning ersattes av en urban. Denna förändring innebar också ett byte av fokus för arbetet, en äldre folkbildning hade riktat sig främst till bönder men städernas hastigast växande befolkningsgrupp var fabriksarbetarna. Det var dessa som nu framför allt kom att bli föremål för folkbildningsivrarnas intresse.

Föreläsningen som bildningsmedel hade använts inom bildningscirklar och arbetarföreningar sedan seklets mitt. Inte förrän 1880 kan dock det muntliga föredraget sägas på allvar ha slagit igenom som redskap i ett systematiskt kunskapsinhämtande. Det som då hände var att Stockholms arbetareinstitut skapades med den liberale läkaren Anton Nyström som idégivare. Vid Stockholms arbetareinstitut grundlades en folkbildningsmodell med serielagda föreläsningar inom olika ämnesområden, och målgruppen var huvudstadens arbetare. Tanken var att arbetarinstitutet skulle ha funktionen av ett slags arbetarnas aftonskolor.

Anton Nyström var inspirerad av positivistiska tankegångar, och arbetarinstitutets bildningsarbete kom därför att få en annan karaktär än den som kännetecknat arbetarföreningarna. De föreläsningar som institutet anordnade syftade till att vara strängt vetenskapliga, de utgav sig för att uteslutande behandla mätbara fakta. Idémässigt var det många av den radikala Upplysningens tankar som förmedlades där och metafysiska spekulationer var utestängda. Till det metafysiska räknades religionen, varigenom arbetarinstitutet skilde sig från arbetarföreningarna som ofta arbetade inom en religiös och fosterländsk ram.¹

Genom Stockholms arbetarinstitut kom föreläsningen som kunskapsmedel att få sitt stora genombrott i vårt land, och arbetarinstitut och föreläsningsföreningar växte snart upp också på andra platser. Framgångarna aktualiserade frågan om ett statligt bidrag till denna typ av verksamhet, eftersom ett sådant bidrag kunde försvaras med hänvisning till ett allmänintresse. Ett statsbidrag till "föreläsningskurser för arbetsklassen" blev också en realitet 1885, men både före och efter dess tillkomst åtföljdes det av en flitigt debatt i riksdagen. De tankegångar som då kom i dagen har mycket att säga oss om hur man såg på folkbildningsarbetet på olika håll.²

Den som öppnat diskussionen om ett statsbidrag hade varit hemmansägaren Ola Andersson i Burlöv, Malmöhus län, bäst känd som den som 1868 legat bakom tillkomsten av Sveriges första folkhögskola, Hvilan. I en motion i andra kammaren förordade han 1883 anslag till föreläsningar för arbetsklassen i de större städerna. I Anderssons motion uttrycktes ett socialt motiv:

Den mängd af fabriks- och handtverksarbetare som i städerna uppväxer eller från landet inflyttar och lefver utan stödet af hem- och familjelif, och af hvilka många kanske i barndomen jemväl saknat förmånen af ett godt och vårdande hem, behöfver i sanning väl att under den från arbetet lediga tiden kunna vända sig till något, som drager dem från lockelser och frestelser till hvarjehanda laster.³

Motionen tolkade i ord den dominerande synen på hur föreläsningar kunde påverka arbetarna, den slutsatsen kan man dra av de många instämmande inlägg som följde. Arbetarinstitut och föreläsningsföreningar hade en samhällsbevarande funktion, föredragen beredde arbetarna tillfälle till förädlande och nyttig sysselsättning på deras lediga stunder. Bakom argumenten dölde sig den rädsla för "den farliga underklassen" som under större delen av 1800-talet var så påtaglig bland dem som hade makten.⁴

En sådan fruktan skymtar också bakom det bekymmer några i riksdagen gjorde sig över arbetarnas många lediga timmar. Fabrikernas krav på reglerad arbetstid hade ökat fritiden för många, och både stad och kommun borde på något sätt, exempelvis genom att anordna nyttiga föreläsningar, ta sig an det problem arbetarna tycktes ha att fylla denna utvidgade fritid; "man har der så stort intresse af att arbetarne under de tider, de kunna vara lediga, sysselsättas med nyttigare saker än oordningar, att man kan påräkna understöd", framhölls det.⁵ De sociala argumenten för statsbidrag framfördes vanligen med en moralisk och filantropisk under-

ton som vi känner igen från en äldre folkbildning.

Någon gång anfördes dock andra argument än de defensiva för statsbidrag. För ett sådant inlägg stod Kronobergs läns representant i första kammaren, vänsterliberalen Julius Mankell. Föreläsningar kunde bli ett verksamt medel att skynda på demokratiseringen av Sverige, var hans tanke. Han påminde om hur bristen på upplysning ofta framhållits som en huvudorsak varför arbetaren inte borde erhålla en utvidgad politisk och kommunal rösträtt. För landsbygden hade inrättats folkhögskolor i bildningshöjande syfte, men i städerna saknades liknande institutioner för arbetarna. Föreläsningar passade här väl in i ett folkbildningsprogram, i synnerhet som föredragen arrangerades kvällstid och därmed inte kolliderade med arbetarnas arbetstider, något som gjort folkhögskolornas terminslagda studier omöjliga för industrins anställda. Västerbottensledamoten Claes Adolf Adelsköld instämde i Mankells synpunkter, och tillfogade att det numera också i Norrland fanns en fabriksarbetarkår samlad, framförallt kring sågverksanläggningarna. Denna kår borde också nås av föreläsningars förklarande ljus.⁶

Om vi följer statsbidragsdebatten några decennier framåt kan vi se hur nya synpunkter läggs till de gamla. Vid 1886 års riksdag fördes den åsikten fram av flera att föreläsningar kunde vara ett medel att bekämpa den socialistiska smittan. De kunde bevara arbetarklassen "från den pest, som vissa ledare vilja inympa på henne",⁷ och förebygga sådana sociala oroligheter som förekommit i andra länder.⁸ Rent uttryckligt gavs hotet ett namn i ett anförande där föreläsningar nämndes som "ett kraftigt medel att motarbeta den socialism, som smygande tränger sig på oss".⁹

Det var med en sällsynt tydlighet som 1886 års riksdagsinlägg talade om statsbidraget som ett medel mot radikalism i arbetarleden. Sådana tankegångar märktes sällan fortsättningsvis. Dock kan man kanske se ett senare framfört motiv, det fosterländska, som en variant på samma tema. Statsutskottet uttalade sig exempelvis 1902 för föreläsningar som ett medel att stärka patriotismen, och 1907 års statsrevisorer sammanförde också föreläsningar och fosterländskhet genom att anmärka att föreläsningsverksamheten mer borde sprida kännedom om, och kärlek till, fosterlandet.¹⁰

Här har enbart argumenten för ett ekonomiskt stöd refererats. Motiven hade varit socialt samhällsbevarande, defensiva gentemot socialismen, demokratiskt befrämjande eller fosterländska. Men en del röster i riksdagen hade också varit helt emot statsbidraget. Rädslan att föreläsningar kunde användas för politisering fanns där, de kunde bli ett redskap för propaganda. Detta tema återkom ganska ofta hos nej-sidan un-

der seklets slut. Anton Nyströms arbetarinstitut hade regelmässigt förekommit i statsbidragsdebatten, vanligen som ett ideal, men på denna punkt kunde det också användas som ett hot. Då så skedde anmärkte talarna på de positivistiska idéer institutet spred; de var ett hot mot religionen. Nyström framställdes i ett riksdagsanförande 1890 som en agitator som predikade "religionsförakt, förakt för sedlighet, förakt för äktenskapet och äganderätten".¹¹

Annars riktade de som ville avslå ett föreläsningsbidrag in sig på formella detaljer. Visst kunde föreläsningar tänkas tjäna ett allmänintresse, men inte så som de användes av arbetarinstitut och arbetarföreningar. Det fanns en planlöshet i verksamheten, ämnesvalet var för litet inriktat på väsentligheter, påpekade exempelvis statsutskottet 1898. Samma kritik återkom utskottet med 1905, med tillägget att föreläsningarna åtminstone i städerna borde anordnas såsom sammanhängande undervisningskurser. Statsrevisorernas granskning 1907 lade också den sin kritiska blick på föreläsningens form, inte på dess existens. Gärna behandlades avlägsna länders natur och folk i föreläsningarna, framhöll revisorerna, medan föredrag syftande till att bland arbetarbefolkningen sprida kunskap om vad vårt land äger av skönhet och möjligheter varit sparsamma.

Bakom formell kritik av detta slag får vi se ett försök att kontrollera att de beviljade anslagen användes i överensstämmelse med det allmänintresse som var tanken från början. Kritiken fick dock inte bli alltför detaljerad. Då stötte den på en annan viktig tankegång som riksdagen ställde sig bakom, den om varje föreläsningsförenings fria rätt att ordna verksamheten efter sina egna förhållanden. I sin vacklan mellan instinkten att kontrollera och rätten till autonomi fastnade riksdagen efter några år för en princip som innebar frihet under ansvar. Tydligast framgår försöket att finna en sådan balans i de sju betingelser som skulle uppfyllas för statsbidrag:

- att det understödsbelopp, som utgavs till varje anstalt eller förening, inte fick överstiga 3 000 kr per år;
- att kommuner eller enskilda tillsköt minst lika mycket som staten;
- att anstaltens angelägenheter vårdades av en styrelse, som antog föreståndare och lärare;
- att föreläsningarna anordnades regelbundet, visst antal timmar i veckan under fem till åtta månader och i väl avpassade kurser;
- att anstalten förfogade över kunniga och dugliga, för denna undervisning lämpliga lärarkrafter samt tillräcklig och passande undervisningsmateriel;

att alla politiska och religiösa strider eller förhandlingar vid föreläsningarna eller undervisningen var förbjudna; samt
att anstalten eller föreningen skulle vara skyldig att underkasta sig de villkor och kontroller, som i övrigt av Kungl. Maj:t prövades nödvändiga eller lämpliga.¹²

Villkoren var som synes ganska modesta, men det första anslagsåret tillerkändes ändå bara åtta institut och föreningar i landet statligt stöd – mellan 500 och 3 000 kronor tillföll 1885 anstalterna i Stockholm, Göteborg, Malmö, Gävle, Jönköping, Uppsala och Örebro.¹³ En betydelsefull knuff framåt fick folkbildningsrörelsen 1893 då statsbidrag också kunde tillfalla föreläsningssällskap på landsbygden.¹⁴ År 1902 hade antalet statsbidragsberättigade föreningar vuxit till 123 och 1908 var de 462. Sin topp nådde föreläsningssällskapen 1955/56 då 1 009 bidragsstödda föreningar fanns i landet.

År 1908 ändrades statsbidragsnormerna på en punkt. Riksdagen biföll det året ett förslag från Folkbildningsförbundet att ändra anslagsbenämningen från att ha gällt "föreläsningssällskap för arbetarklassen" till det neutrala "populärvetenskapliga föreläsningssällskap i folkbildningssyfte". Bakom förändringen låg den sanning som under föreläsningssällskapens gång blivit allt mer uppenbar för alla – att arrangemangen till stor del besöktes av medelklassen. Arbetarna fann i ganska liten grad föreläsningssällskaperna vara lockande alternativ till krogar och utskänkningsställen. Den utopi arbetarföreningar och arbetarinstitut i början målat upp, med fabriks- och hantverksarbetare i strävsam förkovran för att nå medelklassstatus, hade vilat på fromma önskningar. Det var en uppåtsträvande medelklass som redan från början känt sig mest hemma i föreläsningssällskaperna. Diskrepansen mellan drömmen och verklighetens allt mer uttunnade närvaro av arbetare tvingade fram den ändring av normerna som skedde 1908.

Kulturradikalismen och Verdandi

Under 1800-talets lopp hade något av en enhetskultur utvecklats inom de bildade skikten i vårt land. Som en orsak till detta har vi redan nämnt utbildningsgången vid våra läroverk och universitet. I sitt betonde av klassiska förebilder präglade den högre undervisningen in ett nyhumanistiskt bildningsideal i generationer av blivande ämbetsmän och tjänstemän. Politisk konservatism blev dessa statstjänares kännetecken, ett för-

hållningssätt som hade en idealistisk verklighetsbild som grundval: människan och historien hade ett ursprung och ett mål, den sanna verkligheten fanns i våra föreställningar.

Med en sådan grundsyn förkastades alla plötsliga förändringar i samhällssystemet. Demokrati och parlamentarism uppfattades som något fördärvligt för samhällskroppen, och lika självklart framstod all materialism som något som var av ondo. Stor hjälp i att befästa en sådan verklighetssyn var det filosofiska system som hade uppsalaprofessorn Jacob Christopher Boström (1797–1866) som upphovsman. Boströmianismen, som systemet i vardagslag kallades, sökte sina rötter i platonism och tysk idealism och erkände endast verklighet av andlig art. Människan var en idé i Gud, sinnevärlden var den andliga verkligheten ofullständigt uppfattad av det begränsade mänskliga vetandet. Själv kallade Boström sitt system för rationell idealism och det inlemmades från 1800-talets mitt allt mer i den högre undervisningens läroplan.¹⁵

Det är som en rebellrörelse riktad mot boströmianism och en etablerad konservativ kultursyn som kulturradikalismen kan betraktas.¹⁶ Rörelsen fick sitt första fäste i studentvärlden och är av speciellt intresse genom de band som förenade den, våra tidiga folkkrörelser och framväxten av en ny folkbildningsideologi på radikal grund.

Det som brukar innefattas i ordet kulturradikalism var ingen enhetlig strömning, rörelsen förändrade sig en hel del från sitt första framträdande och årtiondena framåt, och även kulturradikaler i samma tid kunde skilja sig åt rätt mycket sinsemellan. För att ändå ge begreppet någon konkretion har idéhistorikern Crister Skoglund försökt att ringa in ett antal föreställningar eller honnörsord som förenade skolan i en värdegemenskap. Dit hör då tanken på *en ny antimetafysisk världsåskådning* som utgick från naturvetenskapliga teorier i stället för från religiösa dogmer eller filosofiska system. Förhållningssättet blev därigenom inte bara en reaktion mot den etablerade kyrkan utan i lika hög grad en attack på den boströmska filosofins förnekande av sinnevärldens verklighet.

På vetandets område hävdade kulturradikalerna *en strikt empiristisk kunskapsteori*, och det arbetssätt som naturvetenskapen tillämpade sågs som förebild. Genom att använda den empiriska naturvetenskapens exakta metoder hoppades den nya skolan finna nya och givande former för att förstå samhället och människans natur. I detta låg också en stark tilltro till allas möjlighet att söka sig fram till en egen livsåskådning, i stället för att mekaniskt lära in ett filosofiskt system. En äldre föreställning om passiv kunskapsöverföring ersattes hos kulturradikalerna av en tro på in-

dividens förmåga att nå kunskap genom att söka, pröva och slutligen tillägna sig eller förkasta det som granskats.

Till kulturradikalismens drag hörde också kampen för *en ny etik* i vilken öppenhet och ärlighet skulle ersätta förljugenhet och hyckleri. Att våga stå för det man trodde på helt och fullt och inte dagtinga med samvetet. Starkt genomslag hade ett sådant livsideal fått genom Henrik Ibsens roman *Brand*, som vänt sig mot de smålögnen och den dubbelmoral som tycktes utmärka borgerlighetens livsstil. August Strindbergs *Röda rummet*, som kommit ut 1879, hade också berett vägen med sin udd riktad mot allt som uppfattades som kälkborgerligt tänkande.

Även *en provokativ attityd* kan räknas till kulturradikalismens kännetecken, "upproret som har något gott i sig, känslan att man måste rensa ut det gamla och förlegade för att det livskraftiga skulle kunna spira", som Skoglund skriver i sin översikt. Strindbergs ord om att riva för att få luft och ljus sammanfattade denna inställning.

I botten fanns hos kulturradikalerna också *en optimistisk och dynamisk människosyn*. Måhända människan i dagsläget inte var god och rättrådig, men finge hon bara kasta av sig traditioner och fördomar samt ges möjlighet till bildning och frihet att utveckla sig själv skulle den sanna människan stiga fram.

Eftersom människan betraktades som utvecklingsbar blev folkbildning och upplysning hörnstenar i kulturradikalernas program. Det var dock en folkbildning på ny grund. Mot den gamla uppfattningen, att en bildad person från talarstolen till åhörarna skulle förmedla "sanningen" ställde de fram ett ideal där en livshållning tänktes växa fram ur en diskussion. *En evolutionsoptimistisk samhällsuppfattning* låg till grund för en sådan folkbildningssyn. Utgående från Darwins utvecklingslära hävdade man att om olika tankar och idéer fritt finge mötas i en öppen debatt skulle den förnuftigaste vinna. På så sätt skulle ett rationellt samhälle skapas. Det goda samhällets framväxt var dock beroende av att alla kunde delta i debatten och besluten. Härigenom blev tanke- och yttrandefrihet, liksom allmän och lika rösträtt, självklara krav för kulturradikalerna.¹⁷

Många av dragen påminner genom sin förnuftsdyrkan, framstegstro och kritik av den etablerade kyrkan om den gamla Upplysningen, och kulturradikalismen har också ibland setts som en utlöpare av en strömning på kontinenten runt 1800-talets mitt som kallats den nya Upplysningen. De grupper som då sammanförts under en hatt har varit engelska utilitarister och radikaler samlade kring John Stuart Mill, franska positivisterna kring Auguste Comte samt tyska unghegelianerna.¹⁸ Släktskapen bör

inte hårdras, men visst fanns det influenser utifrån. Det gränsöverskridande framgår om inte annat av att rörelsen inte var unik för vårt land, utan uppträdde i hela Skandinavien med en början i Danmark. Den gamla skandinavismen från seklets mitt hade dött då den satts på prov 1864, men kulturradikalismen kan sägas ha format ett slags ny skandinavism på kulturell grund. Framförallt var det författare som Georg Brandes, Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson och August Strindberg, som i sina böcker uttryckte en livshållning som blev vägledande för denna nya skandinavism.

Efter denna orientering skall vi granska den miljö där de radikala idéerna fick sitt första starka fäste i Sverige, i studentföreningen Verdandi. Därifrån spreds det kulturradikala tänkesättet snabbt till landets olika hörn via hemvändande studenter eller genom de folkbildningsresurser som Verdandi med åren utvecklade. Att spridningseffekten blev så omedelbar kan förvåna, det fanns ett elitistiskt drag hos denna skola som borde ha utgjort ett motstånd, "en viss benägenhet till överlägset radikalt förmyndarskap över själar och samveten", som en sagesman uttryckte det.¹⁹ Förklaringen till att den akademiskt präglade kulturradikalismen trots det kunde vinna sympati i landsortsstäder och även på rena landsbygden torde dock hänga ihop med att det fanns flera gemensamma beröringspunkter mellan den och radikala idérörelser på det folkliga planet. I synnerhet märks en släktskap med nykterhetsradikalismen, men också den frikyrkliga rörelsen och den tidiga arbetarrörelsen stod idémässigt nära. Framför allt bestod värdegemenskapen i oppositionen mot de konventionella idealen. Också i flera enskilda drag fanns stora likheter – i hävdandet av individualism, i framstegstron och kampen för tanke- och yttrandefrihet samt i den sociala medkänslan. På dessa punkter fanns en väsentlig inre överensstämmelse mellan kulturradikalismen och de folkliga rörelserna, vilket möjliggjorde den allians som snart uppstod dem emellan på folkbildningsområdet.²⁰

Verdandis historia går tillbaka till hösten 1882. Då sammanslöt sig en grupp om 25 studenter med liknande värderingar för att bilda en studentförening i Uppsala. Stadgarnas öppna formuleringar avslöjar sammanslutningens lösa karaktär – där sägs att man vill "utgöra ett föreningsband mellan studenter vid Upsala universitet, hvilka omfatta tanke- och yttrandefrihetens grundsatser samt hysa intresse för allmänt mänskliga och samhällseliga frågor".²¹

Som förening var Verdandi något rätt nytt i Uppsalas studentvärld. I stället för att, som tidigare varit vanligt, odla en intressegemenskap inom en studentnation, inbjöd Verdandi likatänkande studenter från skilda

nationer att ansluta sig. De idéer som knöt dem samman kallades i sin samtid för "radikala" eller "frisinnade", först en bit in på 1900-talet började de ges beteckningen "kulturradikala". Av dem som bildat Verdandi var hälften stockholmare med den unge vänsterstudenten Karl Staaff i spetsen, den andra hälften medlemmar bestod till stor del av studenter från Norrlands nation.²²

Studentföreningen Verdandi var under sina första år framförallt en sammanslutning för öppen och fri debatt. Det var politikens och samhällets hetaste dagsfrågor som diskuterades, ofta med ett inledningsanförande inspirerat av exempelvis John Stuart Mill, Herbert Spencer, Thomas Robert Malthus, Charles Darwin eller någon annan av seklets radikala tänkare.²³ Under denna första tid var Verdandi "en uppfostringsskola för medlemmarne till frisinnad verldsåskådning, till tanke-skärpa och dialektisk färdighet samt – icke minst – till inbördes uppbyggelse", skriver Otto von Zweigbergk, styrelsemedlem under de första åren.²⁴ Bland medlemmarna fanns dock några som önskade göra föreningen till något mer än bara en intern diskussionsklubb för studenter. De ville riva ner de murar som fanns mellan universitet och samhälle och vinna omvärlden för sina idéer. Det var denna grupp som fick föreningen att efter några år ge sig in på folkbildningens område. Första steget i den riktningen tog Verdandi genom utgivandet av sina med tiden så berömda småskrifter.

Den första serien småskrifter om fem häften kom ut sommaren 1888 på Albert Bonniers förlag. Uppslaget att Verdandi skulle ta steget ut på folkbildningsfältet hade kommit från Karl Staaff, som vid ett föreningsmöte velat förmå föreningen att "om möjligt, utgifva ett folkbibliotek af småskrifter, afsedda att i populär form meddela ett nyttigt innehåll". Förslaget som sådant vann visserligen allmän anslutning på mötet, men det som ändå fick åsikterna att bryta sig var hur småskrifterna skulle förhålla sig till tidens stridsfrågor. Skulle de vara agitatoriska i någon mån, eller skulle de vara absolut neutrala? Slutet blev att man formulerade den princip som därefter skulle styra utgivningen: intet ämne borde undvikas såsom alltför brännande, men formen skulle för den skull inte vara agitatorisk.²⁵

Småskriftserien blev en omedelbar framgång. Till det bidrog det behändiga formatet, efter en tid maximerat till 64 sidor, liksom priset, som inte tilläts överstiga 25 öre. Texterna var också lättillgängliga, populariserade som de var, men de förmådde trots det behålla sin auktoritet eftersom professorer, politiker, kulturpersonligheter eller andra personer stående mitt i tidens händelser svarade för författandet. Försättningsvis

kom småskriftserien att dämpa de hetsiga känslor som många inom etablissemangets dittills hade hyst gentemot studentföreningen. Småskrifterna bjöd på de nyaste tankegångarna inom naturvetenskap, politik och samhällsvetenskap, men kunde ändå inte beskyllas för att vara partiska eller uppviglande. Den liberala pressen gav genast alstren ett välvilligt mottagande, och efter en tids avvaktan anslöt sig också många av de konservativa bladen till hyllningskören.

Verdandis småskrifter sträckte sig ämnesmässigt över ett vitt område. Där fanns handböcker i astronomi, i förebyggande av eldfara, i sannolikhetsberäkning och i förfärdigande av konstgjorda gödselämnena. Andra häften tog upp religionen, Koranen eller kulturkampen mellan olika civilisationer. Flera av skrifterna behandlade personer som stått för upplysta idéer i gången tid. Rätt många häften behandlade också sociala frågor och socialism liksom arbetarfrågor. Överhuvudtaget blev mångfalden av ämnen och röster något av ett signum för dessa småskrifter som småningom räknade närmare 400 titlar. I det rika flödet av tankar och perspektiv som gick i tryck ser vi något av studentföreningen Verdandis bildningssyn illustrerat. Det var ur en ständigt pågående debatt, stående mitt i ett kunskapsflöde, som den enskilda personen skulle bilda sig en egen ståndpunkt, en egen livshållning att följa.

Verdandis bildningssyn utgick ifrån tanken att människan var formbar, att hon kunde förädlas och utvecklas genom studier. Samma tanke hade också Anton Nyström haft då han fört fram föreläsningen som ett folkets bildningsinstrument. Det fanns dock en väsentlig skillnad emellan de två synsätten. Genom Verdandis småskrifter fick läsaren själv skapa sig en hållbar åskådning, utgående från en allsidigt fördiskussion. Kunskapen byggde på en aktiv inhämtning och sovrning av fakta och påståenden. Detta kallar Crister Skoglund för det radikala bildningsidealet, och Verdandi kom härigenom att föra in folkbildningsarbetet i ett nytt skede. Folket självt stod för bildningsprocessen, det blev subjektet i bildningsarbetet. Föreläsarna vid Anton Nyströms arbetarinstitut hade inte tilldelat åhöraren någon sådan roll, utan själva stått för sovringen. De hade valt ut det som de ansåg vara viktigt varigenom åhöraren blev ett objekt, en passiv mottagare av kunskapen. Detta kallar Skoglund för det patriarkaliska bildningsidealet.²⁶

Verdandis nästa stora folkbildningsinsats kom 1891 då föreningen öppnade ett arbetarbibliotek i det hus som Norrlands nation förfogade över i Uppsala. Genom föreståndaren Oscar Fredrik Borges försorg växte verksamheten snabbt till att även omfatta bokförsäljning med rabatt till andra arbetar- och landsortsbibliotek. Förteckningar över billig

litteratur sändes ut och i samband därmed medföljde också en broschyr, "Råd och upplysningar för uppsättandet och skötande av arbetarbibliotek", upprättad av eldsjälén Borge. Bokförmedlingen började snart leva sitt eget liv och avskildes 1899 som en separat enhet under namnet Verdandis folkbiblioteksrörelse med egen föreståndare och expedition. I dess regi utgavs i januari 1900 den första av Verdandis mönsterkataloger för folkbibliotek, eller, som titeln lød, *Studentföreningen Verdandis Folkbibliotekskatalog för år 1900 jämte upplysningar och råd angående bildandet, skötseln och förkovrandet av folkbibliotek*.²⁷

Katalogen skulle följas av flera nya upplagor under de följande åren och bli ett viktigt medel i spridandet av folkbibliotekstanken i vårt land. Av flera skäl tillgodosåg Verdandis mönsterkataloger behov som vuxit sig starka under 1800-talets sista år. Folkbiblioteksidén hade då framför allt fångats upp av arbetar- och nykterhetsrörelserna, men vanligen saknades all bibliotekserfarenhet i dessa kretsar. Genom Verdandis mönsterkataloger kunde föreningarna nu inhämta hur ett bibliotek administrerades, de kunde få en överblick över den modernaste litteraturen som fanns på marknaden och – kanske viktigast – föreningar i landsorten kunde köpa böcker till rabatterat pris, ofta till hälften av bokhandelspriset.²⁸

De insatser Verdandi gjorde för att leda in folkbildningsrörelsen i en ny fåra tog sig också andra former. Föreningen spelade stor roll vid sammankallandet av ett stort nordiskt folkbildningsmöte 1901, genom Oscar Fredrik Borges försorg hade Verdandi mot 1890-talets slut också börjat att systematiskt förse landets frisinnaade tidningar med populärvetenskapliga uppsatser, alla skrivna av specialister på sitt område, en föreläsningsverksamhet inleddes 1900 och i samarbete med student- och arbetarföreningen Laboremus invigdes sedermera även en barnens medborgarskola.

De flesta av dessa senare tillkomna företag blev kortlivade, inget av dem berörde heller i någon högre grad Umeås folkbildningsarbete varför de lämnas därhän. I stället skall avslutningsvis en annan fråga beröras som tränger sig på: Hur passade Verdandi och kulturradikalismen in i tidens politiska mönster?

Kulturradikalismen var från början främst en livshållning, ett kritiskt ifrågasättande, och Verdandi hade skapats som ett forum för öppen debatt. Därigenom var det under begynnelseåren inget entydigt politiskt program som samlade anhängarna, utan det fanns en rätt stor öppenhet både åt höger och vänster. Hållningen var en förutsättning för det ideal man hade – att ur en ständigt pågående diskussion sovra, granska och behålla det som kunde bygga upp en egen livshållning. Några fasta posi-

tioner ville man inte låsa sig i. Ändå var det naturligt att Verdandi kom att samla studenter med en viss politisk inriktning, företrädesvis dem med liberal färg. Den minsta gemensamma nämnaren blev då tron på demokrati ur vilken ett krav på allmän rösträtt växte fram. Detta var också socialismens huvudparoll, varför liberaler och socialister länge kunde arbeta sida vid sida inom Verdandi. Gränserna var ofta mycket flytande och rätt obehövliga i de former vari föreningen bedrev sitt arbete. Mot seklets slut utsattes dock samarbetet för påfrestningar, de händelser som föregick Åkarpstagarna 1898 kan räknas dit, men så länge allmänna rösträtten för män inte var genomförd var de gemensamma intressena hos liberaler och socialister inom föreningen starkare än det som skilde. Ett avgörande brott kom våren 1906 då Karl Staaff, en av Verdandis grundare men så dags statsminister, drev igenom de så kallade Staaff-lagarna för att hejda ungsocialisternas antimilitaristiska agitation. Detta uppfattades av föreningens socialdemokrater som ett liberalt svek, frisinnet tycktes ha avslöjat sin i grunden borgerliga natur. Med storstrejken 1909 lämnade så de sista socialistiskt influerade studenterna Verdandi, varefter föreningen levde vidare som en uteslutande liberal studentsammanslutning.²⁹

Folkbildningen och det sociala arbetet

Tidigare har nämnts att en urskiljbar grupp hade varit pådrivande då Verdandi gett sig in i folkbildningsarbetet. Det som bundit dessa studenter samman hade varit ett starkt intresse för de sociala frågorna, och i deras synsätt hade ingått att se folkbildning som ett effektivt socialt reforminstrument. I den grupperingen hade märkts filosofie kandidaten O.E. Lindberg, en före detta hantverkarlärling som med tiden skulle sluta som professor i semitiska språk i Göteborg. På hösten 1886 bildade Lindberg, tillsammans med verdandisterna Edvard Laurent och Fritiof Fröblom, föreningen Studenter och Arbetare i Uppsala. Arbetarnas fackföreningsrörelse var då ännu i sin linda och från arbetarhåll hade tanken framförts att "om blott studenterna ville ställa sig i spetsen för oss, så skulle framstegsarbetet gå så mycket bättre". Föreningen Studenter och Arbetare var ett svar på detta önskemål. Föreningens grundläggande idé var att sammanföra studenter och arbetare för att umgås, lära känna varandra och inhämta kunskaper över klassgränserna. Det skulle vara "ett ur aktning och förtroende framsprunget broderligt samarbete", byggt på "full fördragsamhet mot olika tänkande".³⁰

Idémässigt slöt föreningen Studenter och Arbetare an till äldre tankar om folkbildning. Målet var klassharmoni skapad genom ömsesidig förståelse. Medlet för detta var ett socialt arbete som bar många av filantropins karaktärsdrag. Föreningen var en ganska informell sammanslutning; stadgarna var reducerade till ett minimum och sammankomsterna bestod vanligen i att några studenter och arbetare gemensamt åhörde ett föredrag, varefter man diskuterade och drack kaffe. Man ville vara något av en vänkrets som möttes kring den stora arbetarfrågan. Rörelsen spred sig efter några år också till Stockholm och Göteborg. Även i Lund bildades en förening Studenter och Arbetare, men den hade delvis annan karaktär genom att förebilden hämtats från England och där verksamma Fabian Society.³¹

Studenter och Arbetare fick aldrig någon större tillströmning, vare sig av studenter eller arbetare, och den grundläggande idén om klassamarbete fick en dödsstöt 1898. Då ingrep medlemmar av Studenter och Arbetare i Lund som strejkbrytare sedan arbetare lämnat ett sockerbruk i Svedala i samband med en strejk. Att rörelsen har sitt särskilda intresse här beror på dess utskott i Stockholm, som åren kring sekelskiftet kom att utgöra en centralpunkt för de flesta av den tidens sociala reformsträvanden. Från det hållet togs exempelvis 1900 initiativet till bildandet av Föreningen för folkbibliotek och läsestugor, ett år senare låg man bakom tillkomsten av Centralföreningen för populärvetenskapliga föreläsningar och samma år, 1901, började Studenter och Arbetare utge den första tidskriften för det svenska folkbildningsarbetet, Social Tidskrift.

I februarinumret 1903 av Social Tidskrift fanns en notis införd, skriven av huvudredaktören själv, Gerhard Halfred von Koch. Den bar rubriken "Social upplysning" och talade om hur okunnigheten i sociala frågor var häpnadsväckande, inte minst bland så kallade bildade personer. Denna ignorans utgjorde en samhällsfara genom att viktiga frågor löstes på ett oriktigt sätt; social kunskap var en förutsättning för en lugn samhällsutveckling, framhöll von Koch. Notisens ärende var att göra läsarna uppmärksamma på att det i vårt land behövdes någon form av social upplysningsbyrå. En sådan skulle exempelvis kunna ge sociala upplysningskurser, den skulle kunna samordna olika former av socialt hjälparbete som dittills bedrivits enskilt, samt väcka intresse för tidens stora sociala frågor.³²

Idén var inte von Kochs egen, utan uppslaget hade kommit från två socialt engagerade stockholmskvinnor, Gerda Meyerson och Gertrud af Klintberg. Meyerson var influerad av kristna tankar om människans speciella sociala ansvar och hade 1898 tagit initiativet till föreningen Hem

för Arbeterskor, af Klintberg var verksam inom en liknande sammanlutning, Föreningen för Välgörehetens Ordnande. De båda kvinnorna hade funnit det viktigt att utbyta erfarenheter med andra på det sociala fältet och hade därför 1902 startat något som liknade en diskussionsklubb. I denna krets hade tanken fötts om ett centralförbund som samlingsplats för alla sociala verksamhetsformer, och det var denna idé som G.H. von Koch förde ut i offentligheten genom sin notis i Social Tidskrift. I juni 1903 skapades organisationen, den fick namnet Centralförbundet för socialt arbete (CSA) och Social Tidskrift blev dess officiella organ.³³

CSA engagerade sig i allt folkbildningsarbete i vårt land som hade en direkt samhällsreformatorisk inriktning. Organisationens betydelse på det området är värd att dra fram i ljuset, eftersom dess arbete verksamt bidrog till att leda in utvecklingen i den fåra som småningom blev modern svensk socialvård. Förbundets insatser bestod i att samla olika sociala verksamheter som dittills varit en angelägenhet för kommuner och privat välgörehet, det organiserade detta arbete och gav det en professionell anstrykning. CSA var en frivillig organisation, en förening av föreningar kan man säga, men där fanns ändå ett synsätt utbrett som gjorde de sociala frågornas lösning till en angelägenhet för hela samhället, för staten.

Som något av en ideolog bakom åsikten om ett sådant "förstatligande" av det sociala fältet framstår ekonomiprofessorn Gustav Cassel. I inledningen till den av CSA utgivna *Social handbok* ger han underlag för sin uppfattning:

Allt socialt arbete och alla sociala strävanden vila ytterst på insikten om att vi leva i ett *samhälle*, att det finns en viss *solidaritet* mellan oss alla. Vi äro alla beroende av varandra, det finns ingen som är sig själv nog, som kan säga att de andras öde icke vidkommer honom. Vi äro alla delar av ett och samma maskineri, lemmar i en och samma organism.³⁴

Denna tankegång om alla människors samhörighet präglar också resten av Cassels inledningstext. Samhörigheten vilar på den kristna broderskärleken, men genom industrisamhällets framväxt hade också ett nytt inslag tillkommit som knyter människorna samman: det moderna samhällsmaskineriet. I detta är var människa beroende av sina medmänniskor för sitt dagliga uppehälle. På denna grund måste med nödvändighet en stark solidaritetskänsla, rotad i intressegemenskap, växa fram. Det nu levande släktet står inför ett nytt skede i sin historia, skriver Cassel. Den egna tiden är en avslutningsperiod efter den största sociala revolution

världen någonsin genomgått, och på samma gång är det inledningsperioden till en ny samhällsutveckling med ändlösa perspektiv. Huruvida den potential som den nya tiden rymmer skall kunna utvecklas beror helt på den förda socialpolitiken. Och han avslutar:

Socialpolitik är icke ett sysslande med en eller annan lösryckt s. k. "social fråga". Utan den är en politik, som på *varje* fråga anlägger de stora samhälleliga synpunkterna, en politik som icke blott sysslar med arbetarlagstiftning, utan som vill ombilda den allmänna lagen, skatteväsendet, ja överhuvud hela samhällsorganisationen efter det levande samhällets krav.³⁵

Vid det första årsmötet 1904 hade 16 föreningar slutit sig till CSA, under några år framåt växte förbundet snabbt för att 1910 nå sitt högsta tal, 71 föreningar, en siffra som höll sig rätt konstant fram till omläggningen av verksamheten 1922. Eftersom CSA hade karaktär av centralorganisation kom många skilda ideal att finna sin plats i förbundet. Där fanns nykterhetsföreningar, fredsföreningar, filantropiska föreningar tillsammans med diskussionsklubbar, frisinnade föreningar och kvinnoorganisationer. Det som förenade dem i CSA tycks ha varit tanken på samarbete, att motverka sönderslitande klasskamp och konkurrens.

Just detta slags ideologiska rädsla för klasshat och splittring av samhället förefaller ha varit den viktigaste drivkraften bakom CSA-kretsens agerande. Denna harmoniska samhällsuppfattning kan ge vissa problem med bestämningen av en ideologi i vanlig mening, eftersom den svårigen låter sig förenas med en indelning efter vanliga partilinjor, påpekar Elsy Wennström, som studerat CSA ur idéhistoriskt perspektiv. För att förklara centralförbundets uppkomst vill hon i stället koppla samman denna harmonitanke med det intåg som samhällsvetenskaperna just vid sekelskiftet gjorde i vårt land. Nya professurer inrättades i ekonomi och sociologi, och statistik blev en viktig hjälpvetenskap för dem. Andra vetenskaper, som hygien med dess nyvunna bakteriologiska kunskaper, blev betydelsefulla för engagemanget i bostadsfrågor och barnavård. För dem som eftersträvade samhällslugn kunde det förefalla som om dessa vetenskaper lagt nya effektiva instrument i samhällsreformatorernas händer.³⁶

Sådana tankegångar var vanliga inom CSA, men det finns också ett annat inslag som konstituerade den speciella typ av liberalism som flertalet av förgrundsgestalterna i förbundet bekände sig till. Detta inslag var filantropi. Det förefaller uppenbart att detta idéinflytande i övervägande grad hämtats utifrån. Centralförbundstanken hade fötts av Gerda Meyerson och Gertrud af Klintberg, som båda hade vistats en längre tid i Tysk-

land och England, och G.H. von Koch hade gjort omfattande resor i England för att studera socialvård. I dessa länder var social hjälpverksamhet på filantropisk grund långt utvecklad. Hemkommen till Sverige företog von Koch omfattande föreläsningsturnéer i syfte att i vårt land få till stånd en verksamhet liknande de utländska förebilderna. I Social Tidskrift var den europeiska horisonten alltid märkbar vid behandlingen av olika samhällsfrågor.

Tidigare har nämnts att den ursprungligen på kristen grund arbetande filantropin många gånger hade gjort sig fri från en direkt koppling till kyrkan. I den skepnaden hade den uppträtt exempelvis i hushållningssällskapet och i arbetarföreningen i Umeå. Den filantropi som möter oss i CSA var visserligen evangeliskt färgad, främst efter engelska och amerikanska impulser, men detta drag var knappast dominerande. En tanke om hjälp till självhjälp var ledstjärna i det filantropiska arbetet, men lika väl kunde den vara inspirerad av upplysningstankar eller av anarkisten Pjotr Kropotkins författarskap som av evangeliskt tänkande.³⁷

Centralbyråer och förmedlingsorgan

Ett återkommande bekymmer för folkbildningsföreningar utanför storstäderna var bristen på goda föreläsare. För att avhjälpa detta växte det snart fram ur de sammanslutningar vi berört en sorts beställningsbyråer. Deras roll var helt och hållet att tjäna som serviceorgan, och förutom föreläsare kunde man därifrån också beställa ljusbilder, skioptikonapparater och böcker – byråerna hjälpte också till vid bildandet av nya föreläsningföreningar. Flera förmedlingsbyråer fanns i landet i början av detta sekel, men det var i synnerhet tre byråer, de i Lund, Göteborg och Stockholm, som gjorde föreläsningrörelsens starka expansion under samma tid möjlig. De tre byråerna stod inte långt ifrån varandra i bildningssyn, men det fanns ändå vissa olikheter dem emellan som kan vara värda att beakta.

Centralbyrån i Lund, eller Centralbyrån i Lund för populära vetenskapliga föreläsningar som den egentligen hette, var pionjär med förmedlingsverksamhet. Den hade bildats 1898 och ville enligt sina stadgar vara ett uttryck för det folkbildningsintresse som fanns vid Lunds universitet. Byråns ledande namn, Nils Lundahl, var folkskollärare och ensam icke-akademiker i en organisation som i övrigt bestod av universitetsprofessorer och docenter. Verksamheten ledde sitt ursprung ur universitetens sommarkurser, en anglosaxiskt påverkad bildningsrörelse

med rätt stor betydelse kring sekelskiftet. Centralbyrån i Lund kunde förmedla en mängd av universitetets professorer som föredragshållare, vilket gav den ett speciellt gott anseende. I sitt val av föredragsämnen betonade byrån vetenskap och talekonst, ofta i förening.³⁸

Den andra centralbyrån, den i Göteborg, bildades 1901 och hade i botten samma bildningsrörelse som byrån i Lund, alltså den engelska och de därifrån härstammande universitetskurserna om somrarna. Vi finner också här en nära anknytning till det lokala universitetet med professor E.O. Lindberg som den drivande kraften. Honom har vi redan stött på som en av bildarna av den första föreningen Studenter och Arbetare i Uppsala. Efter några år bytte centralbyrån i Göteborg namn till Västra Sveriges Folkbildningsförbund.³⁹

Den tredje stora centralbyrån, den i Stockholm, skilde sig från de två andra beträffande uppkomst. Den utgick från föreningen Studenter och Arbetare som låg bakom utgivandet av Social Tidskrift. Centralbyrån i Stockholm blev det förmedlingsorgan som folkbildare i Umeå småningom kom att oftast anlita, det var helt naturligt eftersom resekostnaderna och mödan att komma till Umeå var minst för dess föreläsare. Men närheten gällde inte bara det geografiska, utan även i den socialreformerande bildningssynen tycks centralbyrån i huvudstaden ha stått närmare verksamheten i Umeå än övriga byråer. Helt naturligt lämnade de värderingar och synsätt som bar upp förmedlingsanstalten i Stockholm vissa spår lokalt, varför byråns tillkomst och utveckling skall ägnas några rader.

Det stora nordiska studentmötet i Stockholm i maj 1901 hade givit folkbildningsfrågorna en framträdande plats, vilket kan ha varit en bidragande orsak till att föreningen Studenter och Arbetare den hösten genom en tillsatt kommitté inlett en förmedlingsservice av föreläsningar.⁴⁰ Innan arbetet påbörjats hade kommittén sonderat intresset hos studentföreningarna Heimdal och Verdandi, och av protokollen att döma ställde sig konservativa Heimdal mer positiv till en sådan förmedlingsverksamhet än kulturradikala Verdandi.⁴¹ Kommittén, som kallade sig Kommittén för centralbyrås inrättande, ville samla alla folkbildningskrafter i en gemensam front. Den tilltänkta centralbyrån skulle "ställa sig på en fullt opartisk grund, d.v.s. icke söka undertrycka några vissa åsikter i de förmedlade föredragen. Detta innebure emellertid ej att rent agitatoriska eller religiösa frågor skulle uppställas på programmet. Den censur, som vore nödvändig, borde riktas på föreläsarens kvalifikationer, ej på föreläsningssämnena".⁴² Listan på de föreläsare och ämnen man förmedlade skulle tryckas i Social Tidskrift och sedan separat också sän-

das ut till föreläsningsföreningar, folk- och nykterhetsföreningar och andra berörda. Våren 1902 bildades av denna provisoriska kommitté Centralföreningen i Stockholm för populärvetenskapliga föreläsningar. Bakom denna, med 3 representanter vardera i organisationen, stod 16 olika sammanslutningar i Stockholm och Uppsala.⁴³

Anmärkningsvärt är att konservativa Heimdal, som inledningsvis verkat mest intresserad av förmedlingsbyråns bildande, vid det här laget lämnat samarbetet. Orsaken till detta nämns inte i protokollet. Avhoppet innebar att tyngdpunkten i föreningen kom att förskjutas mot de kulturradikala värderingar som Verdandi stod för. Någon radikalism med socialistisk anstrykning var det dock knappast längre, den solidaritet med arbetarrörelsen som Verdandi hävdade hade vid det här laget börjat ses med allt större misstro från socialdemokratiskt håll. Centralbyrån för populärvetenskapliga föreläsningar i Stockholm blev således varken ett forum för arbetarrörelsens spjutspetsar eller, genom Heimdals avhopp, de konservativa studenterna. Det som var tänkt att bli en folkbildningens folkfront utvecklade sig i realiteten till en formering kring kulturradikala ideal på liberal grund. Vad detta innebar har redan behandlats i samband med Verdandi.

Att redovisa de föreläsare och ämnen som centralbyrån i Stockholm terminsvis erbjöd landsortens föreläsningsföreningar kan tyckas vara en enkel uppgift, eftersom listor över utbudet skickades ut till alla berörda föreningar, uppgifterna publicerades dessutom i Social Tidskrift som vi nämnt. Det har dock visat sig oväntat svårt att rekonstruera detta utbud i dess detaljer, listorna finns varken lokalt eller i Kungliga bibliotekets samlingar. De följde med som bilagor till Social Tidskrift och har därför i allmänhet inte bundits in i de samlade årgångar av tidskriften som biblioteken tillhandahåller. Den främsta källan har därmed blivit de protokollsanteckningar som fördes vid centralbyråns möten då föreläsare och ämnen fastställdes. Som protokollsanteckningar i allmänhet lämnar dessa mycket övrigt att önska, många för eftervärlden intressanta detaljer saknas, och vid varje möte tillkom eller avgick föreläsare, ämnen ändrades, tillades eller indrogs. En del av detta annonserades i Social Tidskrift, men sammantaget blir bilden en framflytande flod där varje termins föreläsare och föredragsämnen aldrig når ett fruset tillstånd som går att exakt avläsa. För att gå runt detta problem skall vi därför undersöka sortimentet av föreläsningar ett år om vilket uppgifterna finns. Valet faller då på vinterterminen 1906–1907. Den terminen förmedlade centralbyrån i Stockholm 172 föreläsare och dessa höll 1 610 föredrag.

Föredragen fördelade sig ämnesvis på detta sätt:

Geografi och folkbeskrivning	275 föredrag	(17,1%)
Historia och kulturhistoria	272	(16,9%)
Litteratur-, konst- och musikhistoria	213	(13,2%)
Naturvetenskap och matematik	188	(11,7%)
Sociala frågor och uppfostran	144	(8,9%)
Levnadsbeskrivningar	120	(7,5%)
Hälsovårdslära	94	(5,8%)
Religionshistoria	87	(5,4%)
Statsvetenskap, juridik och ekonomi	71	(4,4%)
Lantbruk, skogs- och trädgårdsskötsel	57	(3,5%)
Psykologi och filosofi	53	(3,3%)
Teknik	19	(1,2%)
Språkvetenskap	17	(1,1%)

Uppgifterna fanns publicerade i Social Tidskrifts marsnummer 1907 och var framräknade av civilingenjör Richard Smedberg, som i en artikel framförde kritiska synpunkter på föreläsningrörelsen. Statsrevisorerna hade det året gjort en del anmärkningar mot rörelsen, och tidskriften hade med anledning därav inbjudit läsekretsen att kommentera revisorernas kritik.

Tidigare har det sagts att det främst var personer med akademisk eller annan högre utbildning som kom i fråga som föreläsare. Smedbergs redovisning av de titlar som fanns representerade bland föreläsarna i stockholmsbyråns program vintern 1906–1907 understryker detta:

Filosofie kandidat	27 föreläsare
Lektor	16
Filosofie doktor	12
Filosofie licentiat	12
Dam	11
Professor	11
Övriga lärare & högskolestud.	11
Militärer	11
Läkare	10
Docent	9
Skriftställare & publicist	9
Präst	8
Tjänsteman	7
Jurist	6
Direktör	5
Konstnär	3
Civilingenjör	2
Agronom	2
Summa:	172

Tabellen domineras av föreläsare som utbildats vid landets universitet, de uppgick till cirka 70 procent. Om nu en högre utbildning ansågs behövlig för att föreläsa, var detta kanske inte så anmärkningsvärt, men faktum är att det fanns flera andra högskolor i landet än universiteten som också erbjöd högre utbildning. Dit hörde exempelvis Tekniska högskolan i Stockholm, den högre farmaceutiska utbildningen, lantbruks-, skogs- och veterinärinstitutet. Föreläsare från dessa söker man nästan förgäves efter i förteckningen. Det är också slående hur liten representationen är från vissa stora eller inflytelserika samhällsgrupper såsom arbetare, arbetsgivare, affärsmän, författare och konstnärer.

Förteckningen över föreläsare ger ett intryck av en traditions starka inflytande över urvalet, det ofta framhållna patriarkaliska draget hos den tidiga folkbildningsrörelsen tycks understruket av de många akademiska titlarna bland föreläsarna. Titlarna kan emellertid också vara en återspeglning av det föreläsningssideal som var utbrett. Folkbildningsrörelsen tycks i sin interna debatt ha varit tämligen enig om att det var vetenskapsmännen själva som skulle berätta om sin vetenskap, utan några förmedlande tolkar. "Endast det bästa är gott nog för folket" var ett Geijercitat som inte sällan återkom i debatten. Den som kanske starkast hävdade att föreläsarna skulle hämtas ur forskningens frontlinje var Oscar Olsson. I sin bok *Folkbildning och självuppföstran* ger han ord åt denna strävan:

De mest fruktbärande föreläsningarna i folkbildningsarbetet erhåller man, när man kan få de verkligt betydande männen, således också de ledande vetenskapsmännen att ha intresse och glädje av att även träda utanför den begränsade kretsen av fackmän ut till den stora allmänheten med resultaten av sitt arbete. Deras populära föreläsningar kunna i vanliga fall ej få samma betydelse som deras populärvetenskapliga skriftställarskap. Men makten av deras personlighet lägger dock en annan myndighet i deras framställning, väcker den heliga elden på ett annat och säkrare sätt än även en god popularisator av vetenskapliga resultat, i vilka denne inte kunnat göra en egen självständig insats. Den allmänna kulturandan blir djupare hos ett folk, där även de breda lagren ha den oskattbara förmånen att också personligen någon gång kunna komma i kontakt med kulturellt ledande personligheter. I det sammanhanget får de stolta talesätten om det "levande ordets" betydelse i kulturarbetet för en gångs skull verkligt berättigande.⁴⁴

Oscar Olssons motiv varför vetenskapsmännen själva borde föreläsa hade redan framförts i Social Tidskrifts första årgångar av andra folkbildningsideologer, den levande kontakten mellan vetenskapsmännen och folket var av vikt för båda parter, den heliga eld som forskarna för-

mådde uppväcka gav kraft åt deras föreläsning. Till dessa argument följde andra skribenter ytterligare ett: det var bara en fackman som kunde anförtros uppgiften att göra populärvetenskap av sitt ämne. Det var bara den som satt inne med hela kunskapen som kunde avgöra vad som var viktigt och vad som kunde lämnas åt sidan. ”Ty en amatör, som själf aldrig varit i tillfälle att utföra en vetenskaplig undersökning och som kanske i många fall icke själf har en aning om hur en sådan i verkligheten går till, kan svårligen lämna en öfvertygande framställning af undersökningens gång.”⁴⁵

Centralbyrån i Stockholm förenade sig 1903 med Föreningen för folkbibliotek och läsestugor. Den nya sammanslutningen tog sig namnet Folkbildningsförbundet, och med professor Knut Kjellberg som visionär ledare blev organisationen under många decennier framåt det dominerande förmedlingsorganet i landet för föreläsningar och biblioteksböcker.

För folkbildningsarbetet i Umeå kom de institutioner och idéhårdar som presenterats i detta kapitel att betyda mycket i den lokala verksamheten. På det nationella planet hade nu resurser skapats som var möjliga att utnyttja även i landsorten, de många gånger ganska ensamma idealister som var drivande i små folkbildningsföreningar kunde få både materiellt och personligt stöd utifrån i sitt arbete. Inom det borgerliga blocket var det en rätt så radikal riktning som bar upp detta nya folkbildningsarbete, men liknande resurser utvecklades även på den mer moderata kanten. I spetsen där gick konservativa studentföreningen Heimdal i Uppsala, som inom sin idériktning bedrev ett arbete liknande Verdandis. Högerns institutioner inom folkbildningsarbetet är väl värda sin belysning, någon heltäckande studie har inte gjorts, men då dessa bara marginellt märktes i Umeå har de förbigåtts.

ERÖVRARNA

Folkbildningsföreningen Minerva

Verksamhetens teori och vardag

Med stöd av folkrörelser och idéburna centralförbund steg en ny generation av folkbildare fram runt sekelskiftet 1900. De skilde sig från en äldre bildningsrörelse i sina visioner; de ville bana väg för framstegstanken, framtiden skulle erövrats och formas efter deras ideal. Förvandlingen skulle ske med hjälp av de nya vetenskaperna som så här dags höll på att växa fram, genom discipliner som sociologi, statistik, hygien, pedagogik och psykologi. De nya folkbildarna hyllade det modernas idé och hade därigenom sin del i nedbrytandet av traditionella, hierarkiskt uppbyggda samhällsmönster. I de nya folkbildningsföreningarnas program återfinns tidiga drag av det vi idag kallar folkhemmet.

Detta är den vanliga bilden av sekelskiftets frambrytande folkbildningsrörelse när den beskrivs i tillbakablickar. Den är inte helt falsk, men de framåtsyftande dragen får ofta överskugga det faktum att de nya föreningarna många gånger också fortfarande inrymde idéer från en äldre disciplinerande folkbildning. I det lokala arbetet var det vanligt att framstegsvänliga och konservativa synsätt kunde samsas kring uppgiften att lösa den sociala frågan. Det kan förefalla ha varit en ohelig allians, men den gav verksamheten en speciell livskraft. Till denna generation av föreningar hörde läse- och biblioteksföreningen Minerva.

Efterlämnade protokoll samt notiser i ortspressen gör oss rätt väl förtrogna med de omständigheter som omgav bildandet av Minerva. Den första sammankomsten hölls i ordenshuset i Umeå 21 januari 1903. Denna onsdagskväll satt trettio män och en kvinna bänkade där för att lyssna till gjutaren Wilhelm Nordström som i ett anförande redogjorde för bakgrunden till det utlysta mötet.¹ Protokollet är ordknäppt just på den punkten, men på annat håll redovisas den utlösande faktorn. Nordström hade tidigare i månaden begärt ordet i IOGT-logen Finch och då föreslagit grundandet av en läse- och biblioteksförening. Umeå läseföre-

nings verksamhet motsvarade inte förväntningarna, utan en verksamhet lagd på mer folklig basis önskades.² Att skapa denna nya förening var den föresats som uppfyllde församlingen i ordenshuset.

Något mer än hälften av de närvarande tillhörde hantverket som arbetare eller mästare, en liten grupp hade anställning vid någon av stadens två industrier, i övrigt märks bland de identifierade en typograf vid Västerbottens-Kuriren, en byggmästare, en bagare, en konditor, en apotekare samt en ensam kvinna, fröken Alma Östberg. Yrke och kön må ha skilt de närvarande åt, men det fanns ett som band dem samman: de var alla medlemmar i någon av ortens nykterhetsföreningar.³ Under resten av aftonen diskuterades det goda som kunde komma av en läse- och biblioteksförening samt hur instiftandet formellt skulle gå till. Protokollet låter oss inte veta hur orden föll, men av tidningsreferaten efteråt framgår vad man såg som föreningens främsta uppgift: att ta sig an och försöka lösa den sociala frågan. Genom billiga boklån och föreläsningar hoppades man kunna bidra till arbetarklassens framskridande.⁴ Redan vid detta första möte valdes verkmästaren vid Næslunds möbelfabrik, Johan Olof Öhman, till ordförande. Den posten skulle han komma att inneha de närmast följande tre åren.

Vid ett första ordinarie månadsmöte tre veckor senare kom frågan upp om vad den nya föreningen skulle heta. Valet tycks främst ha stått mellan Umeå arbetareinstitut, ett förslag inlämnat av bagaren Erik Östberg, och Läseföreningen Minerva som intendent Max Schürer von Waldheim förordade. Protokollet nämner att en kort diskussion uppstod beträffande namnet, men snart enades man om det sistnämnda.⁵ Även om namnvalet således inte förefaller ha varit någon särskilt laddad fråga, antyder de båda namnförslagen att det redan vid stiftandet rådde något skilda meningar om föreningens framtida väg. Bagare Östberg hade i sitt namnförslag helt tydligt tagit intryck av Anton Nyströms arbetarinstitut, en sorts aftonskola för arbetare inom hantverk och industri, medan Minerva verkar framsprunget ur en klassisk bildningstanke.

Som vi ser sammanfaller Minervas grundande i tiden med att nya impulser höll på att omstöpa svensk folkbildning. Det handlade då inte bara om de djärvare tankar som tillförts bildningsrörelsen genom Verdandi och kulturradikalismen, utan även inom den mer traditionella folkbildningen kunde en vilja till självrannsakan och förnyelse spåras. Tjugo år av folkföreläsningar tycktes inte ha gett något påtagligt resultat, de sämre lottades bildningsnivå hade inte märkbart höjts. Det mål som funnits hos arbetarföreningar och föreläsningsanstalter, att höja de lägre samhällsskikten i materiellt och andligt hänseende, föreföll inte att ha

Det var här i ordenshuset, vid ett möte i IOGT-logen Finch, som ett förslag först lades fram om att bilda folkbildningsföreningen Minerva. Bland personerna på bilden märks flera som på något sätt deltog i stadens folkbildningsarbete: 1. landshövding Henning Biörklund, 2. redaktionssekreterare Johan Granberg, 3. redaktionssekreterare Carl Jakobsson, 4. redaktör Gustav Rosén, 5. folkskollärare A.J. Granström, 6. verkmästare Johan Olof Öhman, 7. bokhållare B. Sollén, 8. Handlande O.A. Forsberg, 9. plåtslagare Oscar Haag, 10. direktör Y. Melander, 11. fängelsedirektör C.H.E. Bäckström. Fotografiet taget vid en nykterhetskurs 1906. Foto: VLM:s samlingar.

kommit närmare. Detta kunde inte tolkas som annat än ett misslyckande. Från riksdagsmän, folkbildare och samhällsdebattörer kom vid den här tiden många förslag om en kursändring och ur detta började en tydligare markerad strategi växa fram i det svenska folkbildningsarbetet.⁶

Då nu Minerva bildades vintern 1903 steg den in i en folkbildningsörelse som just höll på att samla sig kring uppfattningen att folkupplysningen borde vila på två hörnpelare: föreläsningar och ett eget folkbibliotek.⁷ Enbart föreläsningar förväntades inte längre kunna ge en grundläggande bildning, utan deras ändamål blev i den reviderade synen att framförallt väcka ett intresse, att reta nyfikenheten. Inspirerad av föreläsningen skulle åhöraren sedan kunna gå vidare till ett bibliotek, helst beläget i samma byggnad, där den verkliga kunskapen stod att finna.⁸

Redan från början blev detta också ett mönster för föreningen i Umeå. I det här kapitlet skall uppmärksamheten ägnas åt Minervas båda folkbildningsinstrument, biblioteket och föreläsningarna. Det var i dessa två verksamheter som Minerva levde sitt egentliga liv, själva föreningen förde en ganska undanskymd tillvaro. Mötesverksamheten var inte mer omfattande än att styrelsen några gånger under terminen samlades för att fatta beslut i de löpande ärendena. Därutöver kallades det också varje månad till allmänna möten, men till dessa infann sig vanligen bara styrelsen och kanske ett dussintal medlemmar.⁹ Minerva, som förening betraktad, bestod således av en ganska snäv krets av personer men med ett avgörande inflytande över folkbildningsarbetets inriktning och karaktär. Av skäl nämnda i inledningen kommer vi att följa verksamheten enbart under det första decenniet, 1903–1912, varvid arbetsåret 1906 ges en mer närgående granskning. Aktiviteterna hade då på allvar kommit igång efter de första årens litet trevande ansatser, och året 1906 kan därför betecknas som ganska typiskt för folkbildningsföreningens arbete den följande tiden, åtminstone fram emot första världskriget.

I. BIBLIOTEKET

När man i dag i samtal med äldre umebor för Minervas namn på tal skinner de ofta upp och berättar gärna om någon föreläsning som gjort speciellt starkt intryck på dem. Reaktionen är belysande för många minne av Minerva, det var de offentliga föredragen som skapade det bestående intrycket. Den andra funktionen hos föreningen, den vardagsnära och mer odramatiska som biblioteket utvecklade, den har ofta varit djupare nedsänkt bland minnesbilderna. Ändå var det biblioteket och den däri ingående läsestugan som ända till 1936 stod för den resurskrävande kontinuerliga verksamheten genom att från början två kvällar, från 1906 alla kvällar i veckan, hålla sina portar öppna för besökare.

Det var ett folkbibliotek Minervas grundare ville bygga upp, något riktigt sådant fanns ännu inte i Umeå. Termen folkbibliotek har i dag ett något diffust innehåll, och en betydelseglidning kan också märkas över åren. Vid seklets början var benämningen folkbibliotek förbehållen en offentlig boksamling som skulle ge tillfälle till kunskapsgivande och underhållande läsning åt allmänheten, "särskilt den kroppsarbetande" framhölls det gärna.¹⁰ Folkbiblioteket skilde sig därigenom från andra boksamlingar som vanligen tillgodosåg speciella behov, kanske vetenskapliga eller en speciell grupp. Av de bibliotek som fanns på orten var det två som hade drag av folkbibliotek, det gamla sockenbiblioteket samt Umeå läseförenings bibliotek.¹¹ De människor som grundat dessa hade burit på vissa folkbiblioteksambitioner, men i realiteten uppfyllde boksamlingarna inte kriterierna. Sockenbibliotekets allsidighet var det mindre väl bevänt med, dessutom stod det nästan oanvänt där det deponerats, och läseföreningens boksamling kan inte heller sägas ha innehållit det mångsidiga litteratururval som definitionen kräver. Ett folkbibliotek verkar det dock ha varit som Umeå arbetareförening grundat 1877, men det hade förstörts vid stadsbranden.

Äldre bibliotek är i regel svåra att rekonstruera i sin helhet, beroende på de många ingående delarna: protokoll, journaler, kataloger och inte minst böcker. De enskilda komponenterna har en tendens att skingras åt olika håll vid varje omorganisering av former och rutiner. I Minervas fall är vi i den lyckliga omständigheten att ett förhållandevis utförligt material finns bevarat ända från bibliotekets öppningskväll i september 1903. Även om det fortsättningsvis finns en del luckor i de löpande noteringarna, gör kvarlevorna det ändå möjligt att på ett vältäckande sätt återskapa inrättningen. Materialet omfattar lånejournaler, accessionskataloger, protokoll, besökarstatistik, bokkataloger, anvisningar för personal och besökare samt ytterligare en del annat som kan sorteras in un-

1906

N:o	Namn	titel eller genre	Konst	utlånat	återlämnat	per. nr.
439	E. Bäcklund	Tapetskrare	Umeå	18/11	5/12	20
203	Wim Lindberg	Skanderbe	Umeå	18/11	7/12	30
349	P. Lundström	Historie	"	18/11	24/11	10
326	Karl Karlberg	Landbrukets	"	18/11	25/11	10
347	G. Bäckman	Malare	Tag	18/11	28/11	20
409	J. H. Pettersen	Tanjskole	Umeå	18/11	24/11	10
435	Bonus Björklund	Skanderbe	"	19/11	25/11	10
494	Einar Torsberg	Historie	Björk	19/11	5/12	80
184	Gusta Larsson	Fotken	Doktor Boman	17/11	15/11	80
52	Enrik Johansson	Historie	Umeå	19/11	20/11	10
167	Hagen	Längd	"	19/11	19/11	40
86	Udo Hagen	Malare	"	19/11	19/11	80
64	Udo Hagen	Schakulter	Umeå	17/11	20/11	10
243	Gustav Olsson	Telegrambrev	Umeå	19/11	7/12	
35	Johansson	Skanderbe	Tag	19/11	21/11	10
102	Udo Torsberg	Tillväxt	Umeå	19/11	21/11	10
77	Harpi	Tillväxt	"	20/11	21/11	5
106	Enrik Hagen	Telegraf	"	20/11	21/11	10
421	E. Bäcklund	Telegraf	"	20/11	27/11	10
357	Naima Hallin	Fot	"	20/11	27/11	10
104	Hilda Olsson	Fot	"	20/11	27/11	10
8	Udo Hagen	Schakulter	"	20/11	27/11	10
451	Fot Hagen	Tag	"	20/11	27/11	10
306	Einar Bergmark	Malare	Umeå	20/11	27/11	10
524	Samuelson	Skanderbe	"	20/11	5/12	80
10	Gustav Bäcklund	Telegraf	"	21/11	28/11	10
27	Eli Öberg	Malare	"	21/11	24/11	10
362	Johansson	Skanderbe	Tag	21/11	27/11	10
410	Fornellin	Längd	Umeå	21/11	27/11	10
82	Gusta Hagen	Umeå	"	21/11	27/11	10
11	Umeå	Tillväxt	"	22/11	24/11	10

Utdrag ur bibliotekets lånejournal hösten 1906. Låntagarna utgjorde en mycket blandad skara som vi kan se, och i allmänhet lånade man bara en bok. Yrkeskolumnen i journalen var en nyhet detta år.

der etiketten varia. I lånejournalerna dröjer sig ännu kvar en doft av det liv och den vardag som var Minervas, och de lägger en ovärderlig dimension till den samlade bilden av föreningen. Denna dimension är besökarens, publikens. I papperen får vi kontakt med de människor som nåddes av Minervas verksamhet. Individerna stiger fram, vi kan läsa oss till var de bodde, vad de arbetade med, med vem de gjorde sällskap till biblioteket och en del andra personliga uppgifter. Man kan säga att om Minervas officiella protokoll ger oss vägledning beträffande de intentioner som fanns hos styrelse och funktionärer, så visar biblioteksjournalerna i vad mån den andra sidan, utnyttjarna, bejakade föreningens sociala program.

Den yttre ramen

I föreningens äldsta protokollsbok, som sträcker sig från 1903 och fram till 1912, kan vi följa hur biblioteket steg för steg växte fram. Där får vi veta att dess första tillgång var av något ovanlig art – en bibliotekarie, som innan ännu en enda bok införskaffats utsågs att sköta sysslan. Till posten blev skomakare J. A. Sjöberg utsedd, en av Minervas tillskyndare. Denna höga prioritering av bibliotekarieposten säger en del om den framskjutna plats i folkbildningsarbetet föreningens grundare ville ge sitt bibliotek.

Det dröjde två veckor innan bibliotekarie Sjöberg fick några böcker att förvalta. Då kom från skomakarkollegan P. J. Lundström en donation av "åtskilliga böcker och häften". Bibliotekets vidare tillväxt den närmaste tiden hade något av samma slumpens skördar över sig. Utifrån en katalog föreningen kommit över från Granlunds Antiquariska Bokhandel i Stockholm beställdes 65 ospecificerade böcker och tidskrifter några månader senare. Dessa alster, tillsammans med 35 senare inköpta böcker, inalles 112 band, utgjorde folkbibliotekets samlade bestånd när det öppnade för allmänheten i slutet av september 1903. Några ytterligare förvärv verkar inte ha gjorts förrän i januari – februari 1905 då nya titlar, förutom de 112 beskrivna, antecknades i lånejournalen.¹²

Som synes var det första bokbeståndet i liten grad ett resultat av någon uttalad förvärvsprincip, utan mer beroende på tillfälligheter. P. J. Lundströms donation var kanske böcker han tyckte sig kunna undvara, antikvariatskatalogen från Stockholm kan rimligtvis inte heller ha gett utrymme åt något fritt val. Det är endast de 35 sist förvärvade titlarna som kan förmodas ha varit ett direkt uttryck för styrelsens målinriktning.

Dessa böcker hade nämligen valts ur studentföreningen Verdandis mönsterkatalog för folkbibliotek, antyder en protokollsanteckning.¹³ Upprinnelsen till dessa mönsterkataloger har redan berörts. Många av de folkbibliotek, som i folkrörelsernas genombrottstid kommit till stånd, sköttes av människor som hade sin kompetens på helt andra områden än biblioteksskötsel och administration. De var idealister värvade direkt ur rörelsernas medlemsled, många gånger utan någon praktisk erfarenhet av bokhantering.

Mönsterkatalogerna blev ett stöd för dessa oerfarna bibliotekarier, men de medförde också att befintliga svenska bibliotek kom att förnya sig efter de normer som katalogerna följde: allsidighet och modernitet. Dessa kriterier hade vuxit fram ur erfarenheter som gjorts vid den sockenbiblioteksinventering som genomförts i Sverige 1900. Stora brister i bokbeståndet hade då visat sig på områdena skönlitteratur, moderna historiska arbeten och ungdomslitteratur. I den mån sådan litteratur alls funnits i sockenbiblioteken hade den inte stått i någon som helst kontakt med samtiden, med nuets brännande frågor och vetenskap.¹⁴

Efter 1905 verkar läse- och biblioteksforeningen Minervas bokförvärv, av kassabok och protokollsanteckningar att döma, till stor del ha gjorts med utgångspunkt i mönsterkataloger, eller i några enstaka antikvariatskataloger. En donation av böcker från stadens enda riktiga bokhandel, Åkerbloms, finns också bokförd liksom några bokgåvor av privatpersoner. En exaktare uppfattning om bokförvärvsprinciperna de första åren är det svårt att göra sig, men kanske har detaljerna mindre betydelse i detta sammanhang.¹⁵ Efter 1905 tycks nämligen de för förvärv tillgängliga boktitlarna ha varit så många att de gjorda bokinköpen kan sägas ha varit styrda av föreningens egna prioriterade önskemål. Från denna tid, vårvintern 1905, blev biblioteket därigenom en bättre spegel av den samhällssyn och de värderingar som föreningens styrelse ville introducera och befästa i Umeå.

Då Minervas folkbibliotek i ordenshuset för första gången öppnades för allmänheten den 23 september 1903 är det en lätt överdrift att påstå att besökarna vällde in. Bibliotekets öppethållande dessa första år var två kvällar i veckan, söndag och onsdag, samt i direkt anslutning till föreläsningar. Premiäraftonen antecknades sexton låntagare i journalen, vilket också blev höstens högsta notering; under de följande månaderna låg genomsnittet besökare per kväll snarare under än över tio personer. Söndagskvällar registrerades vanligen några fler besök än onsdagskvällar. Att biblioteket inte uppfattades som mer attraktivt ska naturligtvis ses i ljuset av det fåtal böcker som fanns att låna, 112 titlar, obetydligt mer

än vad en ivrig bokläsare kunde tänkas läsa under ett år. Faktiskt fanns det åtminstone en boklånare, tapetseraren Edvard Bäcklund, som just tycks ha föresatt sig att under året "läsa sig igenom" hela bokbeståndet, eftersom han under åren 1903–1904 systematiskt lånade alla böcker med något enstaka undantag. Ännu 1906 kunde Västerbottens-Kuriren ge denna mycket påvra bild av det lilla folkbiblioteket:

Minervas bibliotek är en inrättning, som onekligen har sin gifna samhällsuppgift att fylla. Men hittills har det endast i ganska blygsam omfattning kunnat tillfredsställa de kraf den läslystna allmänheten ställt på detsamma. De allra flesta förfrågningar om befintligheten af den eller den boken nödgas bibliotekarien besvara med ett förläget nej. "Har de' inte kommit några nya böcker än?" är den stående frågan. "Allesammans de gamla ha vi läst för länge sedan." Det ligger nära att fatta en viss känsla af ringaktning för en "långivare", som ingenting har att låna ut. När senaste boksändningen anlände till biblioteket, voro böckerna nästan genast som bortblåsta. Men nya böcker kunna ej skaffas utan pengar.¹⁶

Bibliotekarien hade en otacksam uppgift, men det berodde inte bara på det magra bokbeståndet. Oberoende av antalet besökare måste biblioteket ändå vara bemannat ett stort antal kvällstimmar. Det faller sig naturligt att denna jourtjänst bara kunde skötas mot ett visst arvode, och förhandlingen om ersättningsens storlek för den kombinerade bibliotekarie- och vaktmästartjänsten blev en segsliten fråga som gång efter annan diskuterades med viss hetta vid föreningsmötena. I februari 1905 ändade dispyten mellan bibliotekarie Sjöberg och föreningen i att ett triumvirat, bestående av läroverksrektorskan Lindgren samt fröknarna Villy Öhlén och Ingeborg Öquist, erbjöd sig att tills vidare ta över bibliotekariesysslan.¹⁷

Läsestugan

Att dela upp bibliotekarieposten mellan de tre kvinnorna var förstås bara en tillfällig lösning. Sysslorna förbundna med biblioteket var vid det här laget så betungande att hängivenhet och självupppoffrande insatser på fritiden inte längre räckte till för att sköta alla uppgifter. Ännu större skulle bördan bli då de länge närda planerna på att öppna en läsestuga vid sidan av låneavdelningen syntes möjliga att förverkliga. Sådana inrättningar fanns vid denna tid vid många folkbibliotek i andra delar av landet, de hade vuxit upp kring sekelskiftet i samband med den nyorientering inom folkbildningen som vi tidigare berört. I Umeå hade idén lanserats av Västerbottens-Kuriren, som var lyhörd för nya experiment inom folk-

bildningsrörelsen, och 1904 beskrevs i en notis det goda en läsestuga skulle kunna medföra:

En uppgift för "Minerva" vore att anordna läs- och skrifrum på lämplig plats här i staden. Det finnes många unga män och kvinnor som ha sådana bostäder och hem att de lediga stunderna hållre tillbringas utomhus än hemma. Att en stor del af dessa under de långa vinterkvällarna skulle vistas en eller annan timma på en dylik lokal är naturligt. Där skulle utom föreningens bibliotek finnas tillgång på skrifmaterial, tidningar och tidskrifter, allt mot en billig afgift.¹⁸

För oss nutida läsare väcker tidningsnotisen till liv minnet av ett den tidiga folkbildningens stora hinder, nämligen bostadsfrågan. Det handlade inte bara om att den kategori människor folkbildningen ville nå i regel var trångbodd, att det i en omgivning med rumsgrannar, lekande eller gråtande barn sällan fanns plats och ro för bokstudier. Ett kanske lika stort problem var bristen på tillräckligt ljus för läsning. Den tid dagsljuset var tillfredsställande arbetades det, de arbetsfria söndagarna skulle folk gå i kyrkan och den lediga kvällstiden kunde man i bästa fall sitta och läsa i skenet av en fotogenlampa som spred sitt sken bara i ljuskällans omedelbara närhet. Det elektriska ljuset gav helt nya möjligheter för läsandet, och den långtidsplanering beträffande ljus som läsandet hade fordrat på fotogenlampans tid blev nu obehövlig.¹⁹

Elektriciteten hade blivit tillgänglig för Umeås allmänhet sedan kraftverket i Klabböle uppförts 1899. Emellertid var det bara i de centrala stadsdelarna, där de bättre ställda bodde, som elbelysning fanns de första åren. I arbetarstadsdelarna i ytterområdena släpade staden efter med utbyggnaden av elnätet. Den läsestuga som Västerbottens-Kuriren beskrev i sin notis skulle råda bot på detta – den skulle inte bara bjuda läsro för den som behövde detta, utan där skulle också finnas elektriskt ljus. Ända in på 1910-talet var det för många umebor något av en lyx att ha elektrisk belysning i bostaden, ett elljus man ändå inte riktigt kunde lita på under den kalla årstiden beroende på den issörja som ideligen proppade igen kraftverkets vattenintag.²⁰

Lämpliga lokaler för en läsestuga fanns i mars 1905 helt plötsligt disponibla i ordenshuset. Det verkar som om föreningen just då inte varit riktigt beredd på att ta detta djärva steg, men tillfället måste gripas i flykten. En tjänst som föreståndarinna för den tilltänkta läsestugan annonserades ut, och bland åtta sökande gick posten till fröken Villy Öhlén som vi tidigare stött på. Mot en lön av 300 kr om året skulle hon städa lokalen samt förestå verksamheten. Eftersom även ansvaret för biblioteket i

Minervas bibliotek och läsestuga

— kommunal- och statsunderstödd biblioteks- och läseanstalt —

i Rådhuset.

Öppen för allmänheten: vardagar kl. 4—9,30 e. m.

sön- och helgdagar kl. 1—3 och 5—8 e. m.

Rikhaltig litteratur. Trevlig inredning. Tyst och fridfullt.

A. Läsestugans litteratur. Att användas på stället.

I. Offentliga myndigheters handlingar.

Rikslagens protokoll. handlingar.
Landsföretags handlingar.
Hushållningssällskapets

II. Lag och rättskunskap.

Sveriges grundlag.
Sveriges rikets lag.
Svensk författningssamling.
Åldén, Medborgarens bok.

III. Historia.

Bang, Europeisk kulturhistoria.
Indianerna (Heimdals folkräkter).
Vasco da Gama.
Våra minnen från hemlandet (Heim-
dals folkräkter).
Olaus Petri (Heimdals folkräkter).
Uppsala möte 1593.
Weibull, Gustaf II Adolf.
Beckman, Karl von Linnés västgöt-
aren.
Porträtt och biografialbum över Stats-
rådets och Andra kammarans ledamöter 1906.
Rydöfers, Fäderneslandets historia för
folkskolan.
Hallenström, Fört folks historia.
Sjögren, Tavlur ur Sveriges historia.

IV. Samhällekunskap, statistik, geografi.

Sundberg, Sveriges land och folk.
Nyström, Sveriges rike.
Nehrmann, Norrland.
Arbetsstatistik, Meddelanden från Kom-
merskollegiet.
Förslag till lag angående allmän pen-
sionering.
Fellström, Behöver Sverige en arfonde-
lag?
Meddelanden från F. V. O.
Channing, Den universala kyrkan.

V. Kartor.

Karta över Umeå stad.
Västernorrlands län (Kjeller-
stedt).
Atlas över Sverige av Cohrs.
Handatlas över världen av Cohrs och
Torpson.
Andrews stora handatlas.

VI. Tekniska och ekono- miska uppslagsböcker.

1. Fiske, jakt, jordbruk, skogsbruk,
bergbruk.
Om jaktvärd.
Lundström, Sveriges skogar och skogs-
bruk.
Andersson, Synpunkter vid skogsav-
verkningens beskande.

Flottningsfrågan. Kommittéens ytt-
randen.
Beskrivning av premierade mindre
jordbruk.
Snärbäckens bok.
Råd angående urinbrunnar och göd-
selställen.
Om sammansättning mellan lantmän.

2. Hantverk, industri, handel, sjöfart.

Åhnad, Uppfinningar bok.
Handbok för uppfinnare.
Hantverkstyg och Hjälpssakiner. Sven-
ska slöjdföreningens handböcker.
Vallert, Dyranomaskiner.
Smedberg, Om län och länning.
Om lodning.
Tjärbergets hopplättning.
Rosvall, Handbok i varuslagssed.
En reguljär angäldsbok för Sverige-
Argentina.
Smedman, Formulär och affärsbok.

3. Hemmet och uppfostran.

Weber, Vår bostad.
Rådgivare för hus och hem.
Iduns hjälpreda för hemmet.
Barnens bok.
Åaga krafter.
Anna Betzins, Arbetsugor för barn.
Möller, Om sexuel & pfostran.

VII. Populär naturkun- het.

Flammarion, Populär astronomi.
Cohn, Vardagskemi.
Johnston, Vardagslivets kemi.
La Cour, Vardagsfysik.
Tyndall, Vattenet.

VIII. Hälsovård.

Dunrath, Människans hälsa.
Bratt, Om sjukdomar och sjukdomars
behandling.
Den företa hjälpen.
Nilsson, Om lungrot.
Svenska nationalföreningens mot tuber-
kulos meddelanden.
Eickholt, Hjärtat.
Warfvinge, Blodets sjukdomar.
Åhlström, Om ögat och dess vård.
Sunda böningshus.
Svenska Nykterhetsallskapets skrifter.

IX. Konst, poesi, plansch- verk.

Nordensvan, Rikskonsten.
Rosvall, Hovbildhuggaren Burchardt
Precht.
Grafvén, Simon Marcus Larsson I—II.
Carl Larsson, De mina.
Anna Maria Lenngrens skaldeförök.
Illustr. av C. Larsson.
Färick Stals signer. Illustr. av Malm-
ström.
Rydöfers Singdala, Illustr. av C. Lar-
son.

Vart folk.
Das mäterische Schweden.
Hasse Tullberg, Stockholmsalbum.
Lindia, Det nya Stockholm.
Grönberg, Skoldfeters slott.
Ålund, Världens huvudstäder.
Finland i tita seket.
Nyblom, Italien.
Das Buch für Alle.

X. Periodisk litteratur.

1. Tidskrifter.

Allers familjefournal.
Mimer.
Vita bandet.
Det nya Sverige.
Social tidskrift.
Svenska fattigvårdsförbundet tidskrift.
Svenska folkbibliotekstidningen.
Idun.
Dagny.
Var åttonde dag.
Varis.
Ord och bild.

2. Tidsningar.

a. Umetidningar.

Umebladet.
Västernorrlands.
Västernorrlands-Kuriren.

b. Skolvetidningar.

Skolvetidningen.
Skolvetid Nya tidning.

c. Övriga norrländska tidningar.

Norrbottnens Allehanda.
Norrbottnens-Kuriren.
Västernorrlands Allehanda.
Jämtlands tidning.
Sundsvalls-Posten.

d. Stockholms-tidningar.

Stockholms-tidningen.
Stockholms Dagblad.
Dagens Nyheter.
Nya Dagligt Allehanda.
Socialdemokraten.
Svenska Dagbladet.

e. Andra svenska tidningar.

Östergötlands Handels- och sjöfartstidning.
Svensk lärartidning.
Förigt mig ej.

f. Nyttaretidningar.

Blå Bandet.
National-Kuriren.
Reformatorn.
Templanen.

g. Skånska-tidningar.

Söndagsnisse.
Strix.

Inträde till läsestugan 3 öre. Rabattkort för kortare och längre tider.

B. Bibliotekets litteratur i religion, historia, nationalekonomi, geografi, naturvetenskap, språkvetenskap, poesi, romaner, praktiska frågor m. m. omfattar ungefär 800 band.

Förteckning är under utarbetande. — Lånat bok bör inom en månad återlämnas. — Boklan kostar 10 öre för bok och
vecka, hälften för Minervas medlemmar.

Göm detta meddelande!

Gör ett besök i läsestugan!

Den har litteratur för alla åren, åldrar och klasser.

Umeå i oktober 1908.

Umeå 1908. Aktiebolaget Umeå Tryckeri.

Minervas styrelse.

Affisch från 1908 som talar om vad som fanns att läsa i läsestugan, vid den tiden
fortfarande inrymd i rådhuset.

samma hus fanns knutet till tjänsten löstes nu den mångåriga tvisten i bibliotekariefrågan.²¹

Under 1905 upptog möten med anknytning till ordnandet av läsestugan stort utrymme i protokollen. All den möda föreningen lade ner på förberedelserna, liksom det frikostiga öppethållandet sju dagar i veckan som planerades, säger något om den centrala plats läsestugan förväntades ha i hela verksamheten. Det framskymtar att man i den hoppades ha det lockbete som skulle föra stadens arbetare till Minerva. Till föreningsens föredrag hade de nämligen inte kommit i det antal man förväntat sig, utan föreläsningssalen hade oftast varit fylld av ungdomar och en burgen medelklass. En protokollsbilaga som Ferdinand Læstadius, så dags ordförande, och Frans Kriström, sekreterare, gemensamt avfattat låter oss veta de förhoppningar man ställde på den nya inrättningen. Bilagan är ett värdefullt dokument genom att den innehåller en av de få tidiga programförklaringar som låter oss veta mer exakt vad Minerva ville.

I bilagan sägs det inledningsvis att idén med läsestugan, liksom med föreningens övriga verksamhetsgrenar, var att främja bildning och i synnerhet hyfsning bland samhällets bredare lager. Läsestugans uppgift skulle vara att "tillhandahålla sådan fack- och allmänbildande litteratur som varken lämpar sig för hemlån eller på annat sätt i önskvärd myckenhet och omväxling är tillgänglig för hemmen, eller den är för dyrbar". Vad man menade med detta var i någon mån referenslitteratur av skilda slag, men framförallt avsågs tidningar. Det var nämligen viktigt att läsestugans utbud var så pass intressant för allmänheten att besökarfrekvensen gjorde det rimligt med en så dyrbar institution. Tidningarna var det speciella lockbete som skulle få besökarna att strömma till. Men tidningspressen framstod som passande läsning inte bara av taktiska, utan också av bildningsmässiga skäl. Hos ingen annan litteratur än tidningar sammanföll nämligen egenskaperna

att livligt och allsidigt avspegla samt kraftigt befrämja kulturen i alla dess grenar, den ekonomiska, sociala, politiska, vetenskapliga, konstnärliga, religiösa;

att vara svårtillgänglig för de många hemmen;

att följaktligen fylla allmänhetens behov och därigenom locka till besök tillräckligt talrika för att försvara läsestugans tillvaro.²²

Den speciella tanken bakom läsestugan var att ett besök där kunde leda in intresset på bokläsning. Förhoppningen var att steget från läsesalen till Minervas egentliga bibliotek inte skulle vara långt. Ur den aspekten

var tidningarna passande litteratur eftersom, som orden faller i protokollsbilagan, "Enligt allmän erfarenhet går [...] vägen till boken och tidskriften ofta genom tidningar, man må sedan hur mycket som helst beklaga, att de senare understundom genom sin lidelsefulla ton närmer poetiska instinkter på bekostnad av intresset för saklig utredning".²³

Att tidningarna var läsestugans livsnerv, det tycks alltså ha varit en allmänt omfattad åsikt bland tillskyndarna. Däremot var meningarna delade om vilka tidningar som där skulle finnas tillgängliga. I en av de få större diskussioner som protokollet låter oss ta del av, stod valet mellan ett allsidigt urval och enbart "moderata tidningar", för att använda protokollets uttryck för icke-radikal press. De senare tidningarna försvarades av disponenten vid Næslunds möbelfabrik, Olof Bursell, och Per Eriksson, byggmästaren bakom Jakobsson & Erikssons industrianläggning. En annan falang ville utesluta skämttidningar från läsestugan.²⁴ Något beslut om förvärvsprinciper fattades inte då, men diskussionen blev upphov till en skrivelse som senare ställdes samman av ordförande och sekreterare. I den beskrivs riktlinjerna för tidningsprenumeration mer i detalj.

Där görs till att börja med en indelning i två grupper av tidningar, de som tillgodosåg lokala behov och de som hade något av intresse för alla landsdelar. Det allmänt spridda intresset för det som hände lokalt talade för att alla Umeås fyra (två år senare fem) lokaltidningar borde finnas i läsestugan. Detta engagemang ansågs sprida sig likt ringar på vattnet med avtagande kraft mot periferin, så att tidningar från övriga Västerbotten, i Luleå stift och slutligen hela Norrland skulle vara tillgängliga, även om en utgallring borde ske. Vid detta urval skulle extra noggrannhet iakttagas så att jämvikt i möjligaste mån nåddes mellan press som representerade vänsterns och högerens åsikter. Detta var en hörnsten i Minervas folkbildningssyn, ty

huvud villkoret för läsestugans framgång är den mest omutliga opartiskhet vid urvalet. Varje betydande fraktion, varje viktigt intresse inom samhället, såvida det ej enligt gällande lag strider emot samhället, bör i läsestugan ha tillfälle att studera sitt eget organ. Allra minst bör därifrån uteslutas de speciella organen för de samhällselement som man framför andra vill inbjuda till läsestugan. Det vore det säkraste medlet att motverka hennes eget mål, som ju visserligen i sista hand ej går ut på att begränsa publikens studiemöjligheter till de egna partiorganen utan tvärtom att bereda fraktionerna tillfälle att studera varandras tidningar, men vilket mål i första hand är att skapa en publik tillräckligt bred för att bära upp läsestugeinstitutionen. Alla som på något sätt vilja stödja läsestugan, måste hysa ett välgrundat förtroende för läsestugans förmåga och vilja att från läsestugan utesluta hemlig propaganda för ensidiga partiåskådningar.²⁵

Denna programförklaring avslutades med en uppräknings av lämpliga tidningar. Där återfanns åtta så kallade politiska tidningar från Umeå, Skellefteå och Luleå, fyra från övriga Norrland, åtta stockholms-tidningar samt en vardera från Uppsala, Göteborg, Malmö och Växjö. Till dessa fogades sex tidningar med "speciellt innehåll", fyra av dem var nykterhetstidningar, två var skämttidningar medan åtta tidskrifter hade ganska allmänt innehåll, bortsett från Social Tidskrift med sin markerade samhällsprofil.²⁶ Inalles bestod hela tidnings- och tidskriftssamlingen av 31 tidningar och 8 tidskrifter, en imponerande mängd, och ändå hade ekonomiska hänsyn reducerat antalet betydligt. Något lättare blev dock denna prenumerationsbörda att bära av att man såsom ideellt verkande förening kunnat förmå en del tidningsutgivare att gå med på att rabattera subscriptionspriset.²⁷

Förberedelserna för läsestugan hade hela tiden varit inriktade på att den skulle ligga i ordenshuset, i anslutning till bibliotek och föreläsningssal. En dispyt några dagar innan lokalen skulle öppnas för allmänheten, och som rörde hyresavtalet mellan ordenshusets förvaltare och Minerva, tvingade dock Minervas styrelse att se sig om efter nya lokaler för både läsestuga och bibliotek. I rådhuset fann man dessa utrymmen och på trettondagen 1906 kunde man äntligen öppna sin verksamhet där.²⁸ Lokalbytet för Minervas bibliotek och läsestuga var lyckat i så måtto att rådhuset redan tidigare var en naturlig genomströmningsplats för umeborna. Rådhuset var vid denna tid, som i de flesta andra svenska städer, en offentlighetens mötesplats där fester, baler, utställningar och soaréer samsades med magistratens egna inrättningar om utrymmet. I rådhuset blev bibliotek och läsestuga kvar till i oktober 1909 då de åter flyttade in i ordenshuset.²⁹

De högt ställda förhoppningar som funnits på läsestugan då den öppnats 1906, att den skulle locka nya kategorier till biblioteket, kom inte riktigt att infrias. Hösten 1910 diskuterades till och med alternativet att lägga ned denna gren av verksamheten.³⁰ Orsaken var det ekonomiska läget som då var ovanligt bekymmersamt. Läsestugan stod för en alltför stor utgiftsandel, ansåg styrelsen – ett nedläggande skulle göra det möjligt att föra över resurser till andra områden.³¹ Från 1911 började en detaljerad besöksjournal att föras och av den kan vi bilda oss en klar uppfattning om läsestugans utnyttjandegrad. För årets sista tre månader finns följande noteringar:

Studer- ande	Arbe- tare	Hant- verkare	Hand- lande & konto- rister	Mili- tärer	Civila tj.män & be- tjänter	Lärare & journa- list	Fru & fröken	Fören- ingar	Summa besö- kare
503	47	26	32	40	125	15	413	1	1195
42,1	3,9	2,2	2,7	3,3	10,5	1,2	34,6	0,08	100 %

Besökssiffrorna förmedlar knappast intrycket av ett misslyckande, tvärtom. Ett snitt på mer än dussinet besök per dag under det begränsade antal timmar läsestugan höll öppet förefaller inte så dåligt. Men talet om läsestugans nedläggande var inte bara strikt ekonomiskt betingat – den läsekrets man helst ville fånga in, fabrikernas och hantverkets arbetskraft, besökte mycket sällan inrättningen. Mindre än ett arbetarbesök per dag var medeltalet för de tre månaderna, och för hela året utgjorde arbetarkåren endast sex procent av besökarna. Ett annat problem var den ojämna tillströmningen. De mörka vintermånaderna kunde uppvisa högst besöksfrekvens. ”Då är åtminstone yttre rummet fullt upptaget”, kommenterar verksamhetsberättelsen detta. Beträffande sommarmånaderna, men också veckorna kring jul och påsk, var besöken betydligt färre. Bakom detta låg att läsestugans gäster i övervägande grad kom från stadens skolor där terminsindelningen strukturerade tillvaron.

Läsestugan överlevde emellertid nedläggningshotet, främst beroende på att staden höjde sitt årliga anslag från 1911. Genom att skära ner på antalet tidnings- och tidskriftsprenumerationer från 39 till 16 kunde man också åstadkomma en avsevärd besparing. Problemet med de få arbetarbesöken var inte lika enkelt att åtgärda, men ett försök gjordes genom att slopa den avgift som varje visit i läsestugan betingade.³²

Föreståndarinnefrågan

Som nämnts fanns sedan 1905 en fast anställd föreståndarinna som ansvarade för läsestuga och bibliotek. Det var en respektingivande arbetsbörda som var knuten till denna tjänst. Läsestugan hölls öppen veckans alla dagar, vardagar från halv fyra på eftermiddagen till klockan tio på kvällen. Söndagar och helgdagar var arbetspassen längre, då var öppettiderna mellan klockan ett och tre på eftermiddagen och från fem till tio på kvällen. Det var inte bara att sitta av denna tid, utan de detaljerade instruktioner som föreståndarinnan försågs med berättar om en mängd plikter att utföra under tiden. Hon skulle ordna och sortera återlämnade

Umeås rådhus hade vid uppförandet 1890 fått en utformning som man hoppades skulle förläna staden ett nytt och mer värdigt utseende efter branden. Polismyndigheten med två finkor var inrymda i byggnaden liksom posten, och i övervåningen låg stadsfullmäktiges samlingssal. I rådhuset var också borgmästarens rum, rättssal samt hälsovårdsnämnd belägna. Hit flyttade Minervas bibliotek och läsestuga på trettondagen 1906. Foto: VLM:s samlingar.

eller inköpta böcker, obundna böcker skulle skickas till inbindning, tre kataloger föras förutom lånejournalen,³³ slitna böcker skulle kastas eller ombindas, bötesavgifter inkasseras, först genom muntlig eller skriftlig påminnelse, men då detta inte hjälpte genom hembesök.

Det är lätt att föreställa sig det olustiga som måste ha legat i denna sista uppgift, men under åren löste flera föreståndarinnor det på ett fyndigt sätt. De vidtalade brevbäraren att han, mot en mindre dusör, skulle sköta om dessa hembesök under sin ordinarie brevutdelningsrunda. Föreståndarinnans uppgift var vidare att i en kassabok föra in alla låneavgifter, biblioteket skulle också inventeras med jämna mellanrum och då var en viktig uppgift, förutom att anteckna utgångna och tillkomna böcker, att notera antalet boklån på dels hela bokbeståndet, dels på varje enskild bok. I samband därmed, sades det i instruktionerna, var det föreståndarinnans plikt "att meddela styrelsen allmänhetens smak".³⁴

Som om dessa åligganden beträffande biblioteket inte var tillräckliga gällde speciella förpliktelser för läsestugan. Den var tänkt även som en form av skrivstuga, och för det ändamålet fanns skrivmateriel och andra utensilier att köpa hos föreståndarinnan. Som en hög förväntades hon vaka över besökarna så att de inte smög med sig läsestugans litteratur eller kluddade i den. Nya och gamla tidningar skulle byta plats, så att färskaste numret alltid fanns tillgängligt, och en speciell journal fanns att föra över besökarna. Mellan fem och sex timmar per dag, sju dar i veckan väntades den tillträdande Villy Öhlén plikttroget se till att dessa åligganden uppfylldes. Inte så märkligt, kanske, att fröken Öhlén, åberopande ohälsa, redan i december det år hon tillträdde lämnade posten och ersattes av en annan fröken vid namn Hildur Andersson.

Föreståndarinnätjänsten var naturligtvis ett heltidsarbete, och mer än det, och kunde inte längre betalas med ett arvode liknande det förre bibliotekarien, skomakare Sjöberg, en gång uppburit. En fast lön blev självklar. Att det nu blivit möjligt för Minerva, trots föreningens ekonomiska bekymmer, att anställa en person mot månadslön skall delvis ses i ljuset av det statliga biblioteksstöd som 1905 fastslagits av riksdagen, under förutsättning att mottagaren kunde redovisa en motsvarande intäkt från annat håll. I realiteten blev den andra parten oftast kommunen, och biblioteksstödet innebar för Minervas del att stat och kommun bidrog med 75 kr vardera. Genom detta biblioteksstöd fanns nu för många folkbibliotek för första gången en fast inkomst att använda för exempelvis en bibliotekarielön. Minerva åtnjöt stödet från 1905, och att man i annonsen då tjänsten utlystes uttryckligen sökte en kvinna, en föreståndarinna, berodde förmodligen på att den årslön man ställde i utsikt, 300

kr, ansågs för låg för en man med försörjningsplikter. Summan beräknas ha motsvarat mindre än en halv årslön för den enklaste grovarbetare.³⁵

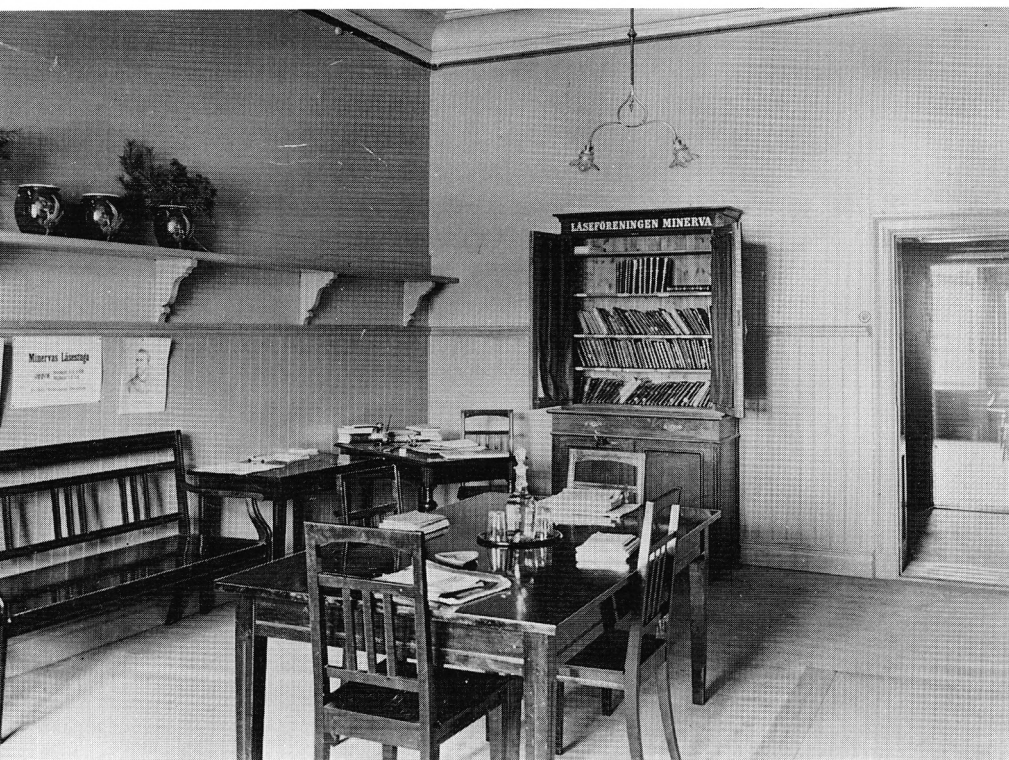
Gratisprincipen

I inledningen nämndes att begreppet folkbibliotek genomgått en förskjutning av innebörd med åren. Denna revidering gäller bland annat synen på det man brukar kalla gratisprincipen. I bibliotekens barndom var det snarare regel än undantag att en avgift var lagd på varje boklån. Även folkbiblioteken hade, trots en principiell motvilja, tvingats till detta för att kunna finansiera sin verksamhet.³⁶ Minervas låntagare betalade fem öre för varje lånad bok och avgiften gällde för en eller varje påbörjad vecka. Detta under förutsättning att man var föreningsmedlem, annars var priset tio öre. En lånad bok fick behållas längst i fyra veckor innan den skulle återlämnas. Ett besök i läsestugan debiterades extra, tre öre per gång, men en extra rabatt åtnjöt regelbundna besökare som kunde köpa antingen vecko-, månads- eller årsbiljetter. Böckerna i läsestugan fick inte lånas hem utan skulle läsas på platsen.³⁷

Den relativt höga låneavgiften, och en lånetid som många uppfattade som ganska kort, bidrog till att det endast var i undantagsfall som någon lånade mer än en bok vid varje biblioteksbesök.³⁸ Systemet med låneavgift i Minervas bibliotek avskaffades först 1913 då en ny biblioteksstadga påbjöd att ett bibliotek som uppbar statligt bidrag inte fick utkräva låneavgift.³⁹ Den gratisprincip som då knäslattes för svenska bibliotek har alltsedan dess motiverats med hänvisning till den demokratiska rättvisan. Tillgång till information skall inte vara beroende av ekonomisk bärkraft, en information som är en förutsättning för öppen debatt och fri opinionsbildning. En gratisprincip på dessa grunder hävdades fortfarande så sent som 1984 i folkbiblioteksutredningens betänkande, men har som bekant på senare tid ifrågasatts av andra strömningar i samhället.⁴⁰

Folkbibliotekets ekonomi och förebild

Inkomsterna från låneverksamheten samt biblioteksstödet från 1905 var inte de enda inkomster som kunde användas till bibliotekets drift, det bör framhållas. Sedan 1885 fanns statsbidrag att uppbära för föreningar som sysslade med populärvetenskaplig folkbildning, och vidare hade Umeå stad redan 1904 beviljat Minerva ett anslag för dess folkbildningsverksamhet. Dessa pengar var inte speciellt avsedda för biblioteket, utan

Minervas läsestuga i rådhuset strax efter invigningen. Boksåpet i bakgrunden kunde inköpas först sedan några i styrelsen själva lånat ut behövliga pengar, uppgjer protokollet. I oktober 1909 flyttade läsestuga och bibliotek in i ordenshuset. Foto: VLM:s samlingar.

slussades framför allt till föreläsningsverksamheten.⁴¹ Statsanslag och subsidier av denna art var naturligtvis i de flesta fall välkomna tillskott i ekonomin, ja till och med då de måste sökas från stadens spritbolag vilket hände, men en mindre lyckad konsekvens av sådana pengar var att de kunde medföra en uppbindning som kringskar en förenings fria ställning.⁴² För att få de statliga bidragen krävdes till exempel att föreningen anslöt sig till vissa principer som den förband sig att följa, och för att få de kommunala anslagen fick Minerva godtaga att stadsfullmäktige i gengäld krävde en plats i föreningens styrelse. I praktiken fick de hänsynstaganden som anslagen påbjöd inga direkt påtagliga följder, men det går inte att frigöra sig från känslan att Minervas utseende och arbetsformer inte uteslutande var spontant framsprungna ur föreningens egna led, utan till en del också resultat av en anpassning till utanförliggande faktorer.

Med detta är den yttre karaktären av Minervas folkbibliotek, samt det som däri inneslöts under det första decenniet, tecknade. Några iögonfallande drag har knappast kommit i dagen, speglat mot en nationell bakgrund; bilden torde vara ganska representativ för hur det såg ut i en mängd folkbibliotek landet runt det första årtiondet på 1900-talet.⁴³ Från 1905 låg bokbeståndets tillväxttakt runt 100–200 titlar per år, och 1912 närmade sig det totala beståndet 1 000 böcker.⁴⁴ Genomgången har förhoppningsvis visat var tyngdpunkten åtminstone arbetsmässigt låg de första åren. Läsestugan och biblioteket var den fasta stomme kring vilken Minerva byggde upp sitt folkbildningsarbete, medan föreläsningarna visserligen var höjdpunkter i en av rutiner fylld vardag, men ändå ganska glest utspridda och jämförelsevis litet arbetskrävande.

Man kan göra jämförelser med vad som sagts och skrivits om andra samtida folkbibliotek, och då är likheterna slående mellan Minervas bibliotek och dessa. Varifrån föreningen hade hämtat sin biblioteksförebild har det dock inte gått att belägga med säkerhet. En organisation snarlik Minervas, och som beskriver det rena biblioteksförfarandet, hade fått vid spridning i en av Verdandis småskrifter från 1902. Författaren, auktoriteten Andreas Schack Steenberg, hade där i detalj och med erfarenheter hämtade från England och Förenta staterna redogjort för upprättandet av ett folkbibliotek.⁴⁵ Denna handledning kunde knappast ha undgått någon med intresse för folkbildning, och den återopades regelmässigt då organisationsfrågor beträffande folkbibliotek kom på tal. I boken beskrevs inte bara ett biblioteksmönster snarlikt det Minerva byggde upp, utan även publiceringsåret passar väl in.

Tanken att boken kan ha varit förebild får näring av att den kommen-

terades i Västerbottens-Kuriren i entusiastiska ordalag ett par veckor innan Minerva bildades.⁴⁶ Steenbergs ord om bibliotekens betydelse i socialt och politiskt avseende återgavs, liksom hans tes om att det samhället lade ut för folkbiblioteken återvanns i form av minskade utgifter för fängelser, polis och fattigvård. Artikeln var till hela sin utformning en kraftfull argumentation för folkbibliotekstanken. Men det fanns också andra förebilder i samtiden som kan ha inspirerat. Verdandis mönsterkataloger innehöll exempelvis anvisningar av liknande slag, och föreskrifter kunde man även finna i olika artiklar införda i Social Tidskrift. Folkbildningsförbundet i Stockholm agiterade likaså ivrigt vid denna tid för att något borde göras åt de ännu vita fläckarna på vårt lands folkbibliotekskarta.⁴⁷

Innehåll

Det som gör ett bibliotek till en kunskapshärd är bara i mindre grad de inventarier och yttre förhållanden som hittills beskrivits, i stället är det naturligtvis böckerna, och deras relation till de människor som lånar dem, som är den dynamiska komponenten i en sådan institution. För Minervas del vet vi att böcker och tidningar var utvalda med urskillning för att på något sätt sprida den världsbild och samhällssyn som föreningens styrelse ville befästa. Detta litteratururval utfördes främst av föreningens föreståndare som, då biblioteket skulle kompletteras, inför styrelsen presenterade en lista på de böcker han funnit passande i kataloger och antikvariat och som borde inköpas. Om böckerna i biblioteket således på något sätt kan sägas vara en spegel av Minervas väsen, bör vi med samma synsätt kunna påstå att lånefrekvensen för varje enskild bok berättar något om gensvaret bland umeborna för detta folkbildningsprogram. I det följande avsnittet skall bokbeståndet presenteras i ett försök att fånga in och ge konkretion åt de värden som folkbildningsföreningen stod för. Då detta sker växer samtidigt en bild fram av den publik som besökte Minervas bibliotek och läsestuga. Ur de ansiktslösa kategorier av arbetare, hantverkare och tjänstemän som vi hittills bara glimtvis stött på, kommer nu de enskilda individerna att tydligare tona fram. Det material som kan erbjuda denna jordnära kontakt med ett folkbildningsflöde är lånejournaler och accessionskataloger från biblioteket samt läsestugans besöksjournaler.

Bokbestånd

Att i detalj och heltäckande behandla bokbestånd och låntagare under en längre tid är förstås ogörligt, redan 1906 var årstalet för förmedlade lån nära 2 600, och verksamheten växte snabbt därefter. I stället skall ett punktnedslag göras i lånejournalerna och detta får illustrera perioden 1903–1912. Det blir då låneverksamheten 1906 som fortsättningsvis skall redovisas. Att valet fallit på det året beror på att det var första året biblioteket hade nått sådan volym att det kunde lämna ifrån sig någotså-när representativ information, statistiskt och innehållsmässigt. Det är också ett år för vilket lånejournaler och accessionskataloger bevarats i det närmaste kompletta.⁴⁸

Vid 1906 års ingång fanns 238 böcker i Minervas bibliotek, vid årets slut var de 442. Som vi nämnde inledningsvis betraktade Minervas styrelse sin boksamling främst som ett instrument för sociala reformer. Med detta i åtanke faller det sig naturligt att försöka utröna vilka föreställningar och vilken samhällssyn föreningen ville överföra till de arbetare, hantverkare och övrigt småfolk man vände sig till. För att göra detta möjligt är det nödvändigt att stycka upp bokbeståndet i skilda kategorier. De fyra kategorier av litteratur som lättast kan urskiljas i hyllorna är skönlitteratur, lyrik och dramatik, barn- och ungdomsböcker samt facklitteratur. Indelningen följer kanske inte den gängse litteraturvetenskapliga fackindelningen, men har valts eftersom den synliggör skilda bildningsmoment. Kategorierna motsvarar även väl det ideal för ett folkbibliotek som Verner Söderberg hade rekommenderat 1900 efter den tidigare nämnda sockenbiblioteksinventeringen, ett ideal som framför allt förordat allsidighet. Därmed inte sagt att detta önsketillstånd betydde en jämn fördelning av antalet verk mellan alla kategorier. Minervas boksamling dominerades vid 1906 års början helt av skönlitteratur, 135 av de 238 böckerna låg inom denna ram. Långt därefter följde facklitteratur med 56 böcker, och, som små restposter, lyrik och dramatik med 21 samt barn- och ungdomslitteratur med 13 böcker. Att lyrik och dramatik ändå utgjorde nära 10 procent av beståndet ger oss en fingervisning om att denna grova indelning av litteraturen kan vara bedräglig. I detta fall fick kategorin de höga siffrorna av att man inköpt Shakespeares samlade verk i 12 band och Elias Sehlstedts hela utgivning i 5 band.

Det är nödvändigt att uppdelar den breda och ganska intetsägande kategorin skönlitteratur i underkategorier för att få en tydligare bild av detta bokbestånd. En sådan undergrupp kunde då vara spännande och romantisk underhållning dit 64 titlar av de 135 kan sägas ha hört. Inte långt efter kommer underkategorin klassisk svensk och utländsk skön-

litteratur med 53 titlar, där förhållandet mellan svenskt och utländskt vägde ungefär jämnt. Inom gruppen allmogromaner rymdes 13 boktitlar, vidare fanns den humoristiska romanen representerad med 3 och arbetarromanen med 2 titlar. Det kan verka anslående att ett bibliotek som sade sig vilja nå arbetare bara hade 2 arbetarromaner på sina hyllor, men vi bör hålla i minnet att som genre var denna litteratur ännu ung 1906. De klarast lysande namnen, exempelvis Jack London och Upton Sinclair, eller på svensk botten Gustav Hedenvind-Eriksson och Martin Koch, hade knappt ännu debuterat.

Gruppen barn- och ungdomsböcker är den svåraste att särskilja i bokbeståndet, men kan samtidigt inte förbigås eftersom mängden ungdomar bland boklånarna var långt ifrån obetydlig. Svårigheten ligger i att mycket av det vi idag kallar barn- och ungdomslitteratur nästan med samma förkärlek lånades av vuxna, som lånejournalerna visar. Det kan förstås bero på annan smak än idag, men orsaken låg säkert också i karaktären på många av den tidens ungdomsböcker. Exempelvis Marryats populära sjöäventyr var ingen lättsmält litteratur, innanför de spännande illustrerade pärmarna fanns ett läsgods som mer var anpassat för en vuxen publiks läsförmåga och tålmod. Lånejournalerna ger dock besked om att merparten av barn- och ungdomslånarna höll sig i sitt bokval inom det vi i dag kallar traditionell ungdomslitteratur, och med den indelningen fanns i Minervas bibliotek 13 titlar med Marryat och Cooper mest representerade. Tydligt är att flickorna inte hade mycket att hämta på denna hylla; bara 2 av de 13 titlarna hade en uttalad läsekrets bland flickor, nämligen 2 böcker av Louisa M. Alcott.

Kategorin lyrik och dramatik dominerades som nämnt av William Shakespeare och Elias Sehlstedt. Övriga författare inom denna grupp var Carl David af Wirsén och Viktor Rydberg, den senare tidens mest upphöjda svenska poet. Genom att Viktor Rydbergs diktning spände över många genrer kunde man finna hans beundrare i mycket skilda läger. Ett bevis för Viktor Rydbergs starka grepp om den svenska folksjelen är att hans böcker, däribland även poesin, tillhörde de mest köpta under lång tid, trots att de sällan gynnades av att utges som billighetsupplagor.⁴⁹

Efter skönlitteraturen var facklitteraturen den bäst tillgodosedda i Minervas bibliotek. Detta är den kategori som lättast går att särskilja som grupp, och de 56 böckerna med fackinnehåll får nog ses som ett tydligare uttryck för en urvalsprincip än övriga huvudgrupper. Flera av fackböckerna var utgivna i Verdandis småskriftserie. En tredjedel, 18 titlar, låg inom fältet filosofi/religion men nästan lika väl representerat var historieämnet med 15 verk. I övrigt var fördelningen jämn med 3–7 inom

facken teknik/naturvetenskap, reseberättelser, naturbeskrivningar och medicin. Inom den sista gruppen finner vi de tidstypiska böckerna om hygien och hälsovård samt tuberkulos. En rest som inte går att innehållsbestämma har också förts hit, det gäller 3 noteringar "Verdandis småskrifter", där accessionskatalogen inte ger någon utförligare vägledning om ämnet.

Filosofi och religion var i hög grad tidens samtalsämnen, det tycks ha gällt både i missionshuset, under högreståndsdamernas filantropiskt inriktade symöten och då nykterhetsfolket hade sina diskussionsaftnar i ordenshuset. Tidigare inventeringar har också understrukt dessa ämnens popularitet.⁵⁰ Den stora mängden facklitteratur av denna karaktär i biblioteket kan alltså delvis förklaras av ett förväntat låntagartryck. Den övriga facklitteraturen bjuder inte heller på några överraskningar, och skall vi söka anomalier i fördelningen får vi i stället fråga oss vad som saknades på fackbokshyllan. Mest anmärkningsvärt är då att där bara fanns en bok i nykterhetsfrågan. Visst understryker detta Minervas mycket fria förhållande till Umeås nykterhetsrörelse men det förklarar ändå inte bristen. Nykterhetsfrågan var så mycket större än ett nej till alkohol, i den fanns inbegripen en människosyn och ett samhällsideal som Minerva i stor utsträckning gjort till sina: tron på den förnuftigt handlande människan, kunskap framför känslostormar, ett samhälle styrt av rationella principer. Nykterhetslitteraturen diskuterade i regel den smala absolutistiska vägen ur dessa breda perspektiv och borde ha haft sin givna plats i Minervas bibliotek.⁵¹

Detta är den mest påtagliga bristen i bibliotekets bokbestånd, men några andra luckor skiner också igenom. Där saknades exempelvis juridisk litteratur, de så ofta i andra folkbibliotek förekommande små handböckerna i vardagsjuridik fanns inte alls. Inte heller hittar vi sociologisk litteratur – sociologins popularitet vid denna tid var direkt kopplad till nykterhetsarbetet och var ett vanligt ämne vid föreningens föreläsningar.⁵² Tidens segrande tankefigur, evolutionismen, hade fört sociologin, liksom pedagogik och psykologi, i fokus för diskussionen bland intellektuella, och kunskap i sociologi uppfattades av många kulturradikaler som nyckeln till den sociala ingenjörskonst som skulle skapa ett nytt förnuftigt samhälle byggt på helnyktra principer. Litteratur i partipolitiska frågor var en annan grupp böcker som saknades, men det är mindre förvånande. Alltsedan folkbildningsrörelsens födelse, och i synnerhet under de första årtiondena, hade religion och politik varit förbjudna ämnen att föreläsa över och detta hade också gällt böcker i samma ämnen. Detta var en eftergift man tvingats acceptera inom rörelsen för att få statens

stöd, men också en säkerhetsåtgärd man ibland varit tacksam för då diskussionerna efter vissa föreläsningar hotade att sluta i kaos. Denna känsla av att partipolitik var tabu hängde med en lång tid framåt bland de bibliotek som inte var specifika arbetarbibliotek.

Valet av böcker var gjort med urskillning, det har redan påpekats, och att biblioteket därigenom förmedlade en samhällssyn som människorna bakom Minerva ville befästa i samhället har också påståtts. Detta får dock inte tolkas alltför ordagrant, bokinköpskommittén hade inte någon censurfunktion. Tvärtom, urvalsprinciperna hyllade allsidighet, att låta alla röster få komma till tals. Läsestugans formulering av vilka principer som skulle gälla vid tidningsurval återkom då det gällde bokinköpen: "[...] huvudvillkoret [...] är den mest omutliga opartiskhet vid urvalet. Varje betydande fraktion, varje viktigt intresse inom samhället, såvida det ej enligt gällande lag strider emot samhället, bör [...] ha tillfälle att studera sitt eget organ."⁵³ I dessa rader finner vi uttryck för evolutionismen, alltså den utvecklingstanke som, via det darwinistiska urvalstänkandet inom biologin, vid denna tid letat sig in på nästan alla tankeområden. Det allsidiga bokurvalet byggde på en föreställning om att ifall kunskap ställdes mot kunskap, vetenskap mot vetenskap, skulle den livskraftigaste världsbilden, grundad på förnuftigt tänkande, växa fram som segrare hos bokläsaren. Detta budskap fanns klart uttalat i läsestugans inköpsprinciper, mer outtalat i protokollsanteckningar i samband med inköp till biblioteket. Alla åsikter skulle finnas företrädna på bokhyllorna, låt vara att vissa tankegångar ändå kunde beredas större utrymme än andra.

Låntagarna

Med detta lämnar vi den utsiktsplats vi hittills haft vid betraktandet av biblioteket, en utsiktsplats som varit Minervas egen och där böckerna sagt något om föreningens ambitioner. I stället skall vi placera oss i motsatt läger, hos biblioteksbesökarna, för att därifrån rapportera hur dessa uppfattade Minervas socialreformatiska program.

Under hela 1906, fram till 18 december då lånejournalens sidor mitt under en lånekväll tar slut, gjordes 2 533 boklån av 316 olika låntagare. Könsfördelningen var 143 män, 141 kvinnor. De återstående 32 vet vi inget om, de förekommer i journalerna bara med efternamn, men vi kan nog antaga att de flesta var män om vi tar i beaktande den vana som fanns att benämna "husfar" bara med efternamn. Låt vara att majoriteten besökare alltså var män, den stora andelen kvinnor som drogs till biblioteket,

nära hälften, kommer ändå som en överraskning. Minervas styrelse bestod uteslutande av herrar under de första åren, föreläsningsspublikens sammansättning har det varit svårare att skapa sig en bild av. Tack vare diarieföringen av alla biblioteksbesökare kan vi dock slå fast att föreningen som en utpräglad herrklubb absolut inte gällde bibliotekssidan. Just 1906 verkar för övrigt allmänt ha varit ett genombrottsår för kvinnorna i föreningen. Det året tog den första kvinnan, fröken Ingeborg Öquist, plats i styrelsen och andelen kvinnliga låntagare steg samtidigt påtagligt under andra halvåret, berättar lånejournalen.

Vilka var då dessa män och kvinnor som avsatte av sin kort tillmätta fritid för ett biblioteksbesök? Kan vi ge dem ett ansikte och en social identitet? Ja, det är möjligt i ovanligt hög grad i Minervas fall, hösten 1906 kompletterades nämligen lånejournalen med en kolumn för låntagarens yrke. Komplementet är naturligtvis ovärderligt, här serveras direkt värdefull social information som tidigare bara gått att få fram genom mödosamt detektivarbete. En genomgång av de besökarkategorier som utnyttjade biblioteket under årets två sista månader resulterar i nedanstående tabell. De olika kategorierna kan i några fall tyckas märkligt formulerade, men de motsvarar dem Minerva själv använde.

Antal lån samt yrkesmässig hemvist. Ur Minervas lånejournal 27/10–18/12 1906.

Egna företa- gare	Studer- ande	Arbe- tare	Hant- verkare	Hand- lande & konto- rister	Mili- tärer	Civila tj.män & be- tjänter	Lärare & journa- list	Fru & fröken	Summa
35	54	40	95	34	30	95	4	38	425
8,2	12,7	9,4	22,4	8,0	7,1	22,4	0,9	8,9	100%

Underlaget är förstås för litet för att kunna avkrävas absolut statistiskt bevisvärde, men utsnittet förmedlar några typiska drag bland boklånarna. År 1906 bestod Minervas styrelse med suppleanter av fyra hantverkare och två telegrafanställda. Låntagarna hade vid bibliotekets öppnande 1903 i stor utsträckning kommit från hantverkarken, har vi nämnt, men andelen hantverkare minskade redan efter några år betydligt. Det berodde inte så mycket på att deras lånebenägenhet sjönk, som tabellen visar var hantverkarna ännu 1906 många, utan orsaken var främst att så många nya kategorier började finna vägen till biblioteket. Till de nya grupperna boklånare under 1906 hörde militärerna, 11 personer från kavalleriregementet finns inskrivna i lånejournalen under årets två sista månader, tillsammans gjorde de 30 besök. Dessa militärer var uteslutande av lägre rang, framförallt underbefäl, men en ensam volon-

tär fanns där också. Hans enda lån under året var för övrigt boken *Das Pferd* (Hästen) och kanske speglar detta lån inte bildningstörst i vanlig mening utan snarare osäkerheten hos en nyinryckt rekryt.

En annan grupp som drar blickarna till sig är de studerande. Bakom 28 av de 54 boklån kategorin noterades för finner vi seminarister från folkskoleseminariet. De besökte nästan alltid biblioteket i grupp och hade funnits bland låntagarna ända sedan starten, men från 1906 i oftare återkommande flockar. Tre–fyra flickor var det för det mesta. De kom från hela Norrland och var i allmänhet inneboende hos någon respektabel umemamsell; i gruppen sökte de sällskap och trygghet i en främmande omgivning. Övriga studerandelån svarade pojkar vid läroverket för, med undantag för några enstaka lån av flickor vid elementarläroverket.

Inte bara seminaristerna besökte biblioteket i grupp, det gjorde också många arbetare och hantverkare. För seminarister och arbetare kan man i detta beteende troligen utläsa en vana som fanns att umgås med varandra även på fritiden. Det gällde förmodligen också hantverkarna, men där finns det också andra aspekter att lägga på en sådan korporativ sammanhållning. Av lånejournalerna framgår det nämligen att det ofta var mäster, i spetsen för en grupp lärlingar, som kom till biblioteket. Adressuppgifterna visar vidare att lärlingarna ofta var inneboende hos samme mäster. Denna sammansättning av hantverkargrupperna upprepas så pass ofta på journalsidorna att ett mönster tycks träda fram: mäster kan tänkas ha velat introducera sina nyanställda i Minervas verksamhet, kanske för att de skulle ägna sig åt bildande nöjen, i stället för att slösa bort fritiden på krogar och andra billiga etablissemang. Detta hade just varit en av grundtankarna då idéerna om folkbibliotek lanserats en gång, men den allmänna meningen har varit att det aldrig förverkligades i någon större utsträckning. Erfarenheterna från Minervas bibliotek tycks säga något annat; nyanlända lärlingar fördes till biblioteket av hantverksmäster och det går också att belägga att flera av dem fortsättningsvis blev flitiga boklånare. Exemplet visar också något annat: det skråband som upphävts delvis 1846 och fullständigt 1864 hade fortfarande 40 år senare ett starkt grepp om Umeås hantverkarkår.

De besökarkategorier som återfinns i journalerna är inte riktigt hederliga som utgångspunkt för en jämförelse, det måste framhållas. Sins emellan uppvisar grupperna nämligen varierande bredd så att exempelvis inom kategorin civila tjänstemän inryms både många och skilda yrken, medan inom kategorin fru & fröken bara två ”yrken” kan komma ifråga. Ytterligare en sak att beakta är att flera grupper är hierarkiskt odefinier-

rade, en butiksägare och hans anställda kunde båda räknas som handlande, medan däremot gruppen arbetare är horisontellt indelad – bara människor på samma nivå fördes samman. Det är således antingen ett skråtänkande eller ett klasstänkande som varit indelningsgrund, och att försöka utkristallisera lånebenägenhet, läsvanor eller ett gemensamt bildningsideal hos en hierarkiskt indelad grupp är nog ogörligt; en landssekreterare och ett skrivbiträde torde exempelvis ha skilt sig avsevärt åt i dessa avseenden, men fördes ändå till samma kategori i Minervas lånejournaler.

Men även med dessa invändningar står det klart att folkbiblioteket framförallt besöktes av hantverkare och kommunanställda tjänstemän. Eftersom dessa båda grupper också utgjorde en procentuellt stor del av befolkningen är det inget att förvånas över. Arbetarnas antal bland boklånarna är däremot anmärkningsvärt stort, den gruppen var ju som sagt smal jämförd med de övriga. Just 1906 nådde dock arbetarkåren i Umeå en topp som den aldrig senare överskridit, och 20 procent av befolkningen sysselsattes då inom industrin. Många av de arbetare som besökte biblioteket hade anställning vid Næslunds möbelfabrik, berättar journalerna. Merparten av dem hade sin bostad i de typiska arbetarstadsdelarna Amerika, Sandåkern och Haga, men en del var också bosatta i grannbyarna Teg och Röbäck. Dessa är de enda biblioteksbesökare överhuvudtaget som sökte sig till biblioteket från landsbygden.

Bland egna företagare återfinns främst några åkare och fotografer som regelbundet återkom till biblioteket. Fotografyrket hade för övrigt en särställning i Umeå genom att vara den enda företagarkår där både män och kvinnor ingick. Gruppen fru & fröken var en smal kategori som troget besökte biblioteket, där återfinns några hemmafruar som ofta kom till biblioteket i sällskap med sina män, men där ingår också flera stamkunder som var änkor eller äldre ogifta kvinnor.

En sak visar denna översikt tydligt: det var vissa sociala skikt som aldrig besökte folkbiblioteket i rådhuset. Dit hörde vissa välutbildade lärare, framför allt då läroverkslärare. En möjlig förklaring till detta kan vara att de köpte sina böcker i stället för att låna dem, eller så utnyttjade de det bibliotek som stadens andra bildningshård, Umeå läseförening, upprättat för sina medlemmar. Officerarna tillhörde också det högre sociala skikt som drog sig för att göra ett besök i biblioteket. Jämfört med de tidigare nämnda flitiga boklånarna inom underbefälskåren är kontrasten slående: inte en enda ur det högre militära skiktet finns noterad i lånejournalerna. Detta gäller inte bara för år 1906 utan under bibliotekets första två decennier! Samma nästan demonstrativa frånvaro visade

Umeås övriga borgerliga aristokrati. De finare familjer, som sekelskiftets småstad alltid rymde inom sina gränser, uteblev mangrant, med undantag för en och annan direktör som själv tagit sig titeln för att dölja det mer vardagliga åkare eller hantverkare.

Litteraturval

Det är inte sällan en okänd värld biblioteksforskaren träder in i då han för första gången konfronteras med accessionskatalogen för ett folkbibliotek från sekelskiftet. Bokbeståndet tycks till stora delar bestå av verk skrivna av idag okända författare; de är många gånger helt bortglömda och inte ens facklitteraturen på området har ett ord att säga om dem. Att många författares verk nådde stora upplagor och samtidigt till nöds, främst beroende på det låga priset, ansågs ha den kvalitetsstämpel som kvalificerade dem för folkbibliotekens lättare avdelning, berodde på att de ingick i de billighetsserier som bland andra Nordiska förlaget, B. Wahlström och Åhlén & Åkerlund spred landet runt. Den litteratursociologiska undersökning av böcker i svenska hem, som folkbildaren Carl Cederblad gjorde under 1920-talet, visar med all tydlighet hur dessa författare av dagslände-karaktär lyckades finna vägen till svenska folkets bokhyllor.⁵⁴ De tio mest lånade böckerna i Minervas bibliotek under två månader understryker detta, även om vi överst på tio-i-topp-listan hittar några av svensk litteraturs klassiker.⁵⁵

Populäraste böcker 27/10–18/12 1906.

		Antal lån.
1)	<i>Enslingen på Johanniskäret</i> (Emilie Flygare-Carlén)	17
2)	<i>Gösta Berlings saga</i> (Selma Lagerlöf)	9
3)	<i>Svenska öden och äventyr</i> (August Strindberg)	8
4)	<i>Kärlek och krig</i> (Max Pemberton)	7
5)	<i>Doreen</i> (Edna Lyall)	6
5)	<i>Fribet</i> (Elin Améen)	6
5)	<i>Den förlorade sonen</i> (Nataly von Eschstruth)	6
5)	<i>Marvell</i> (Matilda Langlet)	6
9)	<i>Döda fallet</i> (Per Hallström)	5
9)	<i>I svenska bondehem</i> (Sigurd)	5

Att alla de tio populäraste böckerna, utom Strindbergs, var romaner är betecknande. De tre författare som toppade behöver knappast någon extra kommentar, de är ju alla välkända också i dag, men de övriga sju var också de stora namn på sin tid. Max Pemberton stod exempelvis för en rik produktion av vitt spridda underhållningsromaner, ofta med en historisk ram. Edna Lyall var en av de många kvinnor i samtiden som

skrev under pseudonym, hon hette egentligen Ada Ellen Bayly och likasom för Pemberton var hennes fält underhållningens. Hon var en författare inom den lättare genren, men ändå rätt aktad – renhet i känslan och omsorgsfull form var omdömen som gavs hennes produktion i hemlandet England. Underhållning var likaså utmärkande för det svenska Elin Améen skrev, gärna med en moralisk udd och med en hänvisning till en uttalad livshållning. Nataly von Eschstruth kan räknas till beställningskrivarna, 35 titlar hann hon med, och den ström av romantiska berättelser som hon producerade nådde stora upplagor genom att ingå i B. Wahlströms enkronasserie.⁵⁶ De många kvinnliga författarnamnen på popularitetslistan kan förleda oss att tro att det var kvinnliga låntagare som valde dem. Det stämmer inte riktigt, många av författarinnorna hade en betydande läsekrets också bland Minervas manliga låntagare.

Den populäraste barn- och ungdomsromanen i biblioteket var Matilda Langlets *Marvell*. Just den var dock en ungdomsbok av den svårbestämda sort som vi tidigare berört genom att den, med sina tankar om uppfostran och vardagslivets stora frågor, vände sig kanske lika mycket till en vuxen publik som till en yngre. Per Hallströms roman *Döda fallet* är ett annat exempel på litteratur som faller mellan två stolar. Till det yttre en spännande skildring om Vildhussens tömmande av Ragundasjön, men samtidigt en historisk roman som ville berätta något mer vardagsnära och seriöst, om en norrlandsbygds umbäranden och isolering under några svåra år kring 1700-talets slut. Det sista namnet på listan slutligen, Sigurd, är en pseudonym för Axel Hedenstierna, redaktör vid *Smålandsposten*. Hans fack var den breda allmogeromanens och om någon var han en beställningsförfattare. Vid Carl Cederblads undersökning av böcker i svenska hem återfanns 95 titlar i Hedenstiernas produktion!⁵⁷

Popularitetslistans utseende ger med förkrossande tydlighet besked om att det var skönlitteratur man gick till Minervas bibliotek för att låna. För att hitta någon annan kategori med viss efterfrågan får vi söka oss långt ner i listan. Berman & Svenséns *Världshistorien berättad för folket* visar upp tre lån under perioden, i övrigt finns något enstaka lån noterat för övrig facklitteratur. Exempelvis Verdandis småskrifter i populärvetenskapliga ämnen fick inte ett enda lån under de två månaderna. Kategorin lyrik och dramatik hade liknande svårigheter att hävda sig, ett lån finns noterat för Elias Sehlstedt, alla de övriga tjugo banden fick stå orörda.

Så kan vi fortsätta att bana oss väg genom Minervas lånejournaler för att söka det gensvar som publiken gav Minervas sociala reformprogram,

åtminstone då det gällde dess litterära sida, men vi gör halt här. Svaret är nämligen redan nu entydigt: det var tystnad. Åtminstone gällde det för år 1906 och utifrån de här använda mätmetoderna. Exemplet Minerva har en allmängiltig kunskap att förmedla, den vunna insikten gäller kanske inte bara svenska folkbibliotek utan all svensk folkbildning. Denna kunskap är att det är viktigt att göra en distinktion mellan verksamheternas institutionella och deras funktionella sidor. Föreningen Minervas styrelse såg otvivelaktigt biblioteket som ett instrument för att skapa ett annat samhälle, låt vara utifrån något varierande ideologisk grund. För publiken, bibliotekets besökare, tycks denna tanke inte alls ha varit så framträdande utan blandad med andra motiv. Biblioteket förefaller av dem ha framstått närmast som ett nytt tillskott i det kultiverade nöjeslivet. Där fanns tillgång till underhållande litteratur, samtidigt var det en social arena dit man gick i grupp och där man umgicks. Nöje, samvaro och en knivsudd bildning blandades och i detta ser vi en direkt parallell till hela nykterhetsrörelsens funktion vid samma tid. Något paradoxalt kan man således tänka sig att föreningens styrelse, trots verksamheternas popularitet hos publiken, upplevde reformarbetet delvis som ett misslyckande. Detta uttrycks också i väl inlindade ordalag ibland i årsberättelserna. Stor popularitet var inte självklart ett bevis på framgång ur föreningens perspektiv.

Det är ändå en för hastigt dragen slutsats att påstå att biblioteket inte hade någon betydelse som folkbildare. Visserligen var det skönlitteratur låntagarna nästan uteslutande valde, men denna av en del förkättrade genre ingick också bland Minervas instrument för att sprida "vett och vetande, hut och hållning", det uttryck folkbildaren Carl Cederblad en gång använde för att beskriva det föreningar av Minervas karaktär borde förmedla till sin publik.⁵⁸ Genom skönlitteraturen fördes kulturarvet vidare. En bildande, en fostrande och en roande funktion strålade samman i denna typ av litteratur och läsaren förbereddes genom den till en integrering i samhället. Detta ligger långt ifrån en radikal bildning, men för det stora flertalet av bibliotekets besökare och delar av dess styrelse tycks folkbildning inte ha varit förenat med tankar om någon särskilt genomgripande samhällelig omdaning.

II. FÖRELÄSNINGARNA

När Minerva den 11 februari 1903 inbjöd allmänheten till ordenshuset i Umeå att där åhöra föreningens första offentliga föreläsning, ett föredrag om den heliga Birgitta av regementsintendent Max Schürer von Waldheim, var inte detta något nytt inslag i stadens kulturliv. Föreläsningen som kulturell yttring var då en redan sedan lång tid tillbaka etablerad företeelse i Umeå. I bakgrundskapitlet har hushållningssällskapets tidiga upplysningsarbete inom fattigvården och måttlighetsbruket berörts, ett arbete som kunnat ta sig föredragets form, vidare hade arbetarföreningen under 1870- och 80-talen bedrivit regelbunden föreläsningsverksamhet.¹ I det tomrum som uppstod då den föreningen somnade in hade läroverkets två kategorier, lärare och elever, tillsammans eller var för sig under 1890-talet anordnat flera mindre föreläsningsserier. Vid dessa tillfällen hade intäkterna för det mesta använts i något vällovligt syfte, för inköp av böcker till det nedbrunna läroverksbiblioteket eller för att stärka gymnasieföreningens kassa. Den miljö där föreläsningen dock starkast fått fotfäste var i religiösa kretsar samt, framför allt, inom nykterhetsrörelsen. Ordenshuset hade från sekelskiftet därvidlag allt mer börjat framstå som centrum för stadens föreläsningsverksamhet, en position som läroverket tidigare ensamt innehaft.

Föreläsningen som kulturyttring

Till de publikdragande evenemang, som föreläsningarna allt mer utvecklade sig till mot sekelskiftet, brukade inte sällan en publik på 200–300 personer söka sig, nästan oavsett vilket föreläsningssämnet var. Detta var anmärkningsvärda siffror i en stad med omkring 4 000 invånare. För att förstå den attraktion som de offentliga föredragen uppenbarligen utövade på många umebor måste vi sätta oss in i föreläsningen som kulturellt fenomen i sin tid. Den som följer ortstidningarnas annonser mot 1800-talets slut kan se ett mönster träda fram, där föreläsningen allt mer tenderade att bli ett obligatoriskt inslag vid de tillfällen då människor samlades. Till en början var det oftast i andligt eller bildande syfte, men så småningom även då man ville roa sig eller bara umgås. När Barnens dag-festligheterna annonserades ut 1906 lockade således arrangörerna inte bara med skjutbanor och karuseller, utan också med "föreläsningar varje timme".² Likaså förekom det då hantverksföreningen samlades för årsmöte med supé och dans efteråt, att där var inlagt ett föredrag mellan besluten och förtäringen, och då nykterhetsföreningarna gjorde försommarutflykt med ångbåt till Norrbyskär följde en föredragshållare till-

sammans med gäster och matsäckskorgar ut till ön.³ För att ytterligare sudda ut gränsen mellan allvar och nöje var det vanligt att sång- eller musikframträdanden inramade föreläsningsarrangemangen.

Att föreläsningen i många sammanhang fjärrat sig från att vara avslutande kunskapsförmedlande antyds av det sätt på vilket lokalpressen kunde välja att referera föredragen. Omdömen utdelades inte sällan i två avseenden, dels beträffande formen, dels innehållet.⁴ Detta sätt att bedöma återfinner vi också på retoriken område, vilket understryker det intryck man får av att åhörarna i viss mån betraktade föreläsaren som en artist då han stod i talarstolen. Att föredragsämnets anknytning till arrangemangen i övrigt spelade liten roll har redan nämnts – det framstår mer som om föreläsningen gav legitimitet åt människor att samlas, att umgås och att förströ sig. Föreläsningarna hade helt enkelt gett möjlighet för en ny sällskapsform att växa fram vid sidan av föreläsningens ursprungliga syfte. Eller för att uttrycka det på annat sätt: ur en kulturform hade en delkultur sprungit fram.

Denna sällskapsform hade sina rötter i den borgerliga offentlighet som vuxit fram under 1800-talet, det sammanhang i vilket föreläsningen ingick hade dock vid Minervas bildande tillfogats ytterligare en dimension. Så dags hade nämligen framförallt folkrörelserna och stadens småborgerlighet gjort detta umgängessätt till sitt.⁵ Dessa grupper hävdade att föreläsningar, deklamation, musik, högläsning var festinslag värdiga en modern, rationellt handlande människa, vilka skulle ställas mot den utlevda överklassens andligen tomma samkväm och nöjen, där det enda som gästerna trakterades med var spritdrycker.⁶ Minervas arrangemang bar speciellt under de första åren en stark prägel av en sådan underliggande ambition. Exempelvis medverkade vid varje föreläsning den då så populära manskören UHMK, Umeå hantverkares manskör, vars ledare var Minervas kassör Thure Melander. Sångarna framträdde både före och efter föreläsningen, och också ibland mitt i – lokalen var illuminerad, från tak och balkonger hängde girlanger och publiken bar finaste gåbortklädseln, varför arrangemanget fick ett tydligt drag av festlig aftonunderhållning över sig.⁷

Hösten 1906 höll redaktör Mauritz Enderstedt från Stockholm i ordenshuset i Umeå ett föredrag med titeln "De nya sällskapsformerna" i vilket han betonade vikten av formen och inte bara innehållet i folkbildningsarbetet.⁸ Stor vikt skulle läggas vid att föreläsningslokalen var vackert och smakfullt dekorerad och prydd, eftersom det väckte trevnad och välbefinnande, framhöll han. Utmärkta medel att göra det angenämt vid dylika sammankomster var sång och musik. Man kunde sjunga, dels

unisont, dels i kvartett. Det var verkligt synd att svenska folket sjöng så ytterst litet, beklagade sig Enderstedt, sången väckte nämligen hänförelse och förde folket samman. Musiken stimulerade och upplivade sinnet, men därvid inträdde ingen reaktion, vilket ju var fallet med spritdryckerna.

Att kunna läsa och tala väl var viktigt i detta nya umgängesliv, ett tal, ett föredrag eller en högläsning borde därför ingå vid alla sammankomster och gärna finge man också återuppliva någon av de gamla folklänkarna, framhöll talaren. Gamla vanor och fördomar i umgängessätt borde vädras ut och tankar, toner och färger skulle ersätta spritdryckerna som livgivare i detta nya sällskapsliv.⁹

Redaktör Enderstedts föredrag i ordenshuset anslöt i sina huvuddrag till den syn på nöje och bildning i förening, som allt oftare vid denna tid framfördes på central nivå inom folkbildningen, speciellt inom nykterhetsrörelsen. Enderstedts rekommendation om tankar, toner och färger i förening hade exempelvis redan framförts av Ellen Key.¹⁰ Även Hans Larsson, professor i filosofi och viktig folkrörelseideolog, utvecklade vid flera tillfällen ämnet.¹¹ Den som dock främst förde budskapet från teorins avskilda tillvaro och ut till vardagsarbetet inom folkbildningen var Oscar Olsson, som sammanfattade idéerna och spred dem landet runt genom sin aktiva folkbildargärning. Oscar Olsson såg inte själsfunktionerna som åtskilda utan hävdade, med åberopande av Hans Larsson, att "det estetiska livet inte [är] ett isolerat område som odlas på bekostnad av andra. Däri förenas människans alla krafter, det är samlat liv i dess högsta stegring".¹²

Den nya sällsformsform i vilken föreläsningen ingick, och som redaktör Enderstedt talade om i ordenshuset i Umeå, betecknades av honom som en motkraft. Litteratursociologen Lars Furuland har också använt bilden av en motoffentlighet då han velat beskriva folkrörelsernas arbete. Rörelsernas ansträngningar hade till syfte att utveckla en alternativ samhällskraft att ställa mot den etablerade borgerlighetens institutioner, hävdar han.¹³ Redaktör Enderstedt förefaller att i sitt tal i Umeå 1906 ha varit inne på just dessa tankegångar.

Föreläsningen som ett inslag i en sällsformsform, föredraget som en retorisk figur, är dock bara ett av flera betraktelsesätt som kan förklara den stora strömmen av människor till kvällsföreläsningarna i Umeå. Vi skall därmed inte förringa den roll, sekundär eller primär, de flesta åhörare ändå säkert gav föredraget – att förmedla kunskap. Effektiviteten i att överföra kunskap genom föreläsningar hade visserligen kraftigt börjat ifrågasättas så här dags på centralt håll inom svensk folkbildningsrörelse,

men lokalt tilltrodde man fortfarande föredraget stor förmåga i kunskapsspridandet.¹⁴ Detta framgår inte minst av umetidningarnas små förhandstexter, som regelmässigt fanns införda inför varje föreläsningkväll.¹⁵

Den retoriska form som föreläsningen många gånger snuddade vid, kunde hämta sin bärkraft även ur strikt kunskapsförmedlande uppsåt. Retorikens ursprungliga betydelse, innan den i vårt språk fick innebörden talekonst, ordsvall, var övertygelsekonst. Förmågan att övertyga ökade hos den talare som beaktade retorikens två sidor, form och innehåll – då kunde föreläsaren fånga publikens intresse och därmed på ett effektivare sätt leva upp till sin roll som kunskapsförmedlare. Litteraturhistorikern Magnus von Platen har i den lilla skriften *Vetandets vältalare* sökt att ringa in föreläsningens mångbottnade natur. "Jag tror att föreläsningen kan kallas en konstart: en icke lättbemästrad förening av intellektuell kommunikation och retorisk tradition. Föreläsaren skall vara både vältalig och saklig, underhållande och pedagogisk", skriver han där.¹⁶

Publikens upplevelse av föreläsningen, och det sammanhang som den inlemrades i för var och en, är det givetvis omöjligt att bestämt uttala sig om. Hur emellertid en av åhörarna, en elev vid folkskoleseminariet, fogade in Minervas arrangemang i sitt liv framgår av den dagbok hon förde i början på 1910-talet. Anteckningarna, som sträcker sig över tre år, återger kortfattat vad som varit dagens stora händelser för dagboks-skrivaren. Påfallande är hur stor del av dessa upplevelser som hade anknytning till Minerva. Insprängt mellan elevbjudningar, ungflicksflörter och skrivningsförberedelser återfinns gång på gång dagboks-författarin-nans korta anmärkningar om hur hon besökt Minervas föreläsningar, läsestuga, bibliotek eller nykterhetskaféet i samma lokal. Underhållande och bildande inslag varvades i en helhet, det hon läst eller åhört kommenteras eller diskuteras; "läste Arbetets uppfostran (Lehman). Utmärkt bra.", "Diskuterade med min mamma om samvetsäktenskap m.m., gjorde många frågor", "På förmidd. på Minerva, läste en uppsats om Tagore", "I morgon ska vi resonera om Kvinnans arbete för fredstankens förverkligande", "Läste högt för mamma ur Samhällets stöttepelare". Små noteringar av den arten fyller dagboken från pärm till pärm. Det är en mycket medveten hållning till den egna bildningen och det egna livet som anteckningarna återger.¹⁷

Fastän dagboken bara förmedlar reaktionen hos en ur Minervas publik, är det mycket möjligt att den var representativ för många fler som besökte föreningens föreläsningar. I sin inställning påminner nämligen

dagboksförfattarinnan om folkrörelsefolket i Holmsund. Så här beskriver Ronny Ambjörnsson deras attityd: "Den egna personligheten framstår som ett projekt, som något ofullbordat och därför ägnat att fyllas med innehåll, hyfsning, moral och bildning. Och på liknande sätt uppfattas även omgivningen som ett projekt. Världen skall förändras, den får inte passera som den är. Världen skall reformeras. Nykterhetsretorikens samarbetsmoral och framstegstro går här samman till en hållning som vi kan kalla reformistisk, en tro på nödvändigheten av en ny framtid och en övertygelse om möjligheten av förändring genom samarbete."¹⁸ Det handlade alltså om att göra det egna jaget till sitt livsprojekt; den som ville förbättra världen måste börja med sig själv. Förhållningssättet kan vid en första anblick påminna om nyhumanismens karaktärsdande ideal, men var i själva verket dess motsats. Blicken var riktad mot framtiden, inte bakåt, och ledstjärnan i arbetet med att bygga upp en egen livshållning var förnuftet.¹⁹

Tidningarna

Föreläsningarna var på många sätt föreningens paradnummer, de spred glans också över de mer vardagliga sysslorna. Ändå är arkivhandlingarna förvånansvärt vaga beträffande denna verksamhet. Protokollen från det första decenniet har litet att säga om vilka kontakter som fanns för att knyta föreläsare till arrangemangen, vidare finns sällan föreläsningssämnen samlade redovisade, och målsättningen med föreläsningarna nämns likaså knapphändigt. Det närmaste man kommer en programförklaring står att läsa i de verksamhetsberättelser, som skickades in till stadsfullmäktige i samband med ansökan om kommunala medel.²⁰

Då Minervas arkiv haft luckor eller varit bristfälligt har i stället andra källor fått komplettera, för att inte säga dominera, vid rekonstruktionen av föreläsningarna. Främst har då tidningarna kommit till användning.

En orsak varför sekelskiftets umepress har mycket att säga en nutida läsare är uppenbar: där återfinns en mängd notiser med just de detaljer om verksamheten som föreningsprotokollen många gånger saknar. Tidningarna ger helt enkelt ytterligare fakta om datum, föreläsare, föredragstitlar, bokinköp, publik och annat av den arten. Men tidningarnas betydelse som källa ligger också på ett annat plan – de speglar nämligen värderingar både hos de grupper som stod i fokus för folkbildningsarbetet och de som till synes stod utanför. De berättar om schismer mellan olika läger, de låter oss se in i kottier och grupperingar och i tidningarna bemöter man varandra. Genom mångfalden av röster som kommer

till tals är det inte troligt att några synpunkter eller något läger förblir okända. Den kritik som brukar framföras mot tidningar som källor, att de kan vara enögda, blir genom de många lokala pressrösterna mindre giltig.

Utsagor från enskilda personer eller sociala grupper i frågor som gällde deras allmänna samhällssyn har varit svåra att påträffa. Det är naturligt; det vi söker är närmast vardagshållningar, attityder mer än ideologier, och sådana är källmässigt svårfångade eftersom de ofta är oartikulerade. Tidningarna har här kommit till hjälp eftersom de, var och en, hade karaktären av språkrör för en eller ett par av stadens sociala grupperingar. En genomgång av de olika tidningarnas hemvist i samhället kan därför vara nödvändig.²¹

Umebladet (1847–1951) framstår som tidningspionjär i Umeå eftersom den var den första mer långlivade tidningen i staden. Genom *Umebladet* och dess grundare Erik Gustaf Lindroth hade liberala tankar förts in i samhället från 1800-talets mitt, och tidningens hegemoni var länge oomtvistad. Trots sin allmänliberala hållning hade inte vare sig *Umebladet* eller dess närmaste efterföljare direkt rikspolitisk hemvist under 1800-talet, snarare var de organ för personer eller intressefrågor i stadsfullmäktige. S.I. Olofsson har kallat denna period för Umeås ”opolitiska epok”, eftersom rikspolitik inte var framträdande i debatten.²² Stadsfullmäktige var valt på korporativ basis och därmed blev tidningarna samtidigt representanter för olika korporationer. Tre sådana dominerade stadsfullmäktige fram till valreformen 1909, de bestod av ämbetsmän, handlande och hantverkare. *Umebladet* företrädde framförallt hantverkare, handlande och jordbrukare, man kan säga de infödda i staden och dess omnejd.

Tidningens roll som liberalt organ blev något tydligare då den andra tidningen, *Westerbotten* (1869–1912) startade. Den lade mer an på kommunala frågor, den vände sig mer till ämbetsmän och tjänstemän, och sammantaget innebar det en något konservativare hållning. *Umebladet* förlorade en del läsare på den kanten, men vad gjorde det – från 1899 innehades nämligen båda tidningarna av samma ägare. *Umebladets* ställning blev starkt beskuren då Gustav Rosén 1903 köpte den tre år tidigare grundade *Västerbottens-Kuriren*. Om *Westerbotten* inmutat utrymmet åt höger, så tog *Västerbottens-Kuriren* nu över det vänstra genom att representera småfolket – hantverkare, arbetare och lägre medelklass. Rosén gjorde vid sitt inträde *Västerbottens-Kuriren* till Umeås första tidning med ett politiskt program med nationell koppling, och övriga tidningar inrättade sig snart också därefter.

Stadens fjärde tidning, *Umeå Nya Tidning*, hade startat 1896, och som vi nämnt var föresatsen då att främst bli ett språkrör för nykterhetsrörelsens folk. Redan två år senare gick den dock omkull och övertogs av ägarna till Umebladet och Westerbotten. Därefter blev Umeå Nya Tidning en avläggare av dessa och innehöll många notiser och artiklar hämtade från de båda andra tidningarna. Att Umeå Nya Tidning ändå kunde finna läsare berodde på att den var ett lågprisalternativ genom att bara komma ut två gånger i veckan.

Den femte tidningen, *Wästerbottens Nyheter* (1908–1914), var ett kortlivat experiment som främst drevs av några personer inom tjänstemannaklubben och några välbeställda ämbetsmän. De ställde pengar till förfogande för att få en utpräglad högertidning, bara en sådan kunde bli en markerad konkurrent till den uppåtgående Västerbottens-Kuriren, ansåg de. Umebladet och Westerbotten betraktades i detta läger som alltför tama som oppositionstidningar. *Wästerbottens Nyheter* nådde aldrig någon större läsekrets, men då den lades ner 1914 tog Umebladet över dess roll som högerns partiorgan på orten.

Om vi betraktar de program som tidningarna presenterade för sina läsare vid varje ny prenumerationstermin, och samtidigt antar att programmen var representativa för var och en tidnings läsekrets, då framträder konturerna av den samhällssyn som bars av dem som antingen drogs in i eller förhöll sig svala till Minervas reformarbete.²³ Låt oss börja med den senare gruppen, de svala – Westerbotten tycks främst ha fört deras talan. Det är lätt att kalla den samhällssyn som framträder för konservativ, men det var den inte om man strikt håller sig till ordets innebörd.²⁴ Visserligen sade Westerbotten sig i sin ledare vara "samhällsbevarande", men därmed menades inte "sterilt stillastående". Ett samhällsbevarande kunde bara ske genom nödvändiga reformer, hävdade dess chefredaktör Rudolf Kock, "ty lagarne, hvilka skola reglera det hela, måste allt efter det utvecklingen kommer med nya kraf och nya former anpassas efter dessa. Dessa reformer få emellertid icke genomföras medels slitande utan måste ske efter lugnt och sansadt öfvervägande så att samhällskroppen icke tager söt i stället för bot".²⁵

Ledarens hållning var inte uppseendeväckande, en strikt konservativ hållning var nästan otänkbar vid denna tid, få kunde önska ett samhälle utan förändring. Nationen höll på brytas sönder av sociala motsättningar, industrialismen hade satt igång en process som förändrade både landsbygd och stad. Etablerade normer och värderingar undergrävdes, framtidstro stod mot uppgivenhet. Alla samhällsklasser krävde förändringar, men kraven var helt olika liksom den takt med vilken förändring-

arna skulle genomföras. Både i Westerbotten och Umebladet intog ledarskribenterna samma ståndpunkt, och det verkar klart att den gruppering kring sekelskiftet som ofta litet vårdslöst brukar kallas "de konservativa" egentligen bestod av ett slags reformister.

Reformism brukar ofta bindas samman med en speciell riktning inom socialdemokratin, vilket gör att tanketråden lätt löper åt fel håll. Emellertid handlade det för umeredaktörerna uppenbarligen om reform i betydelsen omformning, "ändrande av en existerande form", inte att gå från en form till en annan. Idéhistorikern Sven-Eric Liedman har i en studie beskrivit några politiska idealtyper i 1800-talets Sverige. Han hävdar där att reformism av sådan typ var den svenske ämbetsmannens vanliga synsätt under 1800-talets senare hälft. Samtidens genombrytande tankefigur, "evolutionismen" eller utvecklingstänkandet, gjorde det lättare för en reformistisk tankemodell att få fäste, men den kunde också förenas med den äldre organiska där staten och världshistorien sågs som ett organiskt väsen, ständigt statt i utveckling.²⁶ Vi behöver inte här fördjupa oss i ämnet, utan nöjer oss med att konstatera att den typ av reformism som framför allt tidningen Westerbotten gav uttryck åt, men även Umebladet och Umeå Nya Tidning, sannolikt var den naturliga samhällssynen för Umeås ämbetsmän och högre tjänstemannakår vid den här tiden. Ordet konservativ tycks av ledarna att döma närmast ha varit ett besudlat ord, med tanke på den frenesi med vilken man kunde stöta ifrån sig etiketten.²⁷ Många av dessa försiktiga reformister ställde sig utanför Minerva och nykterhetsrörelsen, varigenom de bildade något som liknade ett motsatt läger.

Västerbottens-Kuriren var rak i sin programförklaring, den sade sig vara "fullkomligt oberoende af storgubbarna", en tidning som i varje nummer "för folkets talan".²⁸ Det var kring den de flesta Minerva-anshångarna grupperade sig. Tidningen kallade sig frisinnad, men det var ett av tidens politiska modeord, även de övriga umetidningarna kallade sig "sansadt frisinnade" eller liknande. Västerbottens-Kurirens frisinne brukar kallas norrlandsfrisinne eller västerbottensfrisinne, och det var på flera punkter skilt från det frisinne som liberalismens uttolkare i riksdag och huvudstad använde i sitt språkbruk. Den som mer än någon annan förbands med norrlandsfrisinnet var Västerbottens-Kurirens chefredaktör Gustav Rosén, sedermera försvarsminister i den ekmanska regeringen och landshövding för Västerbottens län.

Historikern Per Frånberg har försökt karakterisera de särskiljande dragen i denna norrländska variant av liberalism som Gustav Rosén stod för. I norrlandsfrisinnet urskiljer han tydliga drag av populism som den

har framträtt bland populistiska partier i USA. Till dessa partiers karaktistika har hört att de bestått av flera folkliga rörelser som gått samman för att vinna styrka, de har burit på en blandning av radikala och konservativa idéer och förordat totala lösningar i de frågor man tagit sig an. Där har funnits en förmåga att utnyttja lokala opinioner för sina syften, ett sökande efter folkets legitimation snarare än klassens. Nykterhetsorganisationerna har spelat en framträdande roll och likaså har ledaren haft stor betydelse. Allt detta kunde återfinnas i det frisinne som Västerbottens-Kurirens chefredaktör representerade.²⁹ Den populistiska tonen framträder tydligt i en prenumerationsuppmaning 1905: "Småfolket bör på inga villkor understödja träpatronernas, kapitalisternas och andra storgubbars tidningar. De ha god råd att själfva underhålla sina tidningar. En småfolkets tidning är Västerbottens-Kuriren, ty den äges uteslutande af småfolk och för småfolkets talan. Denna tidning bör då också understödjas af de små i samhället."³⁰

Per Frånberg betraktar norrlandsfrisinnnet som en folklig protest mot förhållanden i sin omgivning, men det var också ett uttryck för reformkrav i samband med de samhällsförändringar som laissez-faire-kapitalism och industrialisering medförde, hävdar han. "Dessa förändringar avspeglade sig inte bara i förändrade ekonomiska villkor utan manifesterades också i lagar och regler, som var oacceptabla för såväl småborgerskapet (hantverkare och köpmän) som bönder och arbetare. Det är därför inte ägnat att förvåna att dessa grupper kom att utgöra kärnan inom den norrlandsfrisinnade fraktionen av den Frisinnade Landsföreningen och inte heller att denna fraktion kom att stå i motsatsställning till stads- och laissez-faire-liberaler."³¹ Västerbottens-Kuriren, buren av detta norrlandsfrisinne, var alltså den tidning Minervas anhängare framför allt kom att samlas kring. Norrlandsfrisinnnet vilade på en bas formerad av nykterhetsrörelse, väckelserörelse och arbetarrörelse, alla radikala strömningar i sitt samhälle. Om reformism hade varit en ledande tankestråd i den ena grupperingen i samhället, då finner vi här att en folklig radikalism fanns representerad i det motsatta läget.

Den yttre ramen

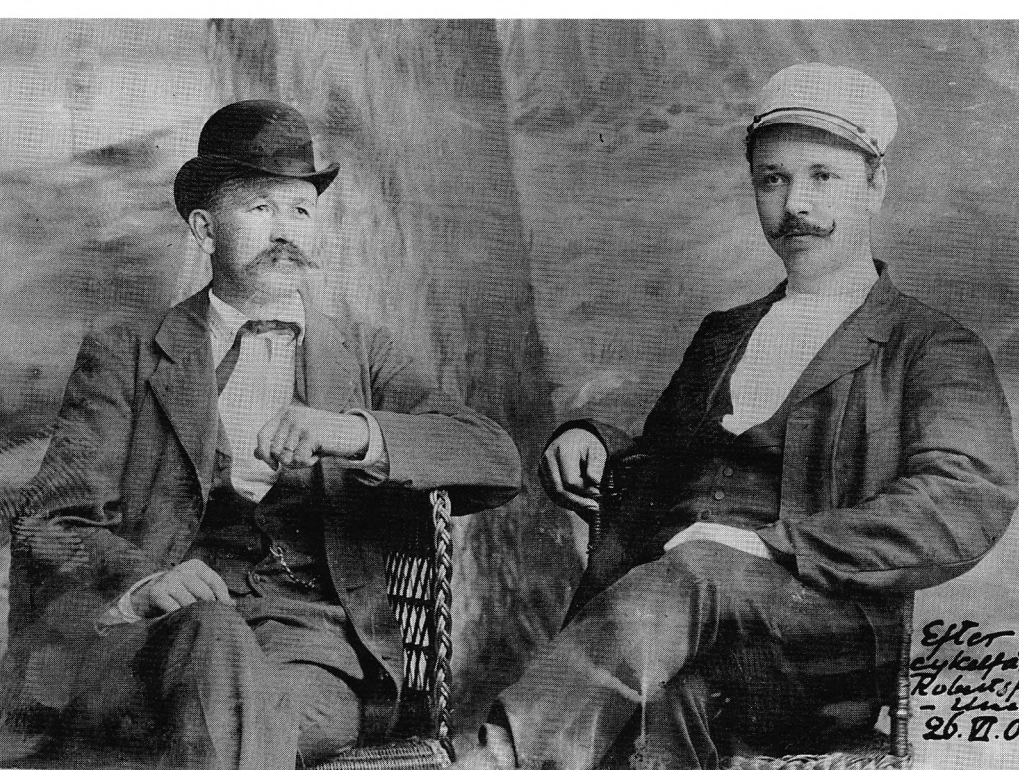
Efter denna utvikning om tidningarna som speglare av Minervas vänner och motståndare skall vi återvända till själva föreläsningsverksamheten. Till att börja med skall den yttre ramen och de yttre förutsättningarna tas upp för åren 1903–1912, därefter följer en granskning av själva föreläsningarna, hur de kan tolkas och passas in.

Lokalen

I december 1901 stod ordenshuset i Umeå färdigt, har vi nämnt. Byggnaden hade uppförts av byggfirman Jakobsson & Eriksson under ledning av nykterhetsvännen, minervamedlemmen och den allmänt i stadens angelägenheter inblandade byggmästaren Per Eriksson. Bygandet av ordenshuset innebar en dryg skuldsättning för byggnadsföreningen, en tung börda att släpa på under de följande decennierna.³²

Redan från början fick ordenshuset karaktär av ett motståndsnäste. Detta var i och för sig inte så underligt, varhelst ett ordenshus uppfördes blev det ofta samtidigt bygdens eller stadens första allmänna samlingslokal som kunde rymma en större publik.³³ Men det fanns också andra förklaringar. Till ordenshuset förlade självklart nykterhetsföreningarna sina möten, men också den spirande arbetarrörelsen, egnahemsrörelsen, föreningen för kvinnans politiska rösträtt samt de frisinna, och alla hängde rörelserna liksom ihop. Idéer och personer sammanföll. Också det kyrkliga fromhetslivet sökte sig dit, åtminstone de riktningar som ännu inte hade eget tempel. Ärligen brukade de förlägga en del större tillställningar till ordenshuset – julsoaréer, basarer eller tombolaarrangemang.

Umeå nykterhetsvänners byggnadsförening stod bakom uthyrningen av ordenshuset, det blev ett sätt att få inkomster till amorteringarna på huset. En känsla av värdegemenskap låg som sagt bakom att man upplät lokalerna åt vissa politiska och religiösa grupper, men det fanns ytterligare några orsaker som gjorde att just grupper i opposition samlades där. Det var nu så att de föreningar som ännu ej riktigt fått fotfäste fortfarande saknade egna samlingslokaler. I läroverkets aula släpptes de inte in, den var bara till för en välkammad borgerlig publik, och det enda övriga ställe i staden där lokal fanns att hyra var i ordenshuset. Att inte alltid ideal, utan ibland mer ekonomiska överväganden styrde byggnadsföreningens uthyrningspolitik, framgår av att ordenshuset också uppläts åt kringresande kuriosakabinett och andra former av marknads-

Till vänster Minervas förste ordförande, verkmästare Johan Olof Öhman, tillsammans med Västerbottens-Kurirens utgivare Gustav Rosén. Fotot taget efter en cykelfärd Robertsfors-Umeå 1905. Den måttfulle medelålders J.O. Öhman var på sitt sätt en kontrast till den temperamentsfulle unge Rosén, på bilden bara 28 år gammal. Det som förenade de båda var dock de folkrörelseideal de arbetade för, var och en på sitt sätt. Foto: VLM:s samlingar.

gyckel. I maj 1906 uppvisades i ordenshuset exempelvis ”de tre prinsessorna från Lilliput”, av illustrationen att döma rörde det sig om dvärgar, och flera kommersiella biografer hyrde också in sig där under åren.³⁴

Medlemmarna av Minerva betraktade föreningen som ett reforminstrument, en oppositionsrörelse mot missförhållanden i samhället. Helt naturligt bör det alltså ha uppfattats när nu Minerva förlade sina offentliga föreläsningar till ordenshuset.³⁵ Det fanns dock en komplikation i detta, eftersom folkbildningsverksamhetens andra gren, biblioteket och läsestugan, åren 1906–1909 låg i rådhuset. I den folkbildningssyn som Folkbildningsförbundet och andra centrala organ omfattade in på 1900-talet ansågs det viktigt att steget från föreläsningen till ett fördjupat studium i biblioteket inte fick vara långt, även i rent rumslig mening. Folkbiblioteket borde stå öppet omedelbart före och efter en föreläsning så att det intresse som föredraget väckt lätt skulle kunna stillas genom boklån.³⁶ Med bibliotek och föreläsningssal i skilda hus, låt vara bara några hundra meter från varandra, var detta samband svårt att upprätthålla. Försök gjordes någon gång att vid föreläsningarna tillhandahålla lämplig litteratur vid entrén till föreläsningssalen, men detta verkar ha upphört efter en kort tid.³⁷ Som ett uttryck för att det ändå fanns en ambition om ett samband mellan föredrag och litteratur, får man nog se den rad med bibliotekets öppettider som en längre tid avslutade annonserna för föreläsningar.³⁸ Sett i stort tycks dock inte ansträngningarna att knyta samman verksamhetsformerna ha varit överdrivet stora. Detta gällde även då detta senare ställde sig lättare genom att föreläsningar, läsestuga och bibliotek från 1909 var sammanförda i samma byggnad.

Dag och tid

Inom den urbana folkbildningsrörelsen fanns ett gammalt ideal ända från bildningscirklarnas och arbetarföreningarnas första dagar runt 1850 om att föreläsningar för arbetare och allmänhet borde förläggas till söndagseftermiddagar. Söndagarna var arbetarens lediga dag, och på eftermiddagarna var det ingen risk att arrangemangen skulle kollidera med högmässan. Några hänsynstaganden av den arten tycks dock inte ha dikterat Minervas program, föredragen under de första åren kunde förläggas till veckans alla dagar, även om det fanns en förkärlek för lördagar. Mer kontroversiell tycks i stället frågan om den passande tiden för evenemangen ha varit. Valet av lämplig tidpunkt ledde till flera insändare och redaktionskommentarer i Västerbottens-Kuriren i början av 1905 i samband med att föreningen upptog sin föreläsningsverksamhet efter

Ordenshuset i Umeå, uppfört 1901, samlade inom sina väggar en mängd grupper som ställde sig i opposition till det etablerade samhället. Minervas föreläsningar hölls under flera årtionden i den stora samlingssal som fanns i övervåningen. Nykterhetskaféet, vars skylt syns på gaveln, hade startats i syfte att dra ungdomar från de vanliga kaféerna och in i nykterhetsarbetet. Foto: VLM:s samlingar.

flera månaders inaktivitet. Inläggen är belysande för vilka samhällsgrupper man alltjämt ansåg vara huvudmålet för folkbildningsverksamheten. De skilda tidningsinlägg som följde ett par veckor i januari får sin bakgrund tecknad i den notis med rubriken "Arbetareföreläsningarna" som inlett skrivierna:

För att råda bot på den i fjol framställda anmärkningen mot tiden för föreläsningarna, skola föreläsningarna i år börja redan kl. half åtta. I många afseenden torde detta vara att föredraga, ehuru visserligen i synnerhet för arbetarna, som ju i allmänhet lördagsaftnarna sluta sitt arbete kl. 6 em., men en rätt talrik kontingent besökare nämligen butiksbiträden torde härigenom blifva uteslutna. Emellertid är det att hoppas, att den på annat ställe i dagens nummer under "ordet fritt" införda anhållan af rektor J.V. Lindgren att butikerna måtte föreläsningdagarna stängas kl. 7 em. bifalles af våra handlande.³⁹ Därigenom vunnas ju äfven en liten men välbehöflig minskning i butiksbiträdenas långa och tunga arbetsdag. Några afsevärda olägenheter torde ej håller häraf behöfva följa.⁴⁰

Inlägget följdes en vecka senare av en insändare av signaturen "Hantverkare", som påpekade att han vid senaste föreläsningen i ordenshuset inte sett några hantverkare, gesäller eller lärlingar närvara. Kunde det bero på de synnerligen sena arbetstider som rådde inom hantverkeriet? Detta var något som hantverksföreningen borde åtgärda, den borde sätta upp regler om att arbetet, åtminstone föreläsningsskvällarna, inte skulle försiggå efter sju på aftonen. Då fanns det möjlighet för fler arbetare att öfvervara arrangemangen, var insändarens förhoppning.⁴¹

Till något resultat tycks inte dessa och andra vädjanden om tidigare stängningstider ha lett. Frågans behandling vid ett möte med hantverksföreningen finns omnämnd, något beslut fattades inte i saken, "men ordf. uppmanade medlemmarna att så vitt möjligt ställa arbetstider så att föreläsningarna kunna bevistas. Äfvenså uppmanade ordf. medlemmarna att så mycket som möjligt låta sina lärlingar bevista Tekniska skolan".⁴² Kanske skall det tolkas som att dessa vädjanden om tidigare stängningstider var resultatlösa, då föreläsningarna framdeles åter senarelades till åtta, kvart över åtta eller rent av med början så sent som halv nio på kvällen.

En gång hade hantverksföreningen gått i bräsch för folkbildning i staden. Det var den som hade tagit initiativet till Umeå arbetareförening 1877, och ännu vid Minervas bildande tycks detta band mellan bildning och hantverksorganisation ha varit bestående.⁴³ Hantverksföreningens roll som pådrivande kraft i bildningsfrågor verkar emellertid successivt ha försvagats in på det nya seklet. Kanske berodde det på att det var en

annan form av bildning som med åren utvecklades i Minerva, än den som hantverksmästarna ursprungligen velat stödja? Tidigt hade hantverksföreningen velat se föreläsningar och böcker som nöjen att ställa mot kroglivet, då och då hade också en utbildningsaspekt skymtat fram. Folkbildningen kunde vara en sorts fortsättningsskola för dem som vid mycket unga år blivit lärlingar. Den nya folkbildningen sökte sig dock andra vägar, den ville fjärma sig från ytlighet och utbildning.

Men inte bara folkbildningen var stadd i förändring, det var också hantverksföreningen. In på 1900-talet förefaller den ha förlorat en del av intresset för de sociala frågorna. I stället hade dess drag av arbetsgivarförening blivit märkbart, något som kanske framgår av den styrelse man bestod sig med 1905, det år då ovanstående diskussion om arbetarnas och butiksbiträdenas arbetstider ägde rum.⁴⁴ Ordförande var då bokbindare Fr. Sporrang, vice ordförande bokbindare A. Forsberg, övriga ledamöter guldsmed K.E. Berg, urmakare M. Wiklund, byggmästare C.G.W. Andersson, guldsmed J. Hansson samt smeden och hovslagaren K.J. Hammarlund. Dessa tillhörde överklassen inom det socialt vida fält där titeln hantverkare återfanns – förutom att de alla hade mästerns grad så var de även mycket välbärgade, framgår det av den taxering för rösträtt som upprättades det året. Censusstrecket, den inkomst som gav männen rösträtt till stadsfullmäktige, var då 500 kr i årsinkomst, men hantverksföreningens styrelseledamöter taxerades alla för mellan 2 000 och 5 000 kr.⁴⁵

Den elektriska frågan

Medlemmarna i Minerva hade fritt tillträde till föreläsningarna mot uppvisande av terminskort. Kortet, som kostade en krona under mer än ett decennium, gav också förmåner för den som ville utnyttja bibliotek och läsestuga. Medlemsantalet var ganska konstant under det första årtiondet, det rörde sig om en siffra strax under 200 personer, och övrig publik, utomstående således, erlade entréavgift vid föreläsningarna. Tio öre var avgiften såvida inte föreläsaren kom resande söderifrån eller när skioptikonbilder visades, då entrén var satt till femton öre.⁴⁶

Skioptikonbilderna har sin egen historia. De transparenta svartvita ljusbilderna, framställda på fotografisk väg, hade vid denna tid blivit ett med föreläsningsrörelsen, de hade många gånger lyckats ge nytt liv åt professorers och vetenskapsmäns malande teoretiska anföranden. Skioptikonapparaten fordrade mörker för att kunna ge skärpa åt den bild som projicerades på en uppsatt skärm, men den fordrade också

elektricitet. Skioptikonets segertåg hängde därför nära samman med elektricitetens utbredning i landet. Visserligen hade det tidigare funnits apparater som drivits med acetylgas, fotogen eller dylikt, sådana hade de tidiga nykterhetsmissionärerna i Västerbotten burit på ryggen över fjäll och myr på väg till avsides liggande nykterhetsföreningar.⁴⁷ Emellertid var det först senare, med den elektriskt drivna ljusstarka ljusbågel-lampan, som skioptikonapparaten tillfredsställande kunde återge en skarp, starkt förstorad bild.

Skioptikonets utveckling inte bara ökade föreläsningarnas attraktionskraft, utan öppnade även vägen för en ny typ av föreläsningar. Från centralt håll, exempelvis från Folkbildningsförbundet, gick det nämligen att beställa färdiga föreläsningsserier. De bestod av föreläsningsskrifver av fackmän, ofta i ett naturvetenskapligt ämne, samt passande skioptikonbilder.⁴⁸ Denna möjlighet att rekvirera en färdig uppsättning tycks ha utnyttjats även av Minerva, eftersom rektor Lindgren enligt tidningsreferaten våren 1905 höll en uppskattad föreläsningsserie i astronomi baserad på "Tromholts ljusbilder".⁴⁹

Att köpa ett skioptikon var en dryg utgift för en enskild förening. De 350 kronor Minerva betalade för sin första apparat 1905 motsvarade mer än en hel årslön för den samma år anställda biblioteksföreståndarinnan. Något kunde dock kostnaden göras lättare genom att man i sin tur hyrde ut apparaten till andra föreningar.⁵⁰ Som nämnts hade Umeå 1899 fått en mer beständig elförsörjning genom vattenkraftverket i Klabböle, som ersatte det vedeldade elkraftverket i tornbyggnaden nere vid hamnen från 1892, men även om detta var en standardförbättring betraktades ändå elektriciteten flera år framåt som en opålitlig bundsförvant; kanske kunde elkraften användas till förnöjelse, men genom försörjningsproblemen vintertid gick den inte att sätta sin lit till. Stadsfullmäktigeprotokollen berättar om hur stadens fäder fick avbryta sitt möte mitt under pågående session då ljuset slocknade, Minervas föredragshållare kunde tvingas föreläsa i ljuset från stearinljus och industrierna stod ideligen stilla. Gator och hus vilade i mörker vid dessa incidenter, kunde tidningarna berätta.⁵¹

Elektriciteten blev i Sverige allmänt tillgänglig för allmänheten kring sekelskiftet, och att detta sammanföll i tid med folkbildningsrörelsens stora genombrott i landet är ett samband som sällan har beaktats. Det var i synnerhet det elektriska ljuset som gav folkbildningen nya möjligheter att expandera. Lars Furuland har behandlat det omedelbara samband som rådde mellan ljus och upplysning. Vi har nog i dag rätt svårt att leva oss in i vilka problem som en läsande och skrivande person för

Ljusbilder förevisade med hjälp av ett skioptikon hade gett föreläsare av alla slag nya möjligheter att locka publik. Till en början drevs apparaterna med fotogen, acetylgas eller liknande, först en tid senare med elektricitet. På bilden ses nykterhetstalaren Emil Öster, anställd av Västerbottens godtemplare, med sitt bärbara skioptikon. Mellan åren 1899 och 1909 vandrade han 3 620 mil, höll 2 445 nykterhetsföreläsningar som åhördes av 171 400 personer, enligt de noggranna anteckningar han förde. För Minerva betydde möjligheten att visa bilder samtidigt med föreläsningarna en betydligt ökad publiktillströmning. Reprokopia ur VK 14/9 1990.

100–150 år sedan ställdes inför, framhåller han i en uppsats betitlad ”Ljus över landet”.⁵² Belysningsfrågan krävde ständig omtanke och långtidsplanering. Särskilt memoarförfattande kvinnor ur borgerskapet ger beskrivningar av hur besvärlig belysningsfrågan var. Fotogenlampan brann i de rum där man uppehöll sig. Den övre våningen låg i mörker och man fick bära med sig små fotogenlampor, osande och eldfarliga, vid varje förflyttning från ett rum till ett annat. Det var otänkbart under de svåra materiella förhållandena som rådde – brist på tid för läsning, ont om lämplig litteratur, dålig belysning inte minst – att någon bred folklig läskultur skulle kunna utvecklas. Under den ljusa delen av söckendagarna arbetade folk, och på söndagarna förväntades det att man gick i kyrkan. De materiella förhållandenas förbättring var grundläggande för den nya folkbildningen och folkläsningsen. Inte minst tänkvärt är att först kring sekelskiftet blev de nya ljuskällorna verkligt effektiva och samtidigt så pass billiga, att de kunde bli var mans egendom.⁵³

Så utvecklar Lars Furuland detta uppenbara samband mellan ljus och upplysning, och skioptikonapparatens segertåg hänger på liknande sätt ihop med den elektriska kraftens utbyggnad. Norrland var rätt lyckligt lottat genom sina många vattenkraftverk, och många av de nordliga städerna blev förhållandevis tidigt elektrifierade, men för Umeås del dröjde det till tiden för Minervas bildande innan elektriciteten blev en välsignelse tillgänglig för de flesta stadsbor.⁵⁴ År 1903 nådde elnätet arbetarstadsdelen Haga, närmast en förort då men ändå nådigt elektrifierad av beslutsfattarna, eftersom det sågs lämpligt att ”sätta så många av stadens invånare som möjligt i tillfälle att kunna begagna sig av den förmånliga belysningen”, berättar stadsfullmäktiges protokoll.⁵⁵

Föreläsningsföreståndaren

I Minervas stadgar fanns angivet att en speciellt utsedd föreståndare skulle sköta föreläsningsverksamheten.⁵⁶ Denne föreståndare tycks ha givits rätt fria händer – han knöt kontakter med föreläsare, utformade föreläsningsprogrammen och skötte överhuvudtaget alla de praktiska detaljerna.⁵⁷ Uppfattningen att denna post framstod som föreningens centrum i kanske högre grad än till och med ordföranden styrks av att det ofta var föreståndaren som i lokaltidningarna gjorde uttalanden i föreningens namn. Minervas ordförande, under de första åren verkställare J.O. Öhman, spelade en mer tillbakadragen roll inför offentligheten. Föreståndaren tjänade som något av Minervas ansikte utåt och därför var det viktigt att hitta en representativ person för posten. Protokollen

bär också en del spår av den möda man lade ner på att knyta en stadsbo med gott renommé till sig, han skulle inte bara vara representativ utan också accepterad i alla läger.

De fria ramar inom vilka föreståndaren tilläts arbeta kan till en del förklara varför protokollen är så fattiga på detaljer om de offentliga föreläsningarnas bakgrund. Det mesta förarbetet, både den tidsödande handläggningen av detaljerna och de målrelaterade övervägandena, stod föreståndaren till stor del ensam för. I de termerna beskrev Anna Grönfeldt, Minervas föreståndare under lång tid, den roll hon haft: " [...] att vara föreläsningsföreståndare det är att stimulera, planera, organisera, lägga tillrätta, tänka åt andra och jämka ihop, och det är sådant som inte märks alls utåt, så länge allting går i lås".⁵⁸

När föreläsningsprogrammet i föreståndarens händer småningom började få fason presenterades det för styrelsen, som fick ge ett utlåtande. Planen mötte sällan några invändningar på detta sena stadium, och det säger sig självt att därigenom kunde föreståndarens egen folkbildningssyn få ett starkt genomslag i det färdiga utförandet. Av denna anledning kan det vara belysande att i en utvikning försöka placera in föreningens första föreståndare i ett sammanhang, socialt och idémässigt.

Mellan åren 1903 och 1912 innehades föreståndarskapet av tre personer. Först att inneha posten var regementsintendenten Max Schürer von Waldheim (1872–1948). Vi har redan berättat om hur han våren 1899 kommit söderifrån för en anställning vid Västerbottens regemente. Idémässigt verkar han inte så svår att positionsbestämma: kulturarv, fosterland, antiken, humanitet mot djur och besegrade var alla honnörsord för honom. En aristokratisk nyhumanistisk bildningssyn verkar avteckna sig med dess böjelse för ett patriarkaliskt, om än medkännande, förhållningssätt mot de sämre lottade. Ytterligare konturer får hans person om vi ser på de umeföreningar förutom Minerva han var medlem i under sina fem år i staden: hushållningssällskapet, Sällskapet för ungdomens idrott, Umeå ungdoms skytteförening, skidklubben Skade, Umeå läseförening och Västerbottens läns södra fornminnesförening.⁵⁹ Engagemanget i skytteföreningen och fornminnesföreningen kan förmodas ha varit extra starkt, eftersom han var ordförande i dessa under en tid. Hur Schürer von Waldheim direkt stigit in i Umeås kulturliv som en driftig primus motor är nämnt, men vilka vägar som ledde fram till föreståndarskapet i just Minerva kan vi bara ana oss till. Han passade nämligen inte riktigt in i den homogena grupp av hantverkare och infödda umebor som samlats för att diskutera föreningens bildande den 21 januari 1903, och

han hade uppenbarligen inte heller varit närvarande vid det första mötet.⁶⁰ Vid den följande sammankomsten en vecka senare deltog dock Schürer von Waldheim, kan vi se i protokollet, eftersom han då invaldes i styrelsen, en styrelse som hösten samma år utsåg honom till föreståndare.⁶¹

Regementsintendentens hemvist i ett annat samhällsskikt än merparten av föreningens medlemmar sågs nog knappast som en belastning. Det är troligt att utanförskapet snarast upplevdes som en fördel, och att det kanske var just därför som akademikern och adelsmannen Schürer von Waldheim fick förtroendet att inneha den nyckelpost föreståndarskapet innebar. Den nye föreståndaren var ansluten till nykterhetsrörelsen och hans solidaritet med Minervas idéer var därigenom säkrad. Nykterhetsrörelsen hade haft stora svårigheter att nå högborgerligheten i Umeå, något som det internt ofta klagades över, och kanske hoppades man att genom valet av Schürer von Waldheim vinna respektabilitet och kanske också en öppning mot en ny publik.

Att Minervas styrelse funderade i dessa banor beträffande sin förste föreståndare är mest spekulation, men då det gäller efterträdarna framstår föreningens vilja att få ett representativt namn på posten tydligare. Efter ett knappt år i ledningen flyttade Schürer von Waldheim i september 1904 till ett nytt intendentförordnande, och styrelsen fick således se sig om efter en ny kandidat till den vakanta posten. Läroverket med dess lärdom, anor och kulturella förankring kunde kanske sprida glans och auktoritet åt föreläsningarna, tycks en tanke ha varit, möjligen tänkte man sig också att den vägen kunna nå "de högre samhällsklasserna". Seminarieadjunkten Otto Sjöberg fick nämligen styrelsens uppdrag att förhandla med läroverkslektor Otto Rohnström om att träda in i den lediga rollen. Svaret blev nej. Nya sonderingar tycks ha inletts omedelbart, eftersom redan vid följande möte styrelsen kunde meddela att man med tacksamhet antagit läroverksrektor Lindgrens erbjudande att åta sig föreståndarbefattningen.⁶²

Rektor Jonas Valfrid Lindgren (1859–1931), eller J.V. Lindgren som han själv alltid tecknade sig, var just det ansedda namn Minerva tycks ha varit ute efter. Läroverkets roll som den fina kulturens högborg har redan berörts och dess representanter hade ända sedan skolans tillblivelse 1858 givits medinflytande i de allmänna värven. I stadsfullmäktige satt ständigt en rad av läroverkets lektorer och adjunkter. Speciellt läroverkets kollegium spelade under lång tid rollen som Umeås veritabla elitkorporation varifrån idéer och initiativ fördes ut i praktiskt handlande, inte bara på kulturens område utan också på snart sagt alla andra

stadens områden.⁶³ Och främst bland dessa, primus inter pares, var självklart läroverkets rektor J.V. Lindgren. Hans verksamhet inom Minerva skulle bli kort, ett drygt år, och även om S.I. Olofssons ord om honom i sin umehistorik, "den drivande kraften" i Minerva, är överord både på grund av det kortvariga gästspelet och det inte alltför övertygande engagemanget, så är J.V. Lindgren ändå ett centralt namn under Minervas första decennium.⁶⁴ Orsaken till detta är att rektorn under sin korta tid i ledningen verkar ha försvarat en annan folkbildningssyn än den som blev den dominerande i föreningen sedan han lämnat verksamheten, och också beroende på att Lindgren paradoxalt nog allt mer under åren kom att stå som representant för mycket av det som Minerva ville förändra.

J.V. Lindgren är en undflyende person, det finner den som försöker göra sig en bild av honom. De värden han tycks ha stått för verkar ha varit alla och inga: nykterhetsman men ändå inte absolutist, högerman men ändå organiserad frisinnad, samhällsengagerad men ändå ljum i lidelsen. Bakom den officiella bilden av rektorn som ett samlande namn för de flesta stadsbor, fanns det därtill flera drag som gjorde honom till en kontroversiell person för andra. Det hade egentligen börjat redan vid tillträddandet av rektorskapet 1901. I en miljö, där de lokala rötterna tillmättes stor betydelse, hade det skapat ont blod på flera håll då den närmast från en tjänst vid Gävle läroverk kommande Lindgren vid tjänstetillsättningen gick före läroverkets egen kandidat, lektorn i matematik och fysik Karl Rikard Collin, en trotjänare som gjort sig populär inte bara som lärare utan också som lokal idrottshjälte i yngre dar.⁶⁵ Då reducerade det föga Lindgrens framtoning som utbölning att han trots allt hade sina rötter i Västerbotten, uppvuxen i Burträsk som han var; detta gav honom bara ett ytterligare främlingskap att döma av den slutkläm Gustav Rosén avfärdade Lindgren med i en redaktionskommentar en gång: "Vänd åter till Gävle, herr rektor, eller Burträsk."⁶⁶

Något av ett löjets skimmer hade läroverksrektor Lindgren också för en tid dragit över sig då han i ett försök att föryngra lärarkåren velat avskeda den 71-årige biologiadjunkten och umeprofilen C.P. Læstadius när denne vägrade att självmant gå i pension. Västerbottens-Kuriren gjorde också sitt bästa för att ge extra skjuts åt en lokal opinionsstorm till Læstadius' förmån.⁶⁷

Många av utfallen mot Minervas nye föreståndare var skvaller och baktal, mycken kritik mot Lindgren tycks ha varit oförskyllad och ofta skapad i ett polemiskt sammanhang, men kanske kan detaljerna ändå ge en glimt av det blåsväder som tidvis omgav den nye föreståndare för-

eningen valt. Som bärare av det prestigetyngda rektorskapet för läroverket var hans maktposition trots allt solid i ett, som det sades, "opolitiskt Umeå", något som innebar en oreflekterad högerorienterad grundhållning hos de flesta inom samhällets ämbetsmanna- och tjänstemannaskikt. I alla sammanhang där de viktiga besluten fattades fanns J.V. Lindgren med i kraft av sitt rektorskap, men faktiskt också genom sin koncilianta framtoning, något som kan förvåna om man betänker alla de konflikter i vilka hans namn skymtade. I ämbetsutövningen som rektor på läroverket gav denna hans ofta medlande attityd disciplinproblem, men för en medlem av styrelser och beslutsfattande organ var detta karaktärsdrag nog snarast en tillgång.⁶⁸

Rektor Lindgren blev alltså Minervas andre föreståndare, och med hänsyn till detta är givetvis hans syn på bildning och samhällsfrågor av speciellt intresse. J.V. Lindgrens namn förekom redan i samband med Umeå läseförening, denna allt mer i skymundan verkande sammanslutning av umebor ur ett högreståndsskikt, som tycks ha burit på karaktärsdanande ideal med anknytning till en nyhumanistisk tradition. Att det fanns fler band som knöt Lindgren till en sådan bildningssyn kan vi finna uttryckt i det lokala anseende läroverksrektorn förvärvat som historie- och språkforskare. Detta renommé hade han grundlagt genom sin avhandling från 1890 om burträskmålet, vilken kan ses som ett utskott från en nyhumanistisk åder och det därmed förbundna intresset för ett språks rötter och förmodade band till en folkkaraktär.⁶⁹ Rektor Lindgren lämnade inte Umeå läseförening då han hösten 1904 tog steget in i Minerva utan kvarstod i läseföreningen så länge den går att följa.

Som vi har sett antyder protokollet att J.V. Lindgrens anslutning till Minerva troligen inte helt kom på eget initiativ, utan bakom låg förmodligen också en anmodan från styrelsen. Ändå bör vi inte förringa rektorns intresse för det idérum där Minerva verkade. Redan tidigare var J.V. Lindgren ansluten till nykterhetsrörelsen, dock utan att vara alltför synlig inom dess vardagsarbete, och som ytterligare bevis på ett intresse för modernare strömningar får vi nog också se hans inträde 1904 i det året tidigare i Umeå grundade lokalutskottet av Frisinnade landsföreningen.

Till umeavdelningen av Frisinnade landsföreningen anslöt sig många umebor med radikalliberala eller vagt socialistiska idéer, där återfanns under åren för övrigt de flesta av de bärande namnen inom Minerva, men som tecken på en radikal läggning är Lindgrens inträde i föreningen inte speciellt hållbart. Som det ofta var i ideellt verkande föreningar i Umeå under årtiondena kring sekelskiftet kunde de under de första etable-

ringsåren hysa medlemmar inom ett mycket brett spektrum, innan någon riktning erövrat en hegemoni och innan man riktigt samlats kring vad föreningen egentligen skulle utträta.⁷⁰ Mönstret upprepar sig även i de frisinnades umeavdelning. Där förekom som medlemmar de första åren inte bara stadens radikala flygel, utan också flera av dem som kallade sig moderat-liberaler och som gick över till högerpartiet då det 1909 bildade en lokalavdelning i Umeå.⁷¹

J. V. Lindgrens tid i Frisinnade landsföreningen blev kort. Sedan han på förvintern 1905 i en skrivelse till Minerva av sagt sig vidare föreståndarskap, utan att protokollet anför något skäl, lämnade läroverksrektorn också Frisinnade landsföreningen och framträdde senare som representant för högern då den organisationen skapades.⁷² Som högerman blev han också vald till stadsfullmäktiges ordförande.

Kanske var det den neutrala ämbetsmannarollen J. V. Lindgren iklädde sig som läroverksrektor och föreståndare för Minerva. I alla händelser intog han sällan en entydig position i någon fråga, vare sig den var politisk, religiös eller nykterhetsrelaterad. Någon gång hände det trots allt, tillfällen då vi får se skymten av rektorns föreställningsvärld. Ett sådant tillfälle kom hösten 1905 då J. V. Lindgren i ett tal vid Gustav II Adolf-firandet inför elever från läroverket, flickskolan, seminariet och regementets volontärskola tog ställning i den då inflammerade Norge-frågan. I det militanta talet krävde han krafttag mot vår förra unionsbroder. "På sansat och förnuftigt folk gjorde anförandet ett pinsamt intryck, men gymnasisternas applåder tycktes aldrig ta slut", skrev Gustav Rosén i Västerbottens-Kuriren.⁷³ Norge-frågan var vid denna tid en nationell vattendelare vad gällde politiska sympatier, där högern motsatte sig tudelning och i några fall även krävde ingripande med militära medel, medan de frisinnade och vänstern accepterade unionsupplösningen.

Lindgren och Rosén var från denna tid och decennier framåt svurna fiender, strax efteråt lämnade rektorn också umeavdelningen av Frisinnade landsföreningen. Utåt sett rådde dock fortfarande frid i Minerva, den tackannons Lindgren bestods med då han av sagt sig förnyat föreståndarskap kan tas till intäkt för det. Där talades om den "osparda möda" och det "enastående intresse" varmed Lindgren handhaft föreståndarskapet, för vilket styrelsen ville uttrycka sin värnadsfulla tacksamhet.⁷⁴

Det hastiga sätt på vilket läroverksrektor Lindgren lämnat Minerva kunde inge onda farhågor, föreståndarposten hade ju tidigare visat sig svår att besätta. Ändå kunde Västerbottens-Kuriren omedelbart efter Lindgrens utträde meddela i en notis att styrelsen lyckats värva en ny

föreståndare, "seminarieadjunkt dr F. Læstadius".⁷⁵ I och med att Ferdinand Læstadius (1864–1916) tog steget in i Minerva är det inte överdrivet att påstå att en ny epok inleddes för föreningen. Hans föreståndartid sträckte sig mellan 1905 och 1912, och det var inte bara för att folkbildningsarbetet därigenom fick en tidigare saknad kontinuitet som det innebar en vändpunkt. Ferdinand Læstadius visade sig också stå närmare en nationell folkbildningsrörelses synsätt, vilket under hans år i ledningen skapade en synbar profil åt föreläsnings- och biblioteksverksamheten. Detta underlättades av att först i honom förenades under lång tid föreståndarsysslan och den för bokurvalet till folkbiblioteket ansvarige i samma person, samtidigt sammanfördes också ordförandeposten med föreståndarskapet. Framförallt betydde dock Læstadius' inträde att först nu fick Minerva en person i ledningen med en uttalad lidelse för allt som rörde folkbildning och socialt arbetet.

Den nye föreståndaren hade tidigare varit rätt osynlig i Umeås kulturella liv, beroende på att han alternerat på olika lärartjänster i Stockholm, Skellefteå och Härnösand under några år. Höstterminen 1905 fick Ferdinand Læstadius emellertid ny förankring i sin forna hemstad genom att han knöts till folkskoleseminariet i Umeå som adjunkt i historia, pedagogik, modersmålet och geografi. När man betraktar porträttet av denne lätt trinde, undersåtsige adjunkt med kal hjässa och yvig mustasch är det svårt att föreställa sig att några andra passioner än de som tillhör middagsbordet och det bekväma livet skall ha rymts i denna person. De rätt fragmentariska uppgifter som går att sammanställa om hans liv och föreställningsvärld ger dock en annan bild.⁷⁶ I Ferdinand Læstadius tycks en idealist ha rymts som bar på stora drömmar inom flera områden. Han var dessutom i takt med tidens genombrytande strömningar, vilket sällan hade kunnat sägas om företrädarna på föreståndarposten. De hade snarare försvarat ideal och samhällsvisioner inom folkbildningsrörelsen, som, då de exponerades i Umeå i föreläsningar och andra manifestationer, i allmänhet hade passerat zenit i den nationella debatten.

Ett intresse för tidens brännande frågor hade Læstadius visat redan under gymnasietiden i Umeå. Han hade då startat en diskussionsklubb som behandlat politiska, sociala och filosofiska frågor, och Læstadius påstås ha varit kretsens ledande kraft. Under studenttiden i Uppsala, som ledde till en fil. kand. 1889 och fil. lic. 1895, hade han tillhört studentföreningen Verdandi. Rent partipolitiskt stod seminarieadjunkten för frisinnade ideal. Återbördad till Umeå 1905 representerade han en period de frisinnade i stadsfullmäktige, men hans tid där varade bara några år.

Liksom ytterligare en handfull personer med förankring i Umeås hantverkar- och tjänstemannaklass dyker Ferdinand Læstadius' namn upp i en mängd sammanhang med anknytning till kultur- och bildningsfrågor under det nya seklets första decennium. Detta hade varit ett typiskt drag redan under 1800-talet; antalet sammanslutningar kunde ha varit stort på dessa områden och därmed ge intryck av ett utbrett kulturellt intresse, men synade man kotterierna närmare bestod de ofta av samma personer. Ferdinand Læstadius ingick därvidlag närmast i ett socialt mönster, men det är framförallt i två föreningar som hans djupare engagemang gjorde sig synligt – i Minerva och i fornminnesföreningen. Inom båda föreningarna utförde han pionjärinsatser, och ambitionerna var ändå större men hann aldrig riktigt fullbordas, synes det, eftersom han mitt uppe i vardagsarbetet rycktes bort 1916. En färdigskriven gradualavhandling lär ha funnits, manus till ett par böcker väntade på sina förläggare och det största projektet, ett länsmuseum, det hann Læstadius bara inplantera som idé hos andra som fick fullborda det. Uppbyggnaden av Västerbottens läns museum blev möjlig mycket tack vare den grund i form av olika samlingar han lämnade efter sig.

Den som sammanfattar Ferdinand Læstadius' arbete som folkbildare finner att i honom förkroppsligades något av en svensk idealtyp: den i landsorten verksamme verdandisten.⁷⁷ För att underbygga ett sådant påstående skall vi peka på några typiska drag. Där framträder då kanske först hans engagemang för de sociala frågorna. Ett exempel är Tekniska skolan där han under flera år verkade som oavlönad skattmästare. Om Minerva var ett försök att ge meningsfull sysselsättning åt arbetarna på deras fritid, så kan Tekniska skolan beskrivas som en skapelse för att föra in mening och engagemang under arbetarnas arbetstid, framförallt hantverksarbetarnas. I undervisningen, som bedrevs på kvällstid, lärde sig lärlingar och unga arbetare mer specialiserad yrkeskunskap, kanske att läsa konstruktionsritningar eller de matematiska hållfasthetsberäkningar som en modern industriepok hade fört in i deras gamla yrkesroll. Tekniska skolan öppnade förstås också möjligheten att avancera, förutom att den gav en stimulerande utmaning i arbetsuppgifterna, och i detta ligger något typiskt för den filantropiska traditionen den utgick ifrån. Den tekniska skolan var en utveckling av de aftonskolor som biskop Carl Adolph Agardh på 1840-talet givit impuls till, deras ideella bas hade legat i skärningspunkten mellan utilism och kristen kärleksgärning.⁷⁸

Det är överord att ge Læstadius en bärande roll i Tekniska skolan. Den obetalda skattmästarpost han innehade får nog i denna karakteristik mest markera en solidaritet med samhällets bredare lager samt belägga

de kontakter som fanns mellan honom, arbetarklassen och hantverkarkåren. Betydligt bättre som uttryck för Ferdinand Læstadius sociala inriktning är istället hans avgörande betydelse för tillkomsten av den första arbetsförmedlingsanstalten i Västerbotten. Med förebilder hämtade från Helsingborg och Göteborg motionerade Læstadius 1911 i stadsfullmäktige om att ett arbetsförmedlingskontor borde upprättas i Umeå med filial i Skellefteå, och att detta skulle bekostas av respektive stad samt landsting och hushållningssällskap. Planerna hade Læstadius burit på en tid, arbetslösheten var i kraftigt stigande, och drätselkammaren hälsade initiativet med tillfredsställelse ”då anstalten kan komma att fylla ett socialt intresse och dess verksamhet kan blifva gagnelig för såväl arbetsgivare som arbetare inom staden”.⁷⁹

Den arbetsförmedling Ferdinand Læstadius tog initiativ till kan ses som en protestyttring. I tider av arbetslöshet hade nämligen Umeå stad urskillningslöst anställt arbetskraft, utan att ge förtur åt de i Umeå boende arbetslösa. Arbetarpetitioner hade inlämnats till stadsfullmäktige där denna brist på socialt ansvar bland stadens fäder påtalades. ”I dessa tider när den ene före och och den andre efter af stadens tjänstemän (hvilka även vi få kännas vid aflöna) inkomma till Herrar Stadsfullmäktige med begäran om lönetillägg och oss veterligt ingen ännu blifvit nekad utan fått sina önskemål beviljade, tycks det åtminstone från vår sida sedt vara en billig begäran, att arbete staden för tillfället har, först och främst finge utföras av oss som betalar skatt till staden, men så är för närvarande icke fallet! här ett par fall ur högen! t.e.x. stadens renhållning är bortarrenderad till förmögna bönder, Utdikningen från nya Kyrkogården ävenledes till bondsöner och utom staden boende, samma är förhållandet med vattenundersökningen från Piparbölesjön. Stadens Arbetare bli aldrig anmodad [...] men när skatten skall betalas då blir ingen pardon, och när den ena summan efter den andra beviljas för militära ändamål, hvem är det då som har nyttan därutaf, är det de som får bidraga att betala dessa tusentals Kronor, nej då!”.⁸⁰

Ovanligt respektlösa ord för att komma från de hovsamma umearbetarna, men så bottnade de också i social nöd. Denna materiella nöds följeslagare var tuberkulosen, som speciellt härjade kusttrakterna i länet. Lasaretsläkaren Helge Rödén hade särskilt tagit sig an de TBC-drabbades sak och det är symptomatiskt att även han hade haft ett förflutet inom studentföreningen Verdandi.⁸¹ Den på Ferdinand Læstadius' förslag småningom upprättade arbetsförmedlingen var en av få konstruktiva reaktioner som kunde märkas i stadsfullmäktige på arbetarvädjandena. Ferdinand Læstadius blev också arbetsförmedlingens förste ordförande.

Minervas tre första föreläsningsföreståndare: regementsintendent Max Schürer von Waldheim (1903–1904), läroverksrektor Jonas Valfrid Lindgren (1905) och seminariadjunkt Ferdinand Læstadius (1906–1912).

Arbetarna hade en talesman i Minervas nye föreståndare, ett engagemang som också utsträckte sig till deras barn. Bland de planer Læstadius lade fram fanns tanken att starta en barnkrubba och att inrätta en "Mjölkdroppe". Den sistnämnda sortens anstalt fanns redan realiserad i Stockholm och Göteborg och var avsedd att betjäna spädbarn under det första levnadsåret. Framförallt handlade det om att till sådana fattiga barn "gratis utdela det för dem lämpligaste artificiella näringsmedlet (i allmänhet komjolk eller blandningar af olika mjölkhalt)", som en upplysningsskrift formulerade det.⁸²

Barnkrubban och Mjölkdroppen tillhörde de projekt Læstadius aldrig hann förverkliga. Kvar som uttryck för hans omsorg om barnen står dock arbetet inom Barnens dag-organisationen. Denna ungdoms- och vuxenfest, som firades första gången 1905 i Umeå, hade Gustav Rosén som främste tillskyndare. Rosén knöt i detta arbete Læstadius till sig, liksom ytterligare några utvalda som visat socialt intresse. Ett syfte var att med intäkterna bekosta en barnkoloni på landet där stadsbarn från barnrika familjer kunde tillbringa några sommarveckor, äta upp sig, berikas med vitaminer och på alla sätt återfå livslusten. Under vintern bekostade Barnens dag-organisationen även frukostbespisning och ett folkkök för stadens fattiga. Steget mellan Minerva och Barnens dag tycks ha varit kort, det låg en uppenbar släktskap mellan verksamheterna. Det är slutsatsen vi kan dra av att inte bara Læstadius återfanns i Barnens dag-organisationen, utan där ingick även flera andra personer bekanta från Minerva, såsom ordföranden J.O. Öhman, sekreteraren Frans Kriström, föreståndarinnan för läsesetugan Villy Öhlén samt rektor J.V. Lindgren.⁸³

Fler exempel på socialt engagemang skulle kunna nämnas, men att just dessa dras fram beror på att de visar att Ferdinand Læstadius var aktuell i sin syn på folkbildning och samhällsfrågor. Sedan starten 1900 hade Social Tidskrift varit det forum där den aktuella debatten i sociala frågor och folkbildning samlades. Synar man det första årtiondets årgångar av tidskriften märker man att arbetsförmedlingar, barnkrubbor, Mjölkdroppar och sommarkolonier för barn var just några av de ämnen den nationella debatten de åren handlade om för att lindra arbetarfamiljernas misär.⁸⁴ Debattörerna hänvisade till arbetslöshetsstatistik, vitaminbehov, näringslära, barnmedicin och andra vetenskapliga parametrar, och det sociala arbetet fick därmed en grund i vetenskaplighet, objektiva observationer och rationellt tänkande. Det sociala arbetet sågs i dessa artiklar inte som vilande på enbart medkänsla med de sämst ställda, utan det var också ett led i stärkandet av nationen, ett samhällsbyggande.

Samtidighet är inte detsamma som kausalitet, det är sant, men att Ferdinand Læstadius tog intryck av det som stod att läsa i Social Tidskrift kan man nog utgå ifrån. Tidskriften fanns i Minervas läsestuga och den gick också att låna i dess bibliotek, han hade själv placerat den där som ansvarig för tidskriftsinköpen, och lånejournalen visar också att förningens föreståndare under en lång period legat på alla årgångar som hemlån.⁸⁵ Aktuella idéer inom folkbildning och socialt arbete uppsnappade Ferdinand Læstadius säkert också vid de nationella folkbildningsmöten han besökte och som framskymtar i protokollen i ett par bisatser.⁸⁶

Det som fick mesta tiden av samhällsengagemanget var ändå Minerva, hela föreningen var ju ett enda storslaget socialt projekt från början. Ferdinand Læstadius' betydelse där skall inte räknas upp, men hur han präglade styrelsemöten och verksamhet är ändå värt att poängtera. Intrycket blir att han förfogade över en bestämd vilja att förändra medan de övriga i styrelsen, med undantag av sekreteraren Frans Kriström, nöjde sig med att verka.

Det finns ett anslående exempel på hur handlingsförlamad styrelsen kunde känna sig då föreståndaren var frånvarande. Sommaren 1907 bevistade Læstadius ett folkbildningsmöte i Stockholm, samtidigt hade Minerva sin ordinarie månadssamling. I en betydelsefull fråga skulle man komma till ett avgörande, men det visade sig omöjligt att välja det ena eller det andra alternativet. Styrelsen ajournerade sig då, sekreteraren Frans Kriström fick i uppdrag att telefonera till Læstadius i Stockholm för att höra dennes åsikt, och först därefter kunde man ena sig om ett beslut.⁸⁷

Ferdinand Læstadius ägde tillgångar som var betydelsefulla för den som innehade föreståndarposten i föreläsningföreningen: han tycks inte ha varit kontroversiell i något läger och han hade kontakter i olika samhällsklasser. Folkbildningsarbetet hade ju som nämnts svårt att locka till sig högborgerligheten, men personligen hade Læstadius nära relationer inom detta skikt, "en sällskapslivets charmeur" beskrivs han som i den omgivningen. Familjerna Bäcklund, Hult, Schildt och Unander-Scharin, de verkliga högdjuren i småstaden, hörde till den närmaste umgängeskretsen, berättar Anna Grönfeldt, som under en tid var inboende hos familjen Læstadius.⁸⁸ Länken till dessa högre ståndsomgivningar var framförallt Umeå musiksällskap där Ferdinand Læstadius var ordförande en period. Umgänget med högborgerligheten gav visserligen inte någon direkt synlig ström därifrån till Minervas aktiviteter, då det gäller biblioteket återfinns som tidigare anmärkts inte en enda ur den

lokala aristokratin som boklånare, men som mecenater förekom de vid några tillfällen sedan seminarieadjunkten tagit över ledningen i föreningen.

Det finns en sjunkande social plattform hos Minervas tre första föreståndare. Adelsmannen Schürer von Waldheim kom till Minerva från universitetsvärldarna i Uppsala och Sorbonne, J.V. Lindgren hörde hemma på läroverket, medan den tredje föreståndaren hämtades från folkskoleseminariet. Det ligger förmodligen något tankvärt och kanske till och med betydelsefullt i detta. Det var först genom den mellanposition inom skolvärlden, som Læstadius' seminarieadjunktjänst innebar, som Minervas föreståndare fick en direkt kontaktyta mot de skikt föreningen sade sig vilja nå. Till folkskoleseminariet i Umeå sökte sig företrädesvis elever från samhällets mellersta och lägre skikt. En undersökning gjord för åren 1899–1908 visar att under den perioden kom majoriteten av seminarieeleverna från tjänstemannafamiljer på låg och mellan nivå, de därefter vanligaste rekryteringsmiljöerna var jordbrukarhem och hantverkarfamiljer.⁸⁹ Därigenom fanns en direkt inblick i samhällets ofullkomlighet och orättvisor hos seminarielärarna, de sociala frågorna fanns oartikulerade i vardagen.

Vad detta betydde som grogrund för Læstadius' arbete i Minerva och andra reformvänliga sammanhang är svårt att säga. Dock är det klart att för andra lärare och elever sammanföll seminarietiden påfallande ofta med ett engagemang i samhällsdebatten, och då på den radikala sidan. Det direkta sambandet mellan seminariets och Minervas tankevärldar går inte att belägga i detalj, men i folkskoleseminariet fanns strukturer nedlagda som gjorde det till en reformvänlig miljö i långt högre grad än exempelvis läroverket. Samtidigt med att Ferdinand Læstadius övertog ledningen av föreläsnings- och biblioteksforeningen ökade också tillströmningen av elever från folkskoleseminariet markant enligt bibliotekets lånejournaler.

Minervas tredje föreståndare framtonar som en framtidsorienterad arbetarvänlig idealist i kontrast mot sina föregångare, det går inte att förneka. Den framstegstanke som tycks ha haft en framskjuten plats i Ferdinand Læstadius' idévärld, länkas dock också till en guldåldersmyt genom det stora arbete han lade ner i fornminnesföreningen. Detta är bestickande: fornminnesföreningen och Minerva verkar ha hört ihop på något sätt. Max Schürer von Waldheim hade varit fornminnesföreningens ordförande, J.V. Lindgren hade engagerat sig i den och så även Læstadius. För de två förstnämnda verkar sambandet klart. Fornminnesföreningarnas idéförankring fanns i den föreställningsvärld dessa båda nyhu-

manister verkar ha hyllat – patriotism, guldåldersmyt och en göticismen närstående kultursyn. Men om vi vill se Ferdinand Læstadius som idealtypen för den på landsorten verksamme verdandisten måste ytterligare ett perspektiv läggas på dessa sammanslutningar för fornminnesvård. Det finns en utvecklingshistoria inom fornminnesrörelsen som kan bidra med detta andra synsätt.

På 1850- och 1860-talen hade det då utbredda götiska intresset bland svenska konstnärer fött tanken på att bilda ett sällskap som skulle leta upp och bevara svenska fornminnen. Tanken var att kunna skapa en ny nordisk stil med förankring i de gamla idealen. Med detta för ögonen hade Svenska fornminnesföreningen bildats 1870. Så småningom kom fler arbetsuppgifter att tillfogas och fler idéströmningar att ingå än den götiska, men sin förankring fick föreningen fortsättningsvis framförallt i patriotiska akademiska kretsar och inom högborgerligheten. Denna schematisering är förstås grov och saknar de nyanser som ändå fanns.⁹⁰ Det väsentliga i detta sammanhang är dock vad Svenska fornminnesföreningen tycktes vara för många: ett centrum för fosterländskheten, ett fäste för det storsvenska kulturarvet.

Riktigt så verkar det ändå inte ha varit med de länsvis anslutna lokalföreningarna. Att slå vakt om det svenska tycks på något vis ha blivit en för stor uppgift för dem, i stället tog de sig an att vårda de lokala fornminnena. Det svenska sköts i bakgrunden, den lokala eller länsvisa särprägel kom att understrykas i deras samlingar. En uppgift fornminnesföreningen i Umeå tog sig an var att stärka känslan för det västerbottniska och norrländska, att söka dra trådarna i den norrländska kulturen så långt tillbaka som möjligt och därigenom göra den likvärdig, men ej identisk, med den syd- och mellansvenska.⁹¹

Ferdinand Læstadius utgav 1913 en liten skrift, *Västerbottens läns äldsta bebyggande*, där detta perspektiv skiner igenom.⁹² Fantasifullt befolkade han den sydliga västerbottenskusten under bronsåldern med mäktiga köpmän och sjörövare som där uppförde mäktiga befästningsverk. Dramatiskt i överkant kanske, men med det ville han revidera en gammal vulgärbild av Norrlands forntid, vilken befolkade landsändan uteslutande med samer och finnar. Læstadius var en framgångsrik amatörarkeolog som reste länet runt och grävde ut forngravar för att hitta fynd som belägg för sin tes. I sitt insamlingsarbete fick han stor hjälp av folket på landsbygden, fornminnesföreningen i Umeå blev ett levande begrepp även bland bönder och enklare folk som lärde sig hitta vägen till samlingarna. Dessa flyttades under Læstadius' tid från den exklusiva platsen på läroverket till en magasinsbyggnad vid hamnen. På så sätt blev de arkeo-

logiska fynden och gamla bruksföremålen synliggjorda för allmänheten och kunde tjäna som en illustration till Minervas folkbildningsarbete. Mot det fosterländska ställde han således en västerbottnisk och norrländsk motbild, i så måtto var hans insats något av ett uppror, en gärning som väl kan förenas med en kulturradikal livshållning. Hembygdsrörelsen stod för det moderna, det fosterländska tillhörde det förgångna. Vi vet dock för litet om Læstadius' syn på fornminnesföreningens roll för att automatiskt kunna foga in den i detta reform- och oppositionsscenario.⁹³

Fornminnesföreningen i Umeå tycks i alla händelser inte ha setts som ett storsvenskt götiskt fäste av stadsborna. I stället verkar det ha varit en rätt så neutral samlingsplats, eftersom Umeås tidningar rapporterade om dess aktiviteter med samstämmig välvillighet. Visserligen var fosterländskhet något som alla politiska grupper talade gott om i seklets början, var så tvungna efter unionsstriden kan man säga, men hade fornminnesföreningen i Umeå varit symbol för patriotism och hjältedyrkan, då hade säkert Västerbottens-Kuriren opponerat sig på samma sätt som tidningen gjort vid rektor Lindgrens framträdande i den fosterländska saken. Fornminnesföreningen spelade förmodligen både nationellt och lokalt samma roll som ytterligare många associationer mot 1800-talets slut, exempelvis skarpskytterörelsen och arbetarföreningarna. Både höger- och vänstermotiv kunde ses som skäl till att dessa bildades och de drog också till sig medlemmar från båda lägren.

Föreläsarna

I flera avseenden ägde Umeå vid sekelskiftet 1900 de för småstaden så typiska dragen. Ett av dem var att endast en mycket liten grupp stadsbor kunde komma ifråga som föreläsare i en förening av Minervas karaktär. De som kunde tänkas bli vidtalade, med den tidens krav på en offentlig föreläsare, var framförallt de som hade en akademisk eller annan högre utbildning. Några år in på det nya seklet omfattade det vi kan kalla stadens intellektuella kapital ett drygt femtiotal personer, de hade i övervägande grad sin anställning vid läroverket och seminariet eller inom magistraten. Ytterligare några som kunde räknas dit var Umeås präster.⁹⁴

Inom denna lilla grupp, ordet elit ligger nära till hands, ställde sig helt naturligt vissa personer mer välvilliga till att framträda i Minerva än andra. Några namn återkom därför troget i föreläsningsplanen, och det är förståeligt om dessa föreläsare förlorade en del av sin dragningskraft på publiken med tiden. Stamföreläsarna var alla män, detta var signifika-

tivt för de första åren – föreläsningsverksamheten var då nästan uteslutande en manlig angelägenhet.

Det finns inget som tyder på att de ansvariga för föreläsningsarrangemangen inledningsvis försökte utnyttja de möjligheter att engagera föreläsare utifrån som den svenska folkbildningsrörelsen vid den tiden ställt till förfogande genom sina centralbyråer. Att föreståndaren skulle vara ovetande om byråernas existens verkar inte rimligt, Schürer von Waldheim var välorienterad om det nationella arbetet visar referaten av hans föredrag i folkbildningsfrågor, och lokaltidningarna, framförallt Västerbottens-Kuriren, hade små notiser om det nationella folkbildningsarbetet allt som oftast. Kanske var det horisonten som till en början inte var vidare än den staden erbjöd. Eller kanske var det så enkelt, eftersom bokningar av föreläsare hos byråerna skulle göras med god framförhållning, att tiden hade varit för knapp för att hinna in med beställning inför föreläsningsåren 1903 och 1904. I alla händelser stod föreståndaren själv, Max Schürer von Waldheim, biträdd av läroverksrektor J. V. Lindgren och några av läroverkets lärare nästan ensamma för de tjugofem föreläsningar som programmet erbjöd de tre första terminerna.⁹⁵

Två av de tjugofem föreläsarna dessa tre första terminer var inte umebor utan var knutna till Vännäs' föreläsningsförening. Att Vännäs så här dags, 1904, blivit Umeås första efterföljare i Västerbotten med en föreläsningsförening var kanske inte så underligt som ortens relativa obetydlighet kan ge anledning att förmoda.⁹⁶ Vännäs var ett järnvägssamhälle 30 kilometer väster om Umeå som åren före sekelskiftet fötts kring den nydragna stambanan. Orten hade ett nybyggarsamhälles oordnade karaktär, men där fanns också en gammal kärna, jordbrukarbyn Nyby, som snart omslutits av det växande Vännäs. Hit till järnvägens olika arbetsuppgifter sökte sig tjänstemän och banarbetare från landets olika delar. I ljuset av detta möte mellan gammalt och nytt, mellan lokalt och nationellt, framstår det inte så oväntat att en förening med reformerande och sociala ambitioner kunde finna jordmån att slå rot i. När nu Minerva i brist på föreläsare vände sig till grannorten pekar detta fram mot en händelse senare i tiden. Utbytet av tjänster mellan föreningarna kan sägas vara inledningen till ett större samarbete som 1908 ledde till bildandet av Västerbottens föreläsningsförbund. Initiativet togs då av Minerva och kraften bakom bildandet stod Ferdinand Læstadius för.

Utan tvivel var bristen på nya goda föreläsare det största bekymret för Minerva de första åren. Föreläsningsprogrammet gick trögt att genomföra, och periodvis låg verksamheten helt nere. Läget var akut, det berördes inte bara i föreningsprotokollen utan togs också upp i lokaltid-

ningarna. I ett öppet brev till stadsfullmäktige vädjade ordföranden J. O. Öhman och sekreteraren Frans Kriström hösten 1904 om samhällets ekonomiska stöd. Ett anslag på 500 kr skulle ge föreningen möjlighet att knyta nya föreläsare till verksamheten.⁹⁷ I några av notiserna kan man dock utläsa att det troligen fanns ytterligare orsaker varför rekryteringen av nya föreläsare misslyckats. En ovilja att framträda i föreningen tycks ha funnits hos vissa kompetenta krafter, låter en insändare oss veta, liksom nämns att Minerva i sin tur inte vänt sig med en förfrågan till alla dem som kunde komma i fråga för en föreläsning.⁹⁸

Bakgrunden är oklar, men tidigare nämnd är den utbredda misstro mot nykterhetsfolkets aktiviteter som fanns inom ämbetsmannakretsar och högborgerlighet. I samma mån tycks också Minervas relationer till dessa grupper ofta ha varit rätt ansträngda. De osynliga barriärer som existerade mellan de olika sociala skikten utvecklades sällan direkt i stadstidningarna. Förmodligen var de så uppenbara för alla att det inte behövdes. I stället urskiljs detta klassamhälle i de små förstulna kommentarer och nålstick mot "den andra sidan" som gång efter annan fogades in i notiser och redaktionskommentarer. Ett typiskt exempel är Gustav Roséns rader om en julbasar i ordenshuset:

Nykterhetsfolkets julbasar som pågått i dagarna sex avslutades nyårsnatten kl. 12 med en tablå. Basaren har hvarje kväll varit talrikt besökt af folk och noblessen har hedrat densamma med sin frånvaro. Fint folk och basarer till nykterhetsvärksamhetens fromma passar inte ihop. Men det fanns ingen som klagade öfver den totala afsaknaden af samhällsgräddan. Kaffet var gott ändå, stämningen den allra bästa och med sänjan har det varit väl beställt.⁹⁹

Notisen ger i sin enkelhet uttryck för den stämning som rådde i det ena lägret. Att känslorna inte precis var mildare i det andra kan vi läsa i framförallt Westerbotten, språkrör för den motsatta sidan. Det var troligen denna antagonism mellan samhällsklasser och människor i skilda verkligheter som insändaren åsyftade.

Höstterminen 1904 låg föreläsningsverksamheten nere, föreståndaren Schürer von Waldheim hade lämnat staden i september och Minerva genomgick därför under hösten en omorganisering.¹⁰⁰ Det betydde bland annat att man antog nya stadgar och också att en ny föreståndare tillträdde, rektor J. V. Lindgren. Det är nu vi ser de första tecknen på att föreningen har etablerat någon som helst kontakt med den övriga svenska folkbildningsrörelsen. Under hösten hade sekreterare Frans Kriström inför stadgerevisionen fått i uppgift att infordra stadgar från andra föreningar med liknande verksamhet,¹⁰¹ planer på att anlita Folk-

bildningsförbundet nämns,¹⁰² och en protokollsanteckning berättar att styrelsen beslutat prenumerera på Social Tidskrift.¹⁰³ Att kontakterna med den svenska folkbildningsrörelsen nu knutits ger den föreläsningssplan som i oktober antogs för vårterminen 1905 definitivt besked om. Där återfinns vi nämligen som föreläsare bokförläggare K.J. Bohlin och lektor C.G. Starbäck, båda föredragshållare som förmedlades genom centralbyrån i Stockholm. Centralbyrån stod våren 1905 bakom längre föreläsningsturnéer genom Sverige av Bohlin och Starbäck, och i dessa turnéer ingick besöken i Umeå.¹⁰⁴ Inför Bohlins föreläsning fanns en liten talande notis införd i Västerbottens-Kuriren: "Vi erinrar om hr Bohlins föreläsning i afton om 'Jerusalem i forntid och nutid.' Särskilt gäller denna erinran arbetsklassen, som bör flitigare besöka föreläsningarna, då ju dessa hållas särskilt för arbetarnes skull."¹⁰⁵

Från hösten 1904 kan föreningens föreläsningsverksamhet alltså sägas ha inlemmats i en nationell verklighet, tiden då föreläsningarna främst var ett uttryck för lokal kompetens och provinsiella intresseområden var förbi. Nu var det möjligt för föreningen att mer obehindrat följa en idélinje i valet av ämnen, utan att behöva snekla på vilka möjliga föreläsare som fanns i umettrakten. Genom det stora utbud av ämnen och föreläsare, som centralbyråernas föreläsningskataloger ställde till förfogande, var möjligheterna att tillgodose olika smaker i det närmaste outtömliga. Föreläsningsprogrammen blev från 1905 fortsättningsvis komponerade av en blandning av lokala/regionala krafter och utifrån kommande föredragshållare.

Innehåll

I det föregående avsnittet har uteslutande yttre ramar och förutsättningar behandlats. Detaljerna har givits stort utrymme, eftersom faktorer av det slaget inverkade på den effekt och inriktning som Minervas föreläsningsverksamhet fick. Ändå är förstås själva föreläsningarna det mest intressanta i det här sammanhanget. Med samma metod som vi använt beträffande böckerna i biblioteket skall vi nu granska föreläsningssämnen och föreläsare. De bör ha en hel del att säga om de visioner som fanns inom styrelsen, om de värden människorna bakom Minerva ville förmedla i sitt samhället. Framförallt kommer ett verksamhetsår, 1906, att skärskådas och även publiken skall vi försöka göra oss en bild av i kapitlet.

De föreläsningsplaner som erbjöds umepubliken vår- och höstterminerna 1903 samt vårterminen 1904 hade som nämnt fått sin prägel av vilka lokala föreläsarkrafter som fanns att anlita. Föreståndaren själv, Max Schürer von Waldheim, svarade för en fjärdedel av föreläsningarna under de tre terminerna, andra flera gånger förekommande namn var kyrkoherde Svartengren, rektor Lindgren och läroverkslektor Otto Rohnström. Knappheten på föreläsare bör alltså hållas i åtanke då vi försöker läsa in tendenser och urskilja strategier i programmen. Detta beaktande är viktigt, men överskuggar ändå inte att det i föreläsningsplanerna verkar ha funnits några medvetet drivna linjer nedlagda, en konsistent hållning i vissa frågor, som går att följa också under de två första åren.

En sådan bakomliggande ambition gör sig märkbar i den serie om sex föreläsningar som hölls senhösten 1903 och som i annonserna fick en speciell huvudrubrik, "Arbetsföreläsningar".¹⁰⁶ Kyrkoherde Svartengren svarade för fyra av föredragen som alla bar titeln "Växtens lif". Denna föreläsningsserie var uppenbarligen ett försök att realisera en av de tankar som framförts av några av Minervas talesmän, nämligen att till föreläsningsföreningens uppgifter hörde att ge arbetare och hantverkare en kompletterande skolunderbyggnad. Folkskolan hade bara kunnat ge dem en ytlig kunskap i många ämnen, eftersom de tvingats ut i arbetslivet redan i unga år för att försörja sig. Kvällsföreläsningarna i Minerva ville komplettera denna kunskap, och också ge arbetare och hantverkare en möjlighet att fortbilda sig på äldre dar.¹⁰⁷ Föreläsaren, kyrkoherde Svartengren, var också skolrådets ordförande och hade i flera sammanhang försökt reformera Umeås skolväsen. Att det var han som svarade för större delen av arbetsföreläsningarna kan alltså synas följdriktigt. Bakom den något mystifierande titeln "Växtens lif" dolde sig i själva verket en grundkurs i botanik, framgår det av ett tidningsreferat. "Föreläsaren redogjorde på ett särdeles lättfattligt och tydligt sätt huru de s.k. högre växterna indelas, utvecklas och fortplantas, därvid tagande talrika exempel ur vår svenska flora. Äfven d.s.k. lägre växterna omnämndes, men som deras antal voro otaliga ja, t.o.m. en stor del af dem så små, att de starkaste förstoringsglas erfordrades för deras iakttagande, förbigingos dessa." Referatet låter oss vidare veta att trots att en manskvartett underhöll publiken med "flera härliga sånger" var publiken fåtalig.¹⁰⁸

Föreläsningsföreningen som en aftonskola hade inte varit något framträdande motiv vid bildandet, men det hade funnits där och framförts av hantverkare. En sådan närmast utilistisk syn på Minervas folkbildningsuppgift lämnade spår i föreläsningsplanerna även framdeles.

Ett annat drag vid sidan av detta som gjorde sig gällande i de första

Sedan Minerva 1905 börjat utnyttja centrala förmedlingsbyråer anlätades ungefär hälften av föreläsarna den vägen, resten hämtade man inom länet. En representant för de lokala föreläsarna var Alfred Hjelmérus, lektor vid Umeå läroverk. Här är han fotograferad i hemmiljö tillsammans med sin fru. Hjelmérus specialområde var Västerbottens historia. Till synes outtröttligt samlade han från mängder av tidningar urklipp, som beskrev händelser i länet eller regionen, och sorterade sedan in dem under olika ämnesrubriker. Hans samling har donerats till Folkrörelsearkivet i Umeå där den är en av de mest omfattande. Foto: VLM:s samlingar.

årens program ligger på en betydligt subtilare nivå, det rör inställningen till kulturarvet. Synen på kulturarvet är en viktig fixeringspunkt vid all folkbildningsforskning, eftersom den kan ge vägledning beträffande vilken speciell bildningssyn som behärskar en person eller en grupp. Grovt skisserat fanns i samtiden tre dominerande förhållningssätt till kulturarvet:

Det beundrande övertagandet var det äldsta. Det innebar att man tillägnade sig kulturarvet, vilket idealiserades och antog överhistoriska dimensioner. En tillbakablickande hållning blev effekten av detta. Genom att göra arbetarna medvetna om en nations gemensamma kulturskatt kunde man bibringa dem känslan att det fanns något värdefullt gemensamt att vårda och bevara. Bildningens roll sågs som karaktärsdanande, personlighetsbildande, samtidigt fick bildningsarbetet inte sällan en pacificerande uppgift. Det var inom den tidigare behandlade nyhumanistiska traditionen som detta synsätt omhulldades.

Ett annat möjligt förhållningssätt var det kulturseparatistiska. Det hade sitt ursprung i Upplysningens medborgarbildning och inrymde ett mer eller mindre avfärdande av den klassiska kulturen och kulturarvet. Redan i det sena 1600-talets Frankrike kom detta till uttryck i motsättningen mellan "det antika" och "det moderna". Inom delar av den svenska arbetarrörelsen, och tydligast hos socialistagitatorn August Palm, fanns ett liknande avfärdande förhållningssätt till kulturarvet. Man ville avskilja arbetarklassens kultur från det borgerliga samhället, och en tydlig strävan var att bygga upp en arbetarklassens eller folkets kultur.

Det tredje förhållningssättet var det kritiska övertagandet. Det innebar att man tillägnade sig det borgerliga samhällets bildningsgoods och institutioner, men det skulle ske utifrån den egna klassens eller den enskilda personens livsvillkor och erfarenheter. Kulturarvet skulle kritiskt granskas och bara det som hade relevans för ens eget liv och verklighet hade ett bevarandevärde. I en självbildningsprocess skulle det värdefulla sällas ut och bevaras. Formulandet av detta förhållningssätt stod framför allt Oscar Olsson för, och det var ur en sådan bildningssyn som studiecirkeln växte fram.¹⁰⁹

Även om indelningen ger en generaliserad bild av något som ofta var en syntes av de tre förhållningssätten, är en sådan kategorisering ett användbart instrument för att särskilja olika typer av bildningsarbete. Kulturarvet intog en framskjuten plats hos dem som utarbetade Minervas föreläsningsprogram, det är intrycket av de tre första terminerna. Föreläsningar om skalden Carl Snoilsky eller frihetshjältarna Engelbrekt

Engelbrektsson och Andreas Hofer varvades med föredrag om Johan Ludvig Runeberg, Zacharias Topelius, den heliga Birgitta och Den poetiska Eddan. Det är inte bara valet av föreläsningssämnen som andas en vördnad och respekt för kulturarvet, utan det gällde – så långt det går att utröna – även framställningssättet. Detta kan närmast beskrivas som hagiografiskt, helgonberättande, att döma av tidningsreferaten, och en kritisk hållning förefaller ha varit sällsynt.¹¹⁰ Två föredrag av J.V. Lindgren betitlade "Om språket, dess natur och arter" samt "Etymologi, de äldre språkens ursprung och härledning" kompletterar intrycket av att den betydelse personerna i Minervas ledning lade i bildning innehöll starka inslag av nyhumanism med en tillbakablickande hållning.

I övrigt är det vanskligt att ge sig in i ytterligare tolkningar. En föreläsningsserie om fyra föredrag med titeln "Mellanfolkliga rättsbegrepp under krig" och en om "Humanitet och kristendom" pekar mot filantropi och en kristet färgad humanism, men eftersom föreståndaren stod för föreläsningsserien ensam och ämnet var hans specialitet, behöver det inte betyda att det markerade en linje i föreningens verksamhet.¹¹¹

Några av de övriga föreläsningarna kunde närmast betecknas som underhållning för att få stor publik och därigenom intäkter. "Japan och japaneserna" var nog en sådan attraktion, och kanske bör regementspastor Melanders föredrag "Visby älsta historia och minnesmärken" också räknas dit. Föreläsningen ackompanjerades nämligen av skioptikonbilder, en nyhet den gången för Minervas publik.

Den modererade radikalism som uttryckts vid Minervas grundande letar man förgäves efter i föreläsningsplanerna dessa inledningsår. Med en viss läsart skulle man kanske kunna inläsa detta i de två föreläsningar om Viktor Rydberg och hans diktning som fru Vleugel höll, men med tanke på i vilket sällskap av andra författare Rydberg uppträdde i programmet, är det troligt att föredragen ingick i ett sammanhang som ville spegla kulturarvet.¹¹²

Intrycket av de första årens föreläsningsarbete är att verksamheten just precis hölls vid liv, mer beroende på envishet hos styrelsemedlemmarna än på arbetares och hantverkares entusiasm inför det erbjudna folkbildningsprogrammet. Om det mindre framgångsrika folkbildningsarbetet vittnar också den debatt i stadsfullmäktige som följde på Minervas ansökan om ekonomiskt stöd inför verksamhetsåret 1905. Byggmästaren Per Eriksson yttrade då att han, trots risken att ej bli ansedd som frisinnad och arbetarvänlig, ville avslå ansökan, och han fortsatte: "Dessa föreläsningar, som skola anordnas, äro ej lämpliga för arbetare. Och det är ju på tok att betala en föreläsare 40 kr. för en föreläs-

ning, som arbetarne själfva ej ville betala en krona för.” De som likt Eriksson opponerade sig i stadsfullmäktige önskade inte ifrågasätta den sak föreningen sade sig verka för, arbetarfrågans lösande, men till själva verksamheten som den dittills utvecklat sig var man kritisk. Att en stor grupp inom stadsfullmäktige höll sig avvaktande behöver dock inte vara uttryck för en absolut sanning. Genom det korporativa system som låg till grund för tillsättandet av ledamöter fanns i stadsfullmäktige en överrepresentation av ämbetsmän och andra grupper där man återfann nykterhetsarbetets motståndare. Det var också sen tidigare kända bromsklossar för nykterhetsarbetet som ställde sig mest avvisande i debatten. Främst av dessa var stadsfullmäktiges ordförande, fängelsedirektör Bo Oxehufwud. S.I. Olofsson karakteriserar honom i sin historik som en urtyp för den kommunala pampen under Umeås ”opolitiska” period, en ”kommunal allätare utan folklig förankring”.¹¹³

Där märktes också i kritikerkerören Johan Nyqvist, smeden och baptisten som paradoxalt nog varit den som en gång, 1877, introducerat helnykterhetsrörelsen i Umeå. Numera var han en knarrig kverulant i stadsfullmäktige, där han motsatte sig allt som andades modernisering och utgifter för staden.¹¹⁴ Det fanns således många i stadsfullmäktige som närmast programmatiskt var kritiska till all Minervas verksamhet, samtidigt som också en och annan lika programmatiskt stödde föreningens verksamhet. En sådan var lasarettsläkaren och verdandisten Helge Rödén, och han uttalade i debatten sitt förbehållslösa stöd för det äskade stadsfullmäktigebidraget, vilket till slut också beviljades.¹¹⁵

När Max Schürer von Waldheim hösten 1904 lämnade Umeå genomgick Minerva en organisatorisk kris, inga regelrätta föreläsningar hölls den höstterminen utan enda arrangemanget var en Bellman-afton i oktober för att avhjälpa de ekonomiska svårigheter man samtidigt befann sig i.¹¹⁶ Det som sedan följde innebar på flera sätt att föreningen bytte skepnad. Ett av dessa steg in i en ny dräkt var att stadgarna från 1903 reviderades på initiativ av Gustav Rosén.¹¹⁷ I de nya stadgarna ströks bland annat den punkt som sa att medlem kunde bara den bli som tillhörde en av stadens eller traktens nykterhetsföreningar. Förändringen markerade en lösare förbindelse med nykterhetsrörelsen, vem som helst kunde nu bli medlem mot erläggande av en krona i årsavgift. Ytterligare en förändring var att icke-medlem slapp ställa borgen för lånad bok i biblioteket.¹¹⁸ Förändringarna sammantagna innebar att Minerva nu gjort det lättare för sig att nå en annan publik, de som stod utanför nykterhetsrörelsen. Det som kanske tydligast markerade övergången till en ny fas i Minervas tillvaro var den kontakt man vid denna tid knöt med övrig svensk folk-

bildningsrörelse, framförallt då Folkbildningsförbundet och dess centralbyrå för populärvetenskapliga föreläsningar. Genom de nya dörrar som därmed slogs upp var "föreläsareländet", som en umetidning en gång uttryckt det, förbi. Från och med nu kom föreläsningarna och Minervas uttalade mål i en närmare relation till varandra.

Redan i föreläsningsprogrammet för 1905 fick denna relation ett starkare genomslag. Rektor J. V. Lindgren hade då inträtt som föreståndare, och även om detta bara var ett mellanspel – han innehade posten mindre än ett år – medförde det en stabilisering av verksamheten. Då skedde också en ökad orientering mot de sociala frågorna. Under perioden hölls exempelvis föreläsningar i egnahemsfrågan, nykterhetsfrågan och om lungsoten och dess bekämpande.¹¹⁹ Men även under 1905 upplevde verksamheten en kris, under sex månader förekom inga föreläsningar alls, trolig orsak var brist på pengar.¹²⁰

När föreläsningsterminen våren 1905 avslutades fanns en sammanfattande artikel införd i Västerbottens-Kuriren. Trots sin längd återges den här in extenso, eftersom den ger den överblick som saknas i protokollen. Artikelns visar också att folkbildningsrörelsens bild av verksamheten kontrasterade starkt mot den motsatta sidans, så som den tecknades i den tidigare nämnda stadsfullmäktigedebatten. Västerbottens-Kurirens skildring känns något glättad, även om där också fanns kritik:

Föreläsningsverksamheten för denna säsong afslutades i lördags. Inträset för Minerva och dess värksamhet har hela tiden varit stort. Föreläsningarna ha varit besökta af en talrik och ständigt inträsserad publik. Om också ungefär halfva antalet besökande varit studerande ungdom torde med skäl intet kunna sägas häremot. Salen är så stor att den rymmer de kunskapstörstiga inom alla samhällsklasser.

I allmänhet har det klagats öfver att arbetareklassen föga varit representerad bland åhörarna, och på en del håll har fullkomligt oberättigat framkastats beskyllningen mot styrelsen att den genom olämpliga föreläsningar o.d. varit skuld härför. En tidning härstädes har i synnerhet gjort sig till målsman för denna jeremiad.

Vi hålla före att klagovisan, som i och för sig skadar föreläsningsverksamheten, saknar fakta för sig. Man bör sitta så till i salen, att man har tillfälle att se hvarje inträdande – det gör man ej på första bänk, med ryggen åt församlingen – för att kunna klassifisera publiken, och man får icke allt för mycket döma efter kläderna, ty vår tids hantvarkare och arbetare är oftast lika elegant klädd på huldagsaftonen, som trots någon medlem af annan samhällsklass.

Utan öfverdrift kan man uppskatta arbetarna och likställda till i medeltal 25 procent af publiken och det är vackert så. Ty man må komma ihåg, att vore det så väl att arbetarna mangrant infunne sig på föreläsningarna, ja då behöfdes knappast några dylika, ty då ägde arbetarklassen kunskapstörst och bildningssträfvande och det är bibliotekerna, som skall gifva tillfällena till släckandet af

törsten. Men det är icke så väl. Det är icke blott här i Umeå som det visat sig svårt att samla arbetarna talrikt till föreläsningarna. Vid Stockholms Arbetsreinstitut utgjorde – för att nämna ett exempel – kroppsarbetarna för ett par år sedan icke mer än 33 procent af publiken. Exemplet är belysande.

När Stockholms talrika och vakna arbetarebefolkning icke flitigare frekventerar sin speciella bildningsanstalt kan man icke begära att Minervas föreläsningar, som pågått endast i ett par år, skall kunna samla en större procent arbetare-åhörare bland vår stads relativt fåtaliga arbetareklass.

Med hvad här ofvan sagts vilja vi icke påstå, att det är bra som det är, vi ha blott velat framhålla att resultatet af föreläsningarna varit tämligen gott i all synnerhet om man betänker hur svårarbetat fältet är.

En anmärkning anse vi oss böra göra mot föreläsarna. För att någon större behållning skall kunna uppstå för åhörarna bör föreläsaren efter föreläsningen gifva anvisning på lättåtkomlig litteratur där intresserade kunna få tillfälle att vidare sätta sig in i det af föreläsaren behandlade ämnet. Hälst bör ju dylik litteratur vara tillgänglig i föreningsbiblioteket och bör alltså sträfvan gå ut på att anskaffa sådan.

Det vore också skäl att styrelsen något funderade på satsen att upplysningsverksamheten bör ske icke blott för arbetarna utan äfven genom dem. I det syftet bör mindre aftonunderhållningar anordnas där arbetare medvärka t.ex. genom deklamation o.d. På andra ställen där dylikt har praktiserats har resultatet blifvit gott.¹²¹

Artikeln var osignerad men förmodligen stod chefredaktören själv, Gustav Rosén, bakom den, det tyder angreppet på en presskollega på, liksom den framträdande placering artikeln fick i tidningen. Rosén hade halvåret tidigare invalts i Minerva och kan därför med viss rätt sägas vara något av en talesman för föreningen, även om han så tidigt tillhörde dess radikala falang.¹²² Med denna reservation inlagd, får vi ändå betrakta artikeln som det tydligaste uttrycket för hur åtminstone en riktning inom föreningen vid denna tid såg på verksamheten och dess metoder.

Föreläsningsåret 1906 hade J.V Lindgren efterträtt av Ferdinand Læstadius. Genom hans inträde och de sex år seminarieadjunkten fortsatte att inneha föreståndar- och ordförandeposterna fick föreningens verksamhet en tidigare saknad kontinuitet. Verksamheten år 1906 kan för första gången sägas ha varit representativ för Minervas arbete över en längre tid, och därför är föreläsningsprogrammet det året lämpligt att studera närmare.

Vårterminen

10.1	En kroppsarbeters erfarenhet i Förenta Staterna (lektor L. Bergström)	17:27
20.1	I kemins förgård (rektor A. Th. Wifell)	8:26
27.1	Om världsbyggnadens elementa (d:o)	7:—
3.2	Om den oorganiska kemien (d:o)	5:75
9.2	Om vulkaner (docent J. G. Andersson, skioptikon)	19:40
11.2	Bärgens och sjöarnas bildning (d:o, skioptikon)	33:53
17.2	Det norrländska landskapet och dess historia (sem.adj. F. Læstadius)	16:36
25.2	Den norrländska odlingens historia (d:o)	3:15
3.3	Norrlandsfrågornas historia (d:o, skioptikon)	6:11
9.3	Socialdemokratien i historisk belysning (kyrkoh. fil. dr J. Hammargren)	15:76
10.3	Esaias Tegnér (d:o)	16:80
14.3	Ett besök hos vilda indianer i Sydamerikas urskogar (dr Nils Holmgren, skioptikon)	65:28
27.3	Sociala missförhållanden – orsaker till dryckenskap (red. G.H. von Koch, skioptikon)	17:70
29.3	Emigrationen, dess orsaker och botemedel (d:o, skioptikon)	20:81
6.4	Olika naturfolks föreställningar om lifvet efter döden (lektor Herlenius)	23:67
15.4	Den musikaliska folksagan (tonsättare Gösta Geijer, skioptikon, musiknummer)	41:04

Höstterminen

8.9	Bilder från rysk-japanska kriget (kapten N.D. Edlund, skioptikon)	122:—
6.10	Martin Luther till 1521 (pastor A. Thorelli)	7:51
13.10	Olaus Petri (fru Ellen Vleugel)	6:31
20.10	Åtgärder mot försumlige familjeförsörjare (fattiggårdsföreståndare V. Norgren)	—
25.10	Allmogeliff under medeltiden (fil. kand. J. Boëthius)	9:86
31.10	Köttätande växter och svampodlande myror (dr Thorild Wulff, skioptikon)	15:—
5.11	Anstaltsvården i Sverige (fattiggårdsföreståndare V. Norgren)	—
10.11	Om tuberkulos (dr Rinnander)	—
21.11	De nya sällskapsformerna (redaktör M. Enderstedt)	21:11
2.12	Frödingafton	—
4.12	Bilder från London (dr Knut Barr, skioptikon)	24:50
10.12	En vandring genom Nationalmuseum (d:o)	34:36
12.12	Föreläsning redovisad i kassabok 35:—; ingen uppgift finns om titel eller föreläsare.	

Som framgått hade föreläsningsprogrammen tett sig ganska planlösa de första åren, en god ambition och hög målsättning lyste mer igenom än att där skulle ha funnits någon bestämd linje för folkbildningsarbetets utförande. En mer uttalad arbetsordning började dock anas 1905 genom de serier om fyra föreläsningar vardera som Max Schürer von Waldheim och J.V. Lindgren svarade för det året. I 1906 års plan återkom denna arbetsform fullt ut. Som vi kan se av programmet ovan dominerades föreläsningsplanen för vårterminen 1906 av fyra urskiljbara serier över ämnena oorganisk kemi (3 föredrag), geologi (2), Norrland (3) och sociala frågor (2). Även en serie om två religionshistoriska föredrag av lektor Herlenius var planerad, men av okänd anledning inställdes det ena.¹²⁴

Förkärleken för sådana serier inom ett ämnesområde kan ges flera förklaringar, den tidigare omtalade målsättningen att vara en sorts komplet-

terande aftonskola är då bara en, och kanske den minst viktiga. Betydelsefullare torde i stället den rekommendation vara som framförts av riksdagens statsutskott året tidigare i samband med att statsanslag till föreläsningsföreningar beviljades. Då sades om föreläsningarna att de "mera än på senare tid varit fallet [...] må anordnas såsom sammanhängande undervisningskurser".¹²⁵ Orden innebar något av ett förtäckt hot. Det statsanslag på 500 kr Minerva uppburit för "föreläsningar för arbetsklassen" kunde dras in, och föreläsningsplanens inriktning mot föreläsningsserier bör nog ses i skenet av detta.

Men serieföreläsningarna kan också ha varit utslag av något annat, nämligen den sviktande tilltron inom den nationella folkbildningsrörelsen till det enskilda föredragets förmåga att förmedla ett sammanhängande helt av kunskaper. En serie föreläsningar över ett ämne var i det avseendet betydligt effektivare – men sådana föreläsningar behövde ändå ett bibliotek för att nå sitt syfte.¹²⁶ Slutligen får vi inte heller glömma den praktiska och ekonomiska sidan av serieföreläsningar. Då en föreläsare från exempelvis Stockholm befann sig i Umeå var det givetvis fördelaktigt att utnyttja honom/henne för mer än ett föredrag.

I vårterminens program kan rubrikerna också avspegla ytterligare ett tema, socialism. Föreläsningarna var dock knappast uppviglande. Kyrkoherde Hammargrens föredrag om socialdemokratins historia var hålllet ur kyrkligt perspektiv, framgår det av Västerbottens-Kurirens referat, och den, enligt förhandsannonsen, "framstegsifrande författaren" Ludvig Bergströms föreläsning om en kroppsarbeters erfarenheter i Förenta staterna tog visserligen arbetarnas parti och berättade om deras umbäranden, men det går inte att utesluta att syftet med föredraget främst var att avskräcka åhörarna från att emigrera. Om kyrkoherde Hammargrens föreläsning hette det i referatet: "De som möjligen fruktat att Minerva med denna föreläsning velat drifva socialdemokratisk propaganda kunna känna sig lugna. Ehuru föredragshållaren synnerligen i början försökte vara opartisk var dock hans framställning helt naturligt präglad af en ensidig prästerlig syn på saken."¹²⁷

Föreläsningsserierna om oorganisk kemi och geologi hade säkert som ett av sina syften att ge en form av skolkunskap som gått arbetaren förbi i yngre år. Tidningsreferaten visar emellertid att det också fanns andra andar som kunde livas av dessa föreläsningar i populärvetenskaplig form. I begreppet populärvetenskap ligger inte bara inlagd betydelsen att vara folklig, "för populasen", utan outtalat, åtminstone vid denna tid, fanns också nedlagd en mening att vetenskapen skulle visa vägen mot en lyckligare tillvaro. Populärvetenskap appellerar till fantasin inom oss,

till alla de möjligheter som finns nedlagda i människan om hon handlar rationellt, och populärvetenskap bär oftast på en stark framtidstro.

Att sådana strängar hos åhörarna kunde slås an vid denna typ av föreläsningar omvittnar dessa rader ur ett referat från folkhögskoleföreståndare Wifells föreläsningar: "Föreläsaren har utan tvivel lyckats meddela sin publik något af sitt inträse för de svindlande utsikter öfver naturens innersta hemligheter, som den modärna kemin öppnar, samt för denna vetenskaps lika svindlande framtidslöften af praktisk art. [...] Hvad kemin i praktiskt hänseende lofvar en för den timliga tillvaron bekymmersamt kämpande mänsklighet, är ingalunda småsaker. Den går nämligen förhoppningsfullt fram mot målet att direkt ur naturen framställa de ägghviteämnen, som människan nu har att för sitt uppehälle uppsöka ur dyrbara växter och djurkroppar. I väntan på lösningar af detta problem skola vi ha att fröjda oss åt de lyckade försöken från kemins sida att göra dessa djur och växter billigare genom att mångdubbla jordens afkastningsförmåga".¹²⁸

Bland serieföreläsningarna under vårterminen fanns tre föredrag om Norrland. Det som aktualiserade ämnet vid denna tid var Norrlands-kommitténs betänkande, som presenterats året innan. Kommittén hade 1901 satts att utreda frågan "Huruledes den själfägande jordbrukande befolkningens ställning i Norrland och Dalarne må kunna vidmakthållas och stärkas och jordbrukets utveckling i nämnda landsdelar befrämjas".¹²⁹ Bakom denna ganska intetsägande formulering dolde sig tvistefröet hur landet skulle ställa sig till skogsbolagens allt större uppköp av norrländska småjordbruk, som därigenom gjordes improduktiva på annat än skogsråvaror. Frågan berörde inte bara de norrländska jordbrukarna utan indirekt också hela regionens befolkning och hade också nått status av riksangelägenhet.¹³⁰

Att det var Ferdinand Læstadius som talade över ämnet Norrland tre kvällar i ordenshuset föll sig säkert självklart. I Norrlandsfrågan fanns ungefär samma problematik inblandad som i hans arbete inom Fornminnesföreningen som vi tidigare berört. I både fallen rörde det sig om att hävda det regionalas rätt emot det nationella. Vid dessa Norrlands-föreläsningar skönjes för övrigt ett av få exempel på att Minerva försökte anamma en modell att knyta samman det lästa och det hörda som hade många förespråkare, och som också föreslagits då Västerbottens-Kuriren i sin artikel sammanfattat föreläsningåret 1905.¹³¹ Genom att litteratur fanns tillgänglig för köp eller lån i anslutning till föreläsningen skulle sambandet etableras, något som finns insmuget i den sista annonsen i

serien: "Vid ingången tillhandahålles litteratur berörande det ifrågavarande ämnet."¹³²

De två föreläsningar i den sociala frågan som under vårterminen hölls av redaktör von Koch bör närmast ha haft symbolisk innebörd för människorna bakom Minerva. G.H. von Koch, det sociala arbetets röst i Sverige framför andra, mannen bakom Social Tidskrift, Folkbildningsförbundets skapare, var nu i Umeå. Därmed hade Minerva fått en plats i den svenska folkbildningssamfundet. von Koch hade förvånansvärt länge varit ovetande om att "den vita fläcken" Västerbotten var inmutad av folkbildningsrörelsen och Minerva, det visar några artiklar han skrev i Social Tidskrift och *Svenska Dagbladet* – folkbildarna i Umeå hade betydligt tidigare haft kännedom om honom och hans organisation.¹³³

Nu var von Koch i alla händelser i staden och fick där ett värdigt mottagande. Han visades runt bland de sevärdheter som fanns i Umeå för en socialt sinnad person. Dit hörde stadens fattiggård vid vars anblick gästen uttryckte sitt gillande, skrev Västerbottens-Kuriren med viss stolthet.¹³⁴ Tidningen anmärkte om det föredrag von Koch höll över ämnet sociala missförhållanden att det "torde vara det allra bästa som 'Minerva' hittills under sin värksamhet kunnat bjuda på. Arbetarne voro mycket talrikt representerade men bland publiken fanns blott en enda stadsfullmäktig. Våra fäder borde ha marscherat dit i trupp för att inhämta en och annan nyttig lärdom och få små vinkar och välbehöfliga råd om hvad ett samhälle bör vidtaga för åtgärder för att råda bot mot sociala missförhållanden och den därpå följande dryckenskapen. Men våra stadsfullmäktige liksom öfriga framstående personer i samhället tålde ej att höra ett dylikt föredrag utan lyste med sin frånvaro."¹³⁵ Se där än en gång dessa små rosénska tjuvnyp riktade mot etablissemangen. Om man, som Per Frånberg, vill anknyta det rosénska frisinet till en populistisk tradition, finner man i denna typ av formuleringar ett uttryck för detta. Att säga sig tala i folkets namn emot byråkrati och klass var ett av de kännemärken Frånberg urskilde.

G.H. von Kochs föreläsningar var vårterminens mest kontroversiella, de tillhörde den lilla grupp i föreläsningsprogrammet som direkt behandlade för arbetarklassen relevanta frågor och som försökte betrakta tingen ur arbetarnas eget perspektiv. I föreläsningen om emigrationens orsaker och botemedel skiner föreläsarens hemvist hos Studenter och Arbetare igenom. Visserligen hade August Palm talat i staden några år tidigare, men ändå var det ett för Umeå tämligen djärvt program som presenterades. Emigrationen hade främst sociala orsaker och kunde bara nedbringas genom klasskillnadernas undanskaffande. Vägen dit gick

främst genom att höja arbetets status, arbetaren måste ges rösträtt och upplysning, arbetareförsäkringar och egna hem.¹³⁶ Inte oväntat känns både samhällssynen och botemedlen välbekanta, det var artiklar i dessa frågor som fyllde den tidning von Koch själv redigerade, *Social Tidsskrift*.

Övriga föreläsningar vårterminen 1906 var gamla standardnummer vad gäller genrer. Till det traditionella kan vi räkna "publikdragaren" – att annonsera om vilda indianer var ett beprövat grepp – liksom "kultur-arvet" med folksaga och Esaias Tegnér. Doktor Holmgrens föredrag om indianerna drog terminens största publik, salen var fylld till sista plats nämner referatet, liksom att föreläsningen "belystes med talrika och präktiga skioptikonbilder".¹³⁷ Det är givetvis svårt att få någon objektiv mätare på hur attraktiva olika föreläsningar var för publiken, eftersom exakta publikuppgifter saknas, men kanske går det att ungefärligen rangordna föredragens inbördes popularitet. Bevarad finns nämligen en kassabok över de sammanlagda intäkterna för varje föreläsningsafton, och det är dessa uppgifter som är införda längst till höger i det återgivna föreläsningsprogrammet för 1906 (s. 214).¹³⁸ Vi finner då att efter indianerna tycks den musikaliska folksagan ha varit populärast, följd av geologiföreläsningar, synen på döden samt emigrationsfrågan. Minst dragningskraft hade föreläsningarna i oorganisk kemi samt i Norrlandsfrågan.

Det verkar troligt att inte bara ämnet påverkade antalet besökare, ett förhöjt intresse tycks också ha funnits om föredraget åtföljdes av skioptikonbilder. Den dragningskraft som ljusbilderna hade sågs av den tidiga folkbildningsrörelsen inte enbart med blida ögon, den var på gott och ont och en förmaning riktades inte sällan till programplanerarna att mer se till ämnet vid beställning ur en föreläsningskatalog än till om anförandet beledsagades av många ljusbilder.¹³⁹ Trollkraften hos skioptikonbilderna varade dock bara något decennium, i *Dagens Nyheter* kunde man 1930 läsa rubriken " 'På denna bild se vi ...' femtio gånger i följd roar ej längre publiken."¹⁴⁰ Då var det radion som ansågs vara det som höll på att bringa oordning i folkbildningsbegreppet.

Minervas höstprogram 1906 följde en arbetsordning liknande vårterminens. Där fanns exempelvis två serieföreläsningar över ämnena sociala frågor (3 föreläsningar) och religionshistoria (2). Utgående från de erfarenheter styrelsen förvärvat angående publikens preferenser slopade arrangörerna nu inträdet till de sociala föreläsningarna, men trots det noterades terminens lägsta publiktillströmning under den serien. Västerbottens-Kuriren noterade uppgivet: "Tyvärr märker man fort att publikens antal ofta står i omvänt förhållande till föreläsningens praktiska nytta."¹⁴¹

Fattiggårdsföreståndare Norgrens föredrag om anstaltsvården i Sverige denna höst ägnades stort utrymme i ett referat. Intrycket av detta och andra referat i Västerbottens-Kuriren är att redaktören gjort till sin mission att, likt ett andra steg i folkbildningsarbetet, föra vidare den kunskap föreläsaren förmedlat, och artikeln innehåller en mängd siffror och detaljer. Norgren framförde i sitt föredrag åsikten att fattiggården var den bästa formen av fattigvårdsanstalt genom att den var förenad med jordbruk, vilket inte gällde fattighusen, arbetsinrättningarna och fattigstugorna. Fattiggårdarna var dock överlastade, de mottog alla samhällets utstötta. Föreläsaren redogjorde så för sin framtidsvy. Fattigvården borde i möjligaste måtto försöka återbörda hjonen till det normala arbetet och ett steg mot detta mål skulle vara en utbildad personal. Bostäderna borde göras människovärdiga, rummen skulle vara enkla, ljusa, trevliga och ej rymma mer än fyra personer – "Kasärnliv är skadligt." Man och hustru borde ej skiljas åt, helst ha eget rum, och måltiderna – goda och vällagade rätter – skulle ätas på bestämda tider i gemensam matsal. Uniformer för hjonen borde undvikas, deras egna kläder vore att föredra.¹⁴² Den vision Norgren förmedlade känns påfallande modern och skulle kanske kunna sägas gälla för förhållandena för något årtionde sen.

Övriga föreläsningar höstterminen 1906 kretsade kring välkända teman med inslag av kulturarv och publikfrieri.¹⁴³ Under hösten hölls också den tidigare refererade föreläsningen över "De nya sällskapsformerna" av redaktör Enderstedt, som närmast bör sorteras in under rubriken nykterhetsarbete. Terminens succéattraktion utan jämförelse var kapten Edlunds bilder från rysk-japanska kriget. Det var inte bara ett spännande ämne som lämnade dramatiska ljusbilder att beskåda. Det nyss avslutade kriget var också en händelse som trängt in i medvetandet hos gemene man i ovanligt hög grad. "Allenastående tillfälle att få en levande och pålitlig skildring af detta världshistoriska drama" lovade annonsen.¹⁴⁴ Kriget betraktades i svenska ögon som ett civilisationernas kraftprov, där för första gången japanerna hade vunnit allmän sympati och det ryska imperiet framstått som sårbart.¹⁴⁵ En föreläsning "Japan och japaneserna" året innan hade troligen också haft sin upprinnelse i ett genom kriget upplammat intresse för Japan som kulturnation.¹⁴⁶

I Västerbotten hade kriget satt speciella spår i mytbildningen. Vintern 1905 förekom under ett par veckors tid en rad rapporter i tidningarna om märkliga hägringar som setts på landsbygden, det handlade om krigsskepp invecklade i batalj, arméer i främmande uniformer på marsch och kanondueller där rök syntes i kanonmygningarna. I folkmun för-

klarades det med att hägringarna återgav stridsscener från Vladivostok och andra krigsskådeplatser där ryssar och japaner var invecklade i strid.¹⁴⁷ Minervas höstföreläsning över rysk-japanska kriget fick därigenom en speciell inramning, vilket säkert bidrog till det stora intresset.

Därmed är Minervas föreläsningsprogram under året redovisat, men det förekom också andra arrangemang som bjöd på föreläsning och som skall fogas in i folkbildningsarbetet. Det gäller de aftonunderhållningar, författaraftnar och musiksoaréer som arrangerades ett par tre gånger under terminen. Huvudsyftet med många av dem var att dra in intäkter, entrén var därför höjd till 50 öre, och förströelserna utgjordes av sång, musik, deklamation, föreläsningar och tablåer. Men syftet med arrangemangen var inte enbart ekonomiskt, de sågs även som folkbildande. Hela människans bildning, alla människans förmögenheter skulle utvecklas, hade Hans Larsson och Ellen Key förespråkats, och det var denna tanke som aftonunderhållningarna också anslöt till. Detta tas upp i ett referat efter en Bellman-afton: ”[...] dessa aftonunderhållningar hafva en lika stor såväl uppfostrande som förädlande uppgift och värkan som trots någon föreläsning”.¹⁴⁸

Under Schürer von Waldheims och J.V. Lindgrens föreståndarskap hade denna sorts underhållningsaftnar varit rätt ovanliga inslag, men då Ferdinand Læstadius tog över ledningen ökade frekvensen. Detta underlättades av att hans intresse mer låg åt det hållet. Læstadius var en tid ordförande i Umeå musiksällskap och till detta kan läggas den tillgång han hade i sin hustru Gerda.¹⁴⁹ Hon var en uppburen sångerska i Umeå med en professionell karriär bakom sig. Ferdinand Læstadius med fru och flera andra av Minervas funktionärer bidrog inte sällan själva med sång, musik och tablåer vid dessa tillställningar.

Folkhögskolekurserna

Föreläsningsprogrammet 1906 har sagts vara rätt representativt för åren med Ferdinand Læstadius som föreståndare. Omdömet är allmänt hållt, givetvis kan ett program inte spegla en tioårsperiod i alla dess delar. Till det som avvek under de följande åren och som förtjänar att uppmärksammas hör de folkhögskolekurser som julhelgen 1907 genomfördes i ordenshuset i Minervas regi. Förslaget hade kommit från en Minerva-medlem, kandidat Gunnar Mångberg, som kan ha inspirerats av folkhögskolan i Vindeln. Två år tidigare hade den grundats som den första i länet. Minervas undervisning var utformad som fyra parallellt löpande föreläsningsserier i ämnena stats- och kommunalkunskap, all-

män kulturhistoria, allmän geografi samt hygien, fem-sex föreläsningar inom varje serie. Kurserna var avgiftsfria, de gick på kvällstid och var öppna för alla. Med dessa högskolekurser ville föreningen främst nå dem som bara ägde "vanlig folkskolebildning", som ett upprop formulerar det. Under några veckor låg listor utlagda i Minervas läsestuga där de som ville delta kunde skriva sitt namn och anteckna sig för passande föreläsningsserie.¹⁵⁰

Det hade ofta anmärkts mot den reguljära föreläsningsverksamheten att den inte gav någon fördjupning i ämnet, men med folkhögskolekursernas serielagda föreläsningar hoppades man tränga djupare. För att finansiera en sådan verksamhet krävdes emellertid stora frivilliginsatser. Gunnar Mångberg själv, Ferdinand Læstadius, lasarettsläkaren S. Högberg och redaktör A. Holmquist på Umebladet ställde upp som föreläsare utan arvode, byggnadsföreningen upplät ordenshuset utan avgift varigenom Minerva endast behövde bekosta elektricitet och skurning av lokalen.¹⁵¹

Försöket med folkhögskolekurserna slog väl ut, mer än 60 elever deltog i den första föreläsningsserien i allmän geografi som Læstadius svarade för. I synnerhet visade sig intresset stort inom de kretsar man speciellt velat nå, uppger en tidningsnotis.¹⁵² I dessa kvällskurser ser vi ännu ett exempel på hur föreningen som en sorts aftonskola med en mer grundläggande praktisk bildningsfunktion var en tanke som levde parallellt med den mer idealistiskt färgade bildningsinriktningen. Uttryck för detta finner vi också i de språkkurser i tyska och engelska som vid några tillfällen under åren genomfördes i Minervas regi och med lärare från stadens skolor inblandade. För att inte konkurrera med den ordinarie undervisningen hade dock elever från de båda läroverken inte tillträde till denna undervisning.¹⁵³

Ett annat drag hos 1906 års föreläsningsplan, och som gör det mindre representativt, var dess ovanligt harmlösa innehåll. Över en längre period urskilde sig enstaka föreläsningar rörande mer eldfångt stoff. Sekretäre Frans Kriström hade som exempel i december 1905 talat över ämnet "Människans ursprung enligt Darwinistisk åskådning", vilket väckt visst rabalder.¹⁵⁴ Det var det första offentliga föredraget om utvecklingsläran i Umeå, och att ämnet ännu 50 år efter lanserandet var känsloladdat omvittnar protokollet från det stadsfullmäktigemöte som hölls några dagar efter föredraget. Vid det tillfället yttrade byggmästare Per Eriksson i ett inlägg att stadens anslag kunde användas till nyttigare ändamål "än att stödja föreläsningar om 'Darwinismen'".¹⁵⁵ Andra liknande ämnen med viss laddning förekom också i Minervas program, exempelvis hölls

1908 en föreläsning om svenska fackföreningar och samma år behandlades också kollektiva arbetsavtal. Kontroversiellt, men på ett annat plan, var säkerligen också den föreläsning 1907 som behandlade mormonismen.

Västerbottens föreläsningsförbund och idealplanen

Vad gäller de olika föreläsningsplanerna i övrigt kan vi se vissa tendenser åren fram till 1912. Märkbar är exempelvis en förskjutning mot mer populärvetenskap, och inom den en förskjutning mot andra ämnen: sociologi, samhällsplanering, hemmets hygien och möblering, medborgarbildning, pedagogik och psykologi. Nyetablerade vetenskaper som ännu inte riktigt konsoliderat sig fick i ökad utsträckning rum. Nykterhetsföredrag förekom också, även om det vanligen bara var högst ett per termin.¹⁵⁶ Invävd i denna förskjutning gör sig ytterligare en tendens tydlig. De lokalt rekryterade föreläsarna blev färre med åren till förmån för dem som rekryterades från centralbyrån i Stockholm. Kontakterna med centralbyrån betydde samtidigt att kvinnor betydligt oftare förekom som föreläsare.

Dessa ingalunda särskilt iögonfallande men ändå fullt tydliga innehållsglidningar åren framåt kan ges två förklaringar. Dels påverkade statsrevisorernas för vart år allt skarpare ställda krav på föreläsungsverksamheten för att statsbidrag skulle utgå; det måste finnas mer av substantiell kunskap i föredragen, de skulle ingå i en medveten bildningslinje och helst vara serielagda. Men utvecklingen kan också tillskrivas det nya sammanhang som Minerva verkade i från 1908. Det året bildades nämligen Västerbottens föreläsningsförbund.

Tanken på ett länsförbund hade varit uppe till diskussion ända sedan Minervas födelse. Ett sådant skulle kunna minska kostnaderna för föreläsungsverksamheten, var en ofta framförd åsikt. Genom en samordning av föreläsares framträdanden i länet skulle framförallt reskostnaderna kunna nedbringas, men en sådan samordning skulle också ge små och ekonomiskt svaga föreningar möjlighet att bjuda på namnkunniga föreläsare från andra delar av landet.¹⁵⁷

Det var Minerva som tagit initiativet till länsförbundet och Ferdinand Læstadius hade personligen gjort mycket för att bereda marken för förbundstanken.¹⁵⁸ Vid resor i länet hade han försökt intressera andra föreningar för idén, och då den realiserades vid ett möte i Umeå Kristi himmelsfärdsdagen 1908 valdes Læstadius till länsförbundets första ordförande. De anslutna föreningarna omfattade då, förutom Minerva,

också Iduna i Sandvik samt föreläsningssällskaperna i Bureå, Lycksele, Robertsfors, Åsele och Nordmaling. Föreningarna i Vännäs och Hörnefors väntades också snart sluta sig till förbundet, meddelade en notis vid bildandet.¹⁵⁹

Västerbottens föreläsningssällskap kom under 1910-talet att framgångsrikt sprida föreläsningssällskapet i länet, och speciellt Minervas ordförande under årtiondets slut, Carl Cederblad, ivrade starkt för att bilda föreningar på små orter. Vid hans avgång 1920 ingick 46 föreningar i Västerbottens föreläsningssällskap. "Måhända gick nybildandet väl fort" är föreläsningssällskapets egna efterkloka kommentar i en skrift.¹⁶⁰

Hur kom då föreläsningssällskapet att påverka Minervas verksamhet? Synligaste effekten var att det fanns förbättrade ekonomiska förutsättningar att anlita föreläsare från Folkbildningssällskapet i Stockholm, eftersom framträdandena i ordenshuset i Umeå kunde läggas in i en turné till övriga föreningar i länet. Men det fanns också en mer indirekt effekt att peka på. Genom att många föreläsningar bestämdes i en diskussion och i ett jämkande med andra viljor i länet växte det fram ett tydligare krav på en synlig linje, vissa kriterier, som skulle utmärka den folkbildning föredragen förmedlade. Något av en idealplan, en sorteringsprincip, för vad ett idealiskt terminsprogram borde innehålla utkristalliserade sig. Återkommande inslag borde vara facken Hygien, Enskild ekonomi, Samhällskunskap, Hembygdslära, Land- och folkskildringar, Kulturhistoria, Konst- och litteraturhistoria samt Naturkunnighet.¹⁶¹ Indirekt hade föreläsningarna redan före föreläsningssällskapets bildande omfattat de flesta av dessa ämnen, men från 1908 blev det något av en princip att utgå från dessa fack då man gjorde upp varje termins program.

Publiken

För att kunna bedöma graden av framgång i Minervas folkbildningsarbete, och då i synnerhet det föreningen ansåg som sin huvuduppgift, att "arbeta speciellt för arbetareklassens framåtskridande", är det viktigt att skapa sig en bild av föreläsningssällskapet.¹⁶² Detta ter sig betydligt svårare än då det gällde biblioteksbesökarna, föreläsningssåhörarna var anonyma som individer där de satt i auditoriet. Ur protokoll, verksamhetsberättelser och tidningsreferat har det emellertid varit möjligt att hämta detaljer som tillsammans ger oss en rätt bra bild av församlingen, dess sociala sammansättning och fördelning på olika föreläsningar.

Låt oss börja med det enklaste, mängden åhörare. Minervas verksam-

hetsberättelser, som skickades in till stadsfullmäktige i samband med anslagsaskanden, innehåller flera sådana uppgifter.¹⁶³ Alla berättelserna har inte kunnat återfinnas, men de som bevarats i stadsarkivet ger oss ändå en rätt åskådlig bild av publikutvecklingen under perioden 1903–1912:

1904	1905	1907	1908	1909	1910	1911
S:a 2548 åhörare	5084	5830	4132	—	4549	2899
121 i snitt	254	194	159	156	190	116

Tillströmningen var inte jämn under terminen, utan där fanns höga toppar och lika djupa dalar beroende på ämne och föreläsare. Det verkar dock ha existerat en ganska stabil stampublik runt 200–300 personer.¹⁶⁴ Den högsta publiksiffran under perioden 1903–1912 uppvisade en föreläsning med redaktör K.J. Bohlin över ämnet ”Jerusalem i forntid och nutid” våren 1905. Det kanske delvis var nyhetens behag som lockade de 510 åhörarna den gången, det var nämligen första gången som Minerva anlidade en föreläsare utifrån. ”Den sakrika och inträffsanta föreläsningen, som räckte närmare två timmar, framkallade lifliga applåder af den [...] till trängsel samlade publiken”, var Västerbottens-Kurirens ord om denna premiär.¹⁶⁵ Liknande höga publiksiffror var inte ovanliga i fortsättningen, fröken Signe Widells ”Sagoafton” 1910 lockade exempelvis 502 åhörare och publiktal över 400 förekom nästan varje termin.

Det som attraherade den stora massan var framförallt underhållande kultur- och litteraturhistoriska ämnen och man anar en majoritet av bildad medelklass och övre medelklass i publiken vid dessa tillfällen, vilket även framgår av ett och annat referat.¹⁶⁶ Några misslyckade föreläsningsskvällar med bara ett par tiotal åhörare drog dock ned medeltalet betydligt varje termin. De föreläsningar som samlade så liten publik behandlade ofta sociala frågor från den grå vardagen. Nykterhetsföreläsningar, fattigvård, tuberkulos och arbetsavtal noterades således för de lägsta siffrorna flera terminer.¹⁶⁷ Ett samband fanns säkert med att föredragen företrädesvis hölls av ortens egna föreläsare, och att ämnena sällan lämpade sig för inslag med hantverkarkörens manskvartett eller skioptikonbilder, men det är knappast hela förklaringen.

Trots många höga och relativt jämna åhörarsiffror uttrycker ändå inte referat och verksamhetsberättelser odelad tillfredsställelse. Det var fel sorts publik som besökte föreläsningarna, hävdas det där. Precis som beträffande läsestugan var det den låga närvaron av arbetare som bekymrade. Vid enstaka tillfällen var arbetarklassen dock väl representerad. Vid G.H. von Kochs föreläsning 1905 om emigrationens orsaker sägs

arbetarna ha varit i majoritet,¹⁶⁸ och lektor Bergströms föredrag om en kroppsarbeters erfarenheter i Förenta staterna lär ha besökts av en publik "bland hvilken det fanns många arbetare".¹⁶⁹ Under de första åren försökte man i allmänhet låta optimistisk, så som Gustav Rosén hade gjort 1905 (s. 212 f.). De 25 procent arbetare i publiken han då nämnde verkar nog tilltaget i överkant att döma av klagomålen framförda i andra referat.¹⁷⁰ Längre fram tycks man ha resignerat. Mängden arbetare kommenteras då aldrig så som nästan varit regel i början, och när kraven för statsanslag 1908 ändrades, så att föreläsningarna inte längre företrädesvis behövde vara riktade till "arbetsklassen", tycks det ha mottagits med lättnad.¹⁷¹ Föreningen kände inte längre behov av att måla upp en glättad bild av stor arbetarnärvaro för att vara berättigad till anslag. Faktum var ju också att mängden industriarbetare i Umeå inte längre var så framträdande, eftersom de två viktigaste arbetsplatserna vid Minervas bildande fått allt mindre betydelse. Jakobsson & Eriksson omorganiserades 1907 och Næslunds möbelfabriks stora fabrikskomplex ödelades vid en brand några år senare. Då verksamheten åter kom igång där var det i betydligt mindre skala.

Om nu inte arbetarna var så många bland åhörarna, vilka var då de som bänkade sig i hundratal i ordenshuset föreläsningkvällarna? Att ungefär hälften var studerande ungdom talar en uppgift om från 1905, liknande tycks publiken ha varit ännu 1910.¹⁷² Verksamhetsberättelsen från det året talade om "en publik, som [...] var sammansatt av alla samhällsklasser, där också helt naturligt ungdomen var mest representerad, ett förhållande som särskilt gör folkbildningsarbetet löftesrikt".¹⁷³ I utlåningsjournalerna för Minervas bibliotek har vi sett att den ungdom som lånade böcker i hög grad utgjordes av de flickor som studerade vid folkskoleseminariet. Analogin ligger nära till hands – bland de studerande och den ungdom som omtalas bland åhörarna fanns troligen likaledes många av folkskoleseminariets elever.¹⁷⁴ Där var säkert också många från läroverket, medan däremot åhörarna från elementarläroverket – flickskolan som den kallades – nog inte var så många om analogin med Minervas bibliotek skall drivas vidare.

Kvar finns en grupp åhörare att identifiera, den som inte bestod av arbetare eller ungdomar. Eftersom gräddan i samhället inte besökte nykterhetsrörelsens arrangemang som vi sett, och inte heller arbetarna var så många, återstår bara en vuxengrupp att fylla ut tomrummet med: medelklassen. Denna medelklass bestod av hantverkare, lägre tjänstemän inom skola, förvaltning, post, telegraf och järnväg liksom egna företagare med mindre rörelser. Det var dessa som nykterhetsrörelsen i Umeå

hade dragit till sig i stor utsträckning, och det är troligt att de också strömmade i stora skaror till ordenshuset vid Minervas arrangemang.

Minerva och tidens frågor

Några strömningar och händelser 1903–1906

Det folkbildningsföretag med sociala reformambitioner som bar Minervas namn har hittills beskrivits ganska fristående, utan att knytas an till lokala strömdrag och händelser. Men givetvis fanns det ett samspel mellan förening och stad. Av förklarliga skäl är det dock svårt att ge denna interaktion synliga konturer, att påtagligt illustrera den roll Minerva spelade i samhällslivet och vice versa, hur samhället kan ha påverkat Minerva. Idéers vägar är inte synliga, och även då de tycks manifesterade i exempelvis en persons handlande kan vi inte med säkerhet veta i vilka banor tankarna gått.

Emellertid verkar ett påverkansförhållande lättare att konstatera då det gäller gruppers kollektiva strävan. I gruppen eller klassen drunknar den enskildes eventuella irrationalitet och en generell rörelseriktning gör sig synlig. Beträffande Minerva finns det ett antal tillfällen då de osynliga banden mellan förening och samhälle blir tydligare. I detta avsnitt skall vi följa tre sådana fall, det gäller arbetarfrågan, egnahemsfrågan och rösträttsfrågan. Förutom att vi i dessa frågor förefaller kunna urskilja spelet mellan förening och omgivande samhälle, får frågornas utveckling också visa vägen för tre tänkbara modeller för hur föreningens inflytande över sin omgivning mer allmänt kunde ta sig ut.

Arbetarfrågan, egnahemsfrågan och rösträttsfrågan är inte bara exempel på tre möjliga interaktionsmodeller, de tre frågorna fick också speciell aktualitet under åren 1903–1906 och man finner ämnena som genomlöpande eller underliggande teman i mycket av den debatt som återfanns i stadspressen under de åren. Den följande speglingen är således samtidigt en illustration av det liv och den samhällsdiskussion som löpte parallellt med att Minervas publik strömmade till föreläsningar, bibliotek och underhållningsaftnar. Engagemanget i de tre frågorna nådde sin kulmen i Umeå under 1906, men åren strax dessförinnan är också värda

några ord beroende på att den tiden var ett idéernas och de sociala spänningarnas uppmarschområde för det som senare hände. Till detta kan läggas att stommen till föreläsningsprogram och bokinköp gjordes upp med lång framförhållning, varför tidsstämmingar och folkbildningsintentioner under ett år ibland kunde få sin spegling först i följande års verksamhet.

ARBETARFRÅGAN

Sveriges omvandling från ett jordbrukarland till en industrination fick som en av sina synligaste följder att en ny samhällsgrupp föddes, fabriksarbetaren. Under de föregående århundradena hade det gamla jordbrukarsamhället utvecklat egna spelregler och former för dem som verkade i den agrara världen, både för den enkle lantarbetaren och den välbärgade storbonden, men industrisamhället hade inte på samma sätt mejslat ut roller och berett plats för alla sina invånare. Den socialistiska arbetarrörelsens ansträngningar kan därför sägas främst ha gått ut på att definiera de spelregler som borde gälla i det nya industrisamhället och att bereda industriarbetaren en människovärdig tillvaro i den förändrade produktionsordningen.

Men fabriksarbetaren var inte bara föremål för socialisternas uppmärksamhet, även det etablerade samhällets invånare hade sina ögon fästade på honom. Det kunde vara den skriande materiella nöden i arbetarkvarteren som drog de bättre lottades blickar till arbetarmiljön. Utifrån rättvisemotiv eller av filantropisk omtanke kunde ett engagemang för arbetarklassen växa fram i borgerliga kretsar. Men detta intresse hos borgerligheten kunde också ha en annan botten. Fabriksarbetaren var ett begrepp som förbands med oordning, brist på hut och hyfsning, och han var även upphov till ett visst mått av oro och fruktan genom den revolutionära potential som låg bunden i den klass han tillhörde. En mängd arbetaruppror på kontinenten under det föregående seklet hade givit fog för sådana reaktioner. Det svenska samhället var i omvandling, många ville kalla det upplösning, nya maktgrupper höll på att formeras och ett faktum gick inte att förneka vilken ståndpunkt man än intog i synen på arbetaren: på något sätt måste arbetarklassens tillvaro ordnas, reformeras, ges en bärande struktur. Att detta var av vikt för att få samhällsmaskineriet att fungera ansåg även många som ville slå vakt om den rådande ordningen. Det fanns således inom de flesta politiska schatteringar från höger till vänster en strävan att omgestalta arbetarklassens tillvaro. Även om argumentationen hade olika utgångspunkter och vi-

sionerna skilde sig åt, förenades de alla i ett intresse för det som med tidens språkbruk kallades arbetarfrågan.

Arbetarfrågan var alltså en nationell angelägenhet kring sekelskiftet 1900, den diskuterades så dags långt utanför de fabriksstäder där den fötts och var något som väckte engagemang även på orter utan industrier och där industriarbetaren knappt var mer än ett abstrakt begrepp. Arbetarfrågans lösning sågs helt enkelt som en förutsättning för det moderna Sveriges framväxt. När vi nu skall följa denna frågas utveckling i Umeå åren runt 1906 är det för att exemplifiera hur aktiviteterna inom folkbildningsföreningen Minerva och skeendena i samhället hängde ihop. För att beskriva samspelets art i denna modell får vi påminna om att föreningen vid sitt bildande sagt sig vilja vara ett socialt reforminstrument och att den publik man främst ville vända sig till var stadens arbetare. Arbetarna stod alltså i centrum för föreningens uppmärksamhet enligt detta program. Men det fanns en intermediär faktor i den tänkta raka kommunikationen mellan Minerva och målgruppen arbetarna. Denna faktor, som kunde tänkas förändra och förvränga det utsända budskapet, var att de böcker som fanns i biblioteket och de föreläsningar som hölls i ordenshuset med nödvändighet tolkades i relief mot de vardagserfarenheter arbetarpubliken bar på. Det var i detta tolkningsrum som kontakten mellan tanke och samhälle upprättades. Böcker och föredrag fick sin innebörd då de ställdes mot en speciell kontext, arbetarnas egna upplevelser och erfarenheter. Arbetarfrågan var i hög grad en del av deras vardag och den blev den rörliga fond mot vilken Minervas fridfulla verksamhet utspelade sig.

Arbetarfrågan och de händelser som var förknippade med den blev på samma gång den bakgrund mot vilken Minervas övriga publik, främst småfolk och medelklass, tog del av föreningens aktiviteter. Dessa umebor kunde ofta stå utanför det dramatiska skeendet och uppfattade därför bara på avstånd larmet och bråket mellan arbetsgivare och arbetstagarer. Vilka slutsatser de drog, vilka sympatier de kände i denna samhälls brytningstid är egalt – verkligheten vävdes samman och blandades med de tankar som nådde dem från bibliotek och föreläsningssal. När vi nu skall gå in på själva händelserna bör vi vara försedda med detta perspektiv, ett perspektiv som mer tar hänsyn till det händelserika, interfolierande och brokiga än till det djupborrande och heltäckande.

Sommaren 1906 gick en strejkvåg över umetrakten. Det började på försommaren med att flottningsarbetarna vid Nyhults skiljeställe lade ner arbetet i en spontan aktion för att nå ett bättre arbetsavtal, några veckor

senare bröt en vild strejk ut vid Jakobsson & Erikssons anläggningar och ytterligare några dagar senare var det Næslunds möbelfabrik som stod stilla till följd av en arbetaraktion. Umetraktens tre största arbetsplatser, med tillsammans nära 300 arbetare, hade därmed inom loppet av någon månad blivit indragna i konflikter som torde ha varit märkbara på något sätt för stora delar av de människor som levde där. Det anmärkningsvärda är dock att dessa händelser nästan spårlöst gick förbi den oinvigde läsaren av ortstidningarna. Under konflikterna fanns inte många rader att läsa om protestyttringarna i tre av stadens avisor och i den fjärde, Västerbottens-Kuriren, var bevakningen nästan lika återhållsam trots tidningens påstådda arbetarvänlighet. I arbeten över arbetarrörelsens framväxt i Västerbotten finns händelserna knappt ens nämnda, kanske just beroende på denna lågmäldhet hos samtidens press.¹

Ändå var strejkerna något ganska uppseendeväckande i ett Umeå som dittills varit mycket oberört av arbetarrörelsens expansion i andra delar av landet. Visserligen hade länets första arbetarstrejk ägt rum redan 1883 vid ett sågverk i det närbelägna Sandvik, skärgården hade därefter upplevt ännu en större arbetaraktion, men trots den geografiska närheten till oroshärdarna hade Umeå förblivit en lugn oas under dessa konflikter, ett tryggt borgerligt fäste där lugn och ordning uppges ha härskat på arbetsplatserna.² Orsaken till detta finns självklart delvis att söka i frånvaron av industrier och större samlande arbetsplatser före 1898, men där fanns också en mot socialistisk agitation mycket hätsk stämning, något som exempelvis lett till att Nils E. Fast, agitator och underhandlare för Transportarbetareförbundet, vid ett möte i Umeå 1901 kastats i fängelse.³ Liknande brist på förståelse hade andra försök att ge arbetarrörelsen ett fäste i staden också mött. På Dragonfältet i Umeås utkant hade sågverksarbetareombudet Carl Ludvig Lundberg den 17 augusti 1890 hållit det första socialistiska föredraget i länet men fått erfara måttlig entusiasm, och samma avvaktande attityd hade August Palm mött då han 1897 i logen Höstblommans lokal talat över "arbetarefrågan". Platsen Palm valt för sitt tal, en nykterhetslokal, säger dock något om i vilken umemiljö han hade väntat sig att ett intresse för saken kunde finnas.

Umeå föreföll alltså att ännu en bit in på det nya seklet ha lyckats utesluta de uppsplitande samhällsstrider som vid den här tiden i så hög grad polariserat relationen mellan arbetare och andra samhällsgrupper på många andra orter i landet. De nationella motsättningarna hade nått en första kulmen i den politiska storstrejken 1902.⁴ Men lugnet i staden var bara skenbart, att också Umeå nåtts av de stämningar som utmålade arbetarklassen som ett hot, en okontrollerbar kraft på frammarsch, det går

att utläsa i lokalpressen. ”’Fackföreningstyranniet’ går som en skrämmande buse genom prässen” skrev, Västerbottens-Kuriren och citerade några tidningskolleger, men själv ville den tona ner denna hotbild. ”Massan av vårt lands arbetare är ett fridsamt och hjärtegot folk. Det vet jag”, försäkrade Kurirens redaktör.⁵ Betydligt militantare var Westerbotten som någon tid senare i en rubrik retoriskt frågade: ”Är socialismen ett ’spöke’?” Tidningen gav själv svaret: Måhända var rörelsen inget spöke, bättre passade det att beskriva den som ett vilddjur åt vilket vissa liberaler ville utlämna svenska folket.⁶ Vad som avsågs med ”socialismen” var den socialdemokratiska rörelsen och genomgående fanns en dramatisk ton i uметidningarnas behandling av den vid sekelskiftet.

En växande insikt bland stadens arbetare om att de utgjorde en politisk kraft i samhället kan förmärkas under 1904 års gång. Inför stadsfullmäktigevalet den hösten samlade sig de anställda inom skrädleri-, bageri-, trä-, järn- och gjuterifacken samt typograferna kring gemensamma valmanslistor. De uppräknade fackföreningarna hade då nyligen bildats, medan däremot ett första försök att upprätta en arbetarkommun gått om intet. Otto Nygren, Minervas ordförande en period under 1910-talet och en av pionjärerna inom stadens socialistiska arbetarrörelse, har i en senare tillbakablick gett de murare och stenhuggare som flyttade in söderifrån för att bygga K8:s kaserner stor betydelse för Umeås första fackliga organiserande. Med orden ”De utgjorde som ett ferment i rörelsen” beskriver Nygren deras roll.⁷

Tanken bakom arbetarnas gemensamma valmanslistor var att någon av de tre stadskorporationerna, i vars händer stadens styrelse låg, skulle lansera arbetarkandidaterna som sina egna. Men trots att valmanslistorna sannerligen inte hade någon röd färgton – de toppades av en häradsskrivare, följd av en överstelöjtnant och en läkare, och först långt ner återfanns en arbetare av mer proletärt snitt, stenhuggaren C.M. Petersson – så förkastades listorna av korporationerna.⁸ ”Med skäl hade man kunnat vänta, att någon funnits, som varit så fri från egna klassåsikter, att han insett och framhållit det berättigade i att de många hundra arbetarne och smårösternas ägare fått in någon af de sina. Ingen torde väl vara nog djärf att vilja påstå, att den kommunala visheten besittes enbart af tjänstemännen och handlandena här i staden”, kommenterade Västerbottens-Kuriren arbetarnas nederlag i valfrågan.⁹ Inte bara Umeå utan även den andra staden i länet, Skellefteå, saknade vid denna tid ombud för arbetarna i sina stadsrepresentationer. Detta var något ganska anmärkningsvärt i ett nationellt perspektiv – åtminstone någon arbetar-

representant fanns vid det laget invald i fullmäktige i så gott som alla Sveriges städer.¹⁰

Efter motgången med en för arbetarna gemensam valfront lämnade arbetarfrågan tidningssidorna under en tid, men några enstaka notiser ger dock besked om att under ytan fortsatte strävandena att skapa en enad arbetarkår. I en kort blänkare, daterad i maj 1905, meddelas det att typograflubben tagit ställning till ett eventuellt inträde i den socialdemokratiska Landsorganisationen, men att man med rösterna 13 mot 1 förkastat förslaget.¹¹ Bilden av stadens typografkår som tämligen konservativ befästes senare under storstrejken 1909 då umeavdelningen utslöts ur Typografförbundet på grund av bristande solidaritet.¹² Skuggan av en arbetarrörelse i trångmål avtecknar sig också bakom en notis i juni 1905. Där meddelas att stadens kommunalarbetare i en gemensam skrivelse, riktad till drätselkammaren, ställt krav på högre lön under sommaren.¹³ Ytterligare konturer ges denna arbetarrörelse i den partiella strejk inom stadens målerifack som utbröt samma höst.¹⁴

Betecknande är att alla uttryck för fackligt arbete mycket kortfattat, bara på någon enstaka rad, omnämndes i samtliga tidningar. Kanske fanns något av ett skäl i föreställningen att fackliga frågor inte berörde tidningarnas allmänna läsekrets, de fackligt organiserade uppgick till knappt ett hundratal personer tillsammans, men helt räcker detta inte som förklaring. Vilken bagatell som helst letade sig vanligen fram till tidningssidorna, och åtminstone Västerbottens-Kuriren hade många läsare bland de fackligt organiserade.

Den första arbetarkommunen

Den socialistiska arbetarrörelsens positioner i Umeå flyttades betydligt framåt då en arbetarkommun bildades hösten 1905. Fåfånga försök att skapa en sådan hade gjorts redan 1904, och då det nu lyckades var det återigen samma person som låg bakom som pådrivare. Han hette Johan Persson och hade börjat som sågverksarbetare på Alnön men blivit agitator och småningom fått hela övre Norrland som verksamhetsfält. Sedan hösten 1903 var Persson anställd av den socialdemokratiska partistyrelsen i Stockholm som ombudsman med uppgift att bilda fästen för partiet i den nordligaste landsdelen. Johan Persson har betecknats som ingående i en skuggförsamling av "grå agitatorer" inom partiet. Med detta har man då menat de med partiet solidariska agitatorer som självuppförande reste landet runt och talade i partiets tjänst. Om dem finns litet skrivet, och som personer var de mycket anonyma. De skall då ställas

mot mer publikfriande agitatorer som vi bättre känner till, exempelvis August Palm, Einar "Texas" Ljungberg eller Kata Dalström, som i sin agitation mer representerade sig själva än något parti. De grå agitatorerna hade ofta ett inte alltför högt anseende bland sina partikamrater, och Kata Dalström klagade över deras inkompetens i ett brev 1903 till Hjalmar Branting: "Vi måste se till att få nytt folk åtminstone för 'flygande' agitationen så mycket som möjligt [...] något måste göras ty att köra med J Persson och Fast eller med dem jämställda duger ej – annat än i obbyggderna".¹⁵ Eftervärlden kan dock konstatera att dessa lojala partiarbetare hade stor betydelse för socialdemokratins spridning till nya områden och att deras ihärdiga arbete hittills har getts alltför liten belysning.¹⁶

Omständigheterna kring bildandet av den första bestående arbetarkommunen i Umeå, och samtidigt i Västerbotten, har gått ganska spårlost förbi. En ögonvittnesskildring finns dock som låter oss känna något av den stämning som rådde vid bildandet, och där framgår också den betydelse Johan Perssons framträdande hade:

I tisdags kväll vid 1/2 9-tiden vandrade vi bort till kafé Nord, före detta utskänkingslokal mitt för dragonkasärn, för att åhöra agitator Perssons föredrag för stadens organiserade arbetare. Vi lyckades verkligen få reda på "möteslokalen" – ett litet rum med 18, högst 20 kvadratmeters golvyta.

Redan på den utsatta tiden voro ett 25-tal arbetare samlade i det lilla rummet, men detta antal växte och växte med hvar minut som gick.

Agitatorn var visst inte någon sådan där otreflig och ilsken samhällsomstörtare, som våra präster och vissa kolportörer älska att inbilla befolkningen att socialisterna äro. Det var en mycket lugn och sansad och godmodig person, som såg bra mycket mera sympatisk ut än åtskilliga af våra "grågubbar".

På vår fråga hvarför ej lämpligare lokal anskaffats för mötet gaf han oss den överraskande upplysningen, att för sådana här arbetarmöten går det ej att få annan lokal i Umeå. Inte ordenshuset håller, frågade vi. Nej, sade han, vi ha försökt två gånger förr och fått afslag, och därför ansågo vi det lönlöst att förnya framställningen.

Vi tilläto oss tvifla, men då nämde han någonting om borgesman, och det behöfdes ju inte mer för att vi skulle vara inne i situationen.

Tiden led och de organiserade arbetarnas skara växte alltjämt. Se det är nu så, att umeiterna taga den akademiska kvarten fullt ut; på den pruta de inte ofta. Det är blott vid "aftonunderhållningar" som de passa tiden. Med utrymmet var det redan från början klenst bestält, men ju längre det led, dess sämre blef det. Snart var hvarenda "resärverad" plats upptagen. En liten skräddare äntrade lätt och ledigt upp för en skänk, från hvars öfre del han nog hade en god överblick öfver det hela. Han behöfde då inte trängas med någon.

Vid 9-tiden voro äfven ett par disponibla ståplatser nere i dörroppningen upptagna och litet senare var äfven den kalla förstugan befolkad. Antalet åhörare uppgick nu till 75 eller 80!

I kakelugnsvrån hade talaren fått ungefär en kvadratfots golfyta till sitt fria förfogande och från denna inskränkta plats höll han ett lugnt och behärskat, sakrikt och inträskant föredrag om arbetarorganisationens nytta och nödvändighet. [...] Och vi hoppas att inte arbetsgifvarna skola taga alltför illa vid sig, att arbetarna äfven i detta samhälle börja röra på sig en smula.¹⁷

På annan plats i samma tidning fanns fler detaljer om arbetarkommunens bildande. Johan Perssons timslånga anförande hade behandlat betydelsen av en enad arbetarkår i kampen för frigörelse och socialt välstånd bland arbetarna. "[En] sammanslutning [...] vore det enda medlet, den enda häfstången, som stode dem till buds i detta avseende och de borde därför skynda att fylka sig kring standaren. Arbetsgifvarne organisera sig och de förklara sig ej ha pröfvat något bättre medel att gagna sina inträskten. Arbetarne böra följa deras exempel för sitt gemensamma bästa. Ty sammanslutning vore makt!". Med dessa ord återgav Västerbottens-Kurirens utsände kontentan av Perssons anförande. På den retoriska frågan "Bör en arbetarekommun bildas i Umeå?", kom ett unisont ja från de församlade och direkt efter mötet antecknade sig 32 av de närvarande som medlemmar. I den första styrelsen som samtidigt bildades, återfanns uteslutande personer vars namn var okända för en större allmänhet. De hade heller aldrig skymtat i Minervas verksamhet, och endast en av de åtta förtroendevalda hade under året lånat böcker i biblioteket enligt lånejournalerna.¹⁸

Med Umeå arbetarkommun hade varje stad i Norrland fått sin arbetarkommun med ett undantag, Skellefteå. Där var "prästvålden ännu [...] så pass stort att det mäktat hindra en dylik kommuns bildande".¹⁹ Vid det ovan beskrivna mötet beslöts att Umeå arbetarekommun skulle ansluta sig till Sveriges socialdemokratiska arbetareparti vid 1906 års ingång, och om det engagemang som präglade mötet vittnar den utdragna sammankomsten på kafé Nord väst på stan. Klockan nio på kvällen hade Johan Persson börjat sitt föredrag och först halv två på natten avslutades mötet, oberört av det faktum att en ny arbetsdag för de församlade arbetarna snart skulle ta sin början.²⁰

Utanför den nybildade arbetarkommunen ställde sig typografklubben, men den rekommenderade enskilda medlemmar att gå med om de så ville.²¹ Umeå typografklubb var den äldsta fackföreningen i staden, grundad 1893, och tycks lika mycket ha haft som mål att vara en förening för umgänge på fritiden som ett forum för att driva fackliga frågor.²² Att frågan om anslutning till den socialdemokratiska arbetarkommunen synes ha vållat mest vånda bland dess medlemmar var därför knappast oväntat, och frågan tenderade ett tag att splittra klubben i två

Agitator Johan Persson från Alnön som talade på kafé Nord vid bildandet av Umeås första bestående arbetarkommun. Reprokopia ur R. Olsson & R. Lindström, En krönika om sågverksarbetare.

politiskt motsatta läger.²³ Detta var inte unikt, typograferna i vårt land har som facklig kår alltid haft en särställning, en egen prägel. Genom att Svenska Typografförbundet stod utanför Landsorganisationen brukar det dras fram som exempel på en icke-socialistisk arbetarorganisation. Synsättet gör dock inte riktig rättvisa åt typografernas politiska schatterring. I deras led fanns många aktiva socialister, men inom kåren fanns också många apolitiska eller anti-socialistiska personer. Denna spännvidd var den egentliga orsaken till att förbundet inte ensidigt kunde ta steget in i LO. I Umeå hette typografklubbens ordförande under dessa år Axel Svensson, som vi tidigare stött på som en av de flitigaste boklånarna i Minervas bibliotek. Han var faktor vid Västerbottens-Kuriren, och hans politiska sympatier framgår av att han också var ordförande i Umeå arbetarekommun under en period.

Med något undantag är det svårt att urskilja en utmejslad hållning för den unga arbetarkommunen. Det är vardagsfrågor som dominerar protokollsanteckningarna – problemen med att finna en egen lokal samt svårigheterna att få fotfäste i en arbetarfientlig miljö. Ett exempel som dock lyser fram, och som samtidigt är ett bildningsinitiativ, är försöket att inrätta vad man kallade "Sagostunden". Tanken var att därmed bemöta den indoktrinering man upplevde att stadens söndagsskolor utövade på barnasinnena. "Sagostunden" skulle vara en motkraft, en sekulariserad form av söndagsskola med syfte att fostra barnen till goda medborgare.²⁴ Idén hade fötts några år tidigare inom den socialdemokratiska rörelsen i Malmö och Stockholm, och socialdemokratiska partiet gav ut en speciell tidning för ändamålet, *Solstrålen*. Vid dessa samlingar kunde sagostundsledaren hålla en förenklad föreläsning för barnen, kanske om utvecklingsläran, om religionernas historia eller om socialismens förgrundsgestalter, ofta förekom också att ett äldre barn läste en saga och som avslutning sjöngs ibland "Arbetets söner" eller "Internationalen". Det är dock osäkert om sagostundsverksamheten i Umeå verkligen kom i gång, den nämns inte senare i protokollen.²⁵

Arbetarnas organisering i fackföreningar och arbetarkommun ägnades den första tiden en ganska förströdd uppmärksamhet i det borgerliga lägret. De moderat-liberala tidningarna *Westerbotten*, *Umebladet* och *Umeå Nya Tidning* teg i stort sett, och i den mån den lokala arbetarrörelsen och arbetarfrågorna alls behandlades var det i frisinna *Västerbottens-Kuriren*. Dess inställning till umearbetarnas politiska ansträngningar var välvillig, vilket ju också framgick av ögonvittnesskildringen från bildandet på kafé Nord. Denna välvilja stack så i ögonen på kollegan *Westerbotten* att den ofta betecknade *Kuriren* enbart med orden

”stadens ungsocialistiska organ”, gärna föregånget av ett eller annat in-vektiv. Också Umebladet, annars ganska färglöst i sin polemik, utpekade den frisinna tidningen som en radikal fyrbåk och citerade med vållust en lägesrapport saxad ur ”en jönköpingsstidning”:

En af de fyra tidningar, som utgifvas i Umeå, har under hela sin tillvaro arbetat, dels maskerad och dels lätt igenkänlig, för att propagera för socialismen. [...] Att socialismen på senare tider börjat i vårt land söka en bundsförvant i den pågående nykterhetsrörelsen, det bevisar ingenting annat än att nykterhetsrörelsen blifvit en makt, af hvars inflytande socialismen söker vinna fördel. Och om detta lyckas skall socialismen likt en vampyr försvaga detta riksnyttiga arbete.²⁶

Kanske går det att bedöma norrlandsfrisinnets grad av radikalism genom att jämföra Västerbottens-Kurirens hållning med den som intogs av *Nya Samhället* i Sundsvall, då Norrlands största arbetartidning. I rösträttsfrågan, nykterhetsfrågan, försvarsfrågan, Norrlandsfrågan, unionsfrågan och den fosterländska frågan, tidens dominerande debattämnen, intog tidningarna samma ståndpunkt, och *Nya Samhället* nämnde i allmänhet Västerbottens-Kuriren i samma respekterande tonart som Kuriren använde om *Nya Samhället*.²⁷ Ändå är det märkliga att det fanns minst lika mycket att läsa om Umeås fackliga och socialistiska rörelser i sundsvallstidningen som i umetidningen. Förhållandet kan bara ges en förklaring: i Västerbottens-Kurirens redaktion fanns få direkta kanaler in i stadens arbetarrörelse och därigenom uteblev också identifikationen. Kanske kan man något diplomatiskt formulera det så att i valet mellan stadens fyra tidningar framstod Västerbottens-Kuriren som arbetarnas tidning, men den var trots allt ingen arbetartidning.

Frånvaron av en lokal arbetartidning, en pressröst som talade till arbetarna på deras eget språk och i deras egna ämnen, tycks ha upplevts som besvärande inom arbetarkommunen. Flera gånger var tidningsfrågan uppe som samtalsämne vid kafémötena och på tidstypiskt manér, blev en kommitté tillsatt för att göra något åt saken. I den rapport som småningom lades fram meddelade kommittén att tre av stadens tio kaféer hade lovat att hålla sig med arbetartidningar, den enda bokhandeln hade emellertid avböjt att sälja sådana tidningar som lösnummer och samma besked hade kommit från de kontaktade cigarrhandlarna. Rapporten var alltså ganska nedslående, men kommittén ville samtidigt påminna om att Minervas nyöppnade läsestuga tillhandahöll *Social-Demokraten*.²⁸

Att arbetarkommunen vände sig till stadens kaféer för att nå ut med arbetartidningarna var naturligt. Umeås kaféer spelade vid den här tiden

rollen av en tredje scen för det offentliga samtalet. Vi har redan nämnt att Umeå läroverks aula var den etablerade borgerlighetens stora scen, där hölls politiska föredrag, där samlades det övre borgarskiktet för sina arrangemang och där hölls konserter av namnkunniga musikutövare, men även medelklassen och småfolket beviljades tillträde för sina aktiviteter bara de inte störde samhällslugnet. När ordenshuset uppfördes 1901 blev det Umeås andra scen där inte bara de nykterhetsvänliga utan också andra oppositionella samlades, ordenshuset blev en form av motståndsnäste mot det högborgerliga har det sagts. Men därmed hade inte alla grupper i staden sitt hus, utan utanför stod de bråkiga, de unga och högröstade, exempelvis ungsocialisterna och idrottsrörelsen.

Det var här kaféerna kom in i bilden, de blev den tredje scen där dessa unga huslösa kunde visa upp sig. I Umeå talades det så småningom om ett kaféelände, kaféernas sena öppethållande hade inbjudit till ett demoraliserande uteliv bland ungdomen. Där finge de "ett begär för frosseri, slöseri och njutningslystnad; den finge äfven på dessa ställen fritt utveckla rökbegäret" hävdar en skribent.²⁹ I ett försök att neutralisera denna tredje scen och fånga in ungdomarna öppnade nykterhetsrörelsen hösten 1906 Umeå nykterhetskafé. Från det att Minerva hösten 1909 flyttat från rådhuset till ordenshuset kom bibliotek med läsestuga att ligga vägg i vägg med kaféinrättningen, varvid en sorts symbios tycks ha uppstått dem emellan. Ungdomar, många av dem flickor från folkskoleseminariet eller pojkar, från läroverket, förefaller det, stämde träff på kaféet och umgänget kunde sedan fortsätta bland bokhyllorna i biblioteket eller under tidningsläsning i läsestugan.³⁰ Men även om nykterhetskaféet fångade upp många av de unga som det var tänkt, fortsatte övriga kaféer under lång tid framåt att vara mötesplats för avantgardet inom stadens politiska och intellektuella liv framgår det av tidningarna.

Första demonstrationen

Det är troligt att många umebor för första gången fick upp ögonen för den organiserade arbetarrörelsens omfattning i staden då de stod och kantade marschvägen för det första majtåget 1906. I Västerbottens-Kuriren uppgavs antalet som kantade processionens väg från Rådhusorget till Nytorget vara 3 000, och även om det är troligt att mängden tagits till i överkant, verkar det klart att stadsborna gått man ur huse för att uppleva denna nya begivenhet. De som inte agerade åskådare tycks själva ha gått med. Skilda källor uppskattar de marscherande till mellan 600 och 800, bland vilka också en del inresta arbetare från skärgården

fanns.³¹ I tåten gick hornmusikkårer från Holmsund och Grisbacka, därefter följde en fanborg med fackföreningarnas nysydda standar i vilken Typografklubbens blå sidenduk med devisen "Enighet ger styrka" efter lottdragning fått hedersplatsen i tåten. Bakom följde arbetarkommunens röda fana med texten "Bort med klasslagarna".³² Någon svensk flagga syntes inte till, denna fosterländska symbol hade arbetarkommunen vid ett möte veckan innan beslutat att inte medföra.³³ Den första majdemonstrationen i Umeå ägde rum den 6 maj, en söndag. Trots att Andra internationalen 1890 fastställt första maj som arbetarnas högtidsdag var det vanligt i Norrland att majdemonstrationer ägde rum den första söndagen efter detta datum. Detta för att inte riskera frånvaro av dem som inte ville avstå en dagslön eller provocera sin arbetsgivare genom bortovaro från arbetet en dag som inte var en helgdag.³⁴ Några paroller tycks inte ha burits denna gång, förutom de deviser som fanns broderade på föreningssymbolerna. Vid majdemonstrationen två år senare utpekades dock motståndarna tydligare av de demonstrerande, eftersom arbetarnas standar sänktes då tåget passerade K8:s kasern, tjänstemannaklubben, Stora hotellet och det tryckeri där tidningarna *Westerbotten* och *Umebladet* framställdes. Dessa byggnader markerade på ett speciellt sätt fiendefästen, inte bara för arbetarna utan även för nykterhetsrörelsens småfolk.³⁵

Väl framme vid Nytorget var det förberett för ett tal av redaktör Otto Dalkvist, redaktionssekreterare vid socialdemokratiska Nya Samhället i Sundsvall. Det var från en i en hast hopspikad talarstol redaktören höll sitt anförande, ty den dagen innan uppförda tribunen hade under nattens rivits ner och slagits i spillror av några ynglingar från läroverket – en akt av fosterländskt handlande, som det sades.³⁶ Redaktör Dalkvists majtal bar titeln "Norrlandsfrågan och arbetareklassen". Norrlandsfrågan var just då i centrum för uppmärksamheten genom Norrlandskommitténs nyligen avlagda betänkande, men föredragets titel framstod för det konservativa umeläget enbart som "ett lockbete för dem, som annars icke vilja gå i flock och farnöte med socialisterna".³⁷

Kanske kunde det framstå så för någon, men ämnet synes ändå ha varit väl lämpat för ett agitationstal just på denna ort. Agitatoren Johan Sanfrid Elmlblad, huvudperson i Per Olov Enquists roman *Musikanternas uttåg*, beskriver den västerbottniske industriarbetaren som fortfarande stående kvar med ena foten i det norrländska småbruket.³⁸ Därigenom, menade Elmlblad, var det andra budskap som satte hans känslor i rörelse än storstadens industriarbetare. Hos norrlandskustens träarbetare fanns en kvardröjande känslomässig förankring i det agrara som gjorde att den

traditionella socialistiska agitationen ibland missade sitt mål och i stället kunde väcka oväntade reaktioner. De umearbetare som var församlade för att lyssna till redaktör Dalkvist var till stor del av denna sort, de var i många fall bondpojkar eller första generationens stadsbor och ägde därigenom svag industriförankring.³⁹ Norrlandsfrågan förenade dock bonden och arbetaren, såsom redaktör Dalkvist framställde det i sitt majtal, genom att sätta äganderätten i centrum. Såväl bonden som arbetaren var utsatta för privatkapitalets exploatering och skogarnas rikedom tillföll de redan rika, trots att de rätteligen var allas egendom. Dalkvist var målande då han i sitt majtal beskrev denna utveckling:

Så småningom har därför den norrländska självägande bondeklassens bestånd äfventyrats. Det ena hemmanet efter det andra har öfverantvardats åt bolagen och befolkningen har trängts ner mot kustlandet till industrien att föra proletariatets förtviflade och uppslitande kamp för brödbiten. Öfverflöd på arbetskraft har därigenom uppstått och de många lediga armarna ha konkurrerat med hvarandra om nedsättning af arbetspriset. [...] Af detta förhållande: bondeklassens uppgång i industriarbetarnes leder, torde nog nogsamt framgå hvilket stort problem Norrlandsfrågan är för arbetareklassen å ena och enkannerligen bondeklassen å andra sidan. [...] Arbetare och bönder böra därför i kampen för detta spörsmål stödja hvarandra och arbetarerörelsen har därför allt mer och fast knutit sitt intresse härvid.⁴⁰

Redaktör Otto Dalkvists arbetarperspektiv var knappast representativt för majoriteten socialdemokrater i landet, även om det tycks ha varit på partiets uppdrag han talade i Umeå.⁴¹ I stället finner vi hos honom drag som gjorde hans socialistiska syn besläktad med norrlandsfrisinnet och den senare i Umeå framväxande vänstersocialismen. Det som förenade dessa riktningar var bland annat uppfattningen att Norrland var offer för en nationell utsugning, att det fanns en motsättning mellan det som beslutades i Stockholm och det som Norrland behövde. I sin avhandling *Framtidslandet* beskriver Sverker Sörlin den vision Dalkvist arbetade för: det var ett nytt samhälle, bortom industrikapitalismens. Ovärderliga kvaliteter gick förlorade med kapitalismens uppluckring av de agrara livsformerna. För Dalkvist var storstäderna mänsklighetens gravar och för den norrländska lantbefolkningen var sågverken dessa gravars motsvarighet. Det Dalkvist förordade var en ny reduktion, ett återförande till staten av de skogsegendomar som den en gång låtit storkapitalet ta över. Den politiska kraft som skulle kunna genomföra detta var en allians av bönder och arbetare. En sådan allians föreföll naturlig för Dalkvist eftersom, ansåg han, de båda grupperna egentligen hade samma ursprung – såväl norrländska arbetare som bönder var byarnas barn. Ett

av de tydligaste svenska uttrycken för en form av agrarsocialism fanns nedlagt i den dalkvistiska visionen, och därigenom var det en samhällsutopi som ledde bort från det socialdemokratiska moderpartiet.⁴² Dalkvist anslöt sig så småningom till vänstersocialisterna, som i Västerbotten fick ett av sina starkaste fästen vid den socialdemokratiska partisprängningen 1917.

Sommarkonflikterna

Den organiserade arbetarrörelsens vitalitet i Umeå nådde något av en tidig kulmen i de fackliga konflikter som följde på varandra sommaren 1906. Vi har sett hur stadens arbetarkår successivt hade stärkt sin position fram till majdemonstrationen detta år, och den bredd man då kunde visa upp gjorde det logiskt att ana en snar kraftmätning mellan arbetare och arbetsgivare. De konfrontationer som också programenligt följde under sommaren återspeglade inte enbart ett lokalt skeende, utan de var också i hög grad uttryck för något nytt som inträffat på den svenska arbetsmarknaden runt sekelskiftet och som gav ny karaktär åt förhållandet mellan arbetare och arbetsgivare. Det som skett var att arbetstagare och arbetsgivare sammanslutit sig i var sin stark intresseförening, Landsorganisationen, LO, respektive Svenska arbetsgivareföreningen, SAF, varvid en individuell relation, en patriarkalisk, hade ersatts av ett operonligt, kollektivt, partsförhållande. Storstrejken 1902, en tredagarsstrejk för politisk rösträtt, hade påskyndat och accentuerat denna maktkamp mellan fack och arbetsgivare.

Detta kan vara en lämplig bakgrund att ta i beaktande då vi nu skall komma in på själva konflikterna. Stadens två större industriella arbetsplatser vid denna tid är redan nämnda, Næslunds samt Jakobsson & Erikssons. Men faktiskt fanns i umeregionen ytterligare en större industriliknande arbetsplats, även den inom träbranschen, och egentligen var den ekonomiskt sett den betydelsefullaste av dem alla. Denna anläggning var Umeå flottningsförenings skiljeställe i Nyhult, beläget två kilometer uppströms Umeälven från staden räknat. Från de sista dagarna i maj och fram till hösten arbetade där på timmerbommen, i magasinsbyggnaden och vid spelanordningarna runt 100 man, sysselsatta med att sortera ut det timmer som matade de stora sågverken i Holmsund och Sandvik 20 kilometer nedströms vid älvens utflöde i havet. Det var där i Nyhult som den första större organiserade arbetskonflikten i umetrakten tog sin början den 25 maj 1906. Då lade de 75 arbetare som beman-

nade timmerbommen ned sina båtshakar och lämnade arbetsplatsen i samlad tropp.

Upprinnelsen till strejken var en skrivelse flottningsföreningens styrelse mottagit några veckor tidigare. Bakom skrivelsen låg "gamla arbetare vid Nyhult", som det står i dokumentet.⁴³ I sirliga ordalag ville de vördsamt framhålla några synpunkter för att visa det berättigade i de anspråk som skulle följa:

Det tunga flottningsarbetet synes oss kräva kortare arbetstid än den hittills brukliga vid Nyhult under sommaren, nämligen 12 timmar, hvarför den numera normal ansedda 10-timmarsarbetsdagen äfven där borde tillämpas. Under flottning otjänligt vattenstånd i älven ha vi hittills fått vänta utan ersättning och utan att vi kunnat skaffa arbete under väntetiden, alldenstund det både för arbetsgifvaren och oss varit omöjligt att förutse vänttidens längd. På detta sätt ha vi gått förlustig om ända till en månads arbetsförtjänst under den bästa tiden af året, hvarigenom våra försök att uppehålla oss och våra familjer mycket försvårats. Den nu vanliga timpenningen för sommararbete är 35 å 40 öre och då vid Nyhult existerar endast säsongarbete eller tillfälligt, torde arbetet där få anses böra betalas högre än på andra ställen, i synnerhet som det äfven är ett mycket kräfvande arbete.⁴⁴

Efter denna omsorgsfullt formulerade inledning följde så kraven från de 67 undertecknarna. Till styrelsen ville de "vördsamt hemställa" om en sänkning av arbetsdagen från 12 till 10 timmar, "från klockan 6 f.m. till 6 e.m. med två timmars matrast", en höjning av timpenningen från 30 till 35 öre samt extra påslag med 10 öre vid övertidsarbete. Slutligen önskade de en timersättning på 20 öre för påtvingad väntetid vid otjänligt vattenstånd.⁴⁵

Svaret lät vänta på sig och sommarflottningen tog sin början, fortfarande under de gamla betingelserna. Ledningen för flottningsföreningen som skulle ta ställning till arbetarnas kollektiva skrivelse bestod av lokala träpatroner som Minerva-medlemmen Per Eriksson, men betydligt starkare intressen fanns också representerade. Där ingick exempelvis även talesmännen för ångsågarna i Holmsund och Sandvik och där fanns också representanter för sågverk längre söderut efter norrlandskusten, industrier ingående i bröderna Frans och Seth Kempes industrikoncerner.⁴⁶ Med denna sammansättning blev flottningsföreningen en närmast oresonlig förhandlingspartner för arbetarna eftersom ett medgivande kunde tänkas sätta andra större krafter i rörelse i den balansakt som vid denna tidpunkt pågick som intensivast mellan arbetare och arbetsgivare på den svenska arbetsmarknaden. Från arbetsgivarföreningen hade dessutom nyligen i en hemlig skrivelse till alla SAF-anslutna företag varnats

för några som helst eftergifter gentemot organiserade arbetare.⁴⁷ På förmiddagen den 25 maj hade flottningsföreningens ledande namn, kamrer A.G. Elfstadius, sökt sig ut till Nyhult vid den just då ovanligt vattenrika älven. Hans ärende var att meddela att arbetsgivaren förkastat arbetarnas begäran, speciellt hade kravet på tio timmars arbetsdag uppfattats som oacceptabelt. Det var efter att ha fått detta blanka avslag som arbetarna lagt ner sitt arbete.

Även med bara ett uns av fantasi går det att föreställa sig det verkingsfulla vapen som strejken var i denna situation. En arbetsnedläggelse vid ett skiljeställe var något ytterst dramatiskt genom att timret kom flytande på älven i en aldrig sinande ström, och för dem som arbetade på timmerbommen var uppgiften att hinna sortera och hålla undan flödet så att det inte uppstod några onödiga stockningar. Extra allvar åt aktionen i Nyhult gav det just då extrema vattenflödet som, vid en alltför stor anhopning av timmer uppströms timmerbommen, hotade att spränga denna och andra av de anordningar som flottningsföreningen just denna vår gjort stora nyinvesteringar i. Möjligheten fanns naturligtvis att öppna bommen och låta timret flyta fritt, men då skapade det ett senare kaos nere vid sågverken i älvsmyningen där respektive såg inte kunde urskilja sitt eget timmer bland de övriga sågverkens.

Trots den starka förhandlingsposition flottningsarbetarna därmed kunde tyckas vara i besittning av, hade strejker dittills varit något ganska sällsynt inom timmerflottningen. Förmodligen kan vi söka orsaken i det tillfälliga, oorganiserade och fristående som för det mesta utmärkte flottarnas arbete. De var säsongarbetare, skogsarbetare som bytte yrke då sommarföret i skogen inte tillät effektiv skogsdrift, eller småbönder som genom påhugg i flottningen fick ett ekonomiskt nödvändigt tillskott till det magra jordbruket. De kom från skilda ställen hit till Nyhult, från Umeås arbetarkvarter Amerika, Sandåkern, Haga och Norrmalm, från de närliggande byarna eller ända från platser vid Ume- och Vindelälvarnas övre lopp.⁴⁸ Socialistiska agitatorer, exempelvis tidigare nämnde Johan Persson jämte kollegan Frans Olof Elmgren, hade gjort långa turnéer i flottningsarbetarnas upptagningsområden i försöken att ena dem, men banden som höll flottningsarbetarna samman förefaller ha varit för svaga och kortlivade för att utgöra grund för gemensamma aktioner.⁴⁹

Flottningsarbetarnas arbetsnedläggelse i Nyhult blev inte långvarig, redan fyra dagar senare fanns en undanskynd notis införd i Västerbottens-Kuriren om att arbetet återupptagits sedan flottningsföreningen erbjudit arbetarna "acceptabelt accord". Arbetarnas fordran om att två som under strejken brutit blockaden skulle avskedas hade också

beviljats.⁵⁰ Det lilla meddelandet ger intrycket att arbetarna gått ur konflikten som segrare, men verkligheten såg annorlunda ut. Flottningsföreningens protokoll visar att det endast var mindre medgivanden styrelsen gått med på – en höjning av timpenningen med fem öre i timmen och med ytterligare fem öre vid övertid. De huvudkrav arbetarna framställt i sin skrivelse, tio timmars arbetsdag och ersättning för väntetid vid otjänligt vattenstånd, hade helt avspisats och togs inte ens upp i protokollet.⁵¹

Dessa protokoll var förda av flottningsföreningens sekreterare, Bertil Magnét, vilket har sin speciella poäng. Förutom de intressen Magnét hade att försvara inom flottningsföreningen var han också den rätt osynlige ägaren bakom tidningen *Westerbotten* och som sådan en ständigt återkommande irritationskälla för Gustav Rosén som raljerande brukade kalla honom "vår magnetiske vän". Där satt alltså tidningens huvudman i centrum för en av de större händelserna i Umeå på lång tid, men det är belysande för det nätverk som band samman en mängd skilda intressen på några få händer i denna småstad, och för det inflytande detta gav, att inte ett ord om att en strejk pågick i Nyhult stod att läsa i den egna tidningen *Westerbotten*.

Konflikten vid skiljestället var Umeås första organiserade arbetarstrejk har det sagts i inledningen, men då bör det samtidigt framhållas att organisationsgraden är svårångad. Kanske har vi dock redan tidigare stött på en arbetarmanifestation av dessa arbetare vid flottbommen. I avsnittet om den första majdemonstrationen nämndes att Grisbacka hornmusikkår gått i spetsen för majtåget. Denna hornmusikkår bestod av nykterhetsrörelsens folk, de som tillhörde den mycket aktiva IOGT-logen *Fridsbandet* med förankring i byarna Grisbacka och Grubbe. Att nykterhetsrörelsen så här öppet visade upp sig i en majdemonstration var inte sanktionerat från högre håll utan rörelsen gjorde vanligtvis allt för att framstå som politiskt neutral. Förmodligen kan vi i Grisbacka hornmusikkårs demonstrativa deltagande i arbetarkommunens majtåg lägga in arbetarnas upprörda känslor och se ett förebud om det som skulle följa tre veckor senare. Strejkplatsen Nyhult låg nämligen där byarna Grisbacka och Grubbe möttes nere vid Umeälven, och det framgår av arbetarnas skrivelse till flottningsföreningen att många av under-tecknarna kom just från dessa två byar.⁵²

Arbetarna i Nyhult hade visserligen gått tillbaka till sina arbeten efter några dagar men deras missnöje med arbetsvillkoren fanns kvar; de två huvudkraven hade ju inte hörtsammats. Deras yrkan på ersättning för påtvingad väntetid vid otjänliga vattenförhållanden blev ytterligare ac-

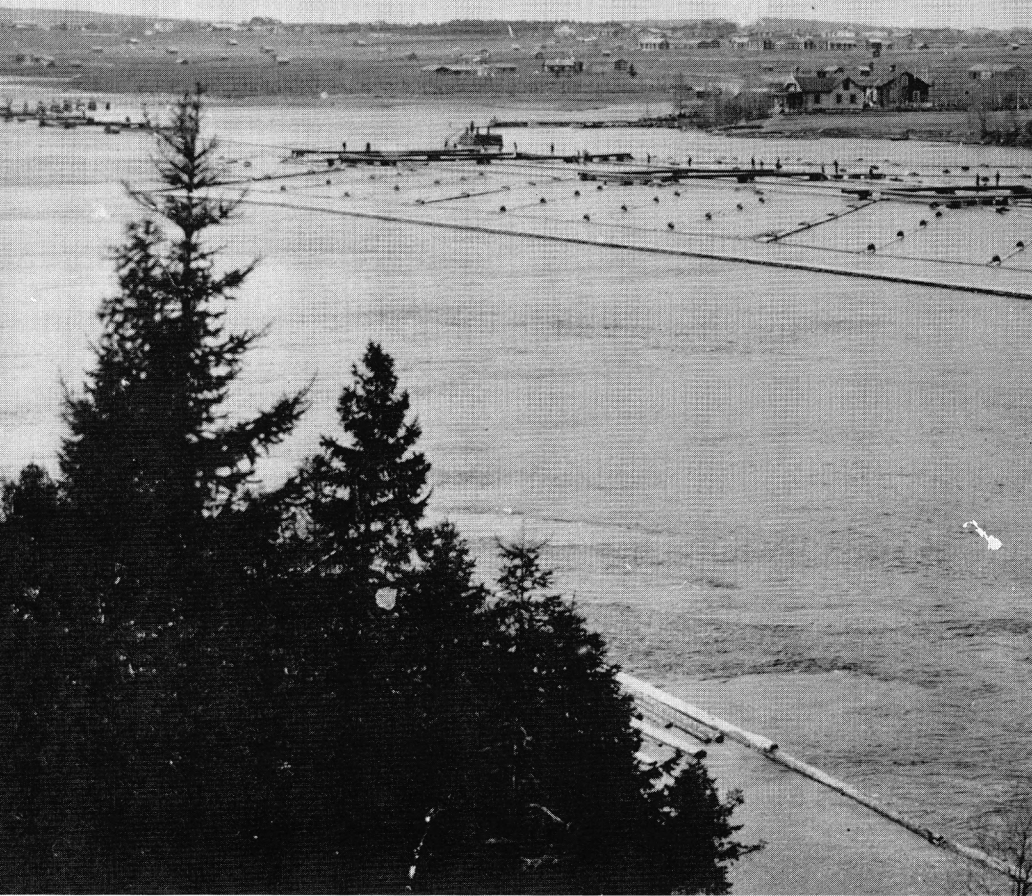
centuerad när de första juniveckorna bjöd på fortsatt högvatten i älven. "Vårfloden är [...] en lika stark som hänsynslös herre, som obevekligt trotsar alla nya än så sinnrika metoder. Flottningsarbetet har till följd därav nu varit inställt nära 14 dagar, och ännu är man oviss när arbetet kan upptagas. Älfven faller endast mycket sakta, och är ännu icke på långt tjänlig för flottning. Flottningsföreningen och dessa arbetare föra under väntan på lämpligt vattenstånd för arbetets upptagande [...] underhandlingar om aflöningsvilkoren" rapporterade Umebladet från skiljestället dagen före midsommaraftonen.⁵³

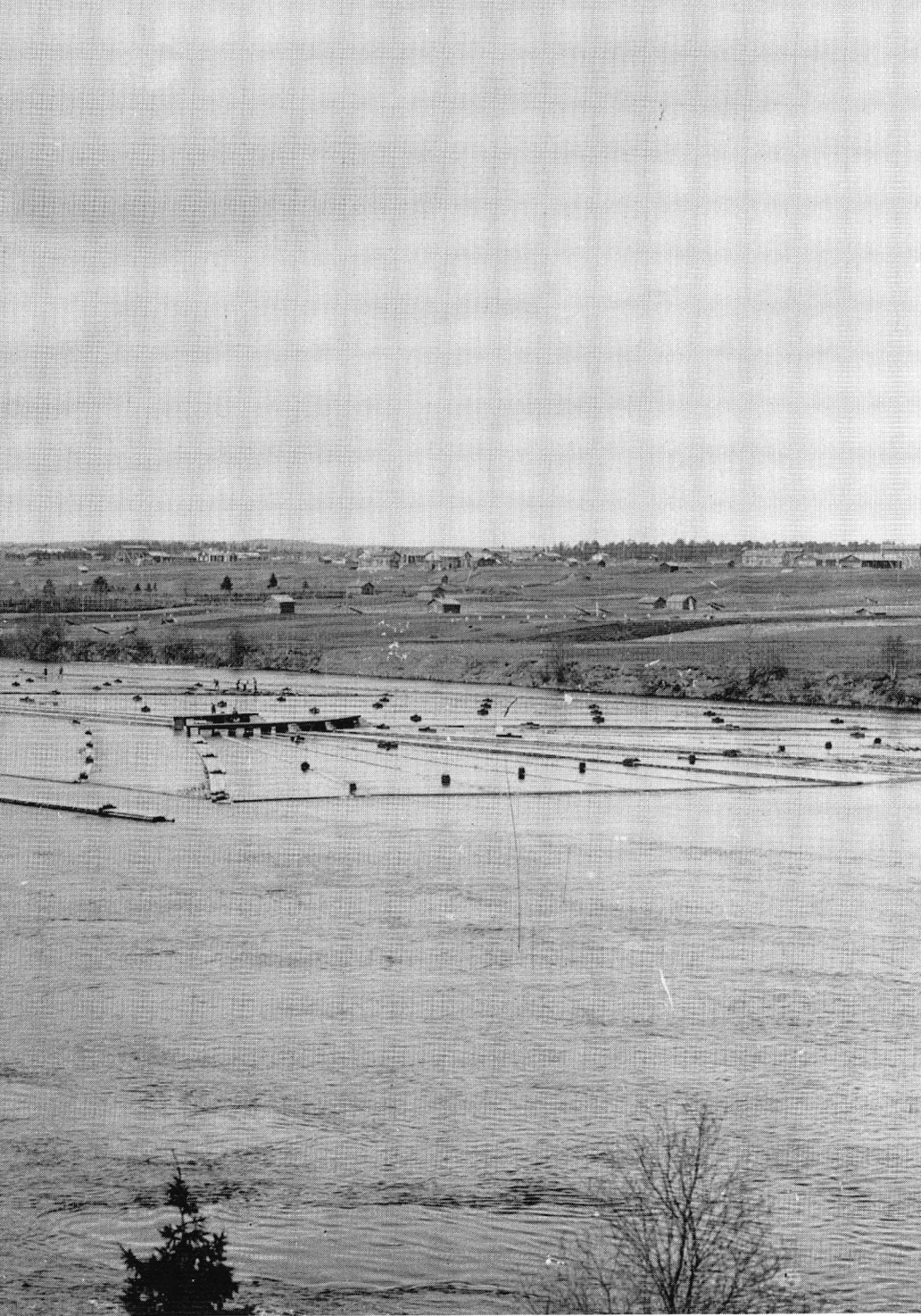
De i notisen nämnda underhandlingarna tycks ha strandat, flottningsföreningens protokoll säger inget om några eftergifter av arbetsgivarsidan, och en strandning kan man också antaga vara det som låg bakom ett besök på arbetsplatsen av Träarbetareförbundets agitator H. Hansson en månad efter midsommar. Han talade då inför de församlade nyhultsarbetarna och efter föredraget bildade arbetarna formellt en fackförening. De 50 som på platsen anslöt sig tog samtidigt beslutet att fackföreningen skulle träda in i Sågverksindustriarbetareförbundet.⁵⁴

Vilken dignitet hade då detta som tilldrog sig under några veckor i maj och juni 1906 vid skiljestället i Nyhult? Var det trots allt en bagatell i det lokala skeendet eftersom tre av de fyra lokaltidningarna teg ihjäl händelsen och den fjärde, Kuriren, inte ägnade den mer än några rader? Källorna är knapphändiga och risken för att de övertolkas är stor, men det finns omständigheter som lyfter strejken upp i ett klarare och mera allmängiltigt ljus. För att ge konflikten dess relief måste man foga in den i det vidare sammanhang som brukar kallas föreningsrättsstriderna.⁵⁵ Sådana strider förekom i hela vårt land under den svenska fackföreningsrörelsens genombrotts-tid, men speciellt norrlandskustens träindustrisamhällen kom under åren 1905–1907 att dra landets blickar till sig genom den häftighet som utmärkte konflikterna där. Ortsnamnen Mackmyra, Dal och Sandö har för lång tid etsat sig in hos eftervärlden genom de motsättningar mellan fackligt anslutna arbetare och arbetsgivare som småningom ledde till dramatiska arbetarvräkningar, inkallande av strejk-brytare och skärmytslingar mellan strejkande arbetare och icke-organiserad arbetskraft.

Stridslarmet från nästan identiska föreningsrättstvister kunde under ett par år höras från nästan varje älvmyrning längs norrlandskusten där ett skiljeställe, ett sågverk eller en träindustri vuxit upp, från Torne älv i norr till Dalälven i söder, men mest bekanta blev sammandrabbningarna i Västernorrlands län. Storstadspressen hade egna utsända i Sundsvall och Härnösand som i dramatiska ordalag beskrev det mottagande

Vid skiljestället i Nyhult mötte ekonomiska intressen hos några av Umeås industriidkare de materiella behov som fanns hos arbetarkåren i trakten. Detta resulterade försommaren 1906 i Umeås första större strejk. Fotot, från 1905, finns i Umeå flottningsförenings arkiv/VLM.

strejkbrytare fick varhelst de dök upp, inkallade av traktens träpatroner. Vanligen var det svårt som läsare att sätta sig in i vad tvisterna gällde, men i en lång artikelserie i *Social Tidskrift* gjorde K.P. Leffler, även känd som kulturredaktör på *Sundsvalls Tidning*, ett försök att reda ut begreppen. I en tillbakablick beskrev han där föreningsrättsstriden i Väster-norrland som ett utskott från Norrlandsfrågan, eftersom den var en följd av bondeskogens övergång i bolagshänder. Mot de mäktiga krafter som bolagen representerade hade arbetarna känt ett behov av att organisera sig. Föreningsrättens motståndare personifierades i Lefflers artikelserie av bröderna Frans och Seth Kempe. Dessa var beredda att ta hård strid för att bevara den gamla patriarkaliska bestämmandestrukturen i sina företag, en beslutsordning där arbetsgivare och arbetare från sina skilda styrkepositioner undertecknade ett individuellt avtal sinsemellan. K.P. Lefflers artikelserie belyser på ett uttömmande sätt innebörden av begreppet föreningsrätt och i den kommentar Seth Kempe strax därpå fick införd i samma tidskrift finns arbetsgivarens tolkning av arbetets frihet utvecklad i samma mån.⁵⁶

Det är alltså i detta sammanhang som strejken i Nyhult skall sättas in, en strejk som inletts sedan arbetsgivaren vägrat gå med på de kollektiva krav som arbetarna lagt fram. Strejken följer ett allmänt uppdraget mönster och bakom Umeå flottningsförenings nej skymtar också bröderna Kempe, eftersom de var delägare i flottningsföreningen. Förhandlingsmannen, kamrer A.G. Elfstadius, som vi tidigare nämnt, var också han förvaltare av starka intressen. Fyra år tidigare hade Elfstadius nämligen varit en av initiativtagarna till bildandet av Svenska flottningsschefföreningen med uppgift att utveckla svenskt flottningväsen och lösa sociala konflikter som kunde uppstå i dess anslutning.⁵⁷ Från skiljestället i Nyhult och sågverken i älvsmynningen löpte således osynliga trådar till maktcentra i Sundsvall och Stockholm, och i det känsliga läge den norrländska arbetsmarknaden befann sig i vid strejktillfället blev nyhultsarbetsarnas arbetsvägran en visserligen liten men långt ifrån obetydlig bricka i spelet om var beslutandemakten skulle ligga på arbetsmarknaden. Att strejken hade en sådan principiell betydelse kan vi belägga med nöjaktig akribi genom att peka på det faktum att andra tidningar längs norrlandskusten tog upp och kommenterade den. Socialdemokratiska Nya Samhället, majtälaren Otto Dalkvists tidning, hade strax efter det att strejken avbrutits till exempel en egen utsänd i Nyhult som rapporterade om de förvecklingar som varit och den anslutning till Sägverksindustriarbetareförbundet som arbetarna därefter företagit.⁵⁸

Besöket i Umeå av Träarbetareförbundets ombudsman H. Hansson verkar ha fungerat som en tändande gnista för ett länge pyrande missnöje bland Umeås träarbetare. På annat sätt kan man inte tolka den upptrappning av animositeten mellan arbetare och arbetsgivare som blev tydligt märkbar just under ombudsmannens vistelse i staden. Under sin tid i Umeå tog Hansson också kontakt med arbetarna vid Jakobsson & Eriksson samt Næslunds möbelfabrik, och vid ett besök i det närbelägna Holmsund höll han ett föredrag riktat till traktens ungdom för att förmå dem att bilda en socialdemokratisk ungdomsklubb på samma sätt som redan skett i Umeå.⁵⁹ Framgången i Holmsund hade dock varit måttlig, redan efter tio minuter hade han, skriver Hansson själv i ett brev till Nya Samhället, tvingats avbryta sitt anförande "på grund af ett stilla gräl mellan ett par af nektar ankomna arbetare".⁶⁰

Under ombudsman Hanssons turné i umetrakten bröt strejker samtidigt ut både vid Jakobsson & Eriksson och Næslunds möbelfabrik. De båda konflikterna hade samma ideologiska centrum som nyhultsstrejken: rätten att sammansluta sig fackligt och att vid löne- och andra förhandlingar låta sig representeras kollektivt genom ett fackligt ombud. Av de två strejkerna kom konflikten vid Jakobsson & Eriksson inte helt oväntat, arbetsplatsen hade då och då skymtat i tidningsspalterna i mindre smickrande sammanhang.⁶¹ Atmosfären där blev i maj 1906 på nytt laddad då fabriksanläggningen blev scen för en riktad agitation av Svenska folkförbundet, en borgerligt präglad arbetarrörelse som vi får anledning att återkomma till litet längre fram. I protest mot detta hade 28 av arbetarna vid snickeriavdelningen anslutit sig till lokalavdelningen av träarbetarfacket.⁶² Ombudsman Hansson, Träarbetareförbundets agitator, var under sommaren 1906 bosatt i Umeå och anslöt sig också till stadens socialdemokratiska arbetarkommun. Hans linje där var för ume-förhållanden rätt radikal och han synes ha legat nära den linje som då fördes av ungsocialisterna vilken innebar en revolutionär socialism.

Mycket av missnöjet hos arbetarna vid Jakobsson & Eriksson var riktat mot ägaren själv. Några tidningsrader säger kanske mest om hur Per Eriksson framstod för den som inte tillhörde hans sociala skikt: "Vad gott har denne man med sina myndiga åthävor och sitt morska uppträdande utträttat i stadsfullmäktige och för samhället? [...] Hans uppträdande i stadsfullmäktige, på föreläsningar o.d. när det gäller kulturella och sociala frågor och spörsmål är av den art att man icke blott kan nämna det som kulturfientligt utan också som i hög grad okunnigt. Hans ofördragsamma och överlägsna uppträdande mot oliktankande är också vida beryktat".⁶³ Med reservation för inläggets övertoner framstår karakte-

ristiken som inte alltför missvisande. Ugångspunkten för den bedömningen är då hur Per Eriksson tidigare uttalat sig i stadsfullmäktige mot Minervas föreläsningar om darwinism, hans förordande av enbart moderata tidningar i föreningens läsestuga och hans roll som förhandlingspartner i strejken vid skiljestället, händelser som tidigare berörts. Han stod för en typ av direktör som vi tidigare sett drag av hos träpatronerna Seth och Frans Kempe, den patriarkaliske fabrikören som styvt höll på den individuella relationen mellan arbetsgivare och anställd. Helt förutsägbart framstod med tanke på detta Per Erikssons vägran att sluta avtal med träarbetarfacket på sitt företag. Ställda inför detta gick de 15 som avtalet berörde ut i strejk.

Men Per Eriksson var inte ensam i sin vägran att ingå avtal. När strejk någon dag senare utbröt vid Næslunds möbelfabrik var orsaken också där avtalsvägran av företagets starke man, disponent Otto Bursell, känd från Minerva i samband med debatten om tidningarna i läsestugan. Strejken vid Næslunds var mer omfattande. Den 35 man starka träarbetarkåren, främst svarvare och möbelsnickare, var fackligt ansluten med fyra undantag, och då de strejkade fick det känningar för större delen av den resterande arbetsstyrkan. Hela verksamheten vid möbelfabriken låg nere under en tid. "För arbetsgifvaren återstår nu endast två alternativ: göra upp med sina snickare eller också försvinna från skådebanan som arbetsgivare inom möbelbranschen", skrev Nya Samhället, som från sin sundsvallshorisont bjöd på en betydligt utförligare redovisning av denna konflikt än någon av umetidningarna.⁶⁴

Då man betraktar den stridsiver som på kort tid plötsligt uppvisades både bland stadens arbetsgivare och arbetare är det svårt att göra sig kvitt intrycket att där bakom fanns någons eller någras regisserande händer. För det talar det steg arbetarnas protester plötsligt tog från ett stillsamt mummel till öppen handling just under träarbetarombudsmannens besök i staden. Och visst var det så, ombudsman Hanssons närvaro var dikterad av att arbetarrörelsen på orten behövde stöd och vägledning och i detta ingick agitation. I brev publicerade i Nya Samhället beskrev Hansson utförligt och återkommande det omfattande arbete han bedrev i Umeå och de ansträngningar han där lade ned på att fackligt binda samman träarbetarna i trakten. Men lika klart var att arbetsgivarna stod i förbund med varandra. Med ens ser vi den nationella dragkampen mellan SAF och LO avspeglad här i det lilla formatet, och arbetsgivarnas kartellbildning mot dem som hävdade föreningsrätten formulerades också uttryckligen i en stort uppslagen annons som infördes i Westerbotten ett par dar efter att konflikterna utlösts. I annonsen sade sig un-

dertecknarna ryktesvägen ha försports att strejken vid Næslunds möbelfabrik var början till en kamp för att få "samtliga arbetsgifvare härstädes att ingå kollektiva avtal med socialistiska träarbetarefackföreningen". På detta ville arbetsgivarna svara att de inte kunde ingå avtal med fackföreningar som var helt oansvariga för sitt handlande. Genom att tillgripa vilka medel som helst kunde de skada både sig själva och industrin i dess lugna utveckling, för att inte tala om att "dylika aftal skulle beröva arbetsgivaren bestämmanderätten öfver arbetenas bedrivande o. s. v."⁶⁵

I annonsens sista passus fanns alltså kärnan i budskapet, arbetsgivarna ville inte ge upp tesen om arbetets frihet utan strid. Bakom annonsen stod stadens fem träindustriföretag, av vilka Næslunds möbelfabrik och Jakobsson & Eriksson var de tyngst vägande namnen. Annonsen var även undertecknad av sju byggmästare på orten.

Annonsen uppfattades som "en stridshandske som kastats i ansiktet på arbetarna", som träarbetarfacket uttryckte det.⁶⁶ Den var en provokation inte bara mot dem som var inblandade i strejken, utan mot alla i staden som var sysselsatta inom träbranschen, och på aftonen dagen efter annonsens införande samlades runt 200 arbetare till ett protestmöte på Hamrinsberget i stadens östra utkant. Träarbetareförbundets ombud H. Hansson var inte oväntat huvudtalare vid mötet och han bemötte arbetsgivarnas skildring av situationen. Det var främst till ledningen för Næslunds fabrik hans tal var riktat. Visserligen hade annonsen också varit undertecknad av ortens byggmästare men, avslutade talaren, "de småbyggmästare här i staden vilka för ett par år sedan stodo vid hyvelbänken, och som underskrivit annonsen, vore tydligen så okunniga om arbetarrörelsen att de gott kunde lämnas utan avseende".⁶⁷ En av dessa "småbyggmästare", O.A. Sellberg, hade dristat sig att själv närvara vid friluftsmötet, vilket väckte en del upprörda känslor, men efter en stunds diskussion beslöt de församlade att Sellberg både fick ta del i mötet och yttra sig om han ville.

Konflikten vid Jakobsson & Eriksson tog slut innan den nästan ens börjat. Parterna tycks ha gjort upp i godo genom att den lilla grupp som var träarbetare, och som strejken gällde, fick sina lönekrav tillgodosedda av Per Eriksson själv, utan facklig inblandning – en lösning fullt i direktörens anda.⁶⁸ Vid Næslunds fabrik lades dock den ena strejkveckan till den andra utan att parterna kom varandra närmare. Läget tillspetsades ytterligare av att fabrikens styrelse efter en tid lät avskeda samtliga anställda vid finsnickeriavdelningen, förebärande att företaget inte längre hade råd att bedriva tillverkning av dyrbarare möbler. Inledningsvis hade arbetarkraven gällt både förbättrade lönevillkor, olycksfallsersätt-

ning, arbetstidsförkortning och ackordsarbete, förutom rätten att ingå kollektiva avtal, men under konfliktens lopp renodlades motsättningsarna till att enbart gälla principfrågorna om föreningsrätten och arbetets frihet.⁶⁹

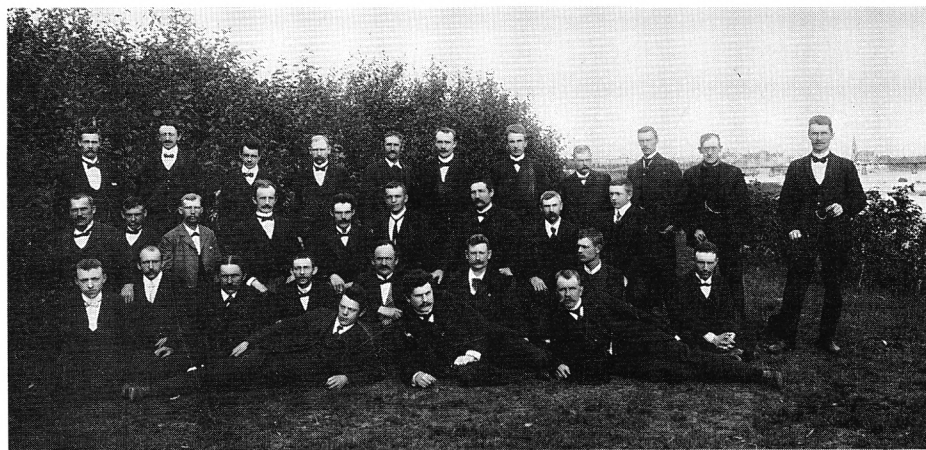
Man kan föreställa sig den oro de strejkande måste ha erfarit då arbetsgivarna vidtog nästa steg i konflikten. Ånyo var det en annons i stadspressen som angav deras motdrag. I ett inte alltför stort uppslaget meddelande inkallades delägarna i Aktiebolaget Næslunds Möbelfabrik & Jernaffär till extra bolagsstämma för att fatta beslut om att sälja fabriksfastigheterna eller att vidtaga åtgärder för att omändra dem till bostadshus.⁷⁰ För att stå fast vid sina principer var företaget alltså berett att hellre lägga ned företaget än att backa i sina krav. Eller var annonsen bara ett utspel för att få de strejkande att mjukna? Misstanken finns, eftersom arbetsgivarna i Västernorrland tidigare försökt bryta arbetarnas motstånd med liknande hot. Hur det förhöll sig får vi aldrig veta, de strejkande kom tillbaka till förhandlingsbordet med ett nytt fackombud som förde deras talan, och bara någon dag senare kunde Westerbotten meddela att "strejken hos Næslunds bilades i torsdags genom ömsesidiga eftergifter".⁷¹ Bidragande till utgången sägs ha varit arbetarnas nye förhandlare, "den lugne och sympatiska förtroendemannen Thorberg".⁷² Den som åsyftades var byggnadssnickaren och agitatorn Arvid Thorberg, som ännu så länge bara var i början av sin karriär som ombud för Träarbetareförbundet, men som småningom skulle arbeta sig upp till LO:s högsta post, ordförandeskapet.⁷³

Svenska arbetareförbundet och Svenska folkförbundet

Arbetarrörelsen har så här långt framställts som en rörelse inom socialdemokratin och en socialdemokratin närstående fackföreningsrörelse, men med en sådan beskrivning utelämnas en del av den vid denna tidpunkt aktuella verkligheten. Under 1900-talets första årtionde fanns nämligen också en annan rörelse som sade sig försvara arbetarnas sak, och som därigenom utmanade den socialistiska ensamrätten på området. Denna rörelse var den icke-socialistiska arbetarrörelsen som byggde på det borgerliga samhällets ideal om klassförsoning. Åren mellan de två storstrejkerna 1902 och 1909 gjorde sig rörelsen bemärkt genom sin agitation och – kanske framförallt – genom att uppträda som ett abstrakt begrepp, ofta använt i tidningsartiklar eller av folktalare.

Interiör från Jakobsson & Erikssons snickeriavdelning, belägen på Sofiehem. Några snickare sysslar med fönstertillverkning. Per Eriksson själv syns i kubb längst till höger. Foto: VLM:s samlingar.

Ett trettiotal snickeriarbetare vid Næslunds möbelfabrik i det gröna på holmen Gröna oxen i Umeälven. Fotot är taget underorstrejken 1909 då man företog denna utflykt. Foto: VLM:s samlingar.

Den icke-socialistiska arbetarrörelsen hade en egen facklig organisation, Svenska arbetareförbundet, som tillkommit 1899 i protest mot LO:s beslut året innan att Landsorganisationens alla medlemmar kollektivt skulle anslutas till socialdemokraterna. Arbetareförbundet deklarerade vid sitt bildande att organisationen ville vara en av partier obunden sammanslutning. Dess argument mot kollektivanslutning av det slag LO tillämpade var att fackliga frågor och partipolitik borde hållas åtskilda. Svenska arbetareförbundet gav ut en egen tidning, *Arbetare-Tidningen*, och likt den socialistiska rörelsen använde man sig av agitatorer eller, som de mindre militant benämndes inom denna rörelse, resetalare.⁷⁴

Förbundet fick aldrig någon större tillströmning. Vid 1905 års ingång var antalet medlemmar i hela landet cirka 6 000, en uppgift som man ogärna offentliggjorde då det ställde organisationen i en blygsam dager gentemot LO:s 82 000 anslutna arbetare vid samma tid. Svenska arbetareförbundets tyngd låg dock inte i dess numerär, utan främst däri att förbundet hävdade att det representerade alla de icke-socialistiska arbetarna i landet. Med detta synsätt gjorde sig resetalarna till självvalda ombud för flera hundra tusen arbetare, eftersom trots allt merparten av svenska arbetare vid denna tid inte var fackligt anslutna överhuvudtaget eller stod som medlemmar i icke LO-anslutna fackföreningar.⁷⁵

Den icke-socialistiska arbetarrörelsen har i allmänhet getts en marginell roll då svensk arbetarrörelse behandlats. I historiskt perspektiv fick den inte heller någon större betydelse. Den var en utvecklingens återvändsgränd, och mot dess självständiga roll har också anförts att den i delar var en täckorganisation, bevisligen delvis finansierad av Svenska arbetsgivareföreningen i syfte att splittra den socialistiska fackföreningsrörelsen.⁷⁶ Men detta är ett perspektiv högt ovanifrån. Under en kort tidsperiod och i vissa regioner av vårt land stod den icke-socialistiska rörelsen ganska stark och blev då och där en motståndare som de LO-anslutna fackföreningarna kunde känna sig hårt pressade av.⁷⁷ Speciellt tycks detta ha gällt längs norrlandskusten där arbetarkåren inte utgjordes av traditionella industriarbetare, utan bestod av folk som delade sitt arbete mellan älvmynningsarnas träindustrier och egna små jord- och skogsbruk. Bland dem hade en socialistisk agitation ingen självklar grogrund, utan Svenska arbetareförbundets försvar av privat äganderätt och front mot kollektiva avtal vann hos många arbetare ett naturligt gensvar. I sundsvallsregionen tycks förbundet i synnerhet ha utövat dragningskraft på många frireligiösa som inte ville tillhöra ett socialistiskt och därmed ett mer eller mindre ateistiskt förbund, och även många liberalt sinnade arbetare sökte sig där till Svenska arbetareförbundet.⁷⁸

Den icke-socialistiska arbetarrörelsen fick i Umeå sin första partiorganisation i maj 1906, bara halvåret efter det att den socialistiska rörelsen skapat sitt första fäste i staden genom bildandet av en arbetarkommun. Att de två arbetarorganisationerna nästan samtidigt etablerade sig på orten kom att ge speciell karaktär åt deras inbördes relationer. Den arena där de skulle agera, arbetarnas offentlighet, var ännu inte helt erövrad av någondera parten, ingen facklig hegemoni var etablerad utan där fanns ett ideologiskt tomrum att fylla, en jungfrulig terräng att erövrå. Med agitation på arbetsplatser samt offentliga föredrag som medel kämpade de två rörelserna intensivt under några år om att besätta detta utrymme. Svenska arbetareförbundet hade inte någon framträdande roll i denna maktkamp, även om förbundet verkade bakom kulisserna en tid,⁷⁹ utan Svenska folkförbundet hette den organisation som företrädde den icke-socialistiska fackföreningsidén i Umeå. Folkförbundet var ett utskott från Svenska arbetareförbundets idésfär, bara mer högerinriktat. Det drev inte som arbetareförbundet enbart fackliga frågor, utan var en bredare ideologisk plattform för en allmänt konservativ samhällssyn. Programmet var anti-socialistiskt, fosterländskt och nykterhetsvänligt och med denna grundhållning ville man verka för sociala reformer i vårt land. *Svenska Folkviljan* hette rörelsens rikstidning där folkförbundets samhällssyn utvecklades. Tidningen sade sig kämpa mot "orättfärdigt förenings- och fackföreningsförtryck" och ville i stället verka för "rättmätig frihet för person och arbete".⁸⁰ Inte oväntat blev Westerbotten den tidning i Umeå som kände sig mest tilltalad av folkförbundets grundsyn och på dess sidor förde Svenska folkförbundet genom redaktör Johan Granberg ut sitt program i umeregionen.

Svenska folkförbundets lokalavdelning i Umeå, den tjugofjärde i landet, bildades den 12 maj 1906 vid ett möte i baptisternas Betelkapell, "där Lilla salen beredvilligt upplåtits", och med ett tjugotal personer närvarande.⁸¹ Den tidningsnotis som låter oss veta detta ger samtidigt besked om att även i Umeå, precis som i Sundsvall, tycks de religiösa ha känt sig dragna till en icke-socialistisk arbetarorganisation. Men det fanns fler, det visar den aktivitet som sen följde från Svenska folkförbundets sida under resten av året. Under sommaren, mitt under pågående arbetskonflikter, och senare på hösten arrangerade folkförbundet en mängd möten och sammankomster som drog en inte oansenlig publik. Det var ibland stora festliknande tillställningar med musikkår, körsång och servering varefter ett av förbundets lokala ombud eller en tillrest resetalare lade ut orden om vad förbundet ville och vad dess syfte var. Sammankomster ägde rum inte bara i staden utan också i de kringliggande

byarna. I Stöcksjö, en knapp mil söderut, höll förbundet ett större möte varvid en lokalavdelning bildades med en grupp bönder i spetsen och i Västerhiske, fem kilometer uppströms Umeälven från staden räknat, grundades en lokalavdelning som skulle bli en av de livaktigaste och som främst hämtade sina medlemmar från landskyrkan på Backen och från småskoleseminariet där.⁸²

Folkförbundets etablering i trakten var tidig med nationella mått mätt. Organisationen hade bildats i Stockholm samma vår som den dök upp i Umeå, och dess ledande namn på riksnivå var hovrättsnotarien Lars Åkerlund. Han besökte själv Umeå i augusti, bara någon dag efter det att strejken vid Næslunds upphört, och vid ett stort upplagt fosterländskt folkmöte i Umeå läroverks gymnastiksal framträdde Åkerlund som huvudtalare. Där, och vid folkförbundets övriga sammankomster i umetrakten, kretsade agitationen kring några återkommande ämnen: arbetarklassen, fosterlandet, samhällsfreden samt de i varandra sammanflätade frågorna om religion, moral, nykterhet och familj.⁸³ I syfte att skapa ett enigt folk ville Svenska folkförbundet "väcka och utbilda det samhälleliga rättsmedvetandet", man ville avlösa klasskampen med samhällsfred och samförstånd mellan samhällsklasserna samt verka för ett stärkande av försvaret. Formuleringarna är hämtade ur stadgarna för lokalföreningen i Umeå. I en speciell passus, riktad direkt mot socialdemokratin och dess fackföreningsrörelse, sade man sig också vara beredd att uppta strid "mot samhällets inre såväl uppenbara som hemliga fiender samt dervid särskildt kämpa mot otillbörligt förenings- och partiförtryck och för rättmätig frihet för person och arbete".⁸⁴

Nykterhet, religion och det symboliskt starkt laddade ordet frihet, där har vi antagligen de språkliga koder som fick en hel del umebor inom nykterhetsrörelse, stats- och frikyrkorörelse samt inom det liberala lägret att känna sig dragna till Svenska folkförbundet. Bidragande till de religiösa intressen för organisationen var att de inte hade fått något entydigt besked huruvida en kristen kunde vara socialdemokrat. Partiet hade visserligen i sitt politiska program från 1905 fastslagit att religionen var vars och ens privatsak, alltså en inte direkt ateistisk skrivning, men i samma stycke hade programmet också förordat statskyrkans och kyrkoskattens avskaffande.⁸⁵ Diskussionen om socialdemokratiens förhållande till religionen hade varit ett återkommande debattämne, alltsedan partiets grundande 1889, och Svenska folkförbundet gav självt ut en stridskrift i frågan, *Kunna kristendomen och socialdemokratien förenas?*, där en kapellpredikant Viktor Vallberg på drygt två hundra sidor belyste det ohållbara i socialdemokratiens sätt att se det religiösa som en privat

angelägenhet.⁸⁶ Denne Vallberg var bosatt i länet, född i vilhelminatrakten, i Risbäck, där han inte bara var präst utan också fungerade som folkskollärare, fotograf och homeopat med förmåga att stämma blod. I den mån detta har någon betydelse i det här sammanhanget så är det för att visa att denne Vallberg, likt många i den norrländska landsändan, inte enkelt gick att inordna i ett nationellt vänster- eller högersammanhang vid denna tid. Visst låg hans idéer huvudsakligen förankrade i en konservativ samhällssyn, men där fanns också drag av radikalism, exempelvis i hans syn på Norrlandsfrågan, och i en av de många småskrifterna av hans hand, *Front till höger och vänster*, blandades kritiken av socialismen med utfall mot kapitalism och bolagsvälde.⁸⁷ "Hans blandning av radikalt och konservativt var halsbrytande", skriver Sverker Sörlin i sin avhandling.⁸⁸ Inför den yttersta dagen var det säkrast för en religiös arbetare att inte ha tillhört en socialdemokratisk fackförening, var Vallbergs slutsats. "Vi böra icke förglömma, att Gud är den högste arbetsgivaren. [...] Socialismen är endast en form av hedendom, som lefvat upp på nytt för att rusta sig till ett förnyadt anfall mot kristendomen". Citatet är från Vallbergs stridsskrift i religionsfrågan som gavs ut av Svenska folkförbundets eget folkbildningsorgan, Svenska folkförbundets centralbyrå.⁸⁹

För en del liberaler var folkförbundets argumentation för arbetets frihet något som inte gick att vifta bort, den liberala ståndpunkten var ju skapad just kring frihetsbegreppet. Lika självklar som föreningsrätten uppfattades borde i konsekvensens namn också arbetets frihet vara, ansåg dessa liberaler. I Stockholm, och i frisinna landsföreningen där, kom flera liberaler att stödja arbetsgivarnas frihetsbegrepp, i Sundsvall intog frisinna Sundsvalls Tidning efter viss vacklan samma ståndpunkt, men det ger stöd för den framförda uppfattningen om liberalismens tilltagande radikalisering mot norr att i Umeå intog den frisinna tidningen en annan ståndpunkt.⁹⁰ Där ställde sig nämligen Västerbottens-Kuriren tveklöst bakom föreningsrätten då den ställdes mot arbetets frihet. Den senare ståndpunktens försvarare i Umeå blev i stället de som hade moderat-liberala sympatier.

Vilken anslutning Svenska folkförbundet hade under sin verksamma tid i Umeå är svårt att fastställa, eftersom något organisationsarkiv inte finns kvar. En tidningsnotis uppger att en länsavdelning bildats 1908 med 19 ingående lokalavdelningar, av vilka den största var den i Umeå med 121 medlemmar.⁹¹ Att något arkiv inte bevarats verkar vara ett typiskt drag för den sorts rörelse folkförbundet representerade. Statsvetaren Yngve Myrman, som i en avhandling kartlagt de icke-socialistiska

arbetarorganisationerna 1905–1907, uppger att Svenska arbetareförbundet systematiskt förstörde allt arkivmaterial, och nästan lika omsorgsfullt utplånade är övriga arkiv som redovisar den icke-socialistiska arbetarrörelsens verksamhet och de band som knöt den till vissa arbetsgivarorganisationer.⁹² En beskrivning av Svenska folkförbundets arbete i Umeå blir av denna orsak uteslutande baserad på vad som stod att läsa om organisationen i ortens tidningar. Detta material är dock ganska rikhaltigt, speciellt gäller detta andra halvåret 1906 då knappt ett nummer av *Westerbotten* eller *Västerbottens-Kuriren* saknade en notis eller artikel om folkförbundets verksamhet eller framfart, ordvalet skiftade beroende på vilken avisa man läste. Det allmänna intrycket av dessa tidningskrivier är, oavsett källa, att förbundets stöd inom industriarbetarkåren var rätt svagt. Mer än ett förbund *av* arbetare tycks det ha varit ett förbund *för* arbetare, för att använda en karakteristik som använts om arbetarföreningarna några decennier tidigare. De ideal Svenska folkförbundet förfäktade var också nästan identiska med dem arbetarföreningarna en gång hyllat – klassförbrödring, fosterlandskärlek och religionen som ett samhällskitt. Likheten gick också igen i den patriarkaliska uppbyggnaden av respektive organisation. Så hade exempelvis umetraktens lokalavdelningar av folkförbundet ofta en styrelse hämtad ur yrkeskategorier präst, skollärare, hemmansägare och direktör, och i den mån arbetare någon gång nämndes i ledningen var de så gott som uteslutande hantverksarbetare. Som vi tidigare visat hade Umeå arbetareförening haft en liknande uppbyggnad på 1870- och 80-talen.

Umeås två konkurrerande arbetarrörelser har här tecknats ganska utförligt eftersom de var delar av den verklighet som umearbetarna levde i, dessa arbetare som läse- och biblioteksföreningen *Minerva* ville vända sig till. De båda rörelsernas agitation var en del av den vardag som arbetarna bar med sig då de besökte bibliotek och föreläsningssalar, och det var mot denna fond av erfarenhet arbetarna bör ha tolkat det som nådde dem via bibliotek och föreläsningar. Vi kan av folkbibliotekets lånejournaler utläsa att 21 av de 97 medlemmar som i maj 1906 ingick i Umeå arbetarekommun hade lånat böcker i biblioteket under 1905 och 1906, och några av låntagarna, däribland arbetarkommunens ordförande faktor Axel Svensson, tillhörde de flitigaste besökarna.⁹³ De arbetare som bevistade föreläsningarna saknar identitet och går därför inte att binda till arbetarkommunen, men bibliotekets lånejournaler bekräftar det vi kan ana oss till beträffande föreläsningsspubliken: det fanns en etablerad kontaktyta mellan Umeås radikala arbetare och *Minervas* verksamhet.

De icke-socialistiska arbetarnas benägenhet att besöka Minervas bibliotek och föreläsningssal är svårare att belägga på individnivå, eftersom medlemsmatriklar saknas för dem. Vi får nöja oss med att peka på att det fanns ett förenande band av annat slag. Ett stort antal av de personer som vi hittills stött på som styrelsemedlemmar i Minerva, som föreläsare i ordenshuset, som arbetsgivare vid arbetskonflikterna eller som enstaka namn i periferin var samtidigt på ett eller annat sätt synliga i Svenska folkförbundets verksamhet. De personliga banden mellan folkförbundet och Minerva var på ledande nivå betydligt fler än de som fanns med den socialistiska arbetarrörelsen, är den slående upptäckten. År 1906 bestod Minervas styrelse med suppleanter av Ferdinand Læstadius, Frans Kriström, Erik Östberg, Ingeborg Öquist, Karl Moritz, John Berggren, och som revisorer och suppleanter Olof Bursell, K.J. Wicksell, Per Eriksson och H. Blom. Av dessa förekom de båda hantverkarna Moritz och Blom i referaten från folkförbundets verksamhet.⁹⁴ Bursell och Eriksson finns inte nämnda i samband med folkförbundets kampanjer, men deras hyllning av en folkförbundet närstående samhällsordning hade med all tydlighet framgått av deras agerande vid strejkaktionerna på de företag där de styrde. Ytterligare ett namn hade därvid nämnts, byggmästaren O.A. Sellberg, som vid arbetarnas stora möte på Hamrinsberget nådigt beretts rätt att närvara. Att arbetarna tvekat över hur de skulle ställa sig till byggmästarens närvaro vid protestmötet är inte att förundra sig över; Sellberg var spindeln i folkförbundets nät i Umeå eftersom han var lokalföreningens ordförande.⁹⁵ Av säsongens föreläsare finner vi rektor August Theodor Wifell och fattiggårdsföreståndare Vilhelm Norgren verksamma inom folkförbundet. Speciellt Norgren, som i Minerva hållit en serie föredrag om fattigvården, tycks ha stått förbundet nära, eftersom han varit värd vid Svenska folkförbundets stora fest på höstkanten då riksordförande Lars Åkerlund talade.⁹⁶

Tidigare har verdandismens inflytande över Minerva framhållits och den öppna dörren högerut kan ses i detta ljus. Studentföreningen Verdandi hade försökt ena studenter och arbetare, höger och vänster, på en plattform i mitten; det var viktigt att hålla diskussionen öppen i båda riktningarna. Ur detta rationella samtal skulle en tredje ståndpunkt skapas, en visserligen klassförenande samhällssyn men på radikal grund. I ett samhälle som Umeå, med en djupt rotad borgerlig tradition, hade det varit orealistiskt att förvänta sig att en ensidigt kulturradikal förening skulle ha vunnit samhällets breda stöd. Att Minerva ändå åtnjöt ett rätt allmänt förtroende visar det ekonomiska bidrag staden gav. Föreningens profil får i stället ses som en anpassning till möjliga överlevnadsvillkor

och dess föreläsningsprogram i sin tur som en jämkning mellan olika viljor.

I stället för den bild av Minerva som lätt frammanas då man ser de olika banden till Verdandi och Studenter och Arbetare, en bild där föreningen är en heterogen kulturradikal spjutspets in i ett samhälle dominerat av traditionalism, får vi nog ändra perspektiv. Den målmedvetna aktiva rollen får utbytas mot en mer neutral, speglade, där föreningen är sammansatt av människor med divergerande viljor och där verksamheten därför är ett uttryck för alla de rörelser som pågår i samhället. Minervas funktionssätt kan på detta plan kallas reflekterande, och då med två innebörder. Dels reflekterades det stora samhällets strömningar i föreningen, dels försåg Minervas bibliotek och föreläsningar publiken med tankar och föreställningar från en värld utanför staden och som gav tillfällen till reflektion, en annan utgångspunkt, vid betraktandet av det samhälle de själva levde i.

Med detta synsätt bjuds vi samtidigt på ett alternativt sätt att se på föreningens föreläsningsprogram och bibliotekets bokbestånd. Såväl böcker som föreläsningar kan på något sätt betraktas som inlägg i ett offentligt samtal som pågick både utanför och innanför föreningens väggar. Det kunde vara ett utdraget samtal som spände över många år, som i nykterhetsfrågan eller Norrlandsfrågan, men det finns också exempel på mer uppblossande samhällsdiskussioner. Dit hörde frågan om socialismen. Bildandet av en arbetarkommun och arbetskonflikterna hade plötsligt förflyttat ämnet från periferin till att bli en av de stora dagsfrågorna och under en period avlöste föredragen varandra. I ordenshuset redogjorde i februari 1906 ett av SAP:s ledande namn, Emil Tholin, för socialdemokratiens program inför en fulltalig publik, tre veckor senare föreläste kyrkoherde J. Hammargren i Minerva över ämnet "Socialdemokratin i historiskt sammanhang" och under sommaren drog Hjalmar Branting och Kata Dalström stora åskådarmassor vid sina framträdanden i staden.⁹⁷ Som ett resultat av den höjda politiska temperaturen bildades strax därpå Umeå allmänna diskussionsförening och ämnet för föreningens första debatt 1907 på rådhuset bar rubriken "Socialismen". Inledningsanförandet hölls av Ferdinand Læstadius, och för uppmärksammade inlägg svarade bland andra målarmästare Blom, hyvelmästare Johansson och byggmästare Per Eriksson, nämner tidningarna.⁹⁸ Skeendet illustrerar hur en sorts samhällssamtal tar fart på skilda arenor och hur arbetare och borgerskap avlöser varandra med inlägg.

I och med att detta ganska neutrala perspektiv på Minerva tillämpas, börjar vi kanske närma oss kärnan i den betydelse föreningen på längre

sikt fick för staden. Innan föreningen bildades hade nämligen den sociala klyftan mellan samhällets olika klasser varit oöverbryggad – överklass, medelklass och det som ibland kallades nederklass hade verkat i skilda världar inom samma stad. Den fina kulturen visade upp sig i läroverket för det fina folket, arbetarkulturen och arbetarfrågorna var hänvisade till kaféerna och det utsnitt av småfolket som höll till där. En uppskrämd stämning rådde då någon rännil av socialistisk agitation eller facklig organisering nådde trakten. Nykterhetsrörelsen hade i någon mån bidragit till att överbrygga detta svalg som skilde människorna åt, men ordenshuset öppnades bara för de mer fogliga av arbetarna. I det översta samhällsskiktet hade det helnyktra budskapet haft liten framgång och de besökte därför aldrig nykterhetslokalerna.

I detta perspektiv blev Minerva den första neutrala arena som Umeå kunde visa upp, en arena där alla kunde möta likasinnade men också oppositionella. Ett vanligt påstående har varit att folkbildningsrörelsen i Sverige främst verkat som ett instrument för att överföra borgerlig bildning och borgerliga ideal till arbetarklassen. Argumentet har onekligen sitt berättigande, men sällan har den omvända funktionen som pågick samtidigt beaktats, nämligen att många i ett samhälleligt medel- och övre skikt genom föreningar av Minervas karaktär för första gången fick reell kontakt med en arbetarkultur.

Genom Minervas verksamhet fick de välbeställda med jämna mellanrum insyn i denna främmande värld, och en garanti för att de inte helt avfärdade arbetaranknutna ämnen som tillhörande en lägre sfär, var att föredragshållarna var personer ur deras eget borgerliga skikt, människor som hade ett högt anseende och som beundrades av denna borgerlighet. En ambition hos centralbyråerna hade varit att i möjligaste mån knyta föreläsare i spetsen inom varje område till sig. Motiveringen hade varit att bara dessa kunde popularisera ett komplext ämne. En lika viktig men sällan berörd funktion av detta var att de synpunkter som fördes fram inte kunde negligeras eller tas för falska påståenden. Då den ansedde G.H. von Koch talade om sociala missförhållanden, eller då doktor Rinlander beskrev turberkulosens härjningar i arbetarkvarteren på Haga, Norrmalm och Amerika, då var det både respekten för ett yrkeskunnande och den aura ett nationellt rykte förlänade föreläsaren, som gjorde att den borgerliga delen av publiken tog till sig ämnet på ett helt annat sätt än om föredraget hållits av någon ur arbetarnas egna led. Exempelen är tagna för att demonstrera hur föreningar av Minervas karaktär kunde verka så att borgerskapet å ena sidan och arbetarna å den andra öppnade sig för varandras argument och därigenom på längre sikt började närma

sig varandra. Arbetarna och deras för en medelklass säregna kultur-
mönster – agitationsmöten, majdemonstrationer, avtalstvister och strej-
ker – tedde sig mindre hotfulla med den ökade kunskapen och inlemma-
des efterhand i stadens liv.

EGNAHEMSFRÅGAN

I likhet med arbetarfrågan ingick egnahemsfrågan i den uppsättning av samhällsanknutna reformområden som i sin samtid sammanfattades i begreppet den sociala frågan. Egentligen föddes egnahemsrörelsen ur försöken att lösa två helt skilda problem. Nationellt lät den mest tala om sig som en rörelse som ville förbättra jordbruksarbetarnas bostadsförhållanden på landsbygden. Förespråkarna ville samtidigt ge ökad möjlighet att bilda småjordbruk som skulle ägas av brukarna själva. I denna form finner vi egnahemstanken som ett viktigt inslag i den så kallade jordreformrörelsen, och därifrån fördes egnahemsidén som en av flera bärande tankar småningom över i lösandet av Norrlandsfrågan.⁹⁹

Men ur denna landsbygdens egnahemstanke växte också en urban rörelse fram, och den vände sig framförallt till städernas arbetarklass. Genom att bereda industriarbetare möjlighet att själva bygga och äga sina hem ville denna riktning komma åt en rad av städernas sociala problem. Hos rörelsens talesmän blev tanken om det egna boendet upphöjd till ett socialt reforminstrument på ungefär samma sätt som tidigare skett med folkbildningen och nykterhetsarbetet. Egnahemstanken, förverkligad i en stadsmiljö, blev en viktig angelägenhet för den svenska sociala reformrörelse som vid sekelskiftet sökte nya vägar att omdana vårt samhälle sedan de gamla visat sig resultatlösa. Reformrörelsens huvudorgan, Social Tidskrift, ägnade åren 1901–1906 stort utrymme åt ämnet.¹⁰⁰

Också i Umeå finner vi att egnahemstanken gjorde ett tidigt nedslag vid ungefär samma tid. Under några år blev den något av en huvudfråga för många socialt engagerade och den fick dem att göra återkommande inlägg i ortstidningarna: Nykterhetstalare, folkbildare och präster lade var och en efter sin fason ut orden om hur ett eget hem åt arbetaren kunde tjäna en god sak. Efter ett par år självdog dock engagemanget, främst beroende på stadens ovilja att ställa lån och tomtmark till förfogande. Trots denna motgång kan vi i egnahemsfrågans utveckling se konturerna avteckna sig av en andra modell för hur Minerva och samhället stod i ett samspel. Det är med detta i åtanke vi nu skall följa egnahemsfrågans behandling under några år.

Som en lokal angelägenhet hade frågan om egnahem först uppenbarat sig i Umeå vid 1890-talets slut. Det rörde sig då bara om några mindre notiser i ortspressen, och som det landsbygdsärende frågan till en början var, fanns hos hushållningssällskapet den jordmån där idén först fick ett rotfäste. I sällskapets handlingar från 1897 nämns exempelvis ett eget hem åt småbrukaren som ett verksamt medel för att neutralisera skogsbolagens framfart.¹⁰¹

Egnahemsfrågan slumrade länge i hushållningssällskapets vård utan att märkbart föras framåt. En samlad ansats för att väcka opinion togs i stället av Umebladet. I en serie artiklar sommaren 1900 utvecklade tidningen sin syn på egnahem och de positiva följdverkningar sådana kunde få.¹⁰² Fortfarande var det till egnahem på landsbygden intresset främst knöts, men i en längre utveckling behandlades också den välgörande effekt sådana hem kunde ha i städerna och på fabriksarbetarnas liv. Det sociala missnöjet inom arbetarstammen, som ofta hade undermåliga bostadsförhållanden som orsak, hotade att bli en fara för samhället, framhölls det. Därför var det av stor vikt att arbetarnas bostadsförhållanden förbättrades. I ett arbetarägt eget hem kunde den rogivande hemtrevnad skapas som var omöjlig i en arbetarback.

Det fanns också en moralisk synpunkt att lägga på egnahemmen. Ofta föll det på den fasta arbetarkårens lott att upplåta sina arbetsgivarägda hem som bostäder åt korttidsarbetare, där alla då bodde tätt inpå varandra. Ett egnahem skulle förhindra sådan inkvartering och de demoraliserande följder detta hade. I en passus framhölls även att ett förverkligande av egnahem åt arbetarna skulle beröva de socialdemokratiska agitatorerna det argument som industriernas usla bostadsförhållanden satte i deras händer.¹⁰³

Artikelserien i Umebladet lyckades emellertid inte väcka någon opinion för saken. Bättre förutsättningar att vinna spridning fick egnahemsrörelsen 1902 då den 1899 tillsatta statliga egnahemskommittén gick i författning om ett egnahemslån som intresserade kunde komma i besittning av. Lånet, uppgående till 2 250 kr för den som ville bygga bostadslägenhet, kunde tillfalla varje mindre bemedlad kroppsarbetare, oberoende av kön, i åldern 25–50 år och som gjort sig känd ”för sparsamhet, nykterhet och en hedrande vandel”.¹⁰⁴ Egnahemskommitténs förslag var i många avseenden utformat utifrån erfarenheter hämtade från Danmark, föregångslandet på området. För Västerbottens del blev det hushållningssällskapet som förmedlade lånet, medan i andra län särskilt bildade aktiebolag eller föreningar också fick den möjligheten.

De förbättrade finansieringsmöjligheterna gav inget direkt resultat;

egnahemsfrågan i Umeå tycktes dömd att föra en ganska undanskymd tillvaro till förmån för andra mer pockande samhällsfrågor. Våren 1905 skedde dock en plötslig omsvängning. Upprinnelsen var ett föredrag som hölls i Minerva i april och som bar rubriken "Om egnahem". Platsen var som vanligt ordenshuset och inför en intresserad publik talade regementspastor Elis Bratt, beledsagad av illustrerande skioptikonbilder, engagerat över ämnet. Bland de sociala frågorna i kulturländerna var egnahemsfrågan en av de viktigaste, hävdade han. Egnahemsrörelsen var radikal, den ville gå till botten, och den hade som grund ett eget hem åt så många medborgare som möjligt. Föredragshållaren såg egnahemmen som korrektiv mot tre typer av samhällsproblem: sanitära, ekonomiska och moraliska.

Vad det gällde det sanitära visade statistik att dödligheten var stor bland arbetarklassen i storstädernas slum, men där egnahem inrättats var dödligheten i starkt avtagande. Men inte bara omutlig statistik, utan även sunt förstånd talade för nyttan av egnahem, underströk pastor Bratt. Egnahemmen var nämligen även en ekonomisk sporre som ledde till ökad sparsamhet och nykterhet. Drömmen om ett eget hem kunde hindra den fattige arbetaren från att gå på krog, att supa och förstöra. Att spara till ett eget hem gav mening åt sparsamheten. När en arbetarfamilj måste hyra en lägenhet var det hyresvärden som fick de sparade slantarna. Hyresgästen betalade år efter år och hade till sist lagt ut mer än vad huset var värt, utan att äga så mycket som en spik!

Längst, att döma av referatet i Umebladet, uppehöll sig föredragshållaren vid de moraliska vinster ett egnahem kunde ge. Nu när kravet på åtta timmars arbetsdag restes allt oftare borde den förlängda fritiden användas på ett nyttigt sätt för att inte skada samhället utan gagna det. Sexton timmar av dygnets tjugofyra var för mycket att vila på. Egnahemmet bjöd då alltid någon nyttig sysselsättning, något att reparera eller förbättra. Detta var av betydelse inte minst för barnen, eftersom de därigenom lärde sig ordning och arbetsamhet. Till varje egnahem borde också höra en trädgårdstappa – hur nyttigt var det inte för de små att få hjälpa till med att hålla den snygg och ordnad. Att ha en egen fastighet att tillsammans ägna sig åt betydde mycket som ett föreningsband mellan familjemedlemmarna.

Bland föredragshållarens moraliska argument återkom också det som Umebladet fört fram tidigare: egnahemmet motverkade det demoraliserande inneboendesystemet. "Tänk hur en rå vild sälle kan verka fördärfbringande i synnerhet på familjens yngre medlemmar, ej minst flickorna. Inneboendesystemet är en förbannelse för våra storstäder", citerar tid-

ningen regementspastor Bratt. Efter att denne också framhållit att egnahem kunde motverka emigrationen – ”det torde vara just de mest driftiga och företagsamma som lemna fosterjorden” – sjöngs på föredragshållarens förslag gemensamt ”Vårt land”.¹⁰⁵

Föreläsningens innehåll inbjuder till en kommentar, men vi skall låta den bero ett slag till förmån för den fortsatta händelseutvecklingen. I och med att egnahemsfrågan fått sin belysning genom ett föredrag i Minervas regi väcktes den plötsligt till liv. I en skrivelse till Västerbottens sparbank ”på uppdrag av några arbetare” framfördes en anhållan om ett lån på 10 000 kr för byggande av 16 egnahem.¹⁰⁶ Västerbottens-Kuriren kommenterade låneansökan välvilligt, det var på tiden något gjordes för stadens arbetare, men betonade samtidigt vikten av att egnahemmen för-lades innanför stadens gränser. Den billigaste tomtmarken låg visserligen utanför stadstullarna, men om där växte upp egnahemssamhällen skulle deras bebyggare leva som parasiter – arbetarna skulle ha sina inkomster av arbete i staden men betala skatt till landsförsamlingen.¹⁰⁷ Ett liknande pragmatiskt synsätt skulle fortsättningsvis karakterisera tidningens hållning i ämnet, och någon tydligare idealistisk plädering för egnahemssaken får man förgäves leta efter. På den punkten skilde sig den frisinnade tidningen tydligt från Umebladet och ännu mer från Westerbotten, som särskilt gjort egnahemsfrågan till sin. Hos de båda moderat-liberala bladen kunde en underton av idealism och reformiver märkas bakom nästan allt de skrev i ämnet.

Egnahemsfrågan var vid det här laget förflyttad in i den offentliga debattens centrum. Ett belägg för det är att ett offentligt möte för att vidare diskutera möjligheten att bygga egnahem samlade runt 150 intresserade i ordenshuset. Elis Bratt var åter huvudtalare och han verkar att i stort sett ha hållit samma anförande som i Minerva en månad tidigare. Det var återigen sedliga, ekonomiska och moraliska vinster han såg följa i egnahemmens spår.

Anförandet vid mötet följdes av inlägg från publiken. Även om Umebladet i sitt referat skrev att ”en talrik skara män och qvinnor ur olika samhällsklasser infunnit sig. Glädjande att nämna hade arbetarne mött ganska väl [upp]”, så verkar ett särskilt starkt engagemang i frågan ha funnits hos vissa grupper av umebor. Detta blir intrycket om vi ser till de personer som gjorde inlägg i den efterföljande diskussionen. Där var Minervas ordförande J.O. Ohman, enligt tidningen en av initiativtagarna till sammankomsten, och där fanns också folkskollärare Sven Lilja, en återkommande debattör i samhällsfrågor. Redaktör Gustav Rosén återfanns förstås också i församlingen med den praktiska synpunk-

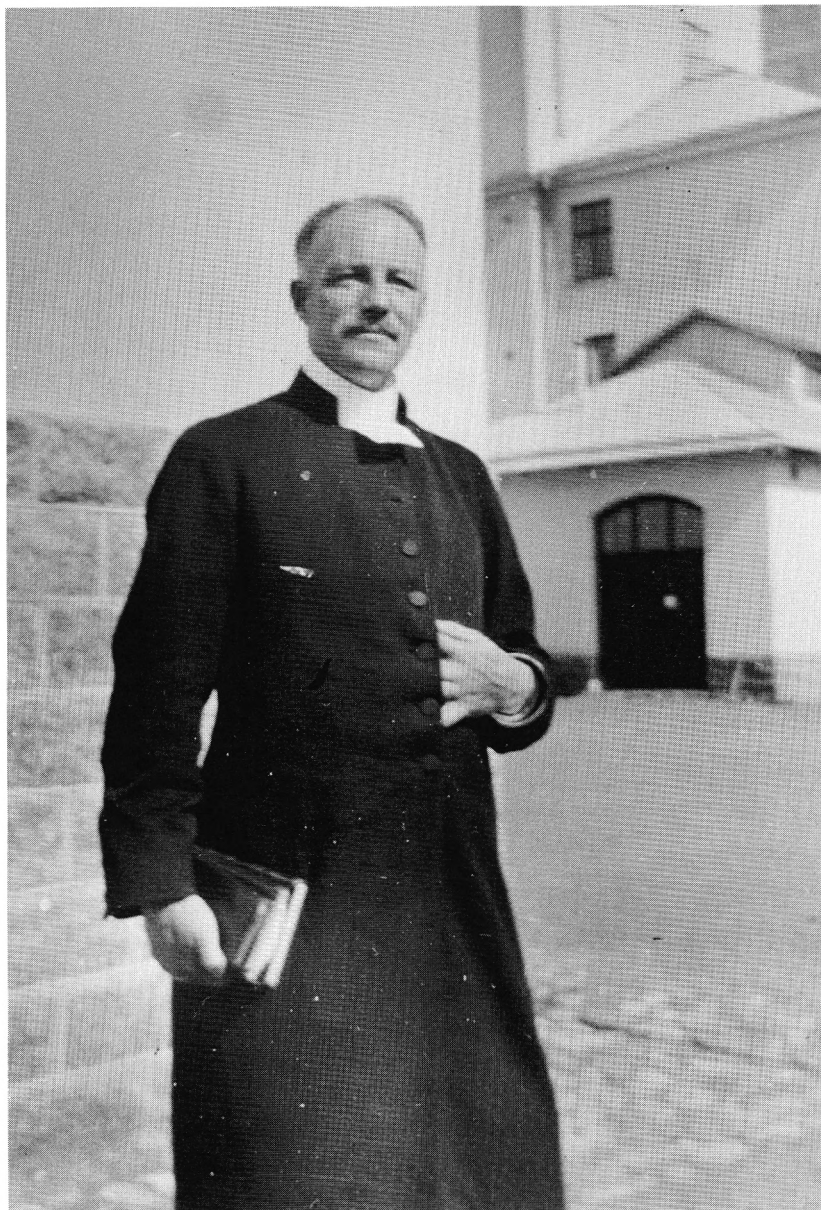
ten att egnahemslägenheter skulle ge staden större inkomster genom ökad avsättning på elektriskt ljus och vatten. På talarlistan fanns också hyvlarmästare Johansson, faktor J. Berggren, löjtnant Vernstedt, byggmästare O.A. Sellberg och grundläggare J. Nilsson på Öhn.¹⁰⁸

Inläggen under mötet skilde sig åt betydligt, men avslutningsvis enades de församlade om att egnahemsfrågan var en sak som borde föreläggas stadsfullmäktige. Sammankomsten mynnade också ut i att en egnahemsförening bildades med bleckslagare Oscar Haag som ordförande och skomakarmästare J.A. Sjöberg som sekreterare. Dessa utsågs att tillsammans med pastor Bratt, verkmästare Öhman och faktor Berggren bilda en kommitté som skulle söka förmånliga lån och förbereda ärendet för stadsfullmäktige.¹⁰⁹ Då vi synar kommitténs medlemmar finner vi att samtliga antingen tillhörde Minervas styrelse eller en krets som stod den nära.

Genom att en egnahemsförening bildats fanns det fog för påståendet att egnahemsrörelsen nu fått fäste i staden. Denna rörelse ville gärna i skrivelser och uttalanden beteckna sig som en strömning bland arbetarna. Som vi kan sluta oss till, utifrån de agerande personerna vid egnahemsföreningens bildande ovan, var detta dock inte hela sanningen. I spetsen för rörelsen gick en borgerlig kärntrupp med tydlig förankring inom hantverk och industri.

Den tillsatta arbetskommittén utarbetade efter några veckor en skivelse som tillställdes stadsfullmäktige. I den framhölls det att tomtpriserna i staden ställde sig ”synnerligen höga hvilket gör det nästan omöjligt för en arbetare att med tillhjälp af ett vanligt amorteringslån skaffa sig ett eget hem i staden”.¹¹⁰ Kommittén föreslog fullmäktige att på lämpliga platser upplåta ett antal tomter om 600–800 kvadratmeter vardera mot ett pris av 40 öre kvadratmetern. Ur stadens kassa skulle egnahemsföreningen få disponera 3 000 kronor för varje lägenhet, pengar som skulle ges vidare som lån åt egnahemsbyggarna mot 4 procents ränta, progressiv amortering på 20 år.¹¹¹

När nu det vidare avgörandet hamnat i stadsfullmäktiges händer hade ärendet samtidigt förvandlats till en lokalpolitisk angelägenhet. Fullmäktige var splittrat. Det fanns tre tänkbara tomtområden, Fredrikshög, Fridhem och stadens mark ovanför Fridhem, den så kallade Stadsliden, men problem vidlådde dem alla. Antingen var de för dyra att lösa in, eller så föreföll anläggningskostnaderna för staden att bli alltför höga. Det yttrande som fullmäktiges arbetsgrupp lämnade ifrån sig avslöjar en räddhågad inställning till att dra in stadens ekonomi i något som kunde bli en börda att bära längre fram. I själva fullmäktigeförsamlingen fanns

*Regementspastor Elis Bratt lyckades genom ett föredrag i Minerva väcka liv i egna-
hemsfrågan. Här ses han utanför lasarettet där han senare fick en tjänst. Bratt
framträdde också vid flera av de arrangemang som Svenska folkförbundet anord-
nade, och hans anföranden behandlade vid dessa tillfällen de sociala frågorna. Foto:
VLM:s samlingar.*

det dock personer som ställde sig mer positiva till ett kommunalt engagemang.¹¹²

Egnahemsfrågans vidare öde blev nu föremål för kohandel och jämkning bland fullmäktiges intressekorporationer, och inför riksdagsvalet hösten 1905 ställdes krav på att varje kandidat skulle ge besked om sin inställning i enskilda frågor. Till tidens nationella valämnena som rösträttsfrågan, unionsfrågan och Norrlandsfrågan, sällade sig i Umeå nu också stadens egnahemsfråga som en angelägenhet där kandidaterna avkrävdes klart besked.¹¹³

Så här långt hade egnahemsrörelsen arbetat i medvind och dess idéer hade spritt sig i allt vidare ringar, men stadsfullmäktiges övertagande av ärendet innebar början till rörelsens död. Det hade endast varit genom en odelat välvillig hållning från stadens sida beträffande lån och tomtmark som förutsättningar funnits att bygga egnahem, detta sedan Västerbottens sparbank i ett tidigare skede avslagit egnahemsföreningens sonderingar om lån. Hushållningssällskapet hade också tidigt ställt sig utanför genom att bara bevilja stöd till egnahem på landsbygden.¹¹⁴ Något förbehållslöst stöd från fullmäktige kom dock inte. Yttrandet om egnahem från arbetsgruppen återsändes till utredarna efter stadsfullmäktiges behandling; utredningen hade varit otillräcklig och ett antal intresserade personer borde adjungeras för att åstadkomma en bättre genomlysning, var det besked som fullmäktige bifogade återremissen.¹¹⁵ Därmed var ärendet begravt i den kommunala byråkratin och egnahemsföreningen hade ingen makt att driva på processen.

”Var hvilar vår egnahemsfråga för närvarande?” frågade en rådvill insändarskribent i Västerbottens-Kuriren hösten 1905, tre månader efter stadsfullmäktigebehandlingen. Denna undran var berättigad, eftersom egnahemsfrågan nu osynliggjorts i de kommunala arkiven. Därmed kan det vara skäl nog att lämna den fortsatta händelseutvecklingen, egnahemsrörelsen var inte längre någon frambrytande folklig viljeyttring. Visserligen gjordes nya försök att göra egnahem till en dagsfråga, men förutsättningarna fanns inte så länge tomt- och lånemöjligheterna var låsta. Regementspastor Elis Bratt, som varit dynamon i egnahemsföreningen, flyttade dessutom i detta skede för en tid från Umeå, vilket ytterligare försvagade rörelsens ställning.¹¹⁶ Det skulle dröja minst tio år innan egnahemsfrågan åter fick liv och blev en högt prioriterad samhällsangelägenhet.

Vi skall i stället åter knyta an till inledningen av kapitlet. Där påstods att egnahemsfrågan var ett specifikt exempel på det samspel som fanns mellan Minerva och samhället. Samtidigt, sades det, kunde egnahems-

frågans utveckling ses som ett prov på en andra, löst formulerad, generell modell för Minervas funktion i samhället. Om arbetarfrågan hade fått illustrera en reflekterande funktion hos föreningen, så är egnahems-ärendets utveckling ett prov på en annan sida, den mobiliserande. Detta kan behöva en precisering.

I egnahemsfrågan har vi kunnat se hur Minerva blev den samlande och organiserande faktorn för en lågartikulerad idé som under flera år sköljt omkring i stadens tankeliv och debatt. Idén hade aldrig fått något ordentligt fotfäste, trots att den förvaltats av hushållningssällskapet och agiterats för av Umebladet. Misslyckandet berodde förmodligen på att ingen kände sig direkt kallad som talesman för rörelsen. Till synes hade egnahemsfrågan ingen naturlig hemort – den kan sägas ha angått alla och därmed ingen särskild.¹¹⁷ Då Minerva våren 1905 åter tog upp ämnet till diskussion i regementspastor Bratts föreläsning blev ämnet plötsligt en angelägen sak. Föredraget var den omedelbara orsaken till att den slumrande egnahemsfrågan för första gången fick liv. Ur Minervas föreläsning växte kravet på bildandet av en egnahemsförening fram.¹¹⁸ Då engagemanget nått denna konkretion hade den också vuxit till en lokalpolitiskt betydelsefull fråga. Så hade händelseutvecklingen varit i stora drag.

Ett tydligare exempel på interaktionen mellan Minerva och samhället är det svårt att finna, och i egnahemsfrågans utveckling kan vi också tydligt urskilja föreningens mobiliserande funktion. Föreläsningsföreningen blev det centrum som förmådde samla tankar utan egentligt hem och konkretisera idéer som flöt omkring i staden utan att ha nått sin artikulation. Minerva drog åt sig sådana strömningar, kanske bara tendenser, och i föreningens hägn kunde i staden befintliga rudiment nå en samlad styrka. Med beräkning eller mer indirekt blev föreningen ett förenande forum för idéerna och deras bärare. I ärendets utveckling kan vi se denna mobiliserande funktion fullföljd, men en liknande intention, en förhoppning om att sätta igång en liknande process, fanns säkert också bakom föreläsningarna om till exempel fattigvård, om Norrlandsfrågan och om sociala missförhållanden som stod på föreläsningsprogrammet de närmaste terminerna.

När idén om egnahem för fabriksarbetare fick fotfäste i Sverige utvecklades tankegångarna både inom högern och vänstern. Egnahem var önskvärda, ansåg den radikala sidan, bland annat därför att då kunde arbetarna använda strejkvapnet utan att behöva riskera att vräkas vid en arbetskonflikt. Speciellt inom Norrlands träindustri var det direkta sambandet mellan bostadsform och organisationsgrad märkbart. "Alla arbe-

tarerörelsens agitatorer veta att de arbetare, som bo i [såg]verkens bostäder, i allmänhet äro de för organisationen minst mottagliga, de fegaste och mest krypande av alla [...]; de äro för mycket klafbundna för att kunna organisera sig, [...]. Den, som bor i 'bolagsrum' vet att när han blir arbetslös så blir han hemlös på samma gång."¹¹⁹ Orden är hämtade ur Nya Samhället, där Otto Dalkvist i en serie artiklar hösten 1904 beskrivit bostadsförhållandena inom sågverksindustrin.¹²⁰ Till detta sätt att se på fördelarna med egnahem, ett perspektiv som var den svage och utsatte arbetarens, kunde vänstern också foga argument av hygienisk eller ekonomisk art.

Den föreläsning i Minerva som fört egnahemsfrågan fram i ljuset finns det nu anledning att återkomma till. Pastor Elis Bratt hade hävdad att egnahemsrörelsen var radikal, att den ville gå till botten i sina försök att lösa de sociala problemen. Hans föredrag tycks dock i liten utsträckning ha burit på ett budskap för de utsatta, i stället vände sig hans argument mer till den välbeställda arbetaren, den som hade pengar att spara, och de i föredraget utvecklade motiven för egnahem framstår som övervägande defensiva. Att bevara familjen från upplösning, att förbättra för den fasta arbetarstammen, att förhindra emigration samt stärka moral och sedlighet. I sin framställning var han representativ för en strömning inom det sociala reformarbetet som återkom i många skepnader, och att föredraget avslutats med en fosterländsk sång understryker detta intryck. Denna strömning kan betecknas som en moderat social reformrörelse och den uppträdde frapperande ofta på samma arena som den radikala sociala reformrörelsen. Rörelserna arbetade många gånger för samma mål, men det var motiven bakom som skilde.

En knivskarp gräns existerade sällan mellan den radikala och den moderata linjen, men det går ändå att ge den moderata reformrörelsen en ganska tydlig kontur i dess idealtypiska framtoning. Den hämtade sina röster från politikens centrum och högerut, och socialt tillhörde anhängarna det rätt välbeställda skiktet. I de fall då de bar titeln arbetare rörde det sig nästan uteslutande om hantverksarbetare. Påfallande många folkskollärare och präster var också påverkade av denna strömning. Sympatisörerna var människor som fått upp ögonen för hur nationen höll på att brytas sönder av sociala motsättningar – industrialismen hade satt igång processer som utsatte både landsbygd och stad för stora påfrestringar. Stående inför detta var det svårt att inta en traditionell konservativ hållning, ett "sterilt stillastående".¹²¹ Något måste göras för att åter skapa samhällsharmoni, var en utbredd uppfattning i dessa kretsar – ett

nationellt samförstånd mellan alla grupper var en förutsättning för en positiv samhällsutveckling.

Utifrån en sådan syn på samhället hade denna försiktiga reformrörelse vuxit fram och det var i hög grad arbetare den vände sig till. Arbetarklassen behövdes för att hålla industrisamhället igång, men betraktades samtidigt som den största latent oroshärden. Dessa moderata reformatorer ville inte i grunden förändra samhället för att komma åt missnöjets orsaker, men för att få samhällets hjul att snurra måste de värsta symptomen åtgärdas. Professorn i statskunskap och statistik Rudolf Kjellén (1864–1922) var en av dem som mest artikulerat försökte anpassa en gammal konservativ samhällsåskådning till en ny verklighet. Den riktning Kjellén framstod som något av en ledare för har kallats unghögern, och vid turnéer som inbegrep många sydsvenska arbetarinstitut presenterade han i föreläsningsform sitt moderata reformprogram. I ett tal i Fosterländska förbundets generalförsamling våren 1902 sammanfattade Rudolf Kjellén sin syn: "Målet, problemet som föreligger och kräver sin lösning, [är] att återställa samhällsfreden som är rubbad genom arbetarklassens missnöje med sin ställning utanför representationens stängda dörrar. En definitiv lösning måste vi afstå ifrån, alldenstund tidens samhällsrörelser själfva ej satt sig i en fast och bestämd form. Uppgiften [begränsar] sig sålunda till att finna en praktisk form för fredligt samarbete mellan de närvarande sociala hufvudintressenas bärare, ända tills det nya samhället mögnat och ur sig själf utfällt framtidens organiska representation".¹²²

Det finns två synsätt att lägga på den moderata reformrörelsen. Det ena är att den var en kuliss, ett svepskäl för att gynna egna intressen och slå vakt om gamla positioner. Goda skäl finns för detta betraktelsesätt, eftersom påfallande många av de ledande personerna var företagare, fabriksägare eller på annat sätt tillhörde de välsituerade. Men jämsides med detta närmast strategiska synsätt bör vi lägga ett annat, ett synsätt som binder dessa försiktiga reformsträvanden till en bestämd samhällsvision. I denna vision banade den moderata reformrörelsens medel en möjlig väg som kunde leda Sverige ut ur dess inre stridigheter. Det går att utifrån Elis Bratts tal i Minerva rätt tydligt frilägga de ideal som skulle vara bärande i detta framtida Sverige: sparsamhet, arbetsamhet, fosterländskhet och klassförsoning. Religionen skulle vara ledstjärna för moral och sedlighet och i dess hägn skulle familjebanden stärkas. På det lokala planet fanns vid denna tid många idealister som arbetade med en uppriktig övertygelse för dessa mål. Deras ideal hade ännu inte blivit nedskrivna i något manifest, men när Svenska folkförbundet bildades

våren 1906 knöt dess program an till i ett borgerligt medvetande vanliga stämningar. Bratt var en av dem som fångades in av förbundet, och i detta forum framträdde han den hösten med ett föredrag som i sin text sammanfattade en samhällsgrupps reformsträvanden och ideal. Anförandet bar som underrubrik "de moraliska förutsättningarna för ernåendet af allmän förnöjsamhet inom alla samhällsklasser".¹²³

Frågan om det var egenintressen eller en vision som drev den moderata sociala reformrörelsen framåt kan synas angelägen att ställa. Den frågan var också återkommande i tidens debatt, eftersom arbetsgivarintressen påfallande ofta gynnades av de reformförslag rörelsen förespråkade. Svaret ligger nog i att det handlade om ett växelspel mellan vision och intresse, ett växelspel som även bör läsas in i de radikala rörelsernas arbete. Intressen och idéer växte på det praktiska planet samman så att någon boskillnad inte gick att göra dem emellan. Allt var inte idépolitik som gav sig ut för att vara det, men samtidigt behöver det heller inte ha varit så att allt var intressepolitik bara därför att det fanns ett intresse med i spelet.

RÖSTRÄTTSFRÅGAN

Det bjuder ingen större svårighet att bland tidens alla angelägna frågor utpeka den som vid sekelskiftet hade störst betydelse och som mest likvärdigt berörde hela svenska folket. Det var rösträttsfrågan. En kortfattad definition av vad som lades in i begreppet kan ges denna formulering: rösträttsfrågan var det samhällsproblem som uppkom då en större eller mindre del av ett lands fullmyndiga medborgare var utestängd från politisk rösträtt. I denna mening fanns rösträttsfrågan, alltsedan den nya riksdagsordningen 1866, som en återkommande stridsorsak under hela 1800-talets slut, dock periodvis diskuterad med större hetta.

Här är naturligtvis inte platsen att redogöra för alla de olika turer frågan om en rösträttsreform tog i vårt land innan den slutligen resulterade i allmän rösträtt för män och kvinnor. Perspektivet från de föregående kapitlen skall fortfarande behållas, vilket betyder att rösträttsfrågans behandling i Umeå får illustrera ytterligare ett exempel på den samverkan som fanns mellan folkbildning och samhälle. Utifrån denna process verkar samtidigt ett tredje funktionssätt för föreläsningen kunna utläsas, en tredje möjlig allmän modell för Minervas inflytande på sin omgivning. Innan vi går in på detta är det dock nödvändigt att säga något om rösträttsrörelsens allmänna ställning i vårt land vid tiden för dess aktualisering i Umeå åren omedelbart efter sekelskiftet 1900.

Den demokratiska tanken, inte bara på rösträttens område utan som allmän princip, kan sägas ha fått sitt stora genombrott i vårt land under 1880-talet. Det demokratiska synsättet var den moderna liberalismens grundval, och för liberalerna framstod allmän rösträtt som en inkörsport till förverkligandet av det demokratiska framtidssamhället. Liberalerna såg därför som sin främsta uppgift att främja den allmänna rösträtten, och helt naturligt var det inom denna idériktning som de första rösträttsorganisationerna, rösträttsföreningarna, skapades i vårt land.

Till de liberala rösträttsföreningarna slöt sig snart ännu en kraft som verkade för samma mål, det socialdemokratiska partiet. Hjalmar Branting hade själv efter en animerad diskussion vid partikongressen 1891 fastslagit en rösträttsreform som det angelägnaste för socialdemokratin, varefter den uppförts som första punkt i partiprogrammet. För att genomdriva reformen föddes snart planer på något som kallades en folkriksdag. Med detta menades ett folkets parlament som, genom att samla och visa upp den svenska folkmeningen, skulle utöva en moralisk påtryckning på riksdag och regering. Riksdagen skulle helt enkelt bli så gripen av det svenska folkets stora uppslutning kring kravet på allmän rösträtt att "på något vidare motstånd från den lagligas sida ej vore att tänka".¹²⁴ Kunde ej detta leda till en rösträttsreform hade folkriksdagen en sista utväg: att utlysa politiskorstrejck. Folkriksdagen tog skepnad inte bara i föreställningsvärlden, utan 1893 anordnades en sådan utomparlamentarisk folkförsamling. Umeås rösträttsivrare valde som sina ombud August Palm samt nykterhetstalaren och stockholmsradikalen Emilie Rathou – den enda kvinnan i folkriksdagen.¹²⁵

Samverkan mellan liberaler och socialister gällde bara en fråga, allmän rösträtt, och så långt var det möjligt för de två blocken att stå enade, medan däremot olika försök att gå vidare och utvidga samarbetet till ett gemensamt flerpunktsprogram stötte på alltför stort motstånd från båda sidor. Liberalismen inrymde vid denna tid anhängare med en mycket varierande grad av radikalism, och det var bara människor inom avantgardet, främst kulturradikaler från Verdandi, som var villiga till vänster-samverkan också i andra frågor.¹²⁶

Folkriksdagen 1893 följdes av en ny 1896 men samarbetet inom koalitionen mötte hinder. Framförallt var det socialdemokraternas krav påorstrejck för att driva igenom en rösträttsreform som liberalerna hade svårt att acceptera. Detta var den fråga som slutligen fällde vänsterfronten, och då en ny, tredje folkriksdag utlystes 1899 var det enbart liberalerna som stod bakom uppöpet.

Så här långt hade rösträttsrörelsen levt sitt liv framförallt utanför riks-

dagen. Rösträttsarbetet hade dock visat att det fanns möjligheter till en allmän liberal samling, och detta ledde snart till bildandet av ett liberalt riksdagsparti, liberala samlingspartiet, som var en förening av alla liberala schatteringar. Rösträttsfrågan, unionsfrågan och den sociala frågan förenade denna ganska brokiga konstellation och de tre frågorna fick utgöra riksdagspartiets politiska plattform.

Den liberala samlingen hade emellertid krävt sina offer. För att bli accepterat av en majoritet hade kravet i programmet på allmän rösträtt omformulerats till att endast gälla en strävan efter utvidgad rösträtt. Inför detta kände många radikala liberaler vantrivsel, de fick göra alltför stora avsteg från sina, som de såg det, rena ogrumlade ideal. Med orden "historien om den liberala samlingen är till stor del historien om radikalismens ackommodation efter lantmannaliberala synpunkter" beskriver Rönblom denna utveckling i sin historik.¹²⁷ Framförallt var det nykterhetsradikaler och kulturradikaler som fick vika sig för den övergripande samlingstanken. Efter en tid var missnöjet bland dem så stort att de var beredda att ta steget ut ur riksdagen för att föra kampen för allmän rösträtt i utomparlamentariska former. Resultatet blev att de 1902 bildade en egen organisation, Frisinnade landsföreningen.

Ordet frisinne dyker nu för första gången upp i ett mer preciserat politiskt sammanhang. Frisinnade landsföreningen avstod medvetet från ordet "liberal" i föreningsnamnet eftersom det uppfattades som misskrediterat och för mycket högerbelastat, och "frisinne" fick i stället beteckna det ideal dessa vänsterliberaler hävdade.¹²⁸ Frisinnade landsföreningen blev en samlingsplats för nykterhetsradikaler och kulturradikaler som sett vägen mot allmän rösträtt stängd efter inneslutningen i liberala samlingspartiet. Förhoppningar närdes om att i den nya föreningsbildningen få ett organ för radikal politisk propaganda, en ny vänsterfront där också socialister kunde tänkas ingå. Vid sidan av dem som gav beteckningen frisinne ett demokratiskt vänsterinriktat innehåll fanns dock i landsföreningens led också en del från tidigare arbetskonflikter ökända arbetsgivare, eller andra som närmast hörde hemma inom det som brukar kallas reformhögern. Även en del på den kanten kunde se fördelar i en rösträttsreform. En av dem var Svenska arbetareförbundets ledare, direktör Josef Nilsson – i vänsterpressen mest känd som "Gule Josef" – som i Frisinnade landsföreningens stockholmsavdelning arbetade för arbetareförbundets sak.¹²⁹

Frisinnade landsföreningen bidrog till att åter göra allmän rösträtt till en första rangens stridsfråga in på det nya seklet, men det fanns också andra orsaker till att det blev så. I april 1902 gjorde socialdemokraterna

allvar av sitt hot om en storstrejk för allmän rösträtt. Då lade 95 000 arbetare ned arbetet under tre dagar; en regering föll men samtidigt föddes i strejkens spår en ny motståndare till utvidgad medborgarrätt, Svenska arbetsgivareföreningen.

Det var i denna fas rörelsen för allmän rösträtt befann sig då den gjorde sitt inträde i Umeå, dit vi nu skall återvända. Tidigare har det sagts att rikspolitikens dagsfrågor i ganska ringa utsträckning behandlades på de lokala scener där samhällsdiskussionen fördes eller där besluten fattades. Umetidningarna hade svag partipolitisk färg, de var mer organ för stadens olika sociala grupper, och stadsfullmäktige var på samma sätt i mycket en spegel av samhällets starkaste korporationer. I denna rätt slutna värld hade rösträttsfrågan, då den dök upp i lokalpressen, mest upplevts som ett svagt eko från Stockholm. Det var således en för staden ganska anmärkningsvärd händelse då Frisinnade landsföreningens riksordförande Ernst Beckman hösten 1903 höll en föreläsning i ordenhuset om politisk partibildning.¹³⁰ Hans anförande, som uppges ha varit till "såväl form som innehåll utmärkt" enligt Västerbottens-Kuriren, fann starkt gensvar bland de cirka 125 åhörarna, och efter anförandet beslöts "på framställd förfrågan" att i Umeå bilda en frisinnad lokalförening.¹³¹ Detta var stadens första partibildning på idépolitisk grund.

Inom Frisinnade landsföreningens lokalavdelning i Umeå dyker, långt ifrån oväntat, samma personer upp som vi tidigare stött på i andra av stadens fora med sociala reformer på programmet. När lokalavdelningen vid ett sammanträde i rådhuset officiellt bildades den 12 december 1903 valdes som ordförande läroverkslektor K.R. Collin. De övriga i styrelsen var stadsfiskal A.H. Landgren, redaktör Gustav Rosén, faktor John Berggren samt snickare Carl Sandström; bland suppleanter och revisorer märktes målare H. Blom, hamnmästare J. Nordgren, riksdagsman J. Andersson i Baggböle, smedsmästare K.J. Hammarlund och sergeant J. Ågren. En av lokalavdelningens stöttepelare under de följande decennierna, telegrafassistent Frans Kriström, skulle ansluta sig strax därefter – han hade laga förfall vid detta första möte beroende på sitt giftermål den dagen. En annan trogen medlem under många år, telegrafist Ingeborg Öquist, sökte sig också snart till lokalavdelningen, liksom byggmästare O.A. Sellberg, läroverksrektor J.V. Lindgren och seminarieadjunkt Ferdinand Læstadius.¹³² Där har vi 13 framträdande namn i protokollet, och eftersom föreningsmötena sällan samlade så många fler, ser vi i dessa människor Frisinnade landsföreningens sammansättning i Umeå i ett nötskal. Personerna har tidigare i texten dykt upp som verk samma inom Minerva, inom nykterhetsrörelsen, i den icke-socialistiska

arbetarrörelsen, i Svenska folkförbundet, i Föreningen för kvinnans politiska rösträtt, i hantverksföreningen. Genom dem blir det tydligt att rösträttsrörelsen i Umeå var en reformrörelse av ungefär samma slag som de två tidigare behandlade, arbetarrörelsen och egnahemsrörelsen. Den var en reformrörelse med radikala förtecken men med en bortvänd, mindre synlig sida, där anhängarna arbetade på samma arena men med en annan samhällsvision för ögonen. Denna vision var den moderat samhällsreformistiska.

Med nykterhetsradikaler som Gustav Rosén, Frans Kriström och Ingeborg Öquist på framträdande poster kunde det ändå finnas orsak att förvänta sig en utveckling inom föreningen som framförallt gjorde den till ett fäste för en radikalt liberal samhällssyn. Så var emellertid inte dess framtoning. I stället för att föra småfolkets talan och verka som en norrlandsfrisinnets stödjepunkt, följde Frisinnade landsföreningens umeavdelning fortsättningsvis närmast den samlande linje som vi tidigare beskrivit utmärkte det liberala riksdagspartiet. Detta tog sig bland annat uttryck i valsamverkan inför stadsfullmäktigevalen 1904 med Umeå fabriks- och hantverksförening, som då närmast hade karaktären av företagarförening. I kontrast mot norrlandsfrisinnets närmast pacifistiska övertygelse verkade landsföreningen också en tid senare aktivt för ett förläggande av Västerbottens regemente till Umeå.¹³³

Samma drag av medelklassvänlig liberal moderation hade lokalföreningens valprogram inför riksdagsvalet 1905. Där yrkades visserligen på upprättande av ett socialdepartement och ett departement för arbetarlagstiftning, men sådana organ kunde likaväl ha ett defensivt som ett offensivt syfte, visar tidens debatt. Ser vi till rösträttsfrågan, Frisinnade landsföreningens huvudfråga, talade lokalavdelningens program om främjandet av en rösträttsreform grundad på den allmänna rösträtts princip utan förening med ett proportionellt valsätt.¹³⁴ I ett referat från det möte där programmet fastställdes berättades om mötesdeltagarnas reaktion på denna rätt otydliga skrivning: "Något närmare angifvet positivt rösträttsförslag innehåller icke programmet. Detta väckte vid mötet starka gensagor, i det att man från många håll framhöll, att det frisinnade folket nu fordrade annat än en negativ och obestämd standpunkt i den viktiga frågan."¹³⁵

Bakom den kortfattade kommentaren dolde sig med all sannolikhet ett meningsutbyte mellan de tidigare berörda grupperingarna i lokalföreningen, å ena sidan norrlandsfrisinnade med nykterhetsradikaler i spetsen och å andra sidan moderatliberaler och moderata socialreformister med band till högern. Dessa band högerut blev för övrigt tydligt syn-

liggjorda 1909 då högern skapade en egen politisk organisation i staden. Då lämnade några av Frisinnade landsföreningens medlemmar föreningen och gick in i den nya organisationen, bland dem läroverksrektor J. V. Lindgren.

Lokalföreningens program inför riksdagsvalet 1905 innehöll också ett längre avsnitt om föreningens ställning i den sociala frågan. "Ett positivt reformarbete" kallade man sin linje och det innebar "att till andra kammaren må sändas män, hvilka – särskildt med hänsyn till statsbudgetens oerhörda stegring – vilja häfda den sunda sparsamhetens grundsatser i vår statshushållning". Dessa män skulle också verka för "folkskolans sunda utveckling" (i ett program två år senare fanns tillägget "samt den sammans fullständiga sekularisering"), för begränsning av skogsbolagens värde samt stärkandet av en självägande bondeklass. Till riksdagen skulle vidare "sändas män, hvilka fullt behärta arbetarefrågans utomordentliga betydelse", de skulle även främja "utveckling av egnahemsrörelsen, ny arrendelagstiftning, äfvensom tidsenlig lönereglering för de s.k. lägre statstjänarna [...] samt slutligen att till andra kammaren sändas män, hvilka på nykterhetslagstiftningens viktiga område vilja verka för att de ekonomiska intressena ej må göra något intrång på denna lagstiftnings huvuduppgift att befrämja nykterheten".¹³⁶ Djärva formuleringar saknades helt i programmet, och det lämnades öppet till var och en att läsa in sin egna önsknings i reformarbetets inriktning

På en punkt var dock umeavdelningen av Frisinnade landsföreningen ytterst radikal: man accepterade kvinnor i föreningen, eller åtminstone en sådan – fröken Ingeborg Öquist. Hon torde ha varit den första kvinnliga medlemmen i hela landet i denna sammanslutning, eftersom Frisinnade landsföreningens stadgar på andra håll tolkades som om bara män kunde vinna inträde.¹³⁷ Att denna telegrafist vid stadens telegrafverk beretts plats i den församling av myndiga män som rösträttsföreningen i Umeå utgjorde, var nog inte herrarnas förtjänst utan mer ett resultat av hennes egen insats och starka personliga utstrålning. Genom Ingeborg Öquist leds vi nu in på en annan förening som vid samma tid, bara några veckor efter Frisinnade landsföreningens etablerande på orten, började göra rösträttsfrågan aktuell i Umeå.

Föreningen för kvinnans politiska rösträtt

Under hela rösträttsrörelsens historia hade kvinnlig rösträtt till riksdagen aldrig seriöst varit på tal inom något parti – kravet på allmän rösträtt hade hela tiden uteslutande gällt män.¹³⁸ Vid 1800-talets slut hade enstaka ledamöter fört kvinnans fulla myndighet på tal i riksdagen, exempelvis liberalerna S.A. Hedlund (1879) och redaktör F.T. Borg (1884), men det dröjde till 1902 innan någon med kraft drev frågan där. Den som då utmärkte sig var liberalen och ordföranden i Fredrika Bremerförbundets kommitté för lagfrågor, Carl Lindhagen, som ånyo ställde det kvinnliga rösträttskravet. Visserligen föll motionen med siffrorna 64 röster för och 111 emot, men ja-rösternas antal uppfattades ändå som så överraskande stort att det tycktes finnas fog att driva saken vidare. I detta syfte bildades omedelbart efter riksdagens slut sommaren 1902 Föreningen för kvinnans politiska rösträtt.¹³⁹ Initiativet till föreningen kom från minst tre håll.

Strax efter att Lindhagens motion om kvinnlig rösträtt förelagts riksdagen anordnade Fredrika Bremerförbundet ett rösträttsmöte, varvid en kommitté tillsattes för att bilda en kvinnlig rösträttsförening. Denna idé hade samma vår väckts också inom Kvinnolubben i Stockholm, en sammanslutning som arbetade för de offentliganställda kvinnornas sak. I april 1902 år hade även en tredje grupp samlats i syfte att bilda en rösträttsförening. Vid två möten i Folkets hus i Stockholm talade bland andra Kata Dalström och Anna Lindhagen, Carl Lindhagens syster, och som om inte talarnas namn vore nog skvallrar även lokalerna om att dessa båda möten hade vänsterkaraktär.¹⁴⁰

Nu fanns alltså i huvudstaden tre olika grupperingar som strävade för samma sak, men de skilde sig åt i fråga om politisk färg och rösträttsprogram. Fredrika Bremergruppen utgjordes främst av bildade borgarkvinnor med religiösa ideal, och deras rösträttsprogram byggde på grundsatsen "rösträtt för kvinnor på samma villkor som män". Eftersom bara myndiga män hade rösträtt, och gifta kvinnor i detta skede inte ägde full myndighet, innebar denna formulering en inskränkning av den tänkta rösträtten för gifta kvinnor. Den församling som samlats till möten i Folkets hus, däremot, förde fram ett valmanifest som krävde likvärdig rösträtt även åt gifta kvinnor. De olika grupperingarna tog kontakt med varandra, efter jämkningar kunde man enas om ett gemensamt kompromissprogram, acceptabelt för både "högern" och "vänstern" inom det konstituerande utskottet, och ur detta steg organisationen Föreningen för kvinnans politiska rösträtt fram. Våren 1903 bildades en landsorganisation som skulle sammanbinda lokalavdelningar landet

runt. När landsorganisationen verkat i ett år hade man lyckats bilda avdelningar på 29 platser och i dessa fanns då sammanlagt nära 4 000 medlemmar.¹⁴¹

Det beskrivna förloppet illustrerar med nästan monoton upprepning ett mönster som vi redan sett hos de tidigare beskrivna reformrörelserna. Även inom Föreningen för kvinnans politiska rösträtt fanns två linjer representerade: en offensiv, radikal och en annan mer återhållsam och defensiv. Damer från en burgen medelklass tycks emellertid ha varit i majoritet i de flesta av landets lokalavdelningar och vi kan därför utgå ifrån att den radikalarare, mer sekulariserade, linjen sällan kunde göra sig gällande. Lydia Wahlström, som själv var part i målet genom sin bindning till Fredrika Bremer-förbundet, beskriver föreningarnas arbete som ej partipolitiskt: "[...] partigrupperingen spelar ingen roll vid föreningsarbetet, eftersom detta arbete, ända till dess rösträtten är ernådd, kommer att förblifva enbart en kvinnofråga".¹⁴² Samma röst kunde då också hävda att "kvinnornas rösträttsorganisation är en i vårt land enastående politisk företeelse, eftersom den representerar icke blott alla samhällsklasser, från arbetarna till den högsta aristokratien, utan äfven alla partier, från socialisterna till den yttersta högern".¹⁴³ Denna bild var den organisationen själv ville föra ut, men de många spänningar som i verkligheten fanns mellan de i rösträttsföreningarna ingående grupperna har i senare forskning getts klar belysning.¹⁴⁴

Till Umeå kom den kvinnliga rösträttsrörelsen 1903, förmedlad av Ann Margret Holmgren. Denna änkeprofessorska hade en framträdande plats i centralstyrelsen för Föreningen för kvinnans politiska rösträtt, där hon getts uppgiften att sköta om uppbyggnaden av lokalföreningar landet runt. Som agitator genomreste hon för detta ändamål Sverige från Ystad till Kiruna.¹⁴⁵ Hon och övriga inom rörelsen hoppades att kvinnlig rösträtt skulle medföra förbättringar på framförallt tre områden: hustruns rättsliga ställning, kvinnornas anställnings- och arbetsförhållanden samt deras undervisning och utbildning.¹⁴⁶ Vid ett föredrag i november i läroverkets gymnastiksal, "inför en efter Umeå-förhållanden talrik publik", presenterade Ann Margret Holmgren de kvinnliga rösträttsargumenten. Hon hänvisade i sitt föredrag till Erik Gustaf Geijer, Björnsterne Björnson, John Ruskin och andra som uttalat sig med väl valda synpunkter för kvinnans fullvärdiga medborgarskap. Föredragshållaren avfärdade i sitt tal den ofta framförda anmärkningen, att eftersom kvinnan ej fullgjorde värnplikt, och därigenom hade färre skyldigheter, därmed också borde ha färre rättigheter: "För hvarje barn, en mor skänkte lifvet åt, hade hon genomgått 280 värnpliktsdagar ej mindre

tunga än de på våra lägerplatser.” Efter att på liknande sätt ha lagt fram skälen för och desarmerat de gängse argumenten mot kvinnlig rösträtt, framförde föreläsaren att en avdelning av Föreningen för kvinnans politiska rösträtt borde bildas också i Umeå. På de listor som fanns utlagda i lokalen antecknade efter mötet ett tjugotal åhörare sina namn och strax därpå, den 24 november 1903, bildades en lokalavdelning på orten.¹⁴⁷

Under nära tjugo år skulle Föreningen för kvinnans politiska rösträtt fungera som en livlig agitationshärd för kvinnofrågor i staden, och hela tiden med tidigare nämnda Ingeborg Öquist som ordförande. Umeavdelningen fick samma blandade medlemskår som den första stockholmsorganisationen hade haft. I ordföranden själv, fröken Öquist, ser vi en av föreningens idealtyper tona fram: medlem i Frisinnade landsföreningen, första kvinna i Minervas styrelse, nykterhetsradikal och med många kontakter utanför stadens snäva cirkel efter upprepade besök på riksmöten och kongresser i den kvinnliga rösträttsrörelsens eller nykterhetsrörelsens regi.

Samma personliga disposition kan vi ana också hos avdelningens vice ordförande, fröken Helena Ljungberg. Kanske framstår i förstone en sammankoppling av dessa två märkliga, eftersom Ljungberg blev ett av umehögerns starkaste namn i lokalpolitiken en tid senare, men det som förenade de båda fröknarna, telegrafisten Ingeborg Öquist och bankkasörskan Helena Ljungberg, kan sägas ha varit deras förändrings- och framtidsorientering. Båda var de kvinnor som stod på egna ben, ogifta och med den moderna tidens yrken, politiskt såg de med förväntan in i framtiden – förändring var en strukturerande princip i de verksamheter de ägnade sina krafter åt. Som en seger för avdelningens arbete för kvinnlig politisk rösträtt kan vi betrakta invalet av Helena Ljungberg i Umeå stadsfullmäktige 1910. Hon var då Sveriges första kvinnliga ledamot i ett landsortsfullmäktige.¹⁴⁸

Ingeborg Öquist och Helena Ljungberg representerade de många fröknarna i föreningen. Bakom beteckningen fröken, som så ofta återkom i tidningsreferat från avdelningens möten, dolde sig många gånger yrkesverksamma, självförsörjande kvinnor som börjat göra inbrott på en arbetsmarknad där kvinnan sällan betraktades som en mannens jämlike. En för Umeå typisk sådan arbetsplats var folkskoleseminariet; sällan tog diskrimineringen av kvinnan i arbetslivet sig tydligare uttryck än där, eftersom orättvisorna blev mätbara i tjänstegrad och årsinkomst. Trots att de kvinnliga lärarna vid seminariet var i majoritet utgjordes det beslutande lärarkollegiet uteslutande av män. Då detta sammanträdde med anledning av tjänstetillsättningar och vid löneförhandlingar fick

kvinnorna nästan undantagslöst stå tillbaka för manliga kolleger.¹⁴⁹ Från folkskoleseminariet, från bankerna, telegrafen och telefonstationerna, några av de få arbetsplatser som vid den tiden var öppna för kvinnor, sökte sig många till rösträttsföreningen i syfte att nå rättvisa och jämlik behandling.

Men i umeavdelningen fanns också alla dessa fruar – fru Unander-Scharin, fru Vleugel, fru Holmström-Vifell, rektorskan Lindgren och allt vad de hette. Bara namnen inrymmer en återklang av den högre ståndsvärld de tillhörde. Genom dem ser vi en gammal tradition från den 1867 bildade Umeå fruntimmersskyddsförening föras in i rösträttsfrågan. I detta sällskap kan vi återfinna fruarna till de flesta av ortens ledande män med landshövdingens fru som närmast självskrivna ordförande. Fruntimmersskyddsföreningen bedrev välgörenhet bland samhällets sämst ställda. Genom besök hos söndrade familjer, i de fattigas hem, tog föreningens samariter steget över den gräns som omgärdade det allra mest privata hos många utsatta människor. I synnerhet till kvinnor, barn och ungdomar sträckte sig fruntimmersskyddsföreningen med sin välgörenhet. Dem ville man nå för att ”genom vänliga samtal och besök uppmuntra till gudsfruktan, sedlighet och flit, samt genom beredande av arbetsförtjänst lämna dem tillfälle att på hederligt sätt sig själva försörja”, som det står att läsa i stadgarnas första paragraf.¹⁵⁰

Fruntimmersföreningen bedrev sitt arbete efter filantropins principer, det var alltså ett kristet grundat humanitärt arbete, och de sociala institutionernas framväxt i Sverige hade ofta sitt ursprung i denna typ av föreningar. I den tid vi rör oss fanns det i staden en rik flora av kvinnoföreningar med samma inriktning och med samma förankring i de kristna värdena. Ett annat sådant sällskap var Kristliga föreningen för unga kvinnor, bildad 1895, som verkade för mission och välgörenhet och även bedrev opinionsfrågor i olika kvinnoanknutna ärenden. Liknande framtöning fanns också hos Föreningen för Israelsmissionen och Sjömansföreningen med rötter i 1890-talet, samt Svenska kvinnors missionförening och Svenska Röda korsets kvinnoförening, vilkas umeavdelningar båda bildades 1904. Litet längre bort från den rent kristna verksamheten, men fortfarande inom en kvinnlig filantropisk sfär, befann sig Vita bandets umekrets, grundad 1907. Genom föredrag, utdelning av litteratur och anordnande av samhällskurser ville denna sammanslutning främja nykterhet och sedlighet. Tidens svåraste hemsökelse, tuberkulosen, gav 1908 upphov till ytterligare en kvinnoförening på orten, en lokalavdelning av Föreningen Majblomman. Verksamheten gick ut på att rädda ännu friska barn ur fattiga tuberkulösa hem i Umeå från att angri-

pas av TBC genom att skaffa dem hem på landet.¹⁵¹ Men då har vi börjat lämna den kristna ramen, eftersom denna kvinno förening mer var ett svar på moderna strömningar inom medicin och social planering.

Fruktimmersskyddsföreningen hade sin aktivaste tid bakom sig när den kvinnliga rösträttsrörelsen nådde Umeå, men i dess ställe hade trätt de uppräknade närbesläktade sällskapen. Samma namn återkommer i flera av föreningarnas styrelser, vilket vittnar om de gemensamma ideal som de filantropiska sällskapen byggde på. I Stockholm hade Fredrika Bremer-förbundet fört in en religiöst färgad kvinno syn i Föreningen för kvinnans politiska rösträtt. I Umeå fanns ännu ingen Fredrika Bremer-avdelning, utan där spelade de kvinnliga välgörenhetsföreningarna samma roll.

Vad detta inflöde av kristna värderingar i rösträttsdebatten innebar ser vi i de föredrag som exempelvis Ann Margret Holmgren, Gertrud Adelborg och Lydia Wahlström under åren höll i Umeå. Dessa föredragshållare betonade att landets styrelse, dess lagstiftning och folkrepresentationer behövde berikas med de speciella anlag som kvinnan ägde, det finkänsligare, vekare och humanare. En naturlig förutsättning fanns för kvinnan att verka framförallt inom områden som gällde religion, uppfostran, välgörenhet, nykterhet och sedlighet. Gertrud Adelborg uttryckte vid ett tal i Umeå denna syn där kvinnan blev ett komplement till mannen med orden: "Vi vilja [...] med våra reformsträvanden ej ställa oss öfver mannen, ej heller lika med mannen, men vi önska arbeta jämsides honom, och göra de insatser, för hvilka han saknar naturlig förutsättning att kunna utföra".¹⁵²

Blev det då fruarna eller fröknarna som fortsättningsvis angav tonen i rösträttsföreningens umekrets? Fick fruarnas kristet färgade särartstänkande eller fröknarnas mer sekulariserade rättvisekrav försteg? Svaret ger sig inte självt, och som en syntes av båda riktningarna framstår innehållet i den serie av föreläsningar i samhällsfrågor för stadens ungdom som rösträttsföreningen ordnade 1905–1906.¹⁵³ Kanske var det trots allt så som Lydia Wahlström sagt, att detta inte var någon höger- eller vänsterfråga, utan en kvinnornas folkfront ordnad efter andra sorterande principer. Klart är emellertid att Föreningen för kvinnans politiska rösträtt hade en borgerlig bas, pigor eller andra kvinnor från den sociala stegens lägre halva nämns aldrig bland medlemmarna. I en notis framhöll Westerbotten en gång denna brist: "Önskeligt vore att kvinnor ur kroppsarbetande klasserna slöto sig till föreningen eller åtminstone öfvervoro föreningens månadssamkväm. Vi veta, att de skulle vara hjärtligt välkomna."¹⁵⁴

När föreningen upplöstes 1921 i och med att den kvinnliga rösträtten genomförts i vårt land, bildades nästan samtidigt den första umekretsen av Fredrika Bremer-förbundet med Ingeborg Öquist som vice ordförande. I detta samordnade förlopp ser vi förmodligen ett skeende där umeavdelningen av den kvinnliga rösträttsföreningen visserligen gick i graven, men där ändå många av dess grundtankar fortlevde i en ny kropp, i den nybildade umekretsen av Fredrika Bremer-förbundet.

Rösträttsfrågan skulle leva kvar som ett av den lokala debattens angelägnaste ämnen under ytterligare ett drygt decennium, men vi skall lämna den här, strax innanorstrejken 1909. Det syfte som legat bakom detta avsnitt har nämligen varken varit att beskriva den lokala rösträttsrörelsen i detalj eller i hela dess utveckling. Rösträttsfrågan har i stället valts för att dra uppmärksamheten till vissa drag inom folkbildningen, i föreläsningens funktion hos Minerva och på dess publik.

Till att börja med låter rösträttsfrågan ytterligare en funktion hos föredraget komma till synes, ett ytterligare exempel på hur föreläsningarna och samhället stod i ett samspel. När Ernst Beckman hösten 1903 talade i ordenshuset i Umeå om politisk partibildning, förde han in rösträttsfrågan i ett samhälle som i flera avseenden stått vid sidan av detta ärendes nationella utveckling. Han var en utifrån kommande idéspredare som inspirerade åhörarna i ordenshuset att själva sälla sig till rösträttsrörelsen genom att bilda en lokalavdelning av Frisinnade landsföreningen. Man kan säga att han därmed länkade Umeå och dess befolkning närmare en nationell utveckling. Interaktionen mellan föreläsning och samhälle tog sig ett högst påtagligt uttryck genom att en umeavdelning av Frisinnade landsföreningen bildades efter föredragets slut.

Föreläsningens funktion hade i arbetarfrågan sagts vara reflekterande, i egnahemsfrågan mobiliserande, men beträffande rösträttsfrågan passar beteckningen introducerande bäst, en funktion som inte bara Ernst Beckmans föredrag haft, utan även Ann Margret Holmgrens föreläsning i Umeå vid bildandet av den kvinnliga rösträttsföreningen. Visserligen talade varken Beckman eller Holmgren formellt som inbjudna av Minerva. Det lät sig inte göras, eftersom partipolitiska föredragsämnen var förbjudna i föreningen. Men bakom deras framträdanden låg ett förarbete som Minervas styrelse och några av dess medlemmar stått för, visar protokollen.¹⁵⁵ Det formella spelar mindre roll, det primära är att genom rösträttsfrågan åskådliggöra föreläsningens allmänna roll i folkbildningen. Dess introducerande funktion hade lika väl kunnat illustreras med andra exempel, hämtade från Minervas officiella program, förslags-

Av dem som anslöt sig till Föreningen för kvinnans politiska rösträtt var de yrkesarbetande ogifta kvinnorna en stor kategori. Fotot visar en av de platser i Umeå där några av dem arbetade, Västerbottens läns sparbank. I mitten syns fröken Helena Ljungberg, som tillsammans med Ingeborg Öquist ledde den kvinnliga rösträttsrörelsen i staden. Fröken Ljungberg blev 1910 invald i Umeå stadsfullmäktige, och blev då den första kvinnliga fullmäktigeledamoten i en landsortsstad. Foto: VLM:s samlingar.

vis föreläsningen "Människans ursprung enligt darwinistisk åskådning" hösten 1905, eller "Den sociala fredsidén", som ingick i vinterprogrammet 1906, eller "Svenska arbetarorganisationer" 1909. Genom dessa föredrag fördes också, utifrån, nya idébyggnader in i den tämligen slutna norrländska småstaden. Att rösträttsfrågan ändå valts som exempel beror på att den i särskilt hög grad är bemängd med detaljer som synliggör det sociala nätverk, de varandra korsande ambitioner, som i den sociala frågan genomlöpte staden i alla riktningar.

I arbetarfrågan hade stadens socialister spelat huvudrollen, i den och i egna hemsfrågan blev också den reformvänliga högern uppmärksammad. När nu rösträttsfrågan ställs i förgrunden får vi syn på ytterligare en del av de människor som samlades i Minerva, antingen som styrelsemedlemmar eller publik. Förmodligen vågar vi påstå att i rösträttsfrågan dyker den största gruppen bakom Minerva upp, de moderatliberala och de frisinnade. De utgjorde de drivande i folkbildningsföreningen genom namn som Ferdinand Læstadius, Frans Kriström, Gustav Rosén och Ingeborg Öquist. Dessa förenade sitt arbete i Minerva med ett aktivt engagemang i Frisinnade landsföreningen. En liberal tankegemenskap verkar också ha sammanfört en betydande del av publiken. Även om det är på omvägen över bibliotekets besöksjournaler som antagandet grundas, framstår det som troligt att större delen av föreläsningsspubliken hade ideal som kunde rymmas inom liberalismens ramar. Liberalismen var visserligen så här dags i upplösning som ett samlande begrepp för en gemensam samhällssyn, men fortfarande fanns det en yttre ram som samlade de olika schatteringarna. Denna vida yttre ram omslöt allt från en moderatliberal falang, som utan synlig skarv övergick i reformhöger och unghöger, till en radikalt norrlandsfrisinnad gruppering som i mycket delade umesocialisternas synsätt. Tron på demokrati i någon form var den ram och den minsta gemensamma nämnare som förenade dessa människor.

Rösträttsfrågan lämpar sig också som exempel, eftersom vi i den finner det enda instrument som synliggör konturerna av de många kvinnor som besökte bibliotek och föreläsningar. Hos Föreningen för kvinnans politiska rösträtt hittar vi ett av de fåtaliga proven på hur denna annars nedtystade och i Minerva osynliggjorda publikgrupp förde ut sin samhällssyn i offentligheten. Det var i frågor som hustruns rättsliga ställning, kvinnans möjlighet till utbildning och hennes anställningsförhållanden dessa kvinnor upplevde att de största orättvisorna fanns. Förvisso var flertalet av kvinnorna inom rösträttsföreningen de redan förut privilegierade och emanciperade, men mot denna inskränkning kan det

anföras att det främst var dessa kvinnor som också fångades in av Minervas olika verksamheter. Det var folkskoleseminariets kvinnliga lärare och elever samt tjänste- och ämbetsmännens fruar, i sällskap med sina män, som besökte Minervas arrangemang i ordenshuset. Tyvärr har inte de tankar och det missnöje som vid denna tid fanns exempelvis hos stadens arbetarhustrur, pigor, sömmerskor och de många kaféernas servitriser på samma sätt konkretiserats i något politiskt program, utan dessa kan vi bara ana oss till.

Den bildade borgaren

Bärande tankar i en föreställningsvärld

Om vi med bildning menar inhämtande av kunskap, förefaller bildning och borgare nästan oskiljaktigt höra ihop. Borgarens existens hade ända sedan skråborgartiden byggt på ordning, planering, framförhållning och orientering i tillvaron. Utan detta kunde inte handel eller hantverk fungera. Även 1800-talets borgare i något av de nya yrken som stadslivet utvecklat behövde ett visst mått av bildning för sin överlevnad. Ämbetsmän, tjänstemän, jurister, publicister, redaktörer, författare, skriftstäl-lare, mäklare, klarerare, fotografer, entreprenörer, lantmätare, alla var de i besittning av en specifik kunskap som gav dem deras försörjning. I denna vida mening blir "den bildade borgaren" ett i det närmaste självklart ordpar.

Går vi utanför yrkeslivet, till borgarens fritid, finner vi att också där var bildning ett borgerskapets bihang, men samtidigt blev relationen mer problematisk. Både "borgare" och "bildning" var ord som tenderade att växa i komplexitet med tiden. Svårigheten att betrakta dem som enhetliga begrepp gör att talet om "den bildade borgaren" i kollektiv mening allt mer framstår som en konstruktion.

Något av en enkel korrespondens mellan borgare och bildning fanns fortfarande i det Umeå vi mött under 1800-talets första hälft. En sorts gemensam grundsyn på bildningsfrågorna band samman högborgerskapet. De borgare som inte nått denna position försökte kopiera de bildades manér, det næzenska läsesällskapet hade spelat en roll i det sammanhanget. Arbetarföreningens framträdande på arenan 1877 är ett tecken på att enhetsbilden fått sprickor, en grupp inom ett mellanskikt började intressera sig för arbetarklassen och dess problem. Motiven bakom var säkert flera, men ett av dem hade att göra med kommunreformen 1862 och ståndsriksdagens avskaffande 1865. I likhet med arbetarklassen stod ett lägre borgarskikt utanför de beslutande församlingarna och de båda

grupperna förenades i ett krav på att få de egna synpunkterna beaktade i samhällspolitiken.

I det sammanhang vari Minerva presenterats blir den mångtydighet som så dags låg i orden borgare och bildning helt uppenbar. Den bildade borgaren uppträdde i Umeå i många fasoner. Det var dock inget planlöst sönderfall som skett inom borgerligheten. Det fanns hos de olika borgarkategorierna ett antal bärande tankar som var länkade till en föreställningsvärld, en vision om det rätta livet och det fungerande samhället, och detta tjänade som en strukturerande princip. Vissa människor hörde samman – en tankegemenskap förenade dem i ett kollektiv. För att urskilja dessa löst sammansatta grupper finns det vissa begrepp och deras tolkning som kan tjäna som sorteringsinstrument. Synen på bildning är ett sådant. I beskrivningen av Minervas verksamhet och de tre samhällsfrågorna har bildningsarbetets olika sidor dragits fram, och utifrån det skall vi i en sammanfattande översikt försöka komma åt den bildade borgarens olika skepnader i Umeå strax efter sekelskiftet 1900.

Samhället som organism

En grupp människor vi möter in på det nya seklet verkar i sitt beteende bära vidare den uppfattning om bildning som varit 1800-talets signum i Umeå. Aftonkonserter med musiksällskapet, fosterländska anföranden i läroverkets aula, firandet av nationella högtider på Stora hotellet eller i Döbelns park, soaréer med poesirecitation och pianomusik, anordnade i något behjärtansvärt syfte – alla bildade de fortfarande in på 1900-talet ett väl synligt stråk i stadens kulturliv. För dem som besökte dessa evenemang var bildning en övervägande passiv sysselsättning. Genom att man lät sig exponeras för de estetiska kulturformerna åstadkoms, föreställde man sig, en sorts själens förfining. Det var en formell – alltså allmängiltig – bildning, vilken uppövade kvalitéer som kunde föras över till livets andra områden. Det är en bildningssyn utgående från den tidigare beskrivna formella nyhumanistiska bildningstraditionen som fortfarande gör sig märkbar. Då den någon gång aktiverade sina anhängare var det framför allt i filantropiska verksamheter.

Bakom denna nyhumanism skymtar de akademiskt utbildade, vilket innebar ämbetsmannakår och högre tjänstemän. Nyhumanismen, personlighetsdanande i sin kärna, var ingen kämpande bildningsrörelse. Den hade redan en gång erövrat territoriet och gjorde därför inget stort väsen av sig. Två framträdande namn är ändå regementsintendent Max Schürer von Waldheim och rektor J. V. Lindgren som i både Umeå läse-

förening och Minerva försvarade kulturarvets värden. Båda tycks de också ha varit influerade av en sorts ämbetsmannafilantropi, den sekulariserade sort som inte hade direkt evangelisk grund. Den förvaltningskår som stod bakom en sådan bildningssyn bar på det svenska ämbetsmannaidealet – oväld, förvaltare av nationens intresse och stående ovanför de lokala trätorna, som Sven-Eric Liedman beskriver det. Deras grundsyn var att samhället utgjorde en sammanhållen organism, endast försiktiga förändringar i systemet vore tänkbara.

Per definition var ämbetsmannen och hans ståndsbroder i stadsförvaltningen en han, men även kvinnorna hade en plats i den nyhumanistiska bildningskretsen. De myndiga herrarnas fruar kom ofta ur samma förhållanden som sina män och hade därmed nästan regelmässigt uppfostrats i en värld där bildning, kultur och det rätta sättet att föra sig i umgängeslivet sågs som kvinnans viktigaste dygder. Som gifta fick kvinnorna ofta en representerande roll vid sidan av sina män, och inom välgörenhetsarbetet utvecklade de inte sällan en självständig sida av sitt jag.

Stats- och stadstjänstemannafamiljerna var ofta inflyttade och någon riktigt naturlig träffpunkt hade de inte utanför det privata sällskapslivet. Det skulle i så fall vara Umeå musiksällskap, där musikens eviga värden samlade dem, eller Umeå tjänstemannaklubb, dit åtminstone männen kunde söka sig efter arbetet. Tjänstemannaklubben, bildad 1901, var en lös sammanslutning av personer med gemensamma intressen som i klubben ville umgås och lära känna likasinnade. Därmed förde den samman människor med högersympatier, den blev en sorts informell politisk klubb. Förstamajdemonstranternas sänkande av fanorna då de passerade tjänstemannalokalen blir därmed satt in i sitt sammanhang.¹

Det var fortfarande, som det varit under 1800-talet, det ledande skiktet i Umeås borgerliga hierarki som tydligast vårdade de klassiska värdena. I överensstämmelse med sin ämbetsmannaideologi märktes dessa stadsbor inte mycket utåt, men de skattelängder som publicerades i tidningarna i juni varje år visar med all tydlighet deras ekonomiska och därmed sammanhängande politiska styrka.

Folkgemenskapens samhälle

Men det fanns också en annan sorts människor som visade intresse för nyhumanismens inslag av klassiska ideal, kulturarv och fosterländskhet. De kunde vara egna företagare, ofta av den dynamiska sort som industrikapitalismen fött fram, eller så kom de från hantverket och bar då påfallande ofta titeln mästare. Också en del präster och folkskollärare i ume-

trakten märktes i deras led. I det folkbildningsarbete de kunde ses inblandade, ingick förutom odling av kulturarvet ofta också nykterhetsarbete och kommunalkunskap, hjälp till självhjälp och skolkunskaper. Deras bildningssyn var alltså ett slags konstellation av något som kan definieras som nyhumanism och medborgarbildning med inslag av utbildning och filantropi.

Dessa människor verkar ha sett ganska instrumentellt på bildning. Den var inte utpräglad en själens fostran, en livslång process som saknade mål utanför jaget som den klassiska nyhumanismen propagerat. I stället var nyhumanism, medborgarbildning och utbildning i deras bildningssyn en sorts redskap, kanske för att disciplinera arbetare, för att befria samhället från sociala åtaganden eller så kunde den kompensera en bristfällig skolgång. Det var en sorts moderat socialt reformarbete de förespråkade och Minerva kunde mycket väl rymma också dem i sin verksamhet.

Den moderata sociala reformrörelsen bestod av en ganska heterogen samling människor, men det förenande bandet dem emellan var en föreställning om att samhället borde bygga på samförstånd och samhällsfred. Den föreställningen fanns visserligen också hos ämbets- och tjänstemännen, men här möter vi en mer handlingsorienterad inställning till att åstadkomma detta samhälle. I Minerva kunde de driva några av sina hjärtefrågor – egnahem, fattigvård och sparsamhet. Att många hantverkare attraherades är förståeligt, visionerna påminde mycket om det gamla skråsystemet som, i ljuset av de strejker och den sociala oro som så dags även Umeå fått kännas vid, kunde framstå som något värt att vända tillbaka till.

Ett direkt program eller en samlande punkt fanns inte till en början i Umeå för dem, de moderata reformatörerna verkade var för sig. Hantverksföreningen kunde visserligen en tid uppfattas som ett centrum, handelsföreningen likaså, men en formell organisation uppstod inte förrän Svenska folkförbundet fick sin lokalavdelning i staden i maj 1906. Folkförbundet fångade upp gammalliberala stämningar på orten, men stod samtidigt för något nytt. Den var en ny höger, konfrontationsberedd, som ville lansera en modern konservativ samhällsmodell, värd att ställa mot den utopi som fanns hos huvudmotståndaren, socialismen. Folkförbundets bildningsarbete i Umeå tog sig inte bara uttryck i Minervas föreläsningsprogram, utan det bedrevs också i dess eget namn. Från 1906 och några år framåt sökte rörelsens resetalare skapa intresse vid underhållningsliknande sammankomster, och ett opinionsskapande arbete

stod också Svenska folkförbundets centralbyrå för med sina skrifter i tidens frågor.

I Svenska folkförbundets språkbruk hade ordet folk en framträdande plats – man talade om att sammanbinda det svenska folket i ett nytt förbund efter unionsupplösningen, folkbanker ingick i deras plan och man ville ingjuta en ny folkanda genom folkuppfostran. Det var inom denna nya höger som tanken på Sverige som ett folkhem, ett hem för alla medborgare, först formulerades; unghögerns ledare Rudolf Kjellén är den som brukar krediteras för att 1912 först ha myntat uttrycket.²

Även familjen var satt i centrum i den nya högerns program, det var där egnahemstanken passade in. Egnahemmet skulle fungera som en sammanhållande kraft för kärnfamiljen, och där kunde kvinnan utveckla sin sanna natur – att vara hustru och moder. Till hemmet och familjen hörde också moralen, gamla fasta normer skulle återupprättas. Denna punkt i programmet kan antas ha legat bakom att många präster och folkskollärare återfanns inom rörelsen.

Vad denna nya höger ville, var att integrera industrisamhället och den moderna tekniken i en svensk storhetsdröm och en svensk kulturell mytologi. Rationalism och modernitetstro förenades med irrationalitet och pastoral idyll. Rörelsen inom högern var "ett konservativt försök att formulera en alternativ framstegs- och moderniseringsideologi", som Conny Mithander skriver i en uppsats om denna "reaktionära modernism" i Sverige.³ I detta låg dess dragningskraft på vissa företagsledare i Umeå, det var en höger som bejakade den moderna industrikapitalismen på ett helt annat sätt än den gamla kulturkonservativa högerriktningen. Liberalismens framtidstro och konservatismens patriarkala mönster möttes i något som bar drag av socialkonservatism. Tankemönstret återkommer hos stadens byggmästare och direktörer inom träindustrin. Per Eriksson, Jakobsson & Erikssons patriarkale direktör, uppvisar det liksom faktor Olof Bursell vid Næslunds fabrik, och det var en sådan tankegemenskap som fick "stadens småbyggmästare" att bilda kartell med dem i samband med strejken vid möbelfabriken.

Det demokratiska samhället

Föreställningen om samhället som stående i ett brytningsskede var framträdande hos den moderna högern, den blev därmed framtidsorienterad. Men en blick mot framtiden kännetecknade i ännu högre grad ett tredje utsnitt inom borgerligheten som låter sig urskiljas genom samhörigheten i sina värderingar. För dem kan framtiden sägas ha gällt livet, det nya

livet som frireligiös eller som helnykterist. I Missionshuset, Betelkapellet eller Immanuelskyrkan dryftades i återkommande frågestunder den egna trons relation till samhället. Den som fjärfat sig från Svenska kyrkans tolkningar tvingades till reflexion, att i djupet begrunda den tillvaro som skulle ersätta den förkastade. Och på samma sätt behandlades i ordenshuset, under debatter eller i diskussionsklubben Norden, den helnyktra utopi som skulle ta vid sedan alla människor omvänts för saken.

Det var här bildningsarbetet kom in. Bildningen skulle ge orientering i alternativa modeller för livet, för samhället och för maktens erövring. Den skulle också skola en sorts vardagsagitatorer – sakförare i folkförsamlingar, i arbetslag eller vid kaffestunden. Men själva bildningsmiljön med sin atmosfär gavs också en strategisk betydelse, som träffpunkt för människor och då i synnerhet ungdomar. Under arbetet i logen och i friförsamlingen rådde jämlikhet, alla lade av sig sina titlar vid inträdet och blev bröder och systrar, och det var naturligt att man förde över formerna även i synen på den stora världen. Ett samhälle med demokratis kännetecken blev idealet.

I 1906 års föreläsningsplan kan vi finna föreläsningar som "I kemins förgård", "Om världsbyggnadens elementa", "Sociala missförhållanden orsak till dryckenskap", "Emigrationen, orsaker och botemedel". Titlarna antyder att verkligheten är gripbar med förnuftet och därmed också möjlig att påverka, korrigera. Förnuft och planering var bärande föreställningar i det bildningsarbete som folkrörelserna bedrev, de var inslag i en övergripande framstegstanke som de odlade. Speciellt inom godtemplarrörelsen sågs helnykterismen bara som en del i civilisationens förutbestämda framåtskridande. Föreställningen var en reflex av en darwinism som blivit till evolutionism för många, en modell tillämpbar på alla områden. Men den determinism som kunde synas ligga gömd i detta uppfattades inte inom IOGT självklart som automatisk. I nykterhetstidskrifterna *Unga Tankar* och *Reformatorn*, som fanns i Minervas läsetuga, framförde exempelvis Jalmar Furuskog åsikten att framåtskridandet inte var annat än resultatet av alla människors sammanlagda insats i världen.⁴ I detta låg en uppfordran till alla goda viljor att verka för framsteget.

Aven inom väckelsen fanns framstegstanken, men inte lika klar. En äldre världsflyktsstämning stod mot en ung världsförbättrartanke, utgående från den troendes plikt att förbättra världen. I den tid vi här rör oss i hade den senare tendensen fått övertaget. Väckelsens folk hade tagit steget in i stadsfullmäktige och kommunala organ för att där arbeta för mål i frikyrklig riktning.

Eftersom många av de värderingar folkrörelserna stod för med tiden erövrade Sverige och blev dem vi i dag bär på, är det lätt att känna sympati för folkrörelsefolket. Litet oreflekterat framstår idéernas bärare som förkämpar för något som framstår som en objektiv sanning och universell rättvisa. Men det är viktigt att komma ihåg att uppslutningen kring folkrörelseidealerna till en inte ringa del berodde på att de gynnade det skikt som hyllade dem. Telefonister, kontorsanställda, bodbiträden, seminarister, lägre tjänstemän och lärare, underofficerare, liksom de borgare inom hantverk och industri som stod nära arbetarna, alla de som vi har kallat småfolket, var underordnade. Den demokratiska principen, om den fick gälla i samhället, skulle ge dem inflytande över en mängd områden som de dittills var utestängda ifrån. Rent materiellt skulle det leda till förbättringar för dem.

Men även om en sorts gruppegoism fanns med i arbetet för demokrati, verkar ett stråk av altruism ha genomlöpt de flestas tankevärld. Hos en del tycks detta drag ha varit mer dominerande, eftersom de inte synes ha haft så mycket att vinna rent materiellt på en ändring av tingens ordning. Dit får vi räkna Ferdinand Læstadius, Ingeborg Öquist och Frans Kriström i Minerva samt många ungdomar ur rätt välbeställda förhållanden som återfanns i nykterhetsrörelsen. De tycks ha drivits av något som liknade en kallelse, ungefär av den art som kännetecknat kulturradikaler och verdandister. De ville fullborda vad de uppfattade som historiens mål. Man trodde på framtiden och upplevde sig själva som framtidens bärare, förkämpar och förutbestämda vinnare enligt den förnuftiga plan som verkligheten var byggd på. Man var inte i förbund med någon intressegrupp, utan med historien.

Till en sådan tankevärld hörde föreställningen om livet som ett projekt som vi tidigare berört. I denna livslånga process förenades den medborgarbildning, som nykterhetsrörelsen bestod med, med ett intresse för nyhumanism. I det inre samtal som böcker, föreläsningssstoff och sinnesupplevelser gav upphov till skulle en egen livshållning kristalliseras ut.

Centralt och lokalt

Hur stämmer den centrala modellens bildningskategorier in på ett lokalt folkbildningsarbete?, var en fråga som ställdes i inledningen. Den föranleddes av de tre bildningsideal som Bernt Gustavsson tyckte sig urskilja i svenskt folkbildning, och som var nyhumanism, medborgarbildning och självbildning (ss. 19, 209). Som vi sett är begreppen rätt användbara även som instrument för att förklara och reda ut den härva av bildnings-

ansatser och -initiativ som fanns i Umeå vid sekelskiftet. Också självbildningen, hittills inte nämnd, ser vi tydliga drag av hos dem inom nykterhetsrörelsen som tog sig an det egna jaget i ett bildningsprojekt, även om några studiecirklar ännu inte förekom som i Gustavssons modell.⁵

Ändå finns det anledning att hålla en medveten distans till de centrala kategorierna vid studiet av det lokala. De uppställda bildningsidealerna kan fungera rätt väl som sorteringsinstrument för att bringa ordning i ett myller, men i den konkreta verkligheten är de inte användbara på samma sätt. Idealerna visar aldrig upp sig i renodlad form, de går om lott, och hela tiden finns det en utanförliggande verklighet som tränger sig på och stör den rena bilden. Och till de nämnda idealistiska bildningsmotiven får vi också lägga krasst utilistiska och pragmatiska som formare av folkbildningsarbetets karaktär.

Till det som förvränger den centrala bilden hör också att idéer och kunskap sällan reproduceras exakt i en ny miljö. Då föreläsaren från Folkbildningsförbundet hållit sitt anförande om Platons idévärld eller universums uppbyggnad var det inte exakt det tankebygge han presenterat som fanns kopierat i åhörarnas medvetande. Innehållet hade passerat genom den föreställningsvärld som var den helnyktres eller den frireligiöses, vilket kunde resultera i en omtolkning. Kanske förvandlades ett idealistiskt innehåll till ett utilistiskt hos åhöraren eller tvärtom. Det lärda och det folkliga växelverkade och skapade en sorts ny kunskap. Det förefaller som om norrlandsfrisinnet delvis var resultatet av en sådan process. Socialliberala strömningar utgående från kulturradikalismen fångades upp av folkrörelserna i Norrland, bedömdes med deras mått och ställdes mot en verklighet där storkapitalet exploaterade skogarna, sågverken slukade ungdomen och normerna luckrades upp i ett rörligt samhälle. Den livshållning som föll ut innehöll inslag av både centralt och lokalt.⁶

Borgarbildning och arbetarbildning

Det skilde bara två mil mellan den bildade borgaren i Umeå och den skötsamme arbetaren i Holmsund, men de levde ändå i olika världar. Tog denna skillnad sig uttryck också i de båda orternas bildningsarbete?, kan man fråga sig. Det behöver inte ha varit så, både Minerva och logen Skärgårdsblomman vände sig till arbetarklassen – i detta låg en synbar likhet. Sedan Västerbottens föreläsningsförbund bildats 1908 kom dessutom ofta samma turnerande föreläsare att besöka såväl Minerva i Umeå som Iduna i Sandvik. Men även om likheterna fanns, måste verksamhe-

terna ha upplevts som artskilda av de bildningssökande. I Holmsund var arbetarna subjekten i bildningsarbetet, de drev själva de företag som skulle lyfta dem kulturellt. I Umeå var arbetarna däremot objekt för borgerlighetens folkbildning. Relationen var patriarkalisk, hur goda motiven än må ha varit. En redan bildad elit vände sig till arbetarna och talade om vilken kunskap de behövde och hur sanningen såg ut. Visserligen utvecklade sig efter en tid en liknande bildad elit också i Holmsund, visar Ronny Ambjörnsson i sin bok, men redan i utgångsläget hade ena parten övertaget i Minervas arbete.

Men låt oss bortse från denna grundläggande skillnad och se till själva bildningsstoffet. Eftersom högern knappast syntes inom bildningsarbetet i Holmsund, blir det folkrörelsebildningen på den ena orten som går att ställa mot den andra ortens. Då framträder en skillnad i synen på kunskap. Folkrörelsebildningen, både i Umeå och Holmsund, ville skapa en modern medborgare, men i Holmsund var denna tanke mer relaterad till ett definierat politiskt mål. Även då det handlade om personlighetens utveckling, om att uppöva "de kunskaper och färdigheter, den intelligensens skaparkraft och högsinhet, den förmåga att njuta av livets goda, den kroppens utbildning och hälsa samt den yttre hyfsning och finhet i uppträdandet, som varje kulturmänniska bör äga", som det kunde formuleras, även då sattes det in i en speciell politisk ram. Erövrandet av bildning var en del av klasskampen. För den medvetne socialdemokraten ingick bildningen i det demokratiska projekt som klassen bar upp, sammanfattar Ambjörnsson.⁷ Det politiska målet tycks ha hägrat tydligare i Skärgårdsblommans miljö än i Minerva i vars famn så många olika strävanden rymdes.

Men klyftan som skilde arbetarvärlden och Minerva åt var ändå passerbar. Det framgår av de namn från arbetarkommunen man finner i umebibliotekets lånejournal. En bekräftelse på närheten mellan åtminstone de frisinna och socialismen blev valet av ny ordförande vid Ferdinand Læstadius avgång 1912. In i Minervas ledning trädde då skraddaren Otto Nygren, vid den tiden ledande socialdemokrat i Umeå, och vid partisprängningen 1917 kom han att ta ställning för vänstersocialismen. Talet om Minerva som en bro mellan alla samhällsklasser hade då i viss mening relevans.

Epilog

Protokollen för Minervas verksamhet åren 1912–1929 har gått förlorade, de lär ha följt med en styrelseledamot vid dennes flyttning från staden. Förlusten är beklaglig, eftersom det därigenom inte blir möjligt att mer i detalj följa den successiva förändring Minerva tycks ha genomgått dessa år. En del av detta kan säkert tillskrivas det utbrytande världskriget som förde med sig minskade statsanslag och ransonering av järnvägsresor för turnerande föreläsare.¹

Men oron utanför våra gränser var bara tillfällig. Då de bistra tiderna var över återgick föreningens verksamhet ändå inte riktigt i sina gamla banor. Studiecirklar hade sedan 1905 förekommit i nykterhetslogernas verksamhet, men efter världskriget inlemmades de också som en bärande del i Minervas arbete. Cirkelformen för bildning blev ett nytt viktigt folkbildningsredskap vid sidan av biblioteket och föreläsningarna. En dagbok som en litteraturcirkel förde under 1921 finns kvar och den ger oss inblick i hur cirkeln kunde fungera som en samlande punkt varifrån också andra gemensamma aktiviteter utvecklades – tebjudningar, cykelutflykter, biobesök och annat som låg utanför de direkta studierna.

Den sociala förankringen tycks också långsamt ha börjat ändra karaktär under den period protokollen saknas. Tidningarnas notiser nämner allt mer sällan hantverkare som ingående i Minervas styrelse eller arbete. I stället blir det märkbart hur föreningen under 1920-talet allt tydligare vilade på en samling män och kvinnor på tjänstemannanivå, spridningen inom olika samhällsklasser smalnade av. Framförallt var många lärare vid läroverket, seminariet och folkskolan inblandade. Allt mer sällsynta blir hänvisningarna till arbetarklassen i referaten. Den tilltänkta publiken ges ingen speciell hemvist, utan målgruppen som tonar fram är stilerad – den moderna människan i en ny tid.

När protokollen åter tar vid från senare delen av 1929 finner vi Minervas folkbildningsuppgift betydligt förändrad jämfört med de första åren. Skolsystemets utveckling hade gjort föredrag i rena skolämnen mindre

berättigade i föreläsningsprogrammen. Radion hade också snabbt erövrat vårt land. Den bidrog till att ge svenska folket gemensamma upplevelser på områdena för bildning och kultur, låt vara att många folkbildare länge såg det nya mediet som ett hot. Till detta kom också framväxten av speciella studieförbund som arbetade med vissa målgrupper för ögonen. Folkbildningsfältet höll på att styckas upp och få en mängd nya intressenter, kan man säga.

I Umeå hade Arbetarnas bildningsförbund, ABF, sedan 1923 börjat arbeta inom samma område som Minerva, men sämjan dem emellan tycks ha varit rätt god. Då terminernas föreläsningar och kurser skulle planeras samrådde man med varandra, och från 1929 var ABF:s bibliotek beläget i Minervas lokaler med biblioteksföreståndarinnan som ansvarig för båda bibliotekens utlåning.²

En betydelsefull förändring inträffade 1936. Arbetet förbundet med Minervas folkbibliotek hade länge upplevts som alltför betungande, och vid ett allmänt medlemsmöte 20 oktober det året beslöts att överlämna folkbiblioteket med inventarier och befintligt bokbestånd i stadens händer. Från 1 januari 1937 blev lånebiblioteket officiellt förvandlat till Umeå stadsbibliotek, en roll det i realiteten redan förut innehaft. För många uppfattades beslutet bara som en formalitet. Minervas biblioteks-föreståndarinna sedan 1912, fröken Signe Curtelius, lämnade visserligen sin post och bland fyra sökande valdes filosofie kandidaten Sven-Ola Hellmér från Övertorneå till förste stadsbibliotekarie, men i övrigt var ingenting förändrat. Folkbiblioteket stod fortfarande till minervamedlemmarnas förfogande och var beläget i samma lokaler som förut.

Emellertid var det en gammal folkbildningstanke som därmed försvagades, den som såg bibliotek och föreläsningar som grenar på samma träd. Genom donationen blev Minerva uteslutande en föreläsningsförening, och i den riktningen renodlades verksamheten allt mer i fortsättningen. Från 1943 förlades föreläsningarna till läroverksaulan. Under 1940- och 50-talen kunde de fortfarande samla en trogen publik, terminsmedeltalet pendlade då mellan 100 och 150 åhörare.

Föreläsningarna som inslag i ett socialreformatoriskt arbete till gagn för eftersatta grupper blev allt svårare att urskilja. Föredragsämnena tenderade i stället allt mer att förmedla en sorts fördjupad allmänbildning och personlig upplevelse inom områden som populärvetenskap, litteratur, konst och musik. Ett återkommande inslag varje termin var också något hembygdsanknutet ämne. I verksamhetsberättelsen för 1952–53 sammanfattas vad man efter en diskussion kommit fram till att föreläsningen borde åstadkomma hos åhörarna: "Deras personlighet påverkas

både till förstånd, vilja och känsla, och denna påverkan kan förnimmas långt efter föreläsningens slut och måhända ta sig uttryck i positiv handling. Den inre aktivitet, som föreläsningen frambringat, bidrager till personlighetens mognad och är ett inslag ej blott i kunskapstillägnande utan ock i rent bildningsavseende.”³

Vid årsmötet i maj 1960 uttrycktes farhågor för att det nya verksamhetsåret skulle kunna medföra svårigheter ”eftersom vår stad i höst får möjlighet att se TV”, som det står i årsberättelsen.⁴

Oron var inte ogrundad, de följande åren sjönk publiksiffrorna vid Minervas arrangemang drastiskt, och vid årsmötet i juni 1968 fattades beslut om att lägga ned föreningen. Protokollet motiverar beslutet med orden: ”Vid bildandet hade Minerva burits upp av ett mycket starkt intresse för folkbildning i föreläsningens form. Den publik för vilken föreningen ursprungligen arbetade, var borta numera, varför föreningen kunde sägas ha fyllt sin uppgift.”⁵

Summary

The Educated Citizen: Adult Education and the Quest for Learning in a Small Northern Town

The theme of the present dissertation is learning and adult education. Comprehensive, voluntary educational efforts have been carried out in Sweden since the early nineteenth century. As a rule these efforts have been pursued in a spirit of social reform, based on the assumption that it is possible to improve a nation both materially and morally through the education of its citizenry. The heightened level of general education which these efforts at enlightenment resulted in is considered to have been a significant factor in the construction of modern Sweden.

Several academic studies have been dedicated to detailing this pursuit of adult education. Characteristic for the majority of these is the application of a centralist perspective. However, the perceptions and visions of the people who actually participated in these activities on the local level have only rarely been investigated. Thus Ronny Ambjörnsson's book *Den skötsamme arbetaren* (The conscientious worker) must be apprehended as a pioneering work in the field of the history of ideas. There he describes how ideas about education were received and interpreted by workers in the sawmill community of Holmsund at the turn of the last century. In a similar manner, my ambition with *Den bildade borgaren* (The educated citizen) is to study educational efforts and adult education in a predominantly upper-middle class environment: Umeå, a city of professional craftsmen, commercial traders and civil servants. The purpose is to chart the evolution of adult education, its concrete content and its function in this society.

The genealogy of a concept

The term "folkbildning" (adult, or continuing, education) is a complicated idea construction. It presupposes that within the subject there already exist certain conceptions, among them ideas on education, people, equality and other similar, abstract ideas. The first section of the present study, called "Banbrytarna" (The pioneers), discusses how several foundations significant to the building of adult education came to be laid. The first step on the road to education was taken by church and government authorities, who from the time of the incorporation of Umeå in 1622 began to make increasingly firm demands on the literacy of its inhabitants. In 1686, Swedish government legislation demanded that all adult inhabitants be able to read. Each family father was given the task of seeing that his family and household servants were able to read, and in the form of annual "husförhör" (house examinations), parishoners' literacy was tested by the local clergyman.

The type of literacy thus achieved was often by rote and unreflective. However, with the spiritual revival which swept through the Umeå area beginning in 1713, inspired by the pietist-influenced vicar Nils Grubb, literacy acquired an entirely new connotation. The vicar demanded of the reader that he himself understand and meditate upon what he had read. The pietist revival can be said to have presented the individual with his first opportunity to take the step out of the orthodox Lutheran thought prison; it was a step in the direction of individualism and secularization.

Throughout the seventeenth century and at the beginning of the eighteenth, almost all education was incorporated into a religious worldview. The only secularized motivation for education offered was the utilitarian one. By teaching such practical subjects as accounting, letter-writing and calculation, the school for the children of the bourgeoisie which had existed in Umeå since the end of the 1620s chose to produce useful members of the trade and business professions. During the eighteenth century, utilitarian knowledge gained a special significance through the doctrine of mercantilism with which a number of government officials in the area had become acquainted and which they enthusiastically embraced.

There are a number of examples from the earliest period in Umeå's history of how higher education also had its advocates in this northerly, fairly isolated region of Sweden. As regional centre, the town possessed a corps of government officials and civil servants, each one boasting

some academic degree. These individuals either were attached to the county administration, or were physicians or priests. On auspicious occasions, the town's upper-middle class gathered at the vicarage or at the residence of the county governor. It is there we find the first traces of local centres of cultural.

New forms of intellectual life

By the year 1800, new conditions for intellectual life had been established. The authority of the state and the church had been reduced and that which previously bore the earmarks of a centralized national culture was now significantly diminished. New, freer forms of intellectual intercourse began evolving. In the vanguard for this change marched a new breed of middle-class, which from this time begins taking on an increasingly larger role in society. It is identifiable through its choice of profession, and its forms of social intercourse were based on the possession of some form of education. Within this class, education was considered a way of strengthening group identity, though education could also be seen as a means of holding together a splintered nation. To that end, numerous so-called "associations" were founded during the first half of the century, representing an initial form of independent club activity. This chapter presents some of the societies in Umeå displaying such characteristics. In different ways, they all contributed to the development of a secularized cultural life in the town.

One such association was "Umeå läsesällskap" (the Reading Society of Umeå), founded at the end of the 1790s by district medical officer Daniel Erik Næzén. Umeå still lacked its own bookstore at that time, and the society was established in order to purchase books which would circulate among its 26 members. Through this literature, and through the newspapers subscribed to, an opportunity to keep up with national attitudes and fashions was presented. The ideas of the Enlightenment could also reach Umeå in this manner. The reading society emerged in order to solve a distribution problem, but it is apparent that it soon developed into a meeting place for the town's educated citizenry.

After its foundation in 1814, "Västerbottens läns hushållnings-sällskap" (The Agricultural Society of Västerbotten County) became another gathering place for the upper-middle class. Agricultural societies could be found in almost all counties in Sweden at that time, established for the express purpose of developing the agrarian industries. Physio-

cratic ideas regarding agriculture as the most important aspect of a nation's economy lay behind the decision to found such societies, along with other, more romantic notions of the tiller of the soil and his simple way of life.

The agricultural societies disseminated information on farming to the peasantry with the aid of pamphlets and books, and can thus be said to comprise the first adult educational societies in the county. Since no other associations existed at the time, the agricultural society confronted other problems than purely agrarian ones. Among them were social questions, and the society became involved in temperance work, poor relief and savings-bank activities. Thus agricultural societies, adult education and social work became linked for the first time.

An informal literary salon took form during the 1840s and the decades which followed, centred around the figure of the clergyman Anders Abraham Grafström and his family. Grafström was a member of the Royal Swedish Academy, and not only the educated middle class were drawn to the pastor but numerous nationally-renowned cultural personalities as well. The guests at his salon and the membership of the agricultural society were often identical; they comprised a local elite. A sort of upper-middle class network becomes discernable, built up by people with similar values and interests.

When "Umeå arbetareförening" (The Workman's Circle of Umeå) was founded in 1877 by a group of craftsmen and a handful of members of the lower-middle class, its aim was to build bridges between different social classes and professions. Through lecture series, discussion groups and enlightened entertainments, and by establishing a library and a relief fund, the society expressed its desire to cultivate one another and create understanding across class boundaries. However workman's circle was short-lived – few workers joined and after only a few years its activities ceased.

However dissimilar in nature the four clubs described above may seem at first glance, there were connections between them. One such link was that an idea about education lay at the heart of all their activities. Education meant character moulding to these individuals. Education had no goal outside the individual, but rather was a lifelong process. Adult educational efforts had the same character. The peasantry was to be fostered to be content with its lot in life and dismiss from its mind that which was unattainable. This view of education is usually called neo-humanism, and government officials and civil servants at Swedish secondary schools and universities dedicated themselves to this ideal for the

greater part of the nineteenth century.

Another common feature for the four above-mentioned societies is that they all comprised important meeting places for a middle class which otherwise sorely lacked such natural centres. This intercourse reaffirmed their self-confidence and the societies acquired the aspect of interest organizations, long before they actually came into existence. Together, these associations contributed to the enrichment of the conceptual world of the townspeople, and built up the infrastructure of ideas which facilitated the development of an idea about adult education.

Umeå in the 1890s

In the summer of 1888 Umeå was laid almost entirely to waste by fire. The small town disappeared and a new Umeå arose from the ashes. Reconstruction brought new groups of people to the town, and with them came new ideas. After the conflagration, the town also got its first industries, two lumber concerns. Among the phenomena which would change the life of the town in the wake of the great fire, two radical popular movements should also be mentioned, the revivalist movement and the temperance movement, both of which attracted many craftsmen, minor civil servants and other members of the lower-middle class.

Both the revivalist and the temperance movements conducted lively educational campaigns. The revivalist movement, an offshoot of eighteenth-century pietist currents, did not dedicate itself strictly to the study of scripture. In recurring debates the individual was forced to reflect upon the relationship of his faith to society at large, and by doing so thereby create for himself a personal attitude to life. The temperance movement functioned much along the same lines. Teetotalism in itself was not the goal, but rather one particular way of achieving a rational society populated by rational citizens. For both movements, educational efforts were a means of realizing an Utopia.

Traces of the characteristic lifestyles of the Free Church and the teetotalers can be found in many inhabitants of Umeå during the 1890s. A third lifestyle also modelled on an ideal was the one characteristic of the educated class. The many government officials and civil servants of Umeå had been impressed upon during their school years with an idealistic attitude to life based on neo-humanistic principles, which in later years had become an aspect of their personalities. When "Umeå läseförening" (The Readers Association of Umeå) was founded in 1902, it was

this latter group which attended the evening entertainments featuring classical music and poetry recitals arranged by the association. The literature lining the shelves of the association's library reflected similarly refined tastes.

From education to adult education

In Sweden, the first purposeful adult education activities were pursued within the popular movements. The key to the success of these activities was that small adult educational associations throughout the country could draw on the central resources at their disposal. For example, beginning in 1885 associations which wished to arrange lectures for members of the working class could qualify for government subsidies, provided certain conditions be met.

The adult educational efforts of the popular movements received ideological support from the currents of cultural radicalism beginning to be felt in Sweden at that time. This school of thought has been called "the New Enlightenment", and cultural and popular radicalism shared many of the same ideals, foremost among them freedom of religion, freedom of speech, freedom of the press and democracy. In their works, authors like August Strindberg, Henrik Ibsen and Georg Brandes broadcast the programme of the cultural radicals to the public. In Uppsala, the cultural-radical student union "Verdandi" was founded in 1882 and immediately threw itself into the work of adult education. It published booklets addressing the issues of the day in cheap editions, helped build up libraries and made lecturers available. When the students in Verdandi eventually left the university, they often continued to be active lecturers in their new locations.

Another resource which gained great significance for the small associations were the central bureaus which procured lecturers for the adult education associations dotting the countryside. These lecturers were generally academics, specialists in their field, and their deep engagement lay in their idealism; some of them shared the cultural radicals' view of society, while others had been inspired by the spirit of philanthropy. What all of them had in common was the desire to influence the development of society through their lecturing efforts.

The adult educational association "Minerva"

In this section, entitled "Erövrarna" (The conquerors), the adult educational association "Minerva", founded in Umeå in 1903, is treated. Many of the ideals for which Minerva worked eventually conquered society as a whole and became components of today's Sweden. The association was founded by craftsmen and lower civil servants who were close to the temperance movement, and the target of their adult educational efforts was the working class. Their educational work rested on two pillars – a library and public lecture series. The idea was that the lectures would arouse an interest in the listener, who would then be able to probe deeper into the subject by borrowing books from the library.

Minerva's library can be seen as an "ideal type", representative of similar libraries established by other adult educational groups countrywide at the turn of the century. Its ultimate goal was the dissemination of popular literature concerning the sciences (especially the relatively new ones, such as sociology, psychology and pedagogy), though upon closer scrutiny one discovers that the readership was in fact far more interested in borrowing fiction. Nevertheless, through its embracing of modernity, the adult educational movement played a role in the breaking down of the traditional social hierarchy in Sweden. At the same time, it also contained certain conservative, patriarchal elements, meant to repress any "anti-social" tendencies at large. In this paradoxical (progressive-conservative) alliance, the movement found its strength, being thusly well-grounded in several shades of society's opinions.

Through the study of source material such as the minutes of the association's board meetings, the records kept by the librarians concerning borrowing habits, and so forth, the nature of Minerva's activities are captured in this section. In the first part, the external character of Minerva is sketched, and here we learn of the types of newspapers and magazines subscribed to, how books were secured, the role of the librarian (which included "keeping the board informed of the public tastes"), financing, etc. The result is a representative image of a nation-wide phenomenon in the years around 1900.

In the second section we meet the dynamic component – the books themselves and their relationship to the people who borrowed them. This is achieved by combing through the existing records for the year 1906. As a result, the activities of Minerva are fitted with a human face, and we learn more about the people who used the library and reading room, as well as those who did not.

Minerva's lectures were something more than merely knowledge passed on down from a lectern. The locale was festively decorated, the audience clad in its best bib-and-tucker, and before, after and sometimes even during the lecture the Umeå Craftsmen's Male Choir would perform. To its audience these lectures were part of a new form of culture, befitting modern, rational mankind. The petit bourgeoisie wanted to create a counter-culture contrasting with the empty, ritualized forms of social intercourse practised by the educated class, where alcohol played an irreplaceable role.

Minerva recruited its lecturers both locally and via the aforementioned centralized lecture bureaus. The topics discussed between the years 1903 and 1912 can be divided up into a number of distinct categories. Many of the lectures dealt with popular science, most often on subjects which were relatively new as sciences and were related to the job of building society: sociology, pedagogy, statistics, hygiene and psychology. Another large group of lectures treated cultural heritage, while a third was composed of lectures which titillated the imagination, often accompanied by slides – voyages of exploration, great battles or natural phenomena.

Even if workers did attend the lectures, their numbers fell far short of what the arrangers had hoped for. Instead, these evenings grew popular among students, primarily from the secondary school in Umeå and the female students from the local teachers' training college. Otherwise, it appears that the audience consisted of men and women from the town's lower middle class, while the upper strata of Umeå's middle class seems to have been poorly represented.

Minerva and the questions of the day

In this chapter the relationship of Minerva to some of the burning questions of the day is treated. At the same time, an attempt at distinguishing the role which the association may have played in society is made.

The so-called "workers' question" was one such problem, and the emergence of Minerva had of course been an attempt at contributing constructively to its solution. The socialist trade union movement began winning followers from within the working class at the time of the foundation of Minerva, and during the summer of 1906 this led to major strikes within the town's lumber industry. Acting in these strikes were two separate workers' movements, the socialist on the one hand, and the liberal on the other. The goals of the latter included the achievement

of social harmony and the reaching of individual settlements in wage disputes between employer and employee. The lectures at Minerva sometimes took up the workers' question from a socialist perspective, sometimes from a liberal one. Since the audience (comprised of the very actors involved in the conflict themselves, workers and officials) was therewith exposed to other opinions than its own, ingrained ones, this provided an opportunity for comparison and reflection. Thus we can distinguish the reflective function of Minerva here.

Another current problem concerned the construction of private dwellings for the working-class populace of the town. The agricultural society had tabled a proposal, a local daily had also taken up the issue, but it was not until the home owner-question became the topic for a lecture at Minerva that a resolution was achieved – a home owners' society was established directly upon conclusion of the lecture. Thus we can see here how the association gathered people around a common idea and set them in movement toward a common goal. Minerva's function in such instances can be seen as a mobilizing factor.

A third discernable function of the association was as introducer. Via the lecturers who travelled to Umeå from far and wide, or through the efforts of homegrown firebrands, new topics were introduced into the local idea debate. The question of universal suffrage, Darwin's theory of evolution and the international pacifist movement were just a few of the topics actualized by Minerva during its first years.

Epilogue

The minutes detailing Minerva's activities from 1912 to 1929 have been lost, but notices in the local press from that time leave the impression that the association underwent a transformation. The working class seems to have been replaced as its primary target group; instead, the association appears to have become more of a straightforward continuing-education society for civil servants. In 1936, the library was donated to Umeå and became the municipal library. With that, the interplay in the educational process between lectures and literature ceased. Still, the lecture series continued to attract a large audience for many decades, though the advent of television in 1960 led to a drastic decline in attendance. When this state of affairs finally caused Minerva to close down in 1968, the final minutes record that there was no longer any call for the kind of adult education which Minerva could provide.

Translated by Stephen Fruitman

Noter

Inledning

- ¹ Uttrycket blev bevingat genom Sven Lindqvists bok *Gräv där du står: Hur man utforskar ett jobb* (Stockholm, 1978). Där ges utförlig handledning i hur var och en kan bedriva historieforskning om sin egen närmiljö.
- ² Vid min första kontakt med Minervas arkiv saknades helt det material som tillhört biblioteksverksamheten. Vid en genomgång av Umeå stadsbiblioteks arkiv härom året återfanns emellertid en stor del av detta material och finns nu införlivat med det övriga Minerva-arkivet på Folkrörelsearkivet i Umeå.
- ³ *Skola för bildning*, SOU 1992:94, 11.
- ⁴ Bernt Gustavsson, *Bildningens väg: Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930* (Stockholm, 1991); Crister Skoglund, *Vita mössor under röda fanor: Vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880–1940* (Stockholm, 1991).
- ⁵ Lars Arvidson, *Folkbildning och självuppsöstran: En analys av Oscar Olssons idéer och bildningssyn* (Stockholm, 1991).
- ⁶ Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkessamhälle 1880–1930* (Stockholm, 1988).
- ⁷ Inom den lokalhistoriska forskningsgrenen i England som brukar kallas Leicester school görs en distinktion mellan lokalhistoria som ett mål, "local history per se", och som ett medel för att undersöka resultaten av riksgiltiga beslut och strömningar, omsatta på det lokala planet, "national history localized". Se *Approaches to History*, ed. Herbert Patrick Reginald Finberg (London, 1962), 116.
- ⁸ Inom ämnet historia gjorde den lokalt avgränsade studien sitt inbrott på 1960-talet, och i synnerhet i arbeten med en socialhistorisk inriktning blev detta angreppssätt snart vanligt.
- ⁹ Detta synsätt utvecklas exempelvis i H. P. R. Finberg & V.H.T. Skipp, *Local History: Objective and Pursuit* (Newton Abbot, 1967). I nordisk omgivning har den lokalhistoriska forskningen som ett mål *per se* vuxit sig stark både i Danmark och Norge.
- ¹⁰ Se t.ex. Sven Klingnéus, "Lokalhistoria – historieskrivning på bredden", i *Clio i localsamhället: Högskolekursen som mötesplats för den lokalhistoriska forskningen*, Örebro studies 6 (Örebro, 1990).
- ¹¹ Eva Österberg, "Rikshistoria och lokalhistoria: En fråga om centrum och periferi, centralt och perifert i historieforskningen?", i *Periferi og sentrum i historien*, Foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodlaere på Røros 16–20 juni 1974, Studier i historisk metode X (Oslo, 1975). En aktuell översikt beträffande den akademiska synen på lokalhistoria finns i Peter Aronsson, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1650–1850* (Lund, 1992), 10–16. Författaren medger där att föga nytt har tillförts sedan Eva Österberg skrev sin uppsats 1975.
- ¹² Holmsund behandlas i tidigare nämnda arbete av Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkessamhälle 1880–1930* samt i Karin Nordberg, *Märkpojarna tar makten: Människor och idéer i 20- och 30-talens Holmsund*, Idéhistoriska skrifter 6, Institutionen för idéhistoria (Umeå, 1987). Kvinnornas roll belyser Nordberg i uppsatsen "Åskungen i Holmsund: Sagan om Selma, Gerda och Lilly, tre kvinnliga politiska profiler", B-uppgift vid etnologiska institutionen i

- Umeå, vt. 1988. I Roger Qvarsell, *Kulturmiljö och idéspredning: Idédebatt, bokspridning och sällskapsliv kring 1800-talets mitt* (Stockholm, 1988) behandlas Härnösand medan godtemplaridéer i Östersund, speglade i ett livsöde, är temat för Bosse Sundins uppsats "Johan August Vilhelm Sköld: En idébiografi över en helt ovanlig människa", i *Liv och text: Sex föreläsningar från ett symposium*, Idéhistoriska skrifter 1, institutionen för idéhistoria (Umeå, 1985). Tidningsväsende och tryckerier som idéförmedlare utvecklar Dag Nordmark i *Det förenande samtalet: Om norrländsk lokalpress och den borgerliga offentlighetens etablering under 1800-talets första hälft* (Stockholm, 1989).
- ¹³ Ragnar Ohlsson, *Bildning och humaniora: En rapport från UHA-projektet Humaniora i samhället*, UHA-rapport 1982:21 (Stockholm, 1982), 4.
- ¹⁴ Något av en föregångare med detta synsätt är Robert Darnton, se t.ex. *Boken i rännstenen: Bland författare, kolportörer och boktryckare i Upplysningstidens undre värld* (1982), sv. övers. (Stockholm, 1984). Svenska texter av samma art är Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet: Johan Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm* (Stockholm, 1992) och Jakob Christensson, "En upplysningstida encyklopedists uppgång och fall", *Lychnos* 1993.
- ¹⁵ Den korporativa samhörigheten mellan hantverkare och industriidkare i Umeå illustreras av hantverksföreningens fullständiga namn, Umeå Fabriks- och Hantverksförening. Den ofta svårdragna gränsen mellan hantverkare och småfabrikör i mindre städer under 1800-talet senare hälft behandlas i Tom Söderberg, *Hantverkarna i genombrottskedet 1870–1920* (Stockholm, 1965), 9 ff.
- ¹⁶ Detta är en genomgående syn i exempelvis Christina Florin & Ulla Johansson, "Där de härliga lagrarna gro...": *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1815–1914* (Stockholm, 1993), 71.
- ¹⁷ Victor Svanberg, *Medelklassrealism*, Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala nr 14 (Stockholm, 1980), 9.

Ett begrepps utgångspunkt

- ¹ Birger Steckzén, *Umeå stads historia 1588–1888*, (1922), Norrländska Skrifter nr 6, faksimil (Umeå, 1981) 10–41. Stadens äldsta borgarlängd av år 1630 visar att ännu åtta år efter grundandet fanns endast 35 mansnamn registrerade i staden, se bilaga i anført arbete.
- ² Johan Bilberg, *Midnats Solens rätta och synlige Rum uti Norrlanden Efter Kongl. May:ts wår allernådigste Konungs och Herres herr Carl den Elloftes allernådigste Befallning åtskilde igenom någre Astronomiske Observationer, hållne wid Sommar Solståndet År 1695* (Stockholm, [1695]), 25. Denna resa, som Bilberg jämte kollegan astronomen Anders Spole gjorde till Torneå för att studera solens refraktion, har uppmärksamats eftersom det var den första vetenskapliga resa som företogs i övre Norrland. Väl i Torneå anslöt Olof Rudbeck d.y., som skildrat sin resa i en dagbok som är under utgivning. (Två Förläggare Bokförlag.)
- ³ Stora ofreden, som bland annat innebar att ryska trupper brände Umeå 1714, 1720 och 1721, behandlas närmare av Steckzén, 177–204, samt av Sven Ingemar Olofsson i *Övre Norrlands historia*, ed. Gunnar Westin, 4 vol. (Umeå, 1974), III, 111–115.
- ⁴ Per August Lindholm, *Västerbotten* (Uppsala, 1926), 197–200.
- ⁵ Steckzén, 401.
- ⁶ Sven Ekvall, "Sjukdoms- och sjukvårdsförhållanden i Västerbotten med dess lappmarker intill 1800-talets början jämte utdrag ur landsändens historia", 181 f. (Ej publicerat manuskript, förvarat vid Forskningsarkivet, Umeå universitet.)
- ⁷ Detta skulle vara möjligt genom den omfattande kyrkliga hemundervisning som bedrevs, se vidare i följande avsnitt. Kravet på kunskap i innantilläsning vid inskrivningen verkar dock inte ens i början av 1800-talet helt ha kunnat uppfyllas. Se Nils Torpson, *Svenska folkundervisningens utveckling från reformationen till 1842* (Stockholm, 1888), 126.
- ⁸ Ibid., 126 f; Steckzén, 406 f.
- ⁹ "Umeå Scholas Matricel Inrättad år 1724 in Mart:", upprättad av skolmästare Johan Hedström. Detta torde vara den första fasta matrikel som skolan fört, framgår det av ett förord av skolans inspektör, Nils Grubb. Då denne kom till Umeå pastorat 1713 fanns ingen elevförteckning, utan Grubb började föra anteckningar över "discentes på et apart papper", skriver han. "I medler kom Ryssen 1714, och förstörde stad och schola; ifrån den tiden är ingen riktig scholgång hållen medan Borgerskapet med sina barn blefwo kring strödde i Byarne kring sochnen." Matrikeln förvaras i Östra gymnasiets arkiv, Umeå.
- ¹⁰ Steget från barnskolan i Umeå till trivialskolan tycks kunskapsmässigt ha varit ganska stort. Det framgår av matrikeln där det talas om att vissa elever läste latin extra för informator före inträdet i den högre skolan. Denne informator förefaller ha varit skolmästaren själv, eller den "collega" han fick vid sin sida in på 1700-talet. I matrikeln finns också enstaka uppgifter om att umegossar läst för privat lärare i stället för att gå i barnskolan.
- ¹¹ Johan Nordlander, *Norrländskt skolliv: Lärare och lärjungar vid Piteå Kungl. trivialskola under 1600-talets senare hälft* (Stockholm, 1914), 151.
- ¹² Harald Stormyr, "Övre Norrlands historia under gustavianska tiden", i *Övre Norrlands historia*, ed. Gunnar Westin, 4 vol. (Umeå, 1974), IV, 64; Torpson, 156.
- ¹³ Detaljer om Umeå trivialskola finns i det enkätsvar skolan skickade 1812 års uppfostringskommitté. Enkätuppgifterna från Umeå förvaras i Riksarkivet un-

- der beteckningen: Uppfostringskommittén 1812, Uppgifter från konsistorierna: Kalmar, Karlstad, Härnösand, Visby (Volym E II b:6). Av bandets 1100 sidor finns svaret från rektorerna i Piteå och Umeå på sidorna 583–605. En samlad utskrift finns i utgåvan 1812 års *uppfostringskommittés enkät: Svaren från trivial- och stadsskolorna i Västerbotten*, ed. Daniel Lindmark, Urkunden 6, källserie utgiven av Forskningsarkivet vid Umeå universitet (Umeå, 1988).
- ¹⁴ Det krav på insikter i den lutherska läran svenska kyrkan ställt vid reformationen hade först gällt endast textorden i Luthers lilla katekes. Med tiden fogades till detta också Luthers förklaring till dessa textord, dvs. hela lilla katekesen, småningom också särskilda utvecklingar av katekesen samt bibelord därtill. På det följde längre in på 1600-talet ytterligare kunskapsmoment såsom hustavlan, athanasianska trosbekännelsen, de sju botpsalmerna samt skilda morgon-, afton- och bordsböner. Se Egil Johansson *Kunskapens träd: Artiklar i folkundervisningens historia* II, Scriptum nr 7, rapportserie utgiven av Forskningsarkivet vid Umeå universitet (Umeå, 1988), 5 f.
- ¹⁵ Egil Johansson, "Skelleftepåven Petrus Anzenius och förhörlängden från 1724: Blad ur ett forskningsprojekt", i *Läser och förstår: Artiklar i folkundervisningens historia* III, Scriptum nr 10, rapportserie utgiven av Forskningsarkivet vid Umeå universitet (Umeå, 1988), 21 f.
- ¹⁶ Forskningens skilda uppfattningar på det området redovisas i Daniel Lindmark "Sann kristendom och medborgerlig dygd": *Studier i den svenska katekesundervisningens historia*, Album Religionum Umense 2 (Umeå, 1994).
- ¹⁷ En komparativ historisk studie av läskunnigheten i Europa har presenterats av den italienske pedagogen Carlo M. Cipolla, *Literacy and Development in the West* (London: Harmondsworth, 1969). Cipolla framhåller avsaknaden i andra länder av ett utförligt källmaterial liknande det svenska, men hävdar ändå att läskunnigheten under 1600- och 1700-talen vid en jämförelse med övriga Europa var exceptionellt tidig och utbredd i Sverige och det då tillhörande Finland.
- ¹⁸ E. Johansson, *Läser och förstår* III. För procentsatser och åldersuppgifter, se även idem, "Kvantitativa studier av alfabetiseringen i Sverige: Exempel på källmaterial, metoder och resultat", i *Kunskapens träd: Artiklar i folkundervisningens historia* II, Scriptum nr 7, 14.
- ¹⁹ Ibid, 37 f.
- ²⁰ 'Lagisk' innebär i det här sammanhanget en benägenhet att göra Bibeln till ett slags lagbok, varvid ett ordagrant följande av de påbud som där fanns – exempelvis de tio budorden – blev huvudsaken för den kristne. Synsättet bidrog till att forma ett ytligt, rituellt beteende varvid Gud fick rollen av den stränge domaren.
- ²¹ Magnus Nyman, *Press mot friheten: Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studier i idé- och lärdomshistoria 3 (Uppsala, 1988), 16.
- ²² John Holmgren, *Norrlandsläseriet: Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830*, Acta historico-ecclesiastica suecana 19 (Stockholm, 1948), 26.
- ²³ Stormyr, 50 f.
- ²⁴ Den förste skolmästarens namn var Olaus Grubb som verkade vid barnaskolan 1650–1667. Släkten Grubbs succession inom domarämbetet behandlas av S.I.Olofsson i "Samhälle och ekonomi i övre Norrland under stormakts-tid", *Övre Norrlands historia* (Umeå, 1974), III, 116–126. Om skolmästaren Olaus Grubb finns uppgifter i Steckzén, 401, samt i *Släktnamn i Umeå 1622–1820*, ed. Roland Otterbjörk, *Anthroponymica Suecana* 10 (Umeå, 1984), 146. Nils Grubb innehade under sin kyrkoherdetid i Umeå posten som inspektör för barnaskolan och han värnade också om samernas undervisning.
- ²⁵ De biografiska uppgifterna är hämtade från Nils Grubb, "Själfbioграфи", *Uppsala Universitets årsskrift* 1917, ed.

Henrik Schück, (Uppsala, 1917), 181–201. Nils Grubbs levnadsbeskrivning har ursprungligen funnits i "Umå Sockns Kiörkiobock", en handskriven kyrkbok på 194 sidor, som kyrkoherde Olaus Niurenius upprättat 1619 och som förvarats i Umeå landsförsamlings kyrkas arkiv. Läroverkslektor Nils Högstadius skrev 1893 att handskriften redan då var så utplånad att den endast med svårighet kunde läsas. Av denna anledning kopierade Högstadius Nils Grubbs levnadsberättelse, vilken han senare publicerade i sitt verk *Beskrifning öfver Umeå landsförsamlings kyrka* (Umeå, 1893), 14–23. Språket blev då i viss mån moderniserat, medan den version som är införd i *Uppsala Universitets årsskrift* 1917 är en mer bokstavstrogen återgivning.

²⁶ Det kyrkliga och moraliska förfall som då rådde inom den svenska kyrkan och särskilt i Västerbotten och Umeå församling vid Nils Grubbs tillträde, beskrivs målade i Edvard Wermcrantz' avhandling *Nils Grubbs lif och verksamhet* (Uppsala, 1906), 25–39.

²⁷ Nils Grubb, *En Sanfärdig och på bewisliga skähl sig grundande Berättelse om det så kallade owäsendet i Religion och Kyrckio-Disciplin, För hwilcket Denna Uhmo Församling, igenom några, dehls argsinnade, dehls oförståndigas falska tidningar kommit i förklehnligit rychte* (Stockholm, 1721), 8 f.

²⁸ De minnesnoter Nils Grubbs använde vid sina predikningar finns till stor del bevarade och förvaras i Folkrorelsearkivets, Umeå, samlingar under arkivbeteckningen "Umeå stad". Noterna är dock många gånger svårtydda genom det lilla formatet och den extremt drivna handstilen.

²⁹ Bland de böcker Nils Grubb själv uppger sig ha spritt bland sina församlingsbor (se hans skrift *En Sanfärdig*, 65 f) återfinns *Om Christi efterföljelse* av den tyske 1400-talsmystikern Thomas a Kempis, vidare A. Fritschs' *Christendoms frågor*, Arthur Dents *Omwändelses öfning*, W.D. Beers (alt. Bernts) *Wederqweckelses stunder* och *Tyska Theo-*

logien samt *Mose och Lambsens Wijsor*. I bevarade bouppteckningar från Umeå tingslag 1685–1820 finns dessa arbeten upptagna i ett antal av 85, 2, 25, 8, 5, 85 exemplar respektive, se Holmgren, 21. Grubb försvarade inför konsistoriet renlärligheten i de skrifter han delat ut genom att peka på att de använts av andra präster i svenska kyrkan och dessutom, i samband med översättningen till svenska, passerat den statliga censurgranskningen utan anmärkning, se idem, *En Sanfärdig*, 66–68.

³⁰ I sin skrift *Otium lubecense exhibens decisionem controversiae in ecclesia lutherana* (Lübeck, 1712) behandlar Nils Grubb några av den lutherska kyrkans mest omtvistade spörsmål, liksom den hållning pietisterna intar till dessa. Traktaten fick sitt namn av att den tillkom i Lübeck då författaren, på väg till Umeå, tvingades övervintra hos sin bror Petter Grubb i väntan på att havet skulle bli segelbart över till Sverige. Skriften är ett försök av Grubb att ange den egna positionen i dessa tvistefrågor. Huruvida kyrkoherden verkligen var pietist i sitt hjärta skall här förbigås, det har mindre betydelse i sammanhanget. Det räcker med att konstatera att hans tjänsteutövning och idégodas hade pietistiska drag åtminstone vid en jämförelse med den ortodoxa svenska kyrkan, och att hans tjänstetid kom att lämna efter sig bestående spår i bygden. Att sätta en etikett på Nils Grubb har f.ö. varit problematiskt även för teologer. Edvard Wermcrantz säger t.ex. bestämt i sin avhandling (359 f.) att Grubb inte var pietist i ordets teologiska mening utan en reformator inom svenska kyrkans ram. Flera av kyrkans män på mer framträdande plats än Grubb stod pietismen mycket närmare, hävdar Wermcrantz, och tar som exempel biskop Jesper Svedberg. En kyrkohistoriker som Hilding Pleijel betecknar dock i verket *Svenske kyrkohistoria* (Stockholm, 1935), V, 284, kyrkoherde Grubb som "en av den svenska pietismens ädlaste och mest framsynta gestalter".

³¹ Holmgren, 21–26.

- ³² De tyska bondeupproren hör dit, liksom liknande yttringar av religiös radikalism i England bland levellers, diggers och ranters, se Christopher Hill, *The World Turned Upside Down* (1972), 5. uppl. (Harmondsworth, 1980). Nils Grubb kommenterar f.ö. de engelska ranters, men han känner ingen sympati utan kallar dem "impiorum hæreticorum genus in Anglia", se idem, *Otium lubecense*, 12.
- ³³ Holmgren, 25.
- ³⁴ Wermcrantz, 282–310.
- ³⁵ Leonard Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne*, 4 vol. (Stockholm, 1923–26), IV, 223.
- ³⁶ Se not 39 samt Arne Jarrick, *Den himmelske älskaren* (Stockholm, 1987), 30.
- ³⁷ Främst kan det ses som en indirekt process, men det fanns också uttryckt som ett pedagogiskt program, formulerat utifrån de erfarenheter Nils Grubb gjort som medlem av prästståndet vid 1719 års riksdag. Kyrkoherden, som också var inspektör för Umeå barnaskola, såg i skolans reformering en möjlighet att också förnya kyrkan. Endast en genomgripande sinnesändring på alla plan kunde bygga upp den sanna kyrkan. I sin otryckta skrift "Kyrkostatens i Sveriges förfall och upprättelse, tydeligen förestäldt af Nils Grubb, probst i Umeå församling, år 1721", härleder han förfallet i religionen främst från skol- och universitetsbildningens beskaffenhet. Praktisk kristendom frågades det inte efter, utan enbart tomma kunskaper. I skriften utvecklar han ett reformprogram för hela den svenska skolan enligt dessa linjer, se Wermcrantz, 338–342.
- ³⁸ Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren*, 117–123.
- ³⁹ Hilding Pleijel, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm, 1970), 33–36. Kyrkohistorikern Pleijel skriver att hustavlan var ett ideologiskt schema "utifrån vilken alla omedvetet eller rättare oreflekterat tänkte och handlade [...] allt sedan tidigt 1600-tal" och hänvisar till riksdagsdokument från den tiden. En nyansering av detta synsätt tillåter sig historikern Daniel Lindmark i sin licentiatavhandling från 1993. Utgående från husförhållanden tycker han sig kunna styrka att även om hustavlan predikats långt tillbaka hade allmogen internaliserat detta tankemönster först in på 1700-talet. Se Lindmark, *Sann kristendom och medborgerlig dygd*, 96–99.
- ⁴⁰ I Lindmark, *Sann kristendom och medborgerlig dygd*, 44 ff., sammanfattas undervisningens dubbla funktion av dogminläring och social normöverföring.
- ⁴¹ Dessa är några av de antika författare som nämns bland övningsböckerna i Umeå barnaskolas matrikel 1724–1806. På trivialskolenivå blev de klassiska författarna betydligt fler.
- ⁴² Landshövding Gabriel Gyllengrips riksdagsrelation förvaras i Riksarkivet under signum 2700-1, men återfinns också i Västerbotten 1960. Riksdagsrelationen ingavs 1738, men uppgifterna är daterade 1736.
- ⁴³ Se vidare Tore Frängsmyr, "Den gudomliga ekonomin", *Lychnos* 1971–72.
- ⁴⁴ Tom Ericsson, *Vision och verklighet: Landshövding Gabriel Gyllengrips riksdagsrelation år 1734* (Umeå, 1987), 12–19.
- ⁴⁵ Bland dem Nils Grubb tog emot på sitt prästboställe märker vi t.ex. den franske hugenotten men i England boende forskningsresanden Aubry de La Motraye, som företog långa resor genom Europa, Asien och Afrika. Om sitt möte med Nils Grubb berättar La Motraye i sin dagbok, på svenska utgiven under titeln *Seigneur A. de La Motrayes resor 1711–1725* (1918), faksimil (Stockholm, 1988), 258–267.
- ⁴⁶ En utförlig beskrivning av Ulric Leonhard Hiärnes verksamhet finns i Henrik Sandblad, *Världens nordligaste läkare: Medicinalväsendets första insteg i Nordskandinavien 1750–1810*, *Lychnos-bibliotek* 32 (Stockholm, 1978), 28–35. Fadern, Urban Hiärne, var en av de svenskar som först kom i kontakt med pietismen och i den stora släkt som omgav honom fanns många med band till

väckelsen (Holmgren, 112). Att Ulric Leonhard Hiärne skulle ha haft en pietistisk böjelse finns det inga direkta belägg för, men Sandblad uppger att det fanns drag av mystik i hans medicinframställning. Samma med alkemin besläktade mystik kännetecknade en del pietistiska riktningar.

⁴⁷ Tom Ericsson, *Vision och verklighet*, 9.

⁴⁸ Regnaud Outhier, *Journal från en resa i Norden år 1736–1737*, Tornedalica 39 (Luleå, 1982), 104.

⁴⁹ Ibid., 114. Gyllengrips länskanslist under de första åren på Gran var Anders Hellant, den senare så namnkunnige astronomen. Då Maupertuis med följe drog upp till Torneå ställde landshövdingen sin länskanslist till expeditionens förfogande som tolk, eftersom Hellant behärskade finska vid sidan av svenska, franska och latin. Se Erik Tobé, *Anders Hellant: En krönika om sjuttonhundratalets märkligaste tornedaling*, Tornedalica 49 (Luleå, 1991), 15 f.

⁵⁰ Prästgårdarna som lokala kulturhårdar i äldre tid beskrivs bl. a. i Pleijel, *Hustav-lans värld*, 180–201, och i Gerd Reimers, *Lärdom och idyll: Prästgården som bildningsmiljö* (Stockholm, 1993).

⁵¹ Formerna för kontakterna och svårigheterna med dem beskriver Henrik Sandblad medryckande i uppsatsen "Linneansk pastoral: En miljöstudie kring Clas Bjerkander", i *Vetenskapens träd: Idéhistoriska studier tillägnade Sten Lindroth* (Stockholm, 1974).

⁵² Umeås ställning som residensstad för det då så vidsträckt Västerbotten kan föda tanken att landshövdingen omgav sig med en stab av välutbildade tjänstemän som utgjorde något av en bildad krets. Hövdingeämbetets fasta stat var dock länge liten, de enda medhjälpare

som fanns var en länsbokhållare (från 1642) och en lanträntmästare (från 1682), se *Övre Norrlands historia*, III, 175 f. Under Gyllengrips tid steg dock antalet tjänstemän, och residenset blev från den tiden också något av en samlingsplats för delar av Umeås borgerliga festliv vilket framgår av de spridda notiser från landsorten som regelbundet var införda i stockholmsavisor som *Dagligt Allehanda* och *Inrikes Tidningar*. Så dags hade dock residenset pga. de ryska härjningarna flyttat från staden till det tre kilometer västerut belägna hemmanet Gran. Under nio landshövdingars ämbetsperiod skulle residenset förbli där innan ett nytt byggdes i staden. Beträffande förekomsten av tidiga bibliotek under Umeås äldsta tid kan vi förmoda, ja nästan ta för givet, att åtminstone Nils Grubb ägt ett, men några belägg för det finns inte. Gyllengrip efterlämnade vid sin död ett bibliotek omfattande 3 714 nummer, däribland 143 manuskript, men inget bekräftar att han tog med sig boksamlingen då han flyttade till Umeå. Något bibliotek finns ej i ritningarna över residenset på Gran, bara ett arkivrum, och Gyllengrips litterära intresse förefaller ha tillhört ungdomsåren. Se Olof Isaksson, *Bystämman och bystadga: Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar*, Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar Nr 5 (Umeå, 1967), 133, 405.

⁵³ Merkantilisternas gryende medvetenhet om folkbegreppet resulterade i att några av dem i fostrande syfte lät utge folkliga versioner av sina akademiska arbeten, oftast historiska. Se Nils Eriksson, *Dalin–Botin–Lagerbring: Historieskrivning och historieforskning i Sverige 1747–1787* (Göteborg, 1973), 9 f, 196–219.

Det intellektuella livets nya former

- ¹ Den idéhistoriska forskning som kommit till den slutsatsen utgår från en jämförelse med den franska Upplysningen med dess speciella prägel av kulturkamp samt motstånd mot kyrka och l'ancien régime. På dessa områden fanns ingen svensk motsvarighet. Se Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden* (Stockholm, 1978), 501–514 samt Tore Frängsmyr, *Sökandet efter Upplysningen: En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt* (Höganäs, 1993).
- ² Detta åskådliggör bland annat ekonomihistorikern Arne Jarrick i en studie av Stockholms intellektuella liv kring sekelskiftet 1800. Hans material visar hur den svenska bokmarknaden förändrades under 1700-talet. Mätt efter ämnesfördelning innebar 1700-talet en långsam men otvetydig sekularisering, böcker med teologiskt innehåll tappade mark medan världsligt inriktad litteratur växte i mängd. Se Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet: Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm* (Stockholm, 1992), 85–110, 186 f.
- ³ Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentlighet" i det moderna samhället* (1962), sv. övers. (Lund, 1984).
- ⁴ Margareta Björkman, *Läsarnas nöje: Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809* (Uppsala, 1992), 30–35.
- ⁵ Jarrick, *Mot det moderna förnuftet*, 12.
- ⁶ Dag Lindström, *Skrå, stad och stat: Stockholm, Malmö och Bergen 1350–1622*, *Studia Historica Upsalienia* 163 (Uppsala, 1991), 10.
- ⁷ Processens historieskrivning finns i Tor-kel Jansson, *Adertonhundratalets associationer: Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum eller samman-slutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, *Studia Historica Upsalienia* 139 (Uppsala, 1985).
- ⁸ S. A. Hedlund, *Kort framställning af det förslag till ränteförsäkrings- och lif-försäkringsanstalter m.m. som blifvit afgif-vet i underdånigt betänkande till Kongl. Maj:t af särskilt i nåder utsedde kom-mittérade, jemte några betraktelser i ämnet* (Stockholm, 1849). Efter Jans-son, 10.
- ⁹ Jansson, 10–17.
- ¹⁰ Daniel Erik Næzén, *Något til Uplysning om Umeå Stads Läge och Climat; samt Utdrag af Meteorologiska Dagbo-ken hållen i Umeå Stad år 1798*, *Norr-ländska Skrifter* nr 7 (Umeå, 1981), 254 (6).
- ¹¹ Det bottniska handelstvänet hade ända sedan slutet av medeltiden varit det främsta hindret för de nordnorrländska städernas kommersiella utveckling. I korthet innebar denna restriktion att va-ror från städer längs Bottenviken inte fick saluföras på andra platser än i Stockholm, Åbo och – under vissa peri-oder – Gävle. Bottniska handelstvänet hade lättat något i samband med en ny handelsordning 1636, men upphävdes först 1765. Främsta konsekvensen blev då att städerna längs Bottenviken fick fri stapelrätt, dvs. rätt att segla på utlandet och att bedriva export. Umeå blev stapelstad 1781 och fick då eget tullpack-hus. De första finbladiga sågverken hade under 1750- och 60-talen byggts i regionen, och den exportmöjlighet som handelstvänets upphävande innebar, parad med gynnsamma priser utom-lands för sågat virke, att många av sta-dens handelsmän gjorde betydande vinster på export av trävaror. Se *Övre Norrlands historia* III, 295–325.
- ¹² Sandblad, *Världens nordligaste läkare: Medicinalväsendets första insteg i Nord-skandinavien 1750–1810*, 165. Det cite-rade brevet är daterat 24/2 1800.
- ¹³ *Ibid.*, 165.

¹⁴ Antagandet grundar sig på det vi vet om paret Næzens litterära smak.

¹⁵ Ibid., 158 ff.

¹⁶ Friedrich Wilhelm von Schubert, *Resa genom Sverige åren 1817–1820*, 2 vol., (Stockholm, 1823–25), II, 96.

¹⁷ Daniel Næzen gjorde sommaren 1797 ett besök i Vasa, det stämmer väl med vad som är känt om den ungefärliga tidpunkten för bildandet av läsesällskapet i Umeå, se Sandblad, *Världens nordligaste läkare*, 159 f. Uppsala framförs som en annan möjlig inspirationskälla, Næzen hade ju studerat där, men det verkar mindre troligt. De akademiska sällskapen hade en annan karaktär än de i landsorten, se not 19.

¹⁸ Mirjam Lehtikanto, *Vasa som biblioteksstad* (Vasa, 1964), 11 ff.

¹⁹ Åke Åberg, *Västerås mellan Kellgren och Onkel Adam: Studier i provinsens litterära villkor och system*, Västerås kulturnämnds skriftserie nr 15 (Västerås, 1987), 87. Läsesällskap förekom också i universitetsstäderna, men där fyllde de en annan funktion, främst att förse universitetslärare och studenter med utländska böcker och tidningar som de förhållandevis magra universitetsbiblioteken inte hade resurser att förvärva. Se Albert Wiberg, *Uppsala läsesällskap under dess första utvecklingskede 1797–1824: Ett bidrag till Uppsala universitets historia* (Stockholm, 1958).

²⁰ Sandblad, *Världens nordligaste läkare*, 158.

²¹ Lehtikanto, 17 f.

²² Ur provinsialläkare Næzens tjänstansökan och självbiografi, som förvaras i Kungl. Vetenskapskademiens arkiv, "Mst. ark., acter 1794", 311. En avskrift finns vid Forskningsarkivet, Umeå universitet, och ingår i Sven Ekvalls tidigare nämnda manuskript.

²³ *Inrikes Tidningar* 15/2 1780. Franskans betydelse som ett "andra modersmål" sträcker sig ända tillbaka till 1600-talets mitt i vårt land, till en början i det övre samhällsskiktet, men under 1700-talet blev den borgerskapets egendom i allt högre grad och populariteten kulmine-

rade under den gustavianska tiden. Franskan var för dem handelns och bildningens språk *par préférence*, men strax in på 1800-talet började dess maktställning som ett andra modersmål att vackla. Om franska språkets roll i Sverige, se Elisabeth Hammar, *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807: Undervisningssituationer och lärare*, Årsböcker i undervisningens historia nr 148 (Stockholm–Uppsala, 1981).

²⁴ Steckzén, 292 ff.

²⁵ Sandblad, *Världens nordligaste läkare*, 159. En litterär diskussion om "Ossiansångerna" tycks ha förts mellan paret Næzen och Olof Knös, som just då var sysselsatt med att översätta verket till svenska. Det förefaller som om denna poesi redan dessförinnan, i sin engelska språkdräkt, varit bekant för umeparet; Daniel Næzen tycker sig i det karga Norrland med dess vildhet finna likheter med Macphersons Skottland, skriver han till Knös.

²⁶ Christensson, a.a. De två köpare Holmbom lyckades värva var umekomministern, sedermera hovpredikanten, Magnus Berlin samt kyrkoherden i Bygdeå, Carl Johan Nortman. Detta meddelar Christensson, som haft möjlighet att undersöka Gjörwells efterlämnade papper. Att svenska präster var mottagliga för Upplysningens idéer var inte ovanligt, en återkommande kritik från pietister och läsare mot kyrkans män var att de var alltför världsliga. Postmästaren som bokhandlare, den roll Gabriel Holmbom spelade i Umeå, var inte ovanlig på orter där bokhandel saknades.

²⁷ Abraham A. Hülphers, *Samlingar till en Beskrifning öfwer Norrland. Femte Samlingen II Bandet om Westerbottens Städer* (Västerås, 1797), 31.

²⁸ Folkrörelsearkivet i Umeå, "Umeå stads burskapsmatrikel 1726–1864".

²⁹ Sandblad, *Världens nordligaste läkare*, 150.

³⁰ Sandblad, *Världens nordligaste läkare*, 166. Det är svårt att finna detaljerade uppgifter från denna tid om andra norrländska privatbibliotek med icke-reli-

giös litteratur. Ett jämförelseobjekt är dock det bibliotek som astronomen Anders Hellant vid sin död 1789 lämnade efter sig i Pello. Boksamlingen var omvittnat stor och upptog närmare 250 titlar, vartill kom serier av Acta från Vetenskaps societeten och tryck från Vetenskapsakademien. Där fanns förstås Newtons *Principia Mathematica* – i en Amsterdam-upplaga från 1723 – liksom en mängd fransk vetenskapslitteratur inom skilda grenar. Men vid sidan av denna yrkesrelaterade litteratur ägde Hellant också en hel del skönlitteratur, och även en del vågad sådan som *L'Art de faire des garçons* av P.J. Couteau och *Tidsfördrif på gäldstugan*, av Olof Kexél. Hellants goda språkkunskaper gav honom tillträde till många kulturvärldar. Se vidare Erik Tobé, *Anders Hellant*, 183–188.

³¹ Steckzén, 407 f.

³² Steckzén, 345.

³³ Hjalmar Heden, *Västernorrlands Kungl. hushållningssällskap 1805–1904*, 2 vol. (Stockholm, 1905), I, 18; Victor Svanberg, *Romantikens samhälle*, Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, nr 13 (Stockholm, 1980), 19–24, 272–289.

³⁴ Bo Enander, *Västerbottens läns hushållningssällskap 1814–1914* (Uppsala, 1933), 244.

³⁵ Programförklaringarna återges av Enander. De är i sin tur hämtade från hushållningssällskapets verksamhetsberättelser, som förvaras i Lantbruksakademiens arkiv. Högtidsdagen 21 augusti verkar ha varit en fristående årligen återkommande fest, stadgarna upptar i stället 28 januari som sällskapets officiella högtidsdag för att fira kungens namnsdag.

³⁶ Sammanslutningar med namn av hushållningssällskap fanns redan före 1813 års cirkulärbrev i både Sverige och Finland, men dessa sällskap bör i mycket betraktas med andra ögon. De var enskilda, fristående societeter med egna stadgor och verksamheter var och en. De ingick inte i det nät av decentralise-

rade administrativa centra med Lantbruksakademien som centralsällskap som var innebörden i Kungl. Maj:ts rekommendation. Först av dessa enskilda hushållningssällskap hade det på Gotland varit, bildat 1791. Det finska hushållningssällskapet i Åbo hade grundats 1797 med Patriotiska sällskapet i Stockholm som förebild, men också med idéer hämtade från det danska lantbrukssällskapet i Köpenhamn. I Västerbottens grannlän Västernorrland fanns ett sådant enskilt sällskap sedan 1805. Se vidare Jan Stattin, *Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring – utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft*, *Studia Historica Upsaliensia* 113 (Uppsala, 1980) 21–24.

³⁷ Att se dem som förebådare av demokratiska arbetsformer blir inte så långsökt om man läser den motion om bildande av hushållningssällskap som framlades redan 1809 av lagman Johan Mannerstam. Skrивelsen gick ut på att landet borde förse med en riksomfattande organisation för lantushållning med organ på primärkommunal, länskommunal och central nivå. De enskilda medborgarna skulle få ett inflytande på den primärkommunala nivån. Stattin vill se förslaget som ett första steg i riktning mot 1862 års kommunal- och landstingsreform. Se Stattin, 14, 25–29.

³⁸ *Västerbottens läns Kongliga Hushålls-Sällskaps Handlingar* (Stockholm, 1829), 26.

³⁹ Per Sörbom, *Läsning för folket: Studier i tidig svensk folkbildningshistoria* (Stockholm, 1972), 14 ff.

⁴⁰ Fysiokratismens föreställning om jordbruket som den näring som "bereder staters styrka" och utgör förutsättningen för "goda lagar" var allmogods för svenskarna vid 1800-talets början hävdar Stattin, 21 ff. Hos fysiokraterna fanns planer på ett allmänt, statligt undervisningssystem där ungdomen kunde fostras till nyttiga medborgare. Se Sörbom, 77.

⁴¹ Rådgivning förmedlades den första tiden främst via *Västerbottens läns Kongliga Hushålls-Sällskaps Handlingar* som

innehöll många artiklar med nya agrikulturella rön och som tillsändes personer i strategisk ställning, främst de arbetande ledamöterna i sällskapet. En tydligare direkt folkbildande karaktär hade de flygbladslänkande små broschyrer som sällskapet också spred. Den äldsta kända broschyren härstammar från 1815, och eftersom Umeå ännu saknade tryckeri är den tryckt i Härnösand på Jonas Svedboms tryckeri. Titeln är *Korrt Underrättelse för Allmogen i Västerbottens Län, om Saltpeter, Jordens Beredande och Skötsel*. Broschyren omfattar 4 sidor vikt text och är författad av Anders Herrmans, Saltpeter-Sjuderi Styresman. Herrmans var finländare och hade knutits till hushållningssällskapet för att göra propaganda i länet för salpeterframställning.

⁴² Enander, 30, 35. Sparbanken började sin verksamhet fredagen den 30 september 1825 och efter ett drygt år uppgick de insatta samlade sparmedlen till 800 Rd. Banco. Se *Vesterbottens läns Kongliga Hushålls-Sällskaps Handlingar*, andra häftet (Stockholm, 1829), 15.

⁴³ Västerbottens läns hushållningssällskaps årsberättelser, dock inte i obruten serie, förvaras i Kungliga Lantbruksakademiens arkiv.

⁴⁴ Qvarsell, *Kulturmiljö och idéspredning*, 55.

⁴⁵ Harald Elovson, *Amerika i svensk litteratur 1750–1820: En studie i komparativ litteraturhistoria* (Lund, 1930), 297. Den presbyterianske nykterhetspredikanten Robert Baird besökte Sverige 1836 och gav upphov till det året därpå under kungligt beskydd bildade Svenska nykterhetssällskapet. Baird överlämnade till Karl XIV Johan ett exemplar av sin skrift *Histoire des Sociétés de Temperance des Etats Unis d'Amérique*. Kungen lät översätta boken till svenska och på egen bekostnad sprida den över landet. Eftersom landshövdingen var kungens representant i länet verkar det troligt att det är den vägen som Lars af Schmidt fått insyn i nykterhetsväsendet i Förenta staterna. Ett utdrag ur Bairs bok om nykterhetsföreningarna i norra

Amerika trycktes 1838 av Västernorrlands läns hushållningssällskap i 7 000 exemplar. Se Heden, 54 samt Oscar Mannström, *Svenska sällskapet för nykterhet och folkuppföstran, det 1837 stiftade Svenska nykterhetssällskapet* (Stockholm, 1937), 8 ff.

⁴⁶ Enander, 40 f. Enander betecknar dessa västerbottenska nykterhetssällskap som ett av de allra tidigaste försöken att skapa en organiserad måttlighetsrörelse i landet.

⁴⁷ Enander, 142 ff.

⁴⁸ Roger Qvarsell, *Skall jag taga vara på min broder? Tolv artiklar om vårdens, omsorgens och det sociala arbetets idéhistoria*, Idéhistoriska skrifter 15, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet (Umeå, 1993), 65 f.

⁴⁹ Enander, 21

⁵⁰ Ibid., 20 ff. Se även Bygdén, IV, 231 f.

⁵¹ Först genom den nya löneregleringslagen av den 9 december 1910 övertog sockenmyndigheterna förvaltningen av prästjorden.

⁵² Stattin, 83.

⁵³ Ibid., 91. Eftersom Umeå före 1840 saknade eget tryckeri finns från första åren inga tryckta matriklar, men 1827 framställdes en sådan på Zackarias Hægströms tryckeri i Stockholm. Matrikeln upptar – vid sidan av hedersledamöter som ordföranden, sekreteraren och några andra – 151 arbetande ledamöter i sällskapet. De fördelade sig efter samhällsställning på följande vis: bruksägare, brukstjänstemän, sjökapten och handlande 34; ecklesiastik- och skolstaterna 28; militärer 26; landsstaten 16; häradshövdingar, borgmästare och rådmän 11; skogs- och lantmäteristaterna 7; övriga civila tjänstemän 17; allmogen 12 (efter Enander, 36).

⁵⁴ Tanken att sällskapet kunde tjäna ämbetsmäns och brukspatroners intressen har sin grund i den mängd av kapitalackumulerande förslag som lades fram och i en del fall förverkligades. Det handlade t. ex. om såp- och pottasketillverkning, om salpetersjuderi, tjärbränning eller inrättande av schäferier. I många av dessa halvindustriella företag

- var enskilda ledamöter ekonomiskt inblandade. Men tanken om en konspiration bör inte överdrivas. Aktiviteterna stämde också väl in på en av sällskapets grundidéer, att modernisera länets jordbruk samt att utbilda och vidga horisonten för länets bönder – att få dem att bryta sig ur invanda tankegångar och ägna sig åt något nytt som binäring till jordbruket.
- ⁵⁵ Stattin, 17.
- ⁵⁶ Bygdén, IV, 232 f. Se även Anna Maria Roos, *Ett gammalt familjearkiv* (Stockholm, 1909), 294 ff.
- ⁵⁷ En idéhistorisk studie av ett salongsliv med drag av det grafströmska presenteras i Elisabeth Mansén, *Konsten att förgylla vardagen: Thekla Knös och romantikens Uppsala* (Lund, 1993).
- ⁵⁸ *Umebladets* julnummer 1933.
- ⁵⁹ Johan Anders Linders dagbok, del 8, 91.
- ⁶⁰ Den allmänna beskrivningen är baserad på intryck som hämtats från de dagböcker som i tiden ligger närmast Grafströms ankomst till Umeå 1836, delarna 7–9.
- ⁶¹ Om tidningarnas betydelse i Norrland för etablerandet av en borgerlig offentlighet, går att uttömmande läsa i Nordmark, *Det förenande samtalet*.
- ⁶² Linder hade 1830, i hushållningssällskapets regi, själv startat den första nykterhetsföreningen i länet varför kommentaren kan förvåna. Måttlighetens vänner, som föreningen hette, hade dock inte helnykterism på programmet. (Enander, 40 f.) Måttlighetsivrarna – ofta präster, patroner eller disponenter – intog vanligen samma attityd som Linder gentemot helnykteristerna och utpekade dem som högmodiga gentemot Gud och extremister.
- ⁶³ Nykterhetspredikanter, se J. A. Linders dagbok, del 9, 92; Konventikelplakatet, del 10, 6; *Aftonbladet* och kungahuset, bl. a. del 9, 95: ”Den 8 Mars dog vår äldrige Konung, älskad ock saknad af nationen, men hånad af aftonbladisterna.” Kyrkoherdebostället fick i juli 1858 kungligt besök då regenten Oscar I gästade Grafström. Se vidare del 9, 26 f.
- ⁶⁴ Bland de tidningar Linder säger sig ha hämtat uppgifter ifrån, och som han således på något sätt haft tillgång till, märks *Ostgötha Correspondenten*, *Fahlb Läns och stads Tidning*, *Malmö Snällpost*, *Norrköpings Kuriren*, *Westmanlands Läns Tidning*, *Barometern*, *Mariestads veckoblad*, *Helsingfors Tidningar*, *Värmlands Tidningen*, *Strengnes Allehanda*, *Söndagsbladet*, *Fäderneslandet*, *Nerikes Allehanda*, *Oresunds Posten*, *Tiden*, *Svenska Tidningen* och *Aftonbladet*, se del 10, 38.
- ⁶⁵ Xavier Marmier, *Voyages de la commission scientifique du Nord en Scandinavie, en Laponie, au Spitzbergen et aux Feröe pendant les années 1838, 1839 et 1840 sur la corvette La Recherche*, 2 vol. (Paris, s. a.), II, 56.
- ⁶⁶ Xavier Marmier (1808–1888) är ett av de mest betydelsefulla namnen i historien om 1800-talets svensk-franska relationer. Han var storresenär och genomkorsade Sverige på alla ledder. Under en tid bodde han i Stockholm där han lärde känna nästan alla det svenska kulturlivets spetsar och fick kung Karl Johan till sin beskyddare. I vårt land propagerade Marmier för fransk litteratur, och till sina landsmän spred han som kanske ingen annan samtida kännedom om Sverige, t. ex. genom en mängd reseintryck införda i *Revue des deux mondes* och *Revue de Paris*. Bland de svenska författare han översatte och presenterade för en fransk publik fanns Anders Abraham Grafström. Marmiers nu nästan bortglömda insats har lyfts fram av Uno Willers i *Xavier Marmier och Sverige* (Stockholm, 1949). Detaljer om Marmiers kontakter med Grafström återfinns där på sidorna 56 f., 73 och 77. Per Adam Liljeström, vars opublicerade dagbok citeras av Willers, gjorde sig runt seklets mitt känd i vårt land som en av de aktivaste debattörerna i bildnings- och folkbildningsfrågor. Se t. ex. Nilén, 61.
- ⁶⁷ Om Hazelius’ besök i prästgården på Backen berättar Fredrik Böök en del i *Artur Hazelius: En levnadsteckning* (Stockholm, 1923).

- ⁶⁸ J.A. Linders dagbok, del 9, 125.
- ⁶⁹ Roos, 343.
- ⁷⁰ J.A. Linders dagbok, del 9, 98. Bland de officerare som Linder ofta nämner som deltagare i salongen finns underlöjtnanten vid Västerbottens fältjägere Oscar von Knorring. Under 1860- och 70-talen blev denne, då han flyttat söderut, ett känt namn som litteratör och medarbetare i flera tidningar.
- ⁷¹ Nordmark, 144 f.
- ⁷² Främsta förebilderna var Society for the Diffusion of Useful Knowledge i London och de sedan 1823 på flera platser i England befintliga Mechanics' Institutions. Drivande kraft bakom dessa folkbildningsanstalter hade varit Lord Henry Brougham, som bl.a. med hjälp av sitt utgivna illustrerade *Penny Magazine* spritt populariserad och underhållande läsning, ämnad främst för hantverkare och arbetare. Denna och andra publikationer "var ett försök att inympa utilitaristernas liberala syn på politik och ekonomi hos en samhällsklass som hotade att bli besvärlig att handskas med", skriver Sörbom. Lord Broughams publikationer fördes över till Sverige främst av Frans Anton Ewerlöf som översatte dem, och tankegångarna där resulterade småningom i Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande. Dess skrift *Läsning för folket* försökte närmast likna *Penny Magazine*. Se Sörbom, 50 ff.
- ⁷³ Sörbom, 77.
- ⁷⁴ Ibid., 77, 127 f.
- ⁷⁵ Elsi Ekstedt & Lars Ericsson, "Utan läskunnighet inga bibliotek. Utan bibliotek ingen läskunnighet", *Västerbotten* 1986:3. Uppgifterna beträffande årtalen hämtade ur folkskoleinspektörernas ämbetsberättelser.
- ⁷⁶ En kortare tid innehade Grafström en lektorstjänst i Härnösand innan han slog sig ner i Umeå. Under denna tid, 1835, startade han i lag med trivialsskolans rektor Jonas Svedbom en veckovis utkommande tidning, *Norrlands Tidningar*, som fortlevde fram till 1844. Där förde kyrkoherden en kampanj för att få till stånd regelbunden ångbåtstrafik längs Norrlandskusten vilket resul-

terade i att hjulångaren "Norrland" 1837 sattes in på ruten Stockholm–Torneå med en avstickare också till Vasa. *Norrlands Tidningar* var inte främst en politisk nyhetstidning, utan en lärd och vitter publikation med bl.a. Härnösands stifts biskop Frans Michael Franzén som medarbetare, skriver Nordmark, 49.

- ⁷⁷ Konstförväntan och förläggaren Pehr M. F. Lundberg (1815–1901) hade sedan 1830-talets sista år varit verksam i Vasa där han tryckte och förlade religiös litteratur. På grund av censurmyndigheternas ingripande hade verksamheten försvårats, varför han satt upp en filial i Umeå. Detta var bakgrunden till att Umeå fick sitt eget boktryckeri 1840. Från Umeå smugglade Lundberg sedan in böcker i Finland som den ryska censurmyndigheten förbjudit. En betydande del av litteraturen uppges ha haft pietistisk karaktär, se Nordmark, 47, samt Roger Jacobsson, *Boklig kultur i Umeå före 1850: Om tryckeriverksamhet och bokförmedling* (Stockholm, 1994).
- ⁷⁸ Komminister J.A. Linder hade själv ombetts av sällskapet att bli teaterdirektör men avböjt. Mer om teaterhusets tillkomst och verksamhet finns beskrivet i J.A. Linders dagbok, del 9, 87, 222.
- ⁷⁹ Som nämnt fanns det åtminstone sedan 1776 möjlighet att köpa en del världslig litteratur hos Umeås postinspektör. Denna möjlighet fanns före 1843 också på annat håll; Xavier Marmier beskriver i sin reseberättelse från 1838 en bokhandel i Umeå, den nordligaste i Skandinavien säger han. "On y trouve [...] une librairie, la première que nous ayons rencontrée dans tout le Nord depuis Drontheim. Le libraire reçoit tous les ouvrages d'histoire et de littérature en commission" (Marmier, 56). Dock, som Marmier påpekar, var det ingen bokhandel i dagens mening, utan den förestöds av något ombud på orten – ofta bokbindare – som på kommissionsbasis sålde böcker för ett eller några förlags räknin-
g. Det Marmier kallade bokhandel

- (och där han också köpte en bok, J.O. Wallins *Vitterhets-försök*, visar hans efterlämnade bibliotek i Pontarlier, se Willers, 57) var troligen den lokal där bokbindare J.G. Håkansson förvarade sitt kommissionslager. Den 1843 bildade förlagsföreningen önskade endast en bokförsäljare på varje ort och Håkansson beviljades samma år denna koncession. Hans boklager förvandlades därigenom officiellt till stadens bokhandel. Den positionen hade det redan haft i flera år framgår det av de annonser för nyinkomna böcker som Håkansson lät införa i lokaltidningen, men sorteringen utökades betydligt genom privilegiet 1843. Då fick bokbindaren rätt att försälja alla tryckalster som utgavs av de i förläggarföreningen ingående förlagen. Se även Jacobsson.
- ⁸⁰ *Umebladet (Ubl)* 20 & 27/4 1877.
- ⁸¹ Standardverket om hela arbetarföreningsrörelsen i Sverige är Axel Pålman & Walter Sjölin, *Arbetarföreningarna i Sverige 1850–1900* (Stockholm, 1944). Som sådant kan också Carl Landelius, *1840–1850-talets bildningscirklar och arbetarföreningar i Sverige* (Stockholm, 1936) betraktas, men det arbetet behandlar bara arbetarföreningarna i deras första fas, fram till cirka 1860.
- ⁸² *Westerbotten (Wbt)* 1/5 1877, *Ubl* 25/5, 27/7, 31/8 1877.
- ⁸³ *Ubl* 15/6 1877.
- ⁸⁴ *Ubl* 27/4 1877.
- ⁸⁵ *Ubl* 1/8 1877.
- ⁸⁶ Nordmark, 47–49.
- ⁸⁷ Bror Emil Forsgren, *Umeå Fabriks- och Hantverksförening: Minnesanteckningar 1847–1932* (Umeå, 1932), 34.
- ⁸⁸ *Ubl* 27/4 1877.
- ⁸⁹ Walter Sjölin, *Kooperationen i Umeå 1867–1952* (Umeå, 1952), 3; Steckzén, 451.
- ⁹⁰ Begreppet medelklass är mångtydigt. Victor Svanberg anser att man blir kvitt oklarheten genom att med medelklass avse ett nytt samhällsbärande skikt som delade uppfattningen att den intog en mellanställning och därigenom höll samhället samman. Se Svanberg, *Medelklassrealism*, 9.
- ⁹¹ Pålman & Sjölin, 88.
- ⁹² Uppgifterna hämtade ur föreningens stadgar, publicerade i *Ubl* 15/6 1877.
- ⁹³ Kompletterande detaljer om föredragen finns i annonser och referat införda i *Ubl* 5/11, 21/11 1878, 28/3 1879, 5/11 1880, 2/4 1881, 16/11 1883, 12/2 1884 samt i *Wbt* 26/3 1879.
- ⁹⁴ Gymnastiksalen blev från invigningen 1860 och några decennier framåt den främsta mötesplatsen för det offentliga livet; där hölls konserter och föredrag och där övade också skarpskytterörelsen från starten 1861. Detta framgår av lokalpressen men tas också upp i Karin Eriksson, *Studier i Umeå stads byggnadshistoria 1621–1895*, Acta Universitatis Umenensis 3 (Umeå, 1975) 106 f.
- ⁹⁵ Historik i *Ubl* 1/5 1903 med anledning av att arbetarföreningen då formellt upplöstes. Det sista årsmötet hade hållits 1893 vilket markerar att verksamheten därefter i realiteten upphört.
- ⁹⁶ Pålman & Sjölin, 159.
- ⁹⁷ *Ubl* 28/12 1883.
- ⁹⁸ *Ubl* 21/12 1877.
- ⁹⁹ Framväxten av detta speciella mötespråk beskrivs av Olle Josephson i uppsatsen "Votering är begärd och skall verkställas", i *Tvärnsnitt* 1992:3, varifrån uppgifterna är hämtade.
- ¹⁰⁰ Se t.ex. notiser och annonser i *Ubl* 21/2 1879, 30/1 1880, 13/2 1880, 21/2 1879, 24/7, 24/12 1880, 25/1, 22/3, 19/4, 1/7, 22/7, 27/12 1881, 21/3, 8/8, 22/12 1882, 23/1, 30/1, 28/12 1883, 4/4 1884.
- ¹⁰¹ *Ubl* 2/5 1882.
- ¹⁰² Av latinets *secare*, avskilja, avdela. Jämför ordet sekator inom hortokulturen. Inom idéhistorien används termen "sekulariserad" av tradition just i denna betydelse, och renessansmänniskornas uppdelning av sina liv i en religiös och en profan sida brukar tas som exempel. Tyvärr har dock begreppet sekulariserad börjat mista sin distinktion genom att det av många idag uppfattas synonymt med "avkristning". Den användning av ordet som läsaren möter i detta arbete är dock den ursprungliga, "avskild", då vanligen "avskild från kyrkan".

- ¹⁰³ Se not 66.
- ¹⁰⁴ Om kunskap och vetenskap, förmedlade genom nätverk, handlar Sverker Sörlin, *De lärdas republik: Om vetenskapens internationella tendenser* (Malmö, 1994).
- ¹⁰⁵ Förskjutningen över tiden av innebörden i ordet bildning utvecklas av Albert Wifstrand i uppsatsen "Bildning: Ett begrepps historia", *Lychnos* 1946–1947.
- ¹⁰⁶ *Ubl* 27/4 1877.
- ¹⁰⁷ Lars H. Niléhn, *Nyhumanism och medborgarfostran: Åsikter om läroverkets målsättning 1820–1880*, Bibliotheca Historica Lundensis XXXIII (Lund, 1975) samt 1852 års universitetsstatuter i *Kongl. Maj:ts Nådiga Statuter för Universiteten i Upsala och Lund* (Lund, 1869), 50.
- ¹⁰⁸ Yttrandet fällt 1847 av den nyhumanistiske rektorn P.G. Boivie vid Upsala Katedralskola. Citat efter Niléhn, 31.
- ¹⁰⁹ Niléhn, 33–47.
- ¹¹⁰ *Ibid.*, 32 f.
- ¹¹¹ Roos, 326.
- ¹¹² *Ubl* 30/11 1865.
- ¹¹³ Habermas, 79–98.
- ¹¹⁴ Qvarsell, *Kulturmiljö och idéspredning*, 140 f.
- ¹¹⁵ *Ubl* 27/4 1877.

1890-talets Umeå

- ¹ Wbt 23/7 1888. Förutom uppräknade byggnader av betydelse förstördes vid branden också stadens tryckerier.
- ² Ett konkret exempel på umekontakter med Ryssland var det gamla privilegium på handel med Narva som den svenska statsmakten tilldelat umeborgarna. Det upphävdes först 1779, och orsaken var den tvist som blossat upp mellan Piteå och Umeå om vem som hade ensamrätten. Dispyten kan tas till intäkt för att den ryska handeln var långt ifrån ointressant för stadens handelsmän. (*Ubl* 24/8 1893.)
- ³ Wbt 6/10 1891.
- ⁴ S.I. Olofsson, *Umeå stads historia 1888–1972*, 37–66, 191 ff.
- ⁵ Artur Olofsson, "Folkminnen från Umeå: Handel i Umeå på 1890-talet", manuskript förvarat vid ULMA (Uppsala landsmålsarkiv), acc. nr 22578 & 15507. Avskrift förvaras vid Folkrörelsearkivet i Umeå, 49–52; *Norrland i ord och bild* 1929:12.
- ⁶ *Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm*, 2 vol. (Stockholm, 1899), I, 66.
- ⁷ H. Plogner, *Umeå fastighetsförening 1902–1952* (Umeå, 1952), 8 ff.
- ⁸ S.I. Olofsson, 106 f.
- ⁹ Sedan förut fanns Västerbottens regemente förlagt i trakten, men det satte mindre präge på orten genom att det inte var kasernerat utan indelt. Först 1909 flyttade Västerbottens regemente in i permanenta kaserner i stadens norra utkant och fick då beteckningen I 20. Beträffande dragonernas deltagande i umepolitiken, i bildnings- och kulturlivet, se Björn Olsson, "Staden, dragonerna och garnisonen", i *Umeås Blå Dragoner*, ed. Arvid Cronenberg (Luleå, 1994)
- ¹⁰ *Norrland i ord och bild* 1929:12; Olofsson, 318.
- ¹¹ Stadsfullmäktiges protokoll 24/1 1908, VK 13, 20/1 och 5/2 1909.
- ¹² En inblick i arbetarnas levnadsförhållanden i Umeå kring sekelskiftet 1900 ges i A. Olofsson, 151 f.
- ¹³ Centralförbundet för social upplysning (CSA) var en sådan institution som ville svara för social upplysning riktad till alla samhällets medborgare. CSA:s organ var *Social Tidskrift*.
- ¹⁴ *Social Tidskrift* 1910, 220.
- ¹⁵ Institutionen för historia i Umeå har i ett antal uppsatsarbeten låtit kartlägga den demografiska strukturen i Umeå kring sekelskiftet. De siffror rörande Umeå som finns i detta avsnitt är, om inte annat anges, hämtade ur en C-uppsats vid institutionen vt. 1972, "In- och utflyttning till/ från Umeå stad 1899/1900", författad av Kennet Eklund & Lars Fröistedt.
- ¹⁶ Stadsbefolkningens sammansättning beskrevs årligen ingående i *Umeåblad* strax efter nyår. Statistiskt jämförelsematerial för övriga Sveriges städer finns t.ex. i Carl Lindman, *Sundhets- och befolkningsförhållanden i Sveriges städer 1851–1909* (Helsingborg, 1911).
- ¹⁷ *Ubl* 6/2 1883
- ¹⁸ Oscar Burman, "Hantverket i Umeå", VK 23/6 1922.
- ¹⁹ Handelsmännen hade 1884 organiserat sig i Umeå handelsförening. Detta avspeglar en specialisering inom handeln, tidigare hade många som sysslat med handel varit medlemmar i hantverksföreningen. Handelns organisering i Umeå sammanfaller ungefärligen med den tidpunkt då hantverkare och handelsmän alltmer skils åt som yrkeskategorier och sociala grupper. Även inom hantverkarkåren skedde en skiktning på så vis att ett växande antal rörelseidkare inom hantverksyrken stod utanför hantverksföreningen. Oftast rörde det sig om ensamföretagare. Antalet medlemmar i hantverksföreningen blev således

med tiden en allt mer missvisande indikation på antalet hantverkare i staden.

²⁰ Skatte- och rösträttssystemets detaljer beskrivs i S. I. Olofsson, 201 ff.

²¹ Ibid., 203 f.

²² Eftersom kyrkan brunnit ner på julafton 1887 stod församlingen länge utan tak över huvudet. Närheten mellan missionsförening och kyrka vid denna tid illustreras av att kyrkoherden i detta utsatta läge under flera år fick använda missionshuset som lokal för söndagarnas gudstjänster. Självklart är ändå den beskrivna måttan och toleransen en generalisering; relationen mellan väckelsens folk och statskyrkan var mycket avhängig vilken person som innehade kyrkoherdetjänsten i pastoratet.

²³ Om Rosenius och EFS, se *Umeå evangeliska missionsförening 1876–1916* (Umeå, 1916).

²⁴ Källa till följande avsnitt om det religiösa livet under 1890-talet är, om inte annat anges, Ossian Klingspors rapport till 1890 års prästmöte i Härnösand. (Landsarkivet i Härnösand, "Prästmöteshandlingar 1890–97", mapp F IV:4.)

²⁵ Waldenströmmarna var anhängare till Paul Petter Waldenström (1838–1917) som efterträtt Carl Olof Rosenius inom EFS, den organisation som samlade väckelsegrupperingar inom svenska kyrkan. Waldenström hade småningom radikaliserats, bl.a. tog han avstånd från Rosenius' syn på försoningen, vilket lett till en brytning med EFS. Liksom Rosenius hade P.P. Waldenström en lokal förankring. Åren 1864–1873 innehade han ett lektorat i kristendom, grekiska och hebreiska vid läroverket i Umeå. Hans intryck under dessa umeår finns att läsa i *P.P. Waldenströms brev 1858–1882 samlade samt med inledning och anmärkningar försedda*, ed. W. Bredberg (Stockholm, 1938).

²⁶ Baptister och waldenströmmare deltog vid Sundsvallsstrejken 1879 som en organiserande och inspirerande kraft, vilket föranlett landshövding Curry Trefenberg att i sin ämbetsberättelse skriva: "Det är i förbundet emellan den kyrkliga anarkien och den politiska anarkis-

men, som strejken har sin innersta förklaringsgrund." (Se Ernst Herman Thörnberg, *Samhällsklasser och politiska partier i Sverige* (Stockholm, 1917), 88.) Detta hade gett frikyrkorna en stämpel av politisk radikalism, vilket alltså kyrkoherde Klingspor dementerade beträffande Umeås baptister.

²⁷ Gunnar Wallin, *Valrörelser och valresultat: Andrakammarvalen i Sverige 1866–1884* (Stockholm, 1961), 299 f.

²⁸ Olof Tirén, "Frälsningsarmén i sekelskiftets Umeå", *Västerbotten* 1947. Intryck har också lånats från notiser i *Ubl* och *Wbt* under 1890-talet. Tirén samt Olofsson anger 1893 som Frälsningsarméns ankomstår till orten, men som vi sett i Klingspors rapport fanns redan 1890 denna rörelsens arbetsformer i Umeå. Inskränkningarna i mötestiderna redovisas i Magistratens protokoll 12/4 1894.

²⁹ Litteraturuppgifterna härstammar från Klingspors prästrapport 1890 samt den ämbetsberättelse som Umeå landsförsamlings kyrkoherde Olof Norrman lämnade vid samma prästmöte. Angående arten av den litteratur som fosterlandsstiftelsens kolportörer sålde, se Bror Olssons fina litteratursociologiska studie *Från Martin Luther till Sven Lidman: En historisk översikt över andaktsböckerna i svenskt fromhetsliv* (Lund, 1943).

³⁰ Nils Runeby, "Varken fågel eller fisk: Om den farliga halvbildningen", i *Vetenskapens träd* (Stockholm, 1974).

³¹ Hur religiösa och världsliga motiv förenades i helnykterismen går att utläsa av de diskussionsfrågor som nykterhetsmötena ofta var uppbyggda kring. Ett exempel: Vid ett möte i Betelkapellet mellan godtemplare och Hoppets här 1882 var diskussionsfrågan: "Kan den heliga skrift, den mensklige lärdomen och det sunda omdömet anses antingen gynna bruket af eller ock fordra afhållsamhet från rusgifwande drycker, och till hwilken uträkning?" (*Ubl* 24/2 1882.)

³² De som behandlat den tidiga godtemplarrörelsen i Umeå har vanligen hämtat uppgifter från de två historiker som

- finns, C.H.E. Bäckström, *Historik öfver 25-årig nykterhetsverksamhet inom Västerbottens län 1881–1906* (Skellefteå, 1906) samt *Efter femtio år: Hur godtemplarorden utvecklats i Västerbotten. En minnesskrift 1882–1932*, ed. Birger Bergling (Umeå, 1932). Eftersom handlingarna för den första godtemplartiden förstördes i stadsbranden skildras perioden 1882–1888 bara i mycket grova drag. I *Västerbottens-Kuriren* 7/3 1922 finns dock uppgifter från den period som historieteckningarna saknar. Då levde ännu några av pionjärerna och kunde ge detaljer om den första tiden.
- ³³ Bäckström, 6–9, 27–31; Bergling, 12–14. Båda arbetena är utgivna på uppdrag av godtemplarorden och det framgår av dem den vikt man lade vid att få in nykterhetsrörelsens folk i nyckelställningar. Helnykteristerna i stadsfullmäktige redovisas (Bäckström, 30), och de redaktörer i lokalpressen som var godtemplare finns avbildade (Bergling, 34).
- ³⁴ Ubl 1/8 1889.
- ³⁵ Ubl 8/12 1890. "Den samlade nykterhetsrörelsen" hade sin upprinnelse i en gemensam kommitté med ledamöter från både helnykterhets- och måttlighetsföreningar i Umeå, som tillsattes 1884 (Ubl 26/8 1884). Utifrån den löst hopfogade enheten utvecklades ett med tiden allt närmare samarbete.
- ³⁶ Intrycket grundar sig på föredragsanorser i Ubl och Wbt samt arkiverade bokförteckningar från logebiblioteken.
- ³⁷ Ubl 16/12 1901.
- ³⁸ Per Frånberg, *Umeåsystemet: En studie i alternativ nykterhetspolitik 1915–1945* (Umeå, 1983), 26.
- ³⁹ Några typiska referat återfinns t.ex. i Ubl 3/8 1891, 27/6 1892, 5/8 1895, 11/1 1897 och 17/7 1899.
- ⁴⁰ Som påtryckargrupp för nationella politiska mål fungerade godtemplarrörelsen redan från starten i Sverige 1879. Genom centralt dirigerade kampanjer kom också godtemplarna i Umeå tidigt att medverka i dem. Exempelvis gick 1884 petitioner runt på kaféer och i affärer i Umeå där man med sin namnteckning kunde kräva ett totalförbud i landet för alkohol. Även missionspredikanten Hellström var ombud för en sådan lista (Ubl 4/11 1884). Lokala kampanjer för lokala politiska mål kom senare.
- ⁴¹ Ubl 5/2 och 31/3 1892.
- ⁴² I Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan* (Stockholm, 1980) beskrivs framväxten under den oscarianska perioden av ett svenskt borgerligt ideal som hyllade dessa dygder. Genom sin småstadskaraktär och blandningar av försörjningsformer hade Umeå främst en kategori invånare som motsvarade författarnas beskrivning, ortens ämbets- och tjänstemän.
- ⁴³ Dessa statstjänare tillhörde den bildade klassen genom den formella bildning som deras position krävde. Ämbetsman var den som hade en akademisk examen bakom sig, en tjänsteman hade vanligen gått minst läroverk.
- ⁴⁴ Officerarna tillhörde samhällets högutbildade, minst studentexamen på klassisk eller real linje fordrades från 1861 för att antas till utbildningen. Att omkring hälften av officerskåren i svenska armén var av adlig släkt innebar samtidigt att många av dem redan i sin uppföstran fått de attribut som brukade tillskrivas den bildade klassen. Se Åke Bernström, *Officerskår i förvandling: Den svenska arméofficerskårens rekrytering, utbildning och tjänstgöringsförhållanden från 1860-talet fram till 1920*, Historiska institutionen i Stockholm (Stockholm, 1988), 103, 193.
- ⁴⁵ Detta nöjesliv på residenset något årtionde tidigare finns detaljerat beskrivet i en dagbok av Louise Munthe, *En landshövdingedotter i Umeå*, ed. Magnus von Platen, Nordskandinavisk etnologi vol. 2 (Umeå, 1983).
- ⁴⁶ Helge Granfelt, *Umeå läroverks historia 1858–1940* (Umeå, 1941).
- ⁴⁷ Se t.ex. notis Ubl 16/5 1889.
- ⁴⁸ Gunnar Mångberg, *Umeå Gymnasieförenings historia* (Umeå, 1904) samt diverse notiser i ortspressen.
- ⁴⁹ Initiativtagare till fornminnesföreningen – eller Västerbottens läns fornminnesförenings södra avdelning som var dess egentliga namn – var lektor

- C.N. Pahl, som undervisade i matematik, fysik och kemi vid läroverket. Föreningens förankring i den bildade klassen speglas i titlarna på de 22 män som den 28 december 1885 bildade den: Överstelöjtnant von Boisman, major Ludvig Schöning, intendent Hammarhjelm, häradshövding Åhring, ingenjör Alexander Lagergrén, konsul Wilhelm Glas, kaptenerna Lindström och Burman, löjtnant Grahn, tullförvaltare Fliesberg, bokhandlare Åkerblom, direktör Lagerqvist, adjunkterna Otto Sjöberg, Regnér och Carl Glas, handlandena Fredrik Grahn och J. Ullberg, stadskassör Löf, kronolänsman Ruthberg, kanslisterna A. Vählin, A.V. Kullander och lektor C.N. Pahl. Föreningens handlingar förvaras vid Folkrorelsearkivet i Umeå. Se även Maja Beskow, "Lektor C.N. Pahl: En minnesruna", *Västerbotten* 1930 samt VK 23/6 1922.
- ⁵⁰ Enander, 163.
- ⁵¹ *Ubl* 31/3 1890.
- ⁵² Om sådana kringresande kuriosakabinett finns att läsa i Gunnar Broberg, "Entrébiljett till en skandal", *Tvårsnitt* 1991:1–2.
- ⁵³ Det sammanhållande kognitiva systemet hos sociala rörelser och den nya kunskap som där växer fram behandlas i Ron Eyerman & Andrew Jamison, *Social Movements* (Cambridge: Polity Press, 1991), 45–65.
- ⁵⁴ För en utförligare presentation av föreningen och dess grundare, se Björn Olsson, "Bildning som mål eller medel: Om två traditioners möte i en norrländsk småstad vid sekelskiftet", i *Thule*, Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok 1990 (Umeå, 1990).
- ⁵⁵ Uppgifter om föreningens verksamhet kan hämtas ur *Ubl* 14, 16/4, 5, 7, 16/6, 3/12 1902, 16, 19/1, 20, 23/3 1903, 18/1 1905; *Wbt* 20/1, 20/3 1903, 20/4 1905; VK 15/4, 9/5, 17/6 1902; 17/12 1904 UNT 19/4 1902. Tre bokförteckningar – för 1903, 1904 och 1902–1905 – förvaras i Kungliga bibliotekets samlingar för småtryck.
- ⁵⁶ *Wbt* 20/31902.
- ⁵⁷ Max(imilian) Schürer von Waldheim (1872–1948) bodde i Umeå 1899–1904. Hans personarkiv, varifrån de biografiska uppgifterna är hämtade, är donerat till Krigsarkivet.
- ⁵⁸ Förslag till stadgar (som antogs med en siffras förändring) finns i VK 15/4 och *Ubl* 14/4 1902. Att Schürer von Waldheim var tämligen ensam om att tala för ett folkbibliotek för allmänheten framgår av mötesrapport i *Wbt* 20/3 1902.
- ⁵⁹ *Ubl* 23/3 1903.
- ⁶⁰ Sista gången Umeå läseförening finns omnämnd är i ett brev, daterat 3/11 1928, som Max Schürer von Waldheim riktar till läseföreningen och där han vill ha intygat vilka år han arbetade i läseföreningen. Brevkopian finns i regementsintendentens kvarlåtenskap på Krigsarkivet, men så dags hade han släppt all kontakt med Umeå och det är mycket möjligt att föreningen var nedlagd då sedan flera år. I VK 20/3 1923 hävdas att läseföreningen "ännu för kort tid sedan [torde] ha varit vid liv".

Från bildning till folkbildning

- ¹ Anton Nyströms politiska hemvist är svår att inordna i någon liberal fälla, eftersom hans liberala tankar är inskrivna i en överordnad deterministisk teori, positivismen, som genom sin tes om en förutbestämd utvecklingsgång sätter lås för liberalismens friheter. Vid Sundsvallsstreiken hade Nyström varit en av de få inom borgerligheten som ställt sig på arbetarnas sida, vilket har gett honom en radikalliberal etikett, men hans ställningstagande där var nog utifrån en positivistisk syn på arbetaren som den som hörde framtiden till.
- ² Avsnittet om statsbidraget och riksdagsdebatten har hämtat en del uppslag ur en uppsats av Viking Winbäck, "Staten och den populärvetenskapliga föreläsungsverksamheten", uppsats för proseminariet i statskunskap, Uppsala universitet, vt. 1962.
- ³ *Motioner i andra kammaren 1883*, nr 43, 2.
- ⁴ Denna rädsla är temat i Birgit Peterssons avhandling "Den farliga underklassen": *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Acta Universitatis Umensis 53 (Umeå, 1983).
- ⁵ *Förhandlingar i första kammaren 1883*, nr 24 15 f.
- ⁶ *Förhandlingar i första kammaren 1883*, nr 24, 21 f.
- ⁷ *Förhandlingar i första kammaren 1886*, nr 32, 26.
- ⁸ *Motioner i andra kammaren 1886*, nr 45, 34.
- ⁹ *Motioner i andra kammaren 1886*, nr 45, 34.
- ¹⁰ *Statsutskottet 1902*, utlåtande nr 9, 153; *1906 års revisionsberättelse*, 259.
- ¹¹ *Motioner i andra kammaren 1890*, nr 26, 48.
- ¹² *Propositioner i riksdagen 1885*, åttonde huvudtiteln, nr 64, 86 f.
- ¹³ *Propositioner i riksdagen 1885*, åttonde huvudtiteln, nr 64, 87.
- ¹⁴ *Kungl. Maj:ts Nåd. Propositioner 1911*, nr 216, 6.
- ¹⁵ För den som vill fördjupa sig i boströmianismens tankegångar finns Svante Nordin, *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall* (Lund, 1981).
- ¹⁶ Idékampen mellan boströmianismen och den nya skolan skildras bland annat i Kjell Jonsson, *Vid vetandets gräns: Om skiljelinjen mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870–1920*, Arkiv avhandlingsserie 26 (Lund, 1987), 119–138.
- ¹⁷ Framställningen är ett sammandrag av Skoglund, 18–20.
- ¹⁸ Franklin L. Baumer, *Modern European Thought* (New York, 1977), 302 ff.
- ¹⁹ Torsten Fogelqvist, "Verdandismen", i *Verdandi genom femtio år: Ur den svenska radikalismens historia*, ed. Arne Björnberg (Stockholm, 1932), 142.
- ²⁰ Den idémässiga överensstämmelsen mellan kulturradikalismen och våra tre folkrörelser framhävs i H-K Rönblom, *Frisinnade landsföreningen 1902–1927: Skildringar ur den liberala organisationsrörelsens historia i vårt land* (Stockholm, 1929), 24–43.
- ²¹ Otto von Zweigbergk, *Studentföreningen Verdandi 1882–1892: Ett stycke kulturhistoria från Upsala* (Uppsala, 1892), 5–13.
- ²² Av de 25 studenter som bildade Verdandi tillhörde 13 Stockholms nation, 6 Norrlands, 2 Östergötlands, 2 Västergötlands, 1 Göteborgs, 1 Södermanlands (se Zweigbergk, 12).
- ²³ En förteckning över Verdandis inledningsanföranden och diskussioner genom åren finns införd i *Verdandi genom femtio år*, 280–287.
- ²⁴ Zweigbergk, 21.
- ²⁵ Lennart Hartman & Sten Egnell, "Verdandi 1882–1932", i *Verdandi genom femtio år*, 132 f.

- ²⁶ Skoglund, 30 f.
- ²⁷ Hartman & Egnell, 71 f.
- ²⁸ Ibid., 102 f.
- ²⁹ Anton Blanck, "Generationen 1900–1910: Några minnen och ett försök till karakteristik", i *Verdandi genom femtio år*, 186–191.
- ³⁰ Sigfrid Leander, *Folkbildning och folkföreläsningar* (Karlskrona, 1978), 155.
- ³¹ Skoglund, 87.
- ³² *Social Tidskrift* 1903:2, 63.
- ³³ Elsy Wennström, "Organisation", stencilerat avhandlingsparti (s.a.) framlagt för doktorandseminariet vid institutionen för idéhistoria, Umeå universitet.
- ³⁴ *Social handbok*, ed. G.H. von Koch (Stockholm, 1908), 1.
- ³⁵ Ibid., 3.
- ³⁶ Elsy Wennström, "Centralförbundet för socialt arbete 1903–1922", stencilerat avhandlingsparti (s.a.) framlagt för doktorandseminariet vid institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, 2 ff.
- ³⁷ Elsy Wennström, "CSA – idébakgrund och vetenskaper eller Hjärtat och sifferkolonnerna", avhandlingsparti framlagt ht. 1983 vid doktorandseminariet i idéhistoria, Umeå universitet, 21–35. I kapitlet beskriver författaren en evangeliskt präglad filantropi och en mer sekulariserad sådan, vilka båda kunde märkas i CSA. Den ryske geografen och filosofen Pjotr Kropotkin hänvisar i sin bok *Inbördes hjälp* till en hos djuren nedlagd instinkt om ömsesidig hjälp, en instinkt som han hävdar också finns hos människorna. Boken var ett inlägg riktat mot socialdarwinismen, och Kropotkins namn återkom ofta i *Social Tidskrift* och inom CSA, nämner Wennström.
- ³⁸ Ulla Poppius, *När lundaprofessorerna höll bondföreläsningar: Centralbyrån i Lund 1898–1970* (Lund, 1991), 9–16; Leander, *Folkbildning och folkföreläsningar*, 304–313.
- ³⁹ Leander, *Folkbildning och folkföreläsningar*, 325–328.
- ⁴⁰ Studentmötet beskrivs i "Förhandlingarna vid studenternas folkbildningsmöte i Upsala och Stockholm 9–12 maj 1901", bilaga till *Social Tidskrift* 1901.
- ⁴¹ Ur "Protokollsbok för Centralbyrån för föreläsningar", protokoll 5/5 1901. (Folkbildningsförbundets arkiv, Riksarkivet.) Se även Leander, *Folkbildning och folkföreläsningar*, 317 samt *Social Tidskrift* 1902, 114. Att ett samarbete mellan de gamla kontrahenterna Heimdal och Verdandi ansågs möjligt berodde på att Heimdal 1899 lämnat rollen som politisk studentförening och främst såg sig som ett organ för folkbildning. Denna linje följde föreningen till 1910, då den åter blev en uttalat konservativ studentförening. Se Crister Skoglund, *Vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i sekelskiftets Sverige*, Idéhistoriska uppsatser nr 13, Avdelningen för idéhistoria vid Stockholms universitet (Stockholm, 1987), 34.
- ⁴² "Protokollsbok för Centralbyrån för föreläsningar", 17/5 1901.
- ⁴³ En uppräknning av de 16 sammanslutningar som stod bakom centralbyrån i Stockholm ger en uppfattning om i vilka kretsar den hade sin förankring. Där ingick: Föreningen för Folkets hus, Föreningen för Folkbibliotek och Läsestugor, Svenska sällskapet för nykterhet och folkuppfostran, Föreningen för Studenter och Arbetare, Konstnärsförbundet, Medicinska föreningen, Nordiska föreningen, Pedagogiska lärokursen, Pedagogiska sällskapet, Stockholms Arbetsreinsinstitut, Stockholms folkskollärareförening, Stockholms högskolas studentförening, Stockholms läraresällskap, Studentföreningen Verdandi, Svenska Konstnärernas förening och Sveriges allmänna folkskollärareförening (Ur "Protokolls-bok för Centralbyrån för föreläsningar", februari – mars – april 1902.)
- ⁴⁴ Oscar Olsson, *Folkbildning och självuppfostran* (Stockholm, 1921), 139.
- ⁴⁵ Osten Bergstrand, "Vetenskap och folkbildning", *Social Tidskrift* 1905:3, 90.

Folkbildningsföreningen Minerva

I. Biblioteket

¹ "Föreningen Minervas protokollsbok 1903–1912", protokoll fört vid konstituerande sammanträde 21/1 1903.

² Detaljerna om Nordströms agerande i logen Finch och missnöjet med Umeå läseförening var inslag i föredrag hållna vid Minervas 20- och 25-årsjubileer, se referat VK 20/3 1923 och 31/3 1928. Logen Finchs protokoll från nämnda möte är dock fåordigt och ger ingen vägledning om Wilhelm Nordströms avgörande insats. Frågan hade dock tydligen länge varit under diskussion inom logen, eftersom i ett protokoll daterat 19/1 1902 en motion finns omnämnd, inlämnad av A. Selander, och som yrkar på bildandet av en föreläsningförening av den sort som föreslagits av Storlogens studierektor. En kommitté bestående av motionären Selander samt J. Berggren och V. Nordgren tillsattes för att utreda frågan.

³ VK 23/1 1903.

⁴ Ubl 23/1 och UNT 30/1 1903. VK 23/1 formulerar sig litet försiktigare, men inleder notisen med arbetarrörelsens vanligaste bildningsdevis, "Kunskap är makt." Den fjärde tidningen, *Wbt*, anmäler 31/1 endast att en läse- och biblioteksförening bildats, utan att säga något om dess mål.

⁵ Protokoll fört vid allmänt möte (PAM) 11/2 1903.

⁶ Sådan kritik framfördes i riksdagsdebatten i samband med beviljandet av statsbidrag till föreläsningar, och liknande synpunkter kom också från statsrevisorerna. Krav på nya och effektivare former för folkbildningsarbetet ställdes också i många artiklar i *Social Tidskrift* från 1900 och några år framåt. En enskild händelse som satte fart på reformarbetet var det stora studentmötet om folkbildning 1901. Se "Förhandlingarna

vid Studenternas folkbildningsmöte i Upsala och Stockholm 9–12 maj 1901", ett extra häfte som förmedlades via *Social Tidskrift* 1901.

⁷ De två hörnpelarna blev snart tre då studentecirkeln fick sitt genombrott.

⁸ Visserligen hade Anton Nyström vid grundandet av arbetarinstitutet betonat sambandet mellan föreläsningen och biblioteket, och ett bibliotek hade också inrättats i anslutning till arbetarinstitutet i Stockholm, se Ralph Uddman, *Stockholms arbetarinstitutets bibliotek 1882–1987* (Stockholm, 1988), 3–5. Ambitionen svalnade dock när föreläsningrörelsen spreds över landet; det talades ibland vagt om att inleda samarbete med redan existerande arbetarbibliotek eller församlingsbibliotek. Den "nya" föreläsningrörelsen fäste en helt annan vikt vid föreläsningssal och folkbibliotek i samma byggnad och realiserade oftast också detta.

⁹ Den första styrelsen bestod av verkmästare Johan Olof Öhman, ordförande, gjutare Wilhelm Nordström, vice ordförande, sadelmakare K.L. Moritz, sekreterare, konditor Thure Melander, kassör, och regementsintendent Max Schürer von Waldheim, ledamot. Till suppleanter valdes stenhuggare J.F. Lundström och faktor Gustaf Åhgren. Se Minervas protokoll 28/1 1903.

¹⁰ Den samtida definitionen är hämtad ur *Nordisk familjebok*, andra upplagan, ett band tryckt 1908. En aktuell definition, som illustrerar betydelseglidningen, återfinns i Jörg Lindner, *Spåra och dokumentera det förflutna* (Malmö, 1986), 17.

¹¹ Sockenbiblioteken var allmänna och frivilliga för socknarna. De växte fram i nära anslutning till folkskolans genomförande och delade i stort skolans bild-

- ningssyn. Sockenbibliotekens litteratur syftade till att främja vissa för samhället gagneliga mål, exempelvis skötsamhet. Att befästa kulturarvet var en viktig uppgift, och begreppet folkundervisning är kanske mer passande än folkbildning för det bildningsarbete sockenbiblioteken bedrev. Sockenbiblioteken som folkbildare behandlas i Nils-Åke Sjösten, *Sockenbiblioteket – ett folkbildningsinstrument i 1870-talets Sverige: En studie av folkskoleinspektionens bildningssyn i relation till sockenbiblioteken och den tillgängliga litteraturen*, Linköping Studies in Education and Psychology No. 37, Linköping University (Linköping, 1993).
- ¹² Ur Minervas protokoll 11/2–23/5 1903 samt accessionskatalog 1903–1906.
- ¹³ PAM 1/4 1903.
- ¹⁴ Verner Söderberg, *Sveriges sockenbibliotek och öfriga anstalter för folkläsnings*, Heimdals folkskrifter nr 69 (Stockholm, 1901), förordet samt 54. Mönsterkatalogernas tillkomst beskrivs även i *Social Tidskrift* 1902, 128 ff.
- ¹⁵ Åkerbloms donation finns noterad i protokoll från styrelsemöte (PSM) 30/6 1903 och ett inköp från "Björks antikvariat" är noterat i PSM 18/5 1906.
- ¹⁶ VK 17/4 1906.
- ¹⁷ PSM 11/2 1905.
- ¹⁸ VK 27/9 1904.
- ¹⁹ Lars Furuland, " 'Ljus över landet': Om elektriciteten, folkbildningen och litteraturen", i *Diderotföreläsningar 1987*, Idéhistoriska skrifter nr 7, institutionen för idéhistoria i Umeå (Umeå, 1987). Omtryckt i Furuland, *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser* (Hedemora, 1991).
- ²⁰ Torsten Cederberg, *Elkraften i Umeå 1892–1899–1959* (Umeå, 1960).
- ²¹ PAM 31/3 samt PSM 30/6, 20/8 1905.
- ²² Bilaga till PSM 15/11 1906.
- ²³ Ibid.
- ²⁴ PAM 26/2 1906, paragraf 6.
- ²⁵ Bilaga till PSM 15/11 1906.
- ²⁶ De tidningar och tidskrifter som läsestugan skulle föra enligt nämnda bilaga var: *Umebladet*, *Westerbotten*, *Västerbottens-Kuriren*, *Skeleftebladet*, *Skelefteå Nya Tidning*, *Norrbottens-Kuriren*, *Nordsvenska Dagbladet*, *Norrbottens Allehanda*, *Örnsköldsviks-Posten*, *Västernorrlands Allehanda*, *Jämtlands Tidning*, *Sundsvalls-Posten*, *Vårt Land*, *Stockholms-Bladet*, *Nya Dagligt Allehanda med bilagan Hela Världen*, *Stockholms Dagblad*, *Aftonbladet*, *Svenska Borgarbladet*, *Svenska Dagbladet*, *Stockholms-Tidningen*, *Social-Demokraten*, *Upsala Nya Tidning*, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, *Arbetet*, *Tidning för Industri och Hantverk*, *Svensk Läraretidning*, *Reformatorn*, *Templaren*, *National-Kuriren*, *Blå Bandet*, *Strix*, *Söndags-Nisse*, *Social Tidskrift*, *Dagny*, *Idun*, *Allers Familj-Journal*, *Hvar 8 Dag*, *Förgät mig ej*, *Varia* samt *Ord och Bild*.
- ²⁷ Vädjanden om prenumerationsrabatter sändes regelbundet ut, det framgår av accidenstryck i KB:s samlingar, avdelningen för småtryck.
- ²⁸ PSM 23/11 1905.
- ²⁹ Verksamhetsberättelse bilagd stadsfullmäktiges protokoll 30/12 1909.
- ³⁰ Stadsfullmäktiges protokoll 21/10 1910 innehåller en av Minervas styrelse författad bilaga (bilaga 11) som redogör för de ekonomiska bekymmer som var förbundna med läsestugan drift.
- ³¹ PSM 16/3 1910.
- ³² PSM 9/10, 28/12 1911.
- ³³ De tre katalogerna var accessionskatalog, alfabetisk katalog och gåvokatalog. Bilaga till PSM 15/1 1907.
- ³⁴ Om biblioteksstödet, se Knut Tynell, *Folkbiblioteken i Sverige* (Stockholm, 1931), 101–106.
- ³⁵ Om låneavgifter på bibliotek, se t.ex. Söderberg, 36–37, Ernst Bring, *Om folkbibliotek* (Göteborg, 1897) och Gösta Ottervik & Sigurd Möhlenbrock, *Svenska bibliotek* (Lund, 1973), 10.
- ³⁷ PSM 17/12 1905.
- ³⁸ Låneavgiften per bok, 5 eller 10 öre, kan jämföras med det samtida normala bokpriset, cirka 1:50–2:–, dvs. låneavgiften uppgick till cirka 5 procent av bokpriset.
- ³⁹ VK 13/2 1913. Se även *Boken åter i centrum: Samverkan mellan folkbildning och*

- folkbibliotek – igår, idag och imorgon, ed. Lars Ljunggren (Stockholm, 1983), 59.
- ⁴⁰ *Folkbibliotek i Sverige*, SOU 1984:23, 47. Utredningen var dock inte enig i sin skrivelse, utan mot gratisprincipen reserverade sig representanten från moderaterna.
- ⁴¹ Stadsfullmäktiges protokoll 14/10 1904.
- ⁴² PSM 28/9 1904.
- ⁴³ Antalet statsbidrag till folkbildningsföreningar ger en antydning om hur pass representativt Minervas folkbibliotek var – samma bidragsnormer gällde för alla. Vid utgången av 1909 var exempelvis detta antal 505 (ur *Cirkulär till statskontoret och Kungl. Maj:ts samtliga befallningshavande* (Stockholm, 1910)).
- ⁴⁴ Uppgifterna finns i accessionskatalog och årsberättelser.
- ⁴⁵ Andreas Schack Steenberg, *Om folkbibliotek*, Studentföreningen Verdandis småskrifter nr 110 (Stockholm, 1902).
- ⁴⁶ VK 13/1 1903.
- ⁴⁷ Se exempelvis G.H. von Kochs artikel "Mera ljus i Norrland", *SvD* 20/2 1903. Där utpekar han Västerbotten som den sista vita fläcken på Sveriges folkbildningskarta, varför det går att fastställa att han, en av Folkbildningsförbundets ledande krafter, ännu inte kände till Minervas existens.
- ⁴⁸ Lånejournaler utan avbrott finns från starten 1903 till 1912 med undantag för perioden 18/12 1906–31/12 1908 som saknas. Lästugan började att föra sin besökarejournal först 1911.
- ⁴⁹ Martin Kristenson, *Böcker i svenska hem: Carl Cederblads litteratursociologiska undersökning 1928–1931*, Avd. för Litteratursociologi i Uppsala (Uppsala, 1987), 40.
- ⁵⁰ Att religion och filosofi stod för stor andel av facklitteraturen visar bland annat undersökningar av Tone Dahlstedt & Cajs Ottesjö, "Logen 880 Skärgårdsblomman: Ett IOGT-bibliotek i Holmsund 1913–1925", specialarbete vid Bibliotekshögskolan ht. 1976, 9; Bo Harnesk, "Fantasi och förnuft: Utlåningen vid ett arbetarbibliotek 1905", C-uppsats i idéhistoria vid institutionen i Umeå 1985, 11, 19, 28; Kristenson, 40.
- ⁵¹ En tänkbar förklaring till nykterhetslitteraturens frånvaro kan ha varit att fältet för nykterhetsagitation redan var inmutat i Umeå. Staden hade vid denna tid landets procentuellt största nykterhetsanslutna befolkning, och nykterhetsagitationen och böckerna svarade logerna för. Därigenom kunde Minervas inriktning bli en annan. Den enda boken i nykterhetsämnet i Minervas bibliotek var f.ö. SSUH:s (Sveriges Studerande Ungdoms Helnykterhetsförbund) *Unga krafter*, en länk till folkskoleseminariet där många av biblioteksbesökarna hade sin hemvist. Vid seminariet hade Umeås första avdelning av SSUH bildats 1901.
- ⁵² Angående frekvensen böcker i juridik och sociologi, jfr Harnesk, 9; Dahlstedt & Ottesjö, 10.
- ⁵³ Bilaga till PSM 15/11 1906.
- ⁵⁴ Ett passande jämförelseobjekt är Stockholms arbetarbibliotek, se Hans Larsson, *Tidstecken: Stockholms arbetarbibliotek och samhällskroppens utformning, 1892–1927* (Stockholm, 1989), 84–103.
- ⁵⁵ Carl Cederblads undersökning presenteras i Kristenson, a. a. Boken inrymmer också korta presentationer av många av dessa idag bortglömda författare.
- ⁵⁶ Författarbeskrivningarna grundar sig på Kristensons uppgifter.
- ⁵⁷ Idem.
- ⁵⁸ Carl Cederblad, *Bildningens väg: Idéerna och livet* (1931), 2. uppl. (Stockholm, 1933), 44.

II. Föreläsningarna

- ¹ Föredrag tycks också ha stått på programmet för den 1857 bildade Umeå lantbruksklubb, en sammanslutning som finns beskriven i Enander, 94 f, men som uppgifterna i övrigt är knapphändiga om.
- ² VK 28/6 1906.
- ³ VK 17/7 1899.
- ⁴ Se exempelvis VK:s referat av Minervas föreläsningar under 1906 där detta tudelade sätt att recensera återkommer mer än en gång.
- ⁵ En passande definition av begreppet småborgerlighet återfinns i Tom Ericsson, *Mellan kapital och arbete: Småborgerligheten i Sverige 1850–1914* (Umeå, 1988), 26. Där menar författaren med småborgerlighet en samhällsgrupp som tjänar sitt uppehälle på en kombination av kapitalägande och eget arbete.
- ⁶ VK 22/11 1906.
- ⁷ Minnesbilder återgivna av Minervaordföranden adjunkt Conrad Lönnqvist i artikeln "Folkbildningsarbetet", VK 23/6 1922. Se även "Minerva förr och nu", VK 2/3 1917.
- ⁸ Redaktör Mauritz Enderstedt (1880–1933) var en populär föreläsare vid denna tid, hans turnéer omfattade inte bara Sverige utan också de nordiska länderna samt Tyskland, Österrike, Ungern, Italien, Schweiz, Frankrike, England och Förenta staterna. Framförallt gjorde han sig känd som nykterhetstalare. Enderstedt var en av SSUH:s ledande krafter och 1902–1907 var han redaktör för *Templaren*.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Ellen Key, *Bildning: Några synpunkter*, Verdandis småskrifter nr 67 (Stockholm, 1897), samt idem, *Skönhet för alla: Fyra uppsatser*, Verdandis småskrifter nr 77 (Stockholm, 1899). Samma år som Enderstedt höll sitt tal i Umeå kom f.ö. Ellen Key ut med sin uppmärksammade bok *Folkbildningsarbetet: Med särskild hänsyn till skönhetssinnets odling* (Stockholm, 1906).
- ¹¹ Se exempelvis Hans Larsson, *Om bildning och självstudier* (Stockholm, 1908).
- ¹² Oscar Olsson, *Hans Larsson: Livsvägleddaren i uppfostran och personlighetsbildning* (Stockholm, 1949), 2.
- ¹³ Lars Furuland har vid symposier anordnade av institutionen för idéhistoria i Umeå utvecklat denna syn på folkrörelserna som en motoffentlighet. I skrift finns bitvis hans tankar återgivna i uppsatserna "Folkrörelserna som litterära institutioner", *SVF-Utkik: Tidskrift för Södra Vätterbygdens folkhögskola* 1980:3-4 och "Svenska folkrörelser som litterära institutioner", i *Det grundtvigske bondemiljö*, Arbejdspapirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk Højskole 13–15 oktober 1978 (Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 1981).
- ¹⁴ Tvivlet uttrycks exempelvis av Valdemar Langlet i artikeln "Några ord om de populära föreläsningarna", *Social Tidskrift* 1905:7, 243–248.
- ¹⁵ I anslutning till den annons som var införd i VK dagen före föredraget, eller samma dag, fanns alltid en redaktionell text, vanligen 5–10 rader, som sammanfattade vad man hade att vänta av föreläsningen och gav som några data om föredragshållaren. Redaktionen hade uppenbarligen ingen förhandsinformation om evenemangen, eftersom pufftexterna så gott som alltid var en variation av annonsen. Dessa puffar verkar främst ha velat visa att tidningen gav sitt stöd åt evenemanget, en sorts sanktion kan man kalla det.
- ¹⁶ Magnus von Platen, *Vetandets vältalare: Om konsten att föreläsa*, Folkuniversitetet (Uppsala, 1990), 36.
- ¹⁷ Dagboken är författad av Elisabeth Olander, född 1895 och dotter till

- Christine och Carl Olof Olander, stadsingenjör i Umeå. Anteckningarna täcker åren 1914–1916. De ligger i tiden således något efter den studerade perioden, men är det enda personliga vittnesmålet från Minervas tidiga era. I dag förvaras dagboken hos Elisabeths dotter Maj Klasson, verksam vid universitetet i Linköping.
- ¹⁸ Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren*, 90.
 - ¹⁹ Attityden behandlas också av Hilding Johansson i uppsatsen "Folkrörelserna och framstegstanken", i *Arkivet, historien, rörelsen: Sven Lundkvist 60 år*, eds. Carl Göran Andræ m.fl. (Stockholm, 1987).
 - ²⁰ Verksamhetsberättelserna för vissa år finns bevarade i Umeå stadsarkiv. I Minervas arkiv saknas de nästan helt för den äldsta tiden, även om protokollen nämner att sådana upplästes vid föreningens årsmöten.
 - ²¹ Den tidningspresentation som följer bygger på vad jag själv kommit fram till vid en rätt noggrann genomgång av 1800-talets uttryck. Bakgrundsbild och faktauppgifter har också ibland hämtats från Stellan Rosén, *Tidningar i norr 1841–1981* (Umeå, 1981) och S.I. Olofsson, 235–243.
 - ²² S.I. Olofsson, 244.
 - ²³ Program i form av ledare finns exempelvis införda i *Ubl* 20/6 1906, *Wbt* 14/12 1905 och *VK* 21/12 1905.
 - ²⁴ Konservativ, av latinets *conservare*, bevara, bibehålla. Ett bevarande av det rådande tillståndet är alltså den konservatives grundsyn.
 - ²⁵ *Wbt* 14/12 1905.
 - ²⁶ Sven-Eric Liedman, *Att förändra världen – men med måtta* (Stockholm, 1991), 246–260.
 - ²⁷ Se exempelvis ledarna i *Ubl* 20/6 1906, *Wbt* 14/12 1905 och *UNT* 2/1 1897.
 - ²⁸ *VK* 21/12 1905.
 - ²⁹ Frånberg, 207 f.
 - ³⁰ *VK* 3/12 1904.
 - ³¹ Frånberg, 210.
 - ³² Bäckström, 30 f.; Matts Balgård, "Ordenshuset i Umeå fyller 80 år i dag", *VK* 15/12 1981.
 - ³³ Denna tendens, att ordenshusen ofta blev samlingslokal för olika oppositionella grupper, berörs i Gregor Paulsson, *Svensk stad*, 2 vol. (Lund, 1981), I, 75 f.
 - ³⁴ Annon, *VK* 8/5 1906.
 - ³⁵ Ordenshuset som platsen för Minervas föreläsningar gällde för hela första decenniet med undantag för hösten 1906 då arrangemangen förlades till läroverkets aula, eftersom ordenshuset var stängt för ombyggnad.
 - ³⁶ Se bland annat anförd artikel av Langlet. Att biblioteket skulle hållas öppet före och efter varje föreläsning påpekas till en början, bland annat i *PSM* 3/8 1904, men längre fram berörs inte detta i protokollen.
 - ³⁷ Litteraturförsäljning vid entrén nämndes i en föreläsningsannons i *VK* 1/3 1903, men möjligheten att köpa folkbildningslitteratur vid ingången finns endast undantagsvis omnämnd under de följande terminerna, exempelvis i föreläsningsannons i *VK* 1/3 1906.
 - ³⁸ Se bland annat *VK* 19/1 1905 och de följande föreläsningsannonserna under terminen.
 - ³⁹ Läroverksrektor J.V. Lindgren var vid denna tid föreståndare för Minervas föreläsningsverksamhet.
 - ⁴⁰ *VK* 12/1 1905.
 - ⁴¹ *VK* 19/1 1905.
 - ⁴² *VK* 16/2 1905. Tekniska skolan som nämns var ytterligare ett resultat av bildningssträvanden inom hantverkarleden, se Söderberg, 269 ff.
 - ⁴³ En indikation på den ännu 1903 bestående relationen mellan bildning och hantverk var att av de fem ordinarie ledamöterna i Minervas första styrelse var samtliga medlemmar i hantverksföreningen. Dessa fem försvann en efter en ur verksamheten och i den mån hantverkare längre fram deltog i föreningens möten spelade de en passiv roll, eftersom de bara undantagsvis finns nämnda i protokollen.
 - ⁴⁴ Hantverksföreningen som arbetsgivarförening diskuterades 1903, framgår

- det av slagordsregistret till hantverksföreningens protokoll. Tyvärr är själva protokollet förkommet, så diskussionens natur vet vi inget om.
- ⁴⁵ Hantverksföreningens styrelse återfinns i VK 16/2 1905 och taxeringslängden är införd i VK 16/6 samma år.
- ⁴⁶ Dessa och andra detaljer finns samlade i verksamhetsberättelsen för år 1905, avlämnad till stadsfullmäktige och återgiven i VK 14/10 1905. Originalberättelsen har inte kunnat återfinnas.
- ⁴⁷ Den legendariske nykterhetsmissionären Emil Öster, som 1899–1909 höll 2 445 nykterhetsföredrag och vandrade 3 620 mil i Västerbotten, medförde en sådan bärbar skioptikonapparat skänkt av Västerbottens distriktloge. Om Östers vedermödor i ett oupplyst län står att läsa i Emil Öster, *Tio års vandringar i Västerbotten i Godtemplarnas tjänst* (Skellefteå, 1909).
- ⁴⁸ Detaljer om dessa föreläsningsspaket finns exempelvis i *Social Tidskrift* 1902, 270 och 1903, 115.
- ⁴⁹ Serieföreläsningarna 1905 med Trombolts ljusbilder var: 11/3 "Om månen", 19/3 "Om solen", 25/3 "Om planeterna" och 8/4 "Stjärnvärlden".
- ⁵⁰ PSM 27/10 1904, paragraf 3 och 5/2 1905, paragraf 5.
- ⁵¹ VK 9/8, 9/12 1905; 11/11 1905, i referat av dr Rinnanders föreläsning om tuberkulos.
- ⁵² Lars Furuland, "Ljus över landet: Om elektriciteten, folkbildningen och litteraturen", i *Diderotföreläsningar* 1987.
- ⁵³ Ibid., 10–19.
- ⁵⁴ Tidigt ute var Sundsvall som installerade elbelysning i hamnen 1885, och samma år fick Härnösand ett kommunalt elverk, se Paulsson, 467.
- ⁵⁵ Stadsfullmäktiges protokoll 19/6 1903.
- ⁵⁶ Stadgar för 1904, paragraf 3.
- ⁵⁷ PSM 21/9 1904, paragraf 6.
- ⁵⁸ Ur intervju i VK 5/6 1953 med Anna Grönfeldt, Minervas föreståndare under 1920-talet.
- ⁵⁹ Krigsarkivet, Maximilian Schürer von Waldheims personarkiv.
- ⁶⁰ Närvarolista finns i PAM 21/1 1903, paragraf 4.
- ⁶¹ PSM 28/1 1903, paragraf 6 och 17/10 1903, paragraf 1.
- ⁶² PSM 21/9 1904, paragraf 1.
- ⁶³ S.I. Olofsson, 151.
- ⁶⁴ Ibid., 199.
- ⁶⁵ Collin hade speciellt främjat skidintresset i Umeå och själv vunnit en bland umeborna oförglömlig seger i stadens första skidtävling 1888. En ingenjör Lindahl hade utmanat Collin att på Umeälvens is skida sträckan Umeå–Vännäs fram och tillbaka, sammanlagt 6 mil. Klockan åtta på morgonen gick starten på älvsisen nedanför rådhuset inför en månghundrahövdad publik. Åtta timmar senare skidade Collin i mål som segrare, något behjälpt av att ingenjör Lindahl "af tillfälligt illamående hindrats från att genomlöpa hela banan". Se vidare *Ubl* 9/2 1888.
- ⁶⁶ VK 26/11 1910.
- ⁶⁷ VK 2, 16, 20/1, 24/2, 3, 6/3, 31/5, 28/6, 9/8 1906. Se även Granfelt, 213 f.
- ⁶⁸ Den koncilianta framtoningen tycks ha varit ett slående drag hos rektor Lindgren, eftersom det återkommer som tema såväl i en nekrolog som i ett gravtal, publicerade i *Umebladet* i samband med hans död 1931, och det andras också hos Granfelt och S.I. Olofsson.
- ⁶⁹ Gradualavhandlingen var Jonas Valfrid Lindgren, *Burträskmålets grammatik: Ljudfysiologisk översikt, aksentlar, vokallagar* (Norstedts, 1890).
- ⁷⁰ Det draget fanns hos Umeå arbetareförening, Umeå läseförening och Fornminnesföreningen, och utifrån betraktad framstod även Minerva så under de första åren. Den under 1860- och 70-talen verksamma skarpskytteföreningen hade också varit en sammanslutning inom vilken till synes motstående ideal kunnat samsas.
- ⁷¹ Förutom J.V. Lindgren tog även den kontroversiella stadsfiskalen A.H. Landgren steget över från de frisinnade till umehögern vid dess bildande 1909 och blev sedan ett ledande namn där.
- ⁷² I PSM 17/12 1905, paragraf 4, nämns Lindgrens skrivelse till Minerva med

avsägelse av föreståndarskapet helt kort.

⁷³ VK 28, 30/11, Ubl 27/11 samt Wbt 7/11 1905.

⁷⁴ Händelsekedjan är lång, men i korthet innebar Lindgrens ageranden denna höst, liksom talet på Gustav II Adolfdagen, att han inte fick tillräckligt många röster i stadsfullmäktige vid valet till fullmäktigerepresentant i Minervas styrelse. De som gick före avsåg sig visserligen posten, varför Lindgren ändå stod i första förslagsrummet, men rektorn uppfattade de uteblivna rösterna som ett misstroende-votum. Han avsåg sig därför platsen i Minerva – fanns det ett misstroende mot honom i fullmäktigeförsamlingen måste det även ha inbegripit hans post som föreståndare i Minerva, tycks han ha resonerat. Sambanden går att indirekt läsa sig till i fullmäktigeprotokoll och diverse notiser i umepressen hösten 1905, och därvidlag intog tidningarna de väntade positionerna: VK tog heder och ära av läroverksrektorn medan Wbt och Ubl talade om "trakasserier" av Lindgren. Slutord, varvid Lindgrens avgång kungjordes, fanns i VK 19/12 och Ubl 29/12 1905.

⁷⁵ VK 21/12 1905.

⁷⁶ Uppgifter om Ferdinand Læstadius' politiska insatser har hämtats ur stadsfullmäktigeprotokollen 14/2, 21/12 1906, 6/12 1907, 18/12 1908, 21/4 1911 och 15/11 1912. Biografiska fragment finns återgivna av Carl Cederblad i "Ferdinand Læstadius, en norrländsk kulturfrämjare", *Tidskrift för det svenska folkbildningsarbetet* 1916:7-8, idem, "Liberalismen, Verdandi och folkbildningsarbetet", i *Verdandi genom femtio år: Ur den svenska radikalismens historia*, idem, "Ferdinand Læstadius: Föregångsmannen", *Västerbotten* 1920, av Ola Ranninge, "Hundra års lärarutbildning i Umeå", *Västerbotten* 1979:3, av Anna Grönfeldt i Umeå folkskoleseminariums tidning *Årsringar* 1954, av N. Beite, "Några drag i Umeå Musiksällskaps historia", *Västerbotten* 1923, och av Oskar Lundquist, "En kort historik om Umeå

fornminnesmuseum 1886–1935", *Västerbotten* 1936.

⁷⁷ I *Verdandi genom femtio år* drar Carl Cederblad fram just Ferdinand Læstadius och hans fortsatta levnadsbana som idealtypisk för en verdandist. Efter studenttiden väntade vanligen en tjänst i landsorten och där fortsatte ofta den gamla verdandisten att på sin fritid arbeta med Verdandis ideal för ögonen. Som lärare, läkare eller som redaktör i landsortspressen dyker han – i några fall en hon – ideligen upp, inblandad i olika former av socialt arbete, framhåller Cederblad. Se a.a. 176 f.

⁷⁸ Söderberg, 269–271.

⁷⁹ Stadsfullmäktigeprotokoll 21/4 1911, bilaga 13, 151–153 samt idem, 16/6 1911, bilaga 9, 260.

⁸⁰ Stadsfullmäktigeprotokoll 24/1 1908, paragraf 13, bilaga F, 18–20.

⁸¹ En sida av Helge Rödén's kamp mot tuberkulos var den profylaktiska. Genom upplysande artiklar och föredrag stod han för en form av hygienisk folkbildning i umetrakten, se t.ex. Wbt 5/12 1905. En del data om hans förflutna i Verdandi finns i *Studentföreningen Verdandi 1882–1907*, ed. Hugo Heyman (Stockholm, 1907), 31, och biografiska detaljer återfinns i A.J. Bruzelius, *Svensk läkarematrikel* 4 vol. (Stockholm, 1901), III, 386 samt i *Sveriges läkarehistoria* 4 vol. (Stockholm, 1934), IV, 267 f.

⁸² *Social Tidskrift* 1906, i bilagan *Fattigvård och folkförsäkring* nr 6 med titeln "Om dibarn och deras mödrar i fattigvårdshänsende", 22.

⁸³ Gustav Rosén, *I koja och residens* (Stockholm, 1943), 81–85. Ferdinand Læstadius hade ännu inte inrättat sig i Umeå vid det första Barnens dag-firandet 1905, utan anslöt sig till organisationen året därpå.

⁸⁴ Exempel finns i alla årgångar, men för att ta några: Arbetsförmedlingar, se *Social Tidskrift* 1906, 77–82 och angående barnkrubbor, Mjölkdroppar och sommarkolonier, jfr samma årgång, bilaga nr 6.

⁸⁵ Ur bibliotekets lånejournal 1908.

⁸⁶ Förutom ytterst kortfattade protokolls-

- noteringar finns Ferdinand Laestadius' deltagande vid nationella folkbildningsmöten styrkt i *Social Tidskrift* 1907. Där upptages han som en av deltagarna vid bibliotekarietkursen vid Andra Allmänna Svenska folkbildningsmötet, se bilagan *Folkbiblioteksbladet*, häfte 3, 158.
- ⁸⁷ PSM 12/8, 21/8 1907.
- ⁸⁸ Anna Grönfeldt, "Min första tid i Umeå", i *Årsringar* 1954.
- ⁸⁹ Ola Raninge, *Folkskoleseminariet i Umeå 1879–1968* (Umeå, 1984), 35.
- ⁹⁰ Birger Nerman, *Svenska Formminnesföreningen: En skildring av de första åren* (Lund, 1970).
- ⁹¹ Synsättet delas också av författarinnan Astrid Varing i en artikel i *Västerbotten* 1928, ursprungligen ett föredrag hållet vid Minervas 25-årsjubileum.
- ⁹² Ferdinand Laestadius, *Västerbottens äldsta bebyggande*, Meddelande från Västerbottens läns formminnesförening (Umeå, 1913).
- ⁹³ Stöd för att Laestadius ville ge formminnesföreningen denna roll får den som läser den skrivelse han lämnade in till stadsfullmäktige och som finns fogad till stadsfullmäktiges protokoll 21/4 1911 som bilaga.
- ⁹⁴ Uppskattnings baserad på figur för år 1906 i S.I. Olofsson, 114.
- ⁹⁵ Föreläsningarna vt. 1903 återfinns i lokalpressen (VK 7, 24, 27/2, 13/3, 1/4, 16/5 1903) och föreläsare och ämnen ht. 1903 samt vt. 1904 upptas i PSM 27/10 1904. Den uppgivna siffran 25 avser ensamstående föreläsningar. Till dem kan läggas två föreläsningar ingående i ett större program med aftonunderhållning och författarafton som Minerva arrangerade vt. 1903.
- ⁹⁶ Embryot till Vännäs föreläsnings- och biblioteksförening står att läsa om i VK 13/10 1903. Där berättas om hur Schürer von Waldheim hållit en föreläsning i Nyby skolhus och om nya föredrag i skolhuset finns uppgifter i VK 1/12 1903. Det formella bildandet av föreläsningsföreningen skedde 9 oktober 1904 (se VK 11/10), 18/10 refereras från den nya föreningens årsmöte och 6/10 1906 nämns i samma tidning Vännäs-föreningens skrala ekonomi i samband med en notis om Minerva. Folkskolläraren och läroboksförfattaren P.A. Lindholms namn återkommer i samtliga notiser som en drivande kraft och en annan eldsjäl var John Coldén. Det var dessa, Lindholm och Coldén, som Minerva anlitade från Vännäs för två föredrag. Detta tidiga skede i Vännäs föreläsningssammanslutnings historia är bortglömt, den "officiella" uppgiften är att sammanslutningen bildades 1915. Se *Skolväsende och folkbildningsarbete i Västerbottens län*, ed. Anna Grönfeldt (Umeå, 1933), 54.
- ⁹⁷ Brevet var infört under "Ordet fritt" i VK 8/9 1904.
- ⁹⁸ Ibid.
- ⁹⁹ VK 2/1 1906.
- ¹⁰⁰ VK 12/1 1905.
- ¹⁰¹ PSM 31/8 1904, paragraf 3.
- ¹⁰² Ordet fritt VK 8/9 1904.
- ¹⁰³ PSM 21/9, paragraf 7.
- ¹⁰⁴ *Social Tidskrift* 1904, 392.
- ¹⁰⁵ VK 4/3 1905.
- ¹⁰⁶ Föreläsningarna hölls 4, 14, 18, 25/11, 2, 9/12 1903, se annonser införda dagen innan i VK.
- ¹⁰⁷ Denna tanke framfördes bland annat i ett brev till stadsfullmäktige, undertecknat av ordförande J.O. Ohman och sekreterare Frans Kriström, se stadsfullmäktiges protokoll 9/9 1904, bilaga C, 229. Brevet återgavs även in extenso i VK 8/9 1904.
- ¹⁰⁸ VK 6/11 1903.
- ¹⁰⁹ En god analys av de olika förhållningssätten till kulturarvet finns i Gustavsson, *Bildningens väg*, 67–84.
- ¹¹⁰ Referat i VK 13/2, 3/2, 1903, 31/3 1904.
- ¹¹¹ Föreläsningen "Humanitet och kristendom" med lektor Arfvidsson hölls aldrig pga. sjukdom. Med jämna mellanrum inbiberades föreläsningar av skilda orsaker, det förhandsplanerade terminsprogrammet kom därför på flera punkter att få ett annat utseende då det genomfördes. Vid förfall förekom ofta att man, hellre än att ställa in, anlitade någon just då tillgänglig lokal kraft som fick hålla föreläsning inom sitt specialområde. Ett sådant inslag var givetvis en nödlösning som många gånger inte passade in i en långsiktig folkbildningsplan. Av detta skäl

- borde det tänkta programmet egentligen lämpa sig bättre för analys, eftersom det var det omedelbara uttrycket för Minervas bildningsintentioner. Föreläsningens beaktas dock bara genomförda terminsprogram, eftersom det givetvis bara är till dessa som det är möjligt att ställa frågor beträffande publiktillströmning, åhörarnas uppskattning, kringarrangemang etc.
- ¹¹² Viktor Rydbergs idealistiska diktning innehöll element som var väl förenliga med en radikal hållning. Dit hörde hans tankar om en pågående moralisk evolution som hos somliga införlivades i ett klasskampstänkande. Viktor Rydbergs betydelse för arbetarna i sågverksamheten i Holmsund tas upp av Ronny Ambjörnsson i *Den skötsamme arbetaren*, 157 f, 167, 170.
- ¹¹³ S.I. Olofsson, 220. Se även notis i VK 14/10 1905: "Läseföreningen Minerva tyckes inte ha någon vän i stadsfullmäktiges ordförande ..." osv. En nekrolog, författad av en sympatisör till Oxehufvud, finns införd i *Ubl* 27/12 1905. Där tecknas inte oväntat en rakt motsatt bild av fullmäktigeordföranden.
- ¹¹⁴ Johan Nyqvists med åren tilltagande konservativa samhällssyn tas upp i nekrologen i VK 7/8 1906: "Folkligt anlag och en värklig folkvän kunde dock hans patriarkaliska och strängt religiösa sinnelag icke förlika sig med den nya tidens folkrörelser, inför vilka han stod förvånansvärt oförstående." Se även nekrolog i *Wbt* 7/8 1906.
- ¹¹⁵ Stadsfullmäktiges protokoll 14/10 1904, referat av debatten i VK 15/10 1904.
- ¹¹⁶ Annons i VK 22/10, referat 25/10 1904.
- ¹¹⁷ PAM 28/8 1904, paragraf 8.
- ¹¹⁸ Jfr "Stadgar för Läseföreningen 'Minerva'". Antagna den 28 Januari 1903" samt "Stadgar för Föreningen Minerva", antagna 9/10 1904. Förvaras i Kungliga biblioteket, avdelningen för småtryck. Stadgeändringarna berörs ytligt i VK 11/10 1904.
- ¹¹⁹ Minervas 20 föreläsningar under 1905 hölls 14, 21/1, 10, 18, 19/2, 1, 2, 11, 19, 25/3, 1, 8, 15, 26, 29/4, 20, 21/10, 25/11, 5/12. Se VK i anslutning till dessa datum för annonser och referat. En planerad föreläsning 2/2 inställdes pga. sjukdom.
- ¹²⁰ Verksamhetsberättelse framförd till stadsfullmäktige 13/10 1905, även återgiven i VK 14/10.
- ¹²¹ VK 2/5 1905.
- ¹²² Invalet framgår av PSM 28/8 1904, paragraf 1. Fram till stadgeändring i oktober 1904 var förfarandet vid medlemskap att alla nya medlemmar formellt valdes in vid ett föreningsmöte. Samtidigt som Rosén upptogs även den blivande sekreteraren och trotjänaren Frans Kriström, också han medarbetare i *Västerbottens-Kuriren*.
- ¹²³ Kursiverade namn är lokalt eller inom länet rekryterade föreläsare – de övriga, med rak stil, har anlitats via Folkbildningsförbundet i Stockholm så långt det gått att utröna. Penningbeloppen i högra marginalen visar intäkterna av arrangementet, ett sätt att ungefärligen bedöma föredragets popularitet. Detta är det genomförda föreläsningsprogrammet som det framgår av annonser och referat i ortspressen. Det skiljer sig till ungefär hälften från det föreslagna programmet för föreläsningsåret 1906, presenterat i VK 2/11 1905. En plan för ht. 1906 finns införd i VK 6/10 1906, även den visar sig stämma dåligt överens med det program som verkligen realiserades.
- ¹²⁴ PSM, odaterat i oktober–november 1905, paragraf 3.
- ¹²⁵ Statsutskottet 1905, utlåtande nr 9, 73.
- ¹²⁶ Den tidstypiska argumenteringen för serieföreläsningar knutna till ett folkbibliotek finns exempelvis i tidigare nämnda artikel av Valdemar Langlet, "Några ord om de populära föreläsningarna", *Social Tidskrift* 1905, 243–248.
- ¹²⁷ Förhandsannons i VK 9/1 1906, referat i samma tidning 11/1 och 10/3.
- ¹²⁸ VK 6/2 1906. Att astronomi var favoritämnet inom populärvetenskapen understryker också en sådan innebörd. Vad sätter fantasin mer i rörelse och ger människans framtid vidare horisonter än ett föredrag som behandlar solsystem, universums oändlighet och frågan om organiskt liv på andra planeter? Minerva hade presenterat en serie populärvetenskapliga

- föreläsningar i astronomi redan 1905.
- ¹²⁹ *Social Tidskrift* 1905, 112.
- ¹³⁰ Carl Lindhagen, en av de drivande i kommittén, hade året innan besökt Umeå och hållit ett välbesökt föredrag i Norrlandsfrågan i läroverkets gymnastiksal, se VK 25, 27/4 1905. Norrlandsfrågan och dess historia behandlas utförligt i Sverker Sörlin, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (Stockholm, 1988).
- ¹³¹ Jfr Langlet, 243–248.
- ¹³² VK 1/3 1906.
- ¹³³ Se *Social Tidskrift* 1903:7, 213 och *Svenska Dagbladet* 20/2 1903 (referat i VK 24/2).
- ¹³⁴ VK 31/1 1906.
- ¹³⁵ VK 29/3 1906.
- ¹³⁶ Referat VK 31/3 1906.
- ¹³⁷ Referat VK 15/3 1906.
- ¹³⁸ Minervas arkiv, mapp G IV: "Kassaböcker 1903–1907." För att bedöma intäktsuppgifterna bör vi hålla i minnet att visserligen var entrén 10 öre vid vanlig föreläsning och 15 öre om ljusbilder led-sagade, och utifrån detta kan räkneuppgiften synas enkel, men där finns flera osäkra faktorer. Exempelvis gick medlemmar in gratis och vi kan inte utesluta någon form av försäljning vid en del föreläsningaftnar. På det tyder de ojämna öretalen. Men en stor publik köper mer och fler åskådare ger sammanlagt mer in-träde oavsett hur många som gått in gratis, varför en rangordning av föreläsningarnas popularitet utifrån intäktsuppgifterna verkar möjlig.
- ¹³⁹ Langlet, 245.
- ¹⁴⁰ *Dagens Nyheter* 4/1 1930.
- ¹⁴¹ Referat VK 13/11 1906.
- ¹⁴² Referat VK och *Wbt* 6/11 1906.
- ¹⁴³ "Publikfrieri" kan låta överdrivet raljant, men det handlade faktiskt om det. I *Social Tidskrift* medgavs öppet vid flera tillfällen att de flesta föreläsningssällskap tvingades arrangera en del föreläsningar av ren underhållningskaraktär för att överleva ekonomiskt.
- ¹⁴⁴ VK 6/9 1906.
- ¹⁴⁵ UNT 4/1 1906 beskriver detta utförligt i artikeln "Det gångna året".
- ¹⁴⁶ Referat VK 8/3 1904.
- ¹⁴⁷ Se exempelvis VK 17, 19, 24/1 1905. Hägringarna har tydligen inspirerat Sune Jonsson till ett kapitel i romanen *Stationskarl Albin E. Anderssons minnen* (Stockholm, 1974), även utgiven 1987 i En bok för Alla-serien.
- ¹⁴⁸ Referat VK 25/10 1904.
- ¹⁴⁹ Ferdinand Læstadius' ordförandeskap är utelämnat i den historik som finns, Sven Hultd, *Umeå Musiksällskap 1862–1962* (Umeå, 1962). Det tas dock upp av dåvarande ordföranden N. Beite i hans uppsats om musiksällskapet, *Västerbotten* 1923. Att Læstadius stod i spetsen för sällskapet efter 1907 och några år framåt framgår också av spridda notiser i den samtida ortspres-sen.
- ¹⁵⁰ PSM 1/11 1907, paragraf 5, VK 28/11 1907 och 2/3 1917 samt *Skolväsende och folkbildningsarbete i Västerbottens län*, Handbok utgiven av Västerbottens läns föreläsningssällskap med anledning av dess 25-årsjubileum den 4 juni 1933, ed. Anna Grönfeldt (Umeå, 1933), 31–34. En förbindelse-länk mellan Minerva och folkhögskolan i Vindeln – eller Degerfors som orten då hette – var den i Minervas program ofta förekommande föreläsaren A. Th. Wifell. Han var rektor vid folkhögskolan i Vindeln under dess första tid och mycket aktiv i folkbildningsarbetet i regionen.
- ¹⁵¹ PSM 1/11 1907, paragraf 5 samt VK 28/11 1907 och 2/3 1917.
- ¹⁵² VK 6/12 1907.
- ¹⁵³ PSM 26/2, 15/3, 15/9 1906, 22/2 1907
- ¹⁵⁴ Föreläsning 7/12, referat VK 9/12 1905.
- ¹⁵⁵ Stadsfullmäktiges protokoll 15/12, referat av fullmäktigedebatten i VK 16/12 1905.
- ¹⁵⁶ Att nykterhetsföredrag var så sparsamt förekommande i en förening med basen bland organiserade helnykterister är trots allt inte så förvånande. Nykterhetsanföranden hölls i samma lokal, ordenshuset, varje månad men i logernas regi. Man kan säga att marknaden var mättad.
- ¹⁵⁷ Från 1910 fanns visserligen ett statligt

- resebidrag att åtnjuta för föreläsare, men det utföll bara för resor per järnväg. I Västerbotten, med dess svagt utbyggda järnvägsnät, tvingades föreläsarna göra landsvägsresor för vilka inga bidrag fanns. Se Grönfeldt, 4 f.
- ¹⁵⁸ PSM 17/1 1906, 30/3, 6/5 1908 och PAM 5/3 1908 samt Grönfeldt, 47–50.
- ¹⁵⁹ VK 29/5 1908.
- ¹⁶⁰ Grönfeldt, 50.
- ¹⁶¹ Se bilaga till PSM 24/5 1907 och jfr rubriker i föreläsningsplanerna åren framåt.
- ¹⁶² Citatet från *Ubl* 23/1 1903 då tidningen sammanfattat vad Minerva vid det första mötet sagt sig vilja arbeta för.
- ¹⁶³ Minervas verksamhetsberättelser finns fogade till stadsfullmäktiges protokoll 6/12 1907, 482 ff; 18/12 1908, 352–360; 30/12 1909, 460 ff; 21/10, 209 ff samt 18/11 1910; 18/10 1912, 270 ff. Verksamhetsberättelse för 1911 finns i Minervas arkiv, mapp H I:1; 1905 års finns publicerad i VK 14/10 1905.
- ¹⁶⁴ Som nämnt finns inga exakta publik-siffror, men tidningsreferaten innehåller vanligen ordvändningar som ”rätt fåtalig publik”, ”cirka 250 åhörare”, ”fulltalig publik”, ”salen fylld till sista plats” och dylikt. Det sista tycks ha inneburit inemot 500 åhörare.
- ¹⁶⁵ VK 7/3 1905.
- ¹⁶⁶ Tydligast påtalas det i referat i *Wbt* 21/2 1905.
- ¹⁶⁷ Framgår av PSM 26/12 1905 och 28/9 1910 i redogörelser för föreläsningens verksamheten; jfr även referat *Wbt* 6/11 och VK 13/11 1906.
- ¹⁶⁸ Referat VK 31/3 1906.
- ¹⁶⁹ Referat VK 11/1 1906.
- ¹⁷⁰ Förutom i diverse referat framfördes klagomålen på den låga arbetarnärvaron i verksamhetsberättelsen för 1905.
- ¹⁷¹ Se 1910 års verksamhetsberättelse, bilaga.
- ¹⁷² Verksamhetsberättelse för 1905, i VK 14/10 1905.
- ¹⁷³ Verksamhetsberättelse för 1910, bilaga till stadsfullmäktiges protokoll 21/10 1910, 209.
- ¹⁷⁴ Att det hörde till seminaristernas fritidsvanor att besöka Minervas verksamheter har redan framgått av den tidigare nämnda dagboken av Elisabeth Olander.

Minerva och tidens frågor

- ¹ Se exempelvis Elon Dufvenberg, *Om den politiska arbetarrörelsen i Västerbotten* (Umeå, 1945) och Maurits Nyström, *Socialdemokratin i Västerbotten: Uppkomst och utveckling* (Umeå, 1984). Inte heller i S.I. Olofssons stadsmonografi kommenteras dessa strejker.
- ² Nyström, 17.
- ³ Dufvenberg, 3.
- ⁴ Allmän rösträtt var denna storstrejks huvudkrav. Liberaler och socialister hade genom sammankallade folkriksdagar skapat ett brett stöd för en sådan reform, bland annat hade 363 000 namnunderskrifter samlats in, men då reformförslaget negligerades av Oscar II var det enbart socialisterna, utan uppslutning av liberaler, som gick ut i strejk. Den 1898 bildade socialdemokratiska landsorganisationen (LO) lyckades mobilisera drygt 100 000 arbetare som lade ned arbetet. Strejken mynnade ut i ett nederlag för socialdemokraterna och blev den direkta anledningen till att arbetsgivarna sommaren 1902 bildade Svenska arbetsgivarföreningen (SAF). Se vidare Ragnar Casparsson, *LO under fem årtionden*, 2 vol. (Stockholm, 1947), I, 184–215.
- ⁵ VK 29/3 1904.
- ⁶ Wbt 26/9 1905.
- ⁷ A. Olofsson, 153.
- ⁸ VK 17 och 19/11 1904.
- ⁹ VK 3/12 1904.
- ¹⁰ En jämförelse mellan Sveriges städer beträffande arbetarrepresentation i stadsfullmäktige görs i VK 20/12 1904.
- ¹¹ Ubl 10/5 1905.
- ¹² Nyström, 17 f. Uteslutningen var så mycket mer anmärkningsvärd som typograferna inte tillhörde något av de militantare förbunden inblandade i strejken utan stod utanför LO.
- ¹³ Wbt 8/6 1905.
- ¹⁴ Ubl 11/10 1905.
- ¹⁵ Kata Dalström: *Brev till Hjalmar Branting och Fredrik Ström*, redigerad och med kommentarer av Rut Berggren (Lund, 1987), 15. Katas egensinniga stavning återgiven i utgåvan.
- ¹⁶ Uttrycket "grå agitator" lanserades av Kurt Johansson, Uppsala, då han 23–24/1 1992 deltog i symposiet "Retorik, kommunikation och idéer" i Umeå. Johan Persson framställdes vid det tillfället som idealtypen för den partisolidariske självutplånande socialdemokratiska agitatorn som det fanns många av i landet, men som glömts bort i historieskrivningen.
- ¹⁷ VK 16/11 1905. Ögonvittnet var chefredaktören själv, Gustav Rosén.
- ¹⁸ Umeå Arbetarekommuns första styrelse bestod, enligt VK 16/11 1905, av J. Forsberg, ordförande, J. Nordlund, A. Hermansson, C.G.H. Andersson samt J.A. Riddarström med L. Sundberg, K.A. Sundin och J.H. Jakobsson som ersättare.
- ¹⁹ Orden är Johan Perssons då han i sundsvallstidningen *Nya Samhället* (NS) 21/7 1906 anger orsaken till agitationens misslyckande i skelleftetrakten.
- ²⁰ VK 16/11 1905.
- ²¹ Ur "Protokoll 1905–1909", 9/12 1905 och 12/1 1906.
- ²² *Umeå Typografiska Förening 1893–1943*, ed. Joël Lundström (Umeå, 1943).
- ²³ VK 9/1 1906.
- ²⁴ "Protokoll 1905–1909", odaterat protokoll i oktober 1906.
- ²⁵ Göran Sidebäck, *Kampen om barnets själ* (Stockholm, 1992), 165; Reinhold Olsson, *En krönika om Sundsvalls arbetarkommun* (Sundsvall, 1972), 68 f. Då Umeå arbetarekommun 1906 lade förslaget om "Sagostunden" var man tidigt ute. Den första socialistiska söndagsskolan i Norrland startade 1908 i Sundsvall enligt Sidebäck. Ledare för skolan var redaktören vid *Nya Samhäl-*

- let Otto Dalkvist, som vi skall möta längre fram.
- ²⁶ Ubl 13/3 1906.
- ²⁷ Den gemensamma grundhållningen för de båda tidningarna var att de tog ställning utifrån vad de kallade småfolkets perspektiv. Detta innebar att de lösningar som förordades genomgående följde en demokratisk princip.
- ²⁸ "Protokoll 1905–1909", 9/12 1905 och 12/1 1906. Minervas läsestuga hade öppnats bara fem dagar innan rapporten presenterades, därav påminnelsen. Av arbetartidningar fanns i Minervas läsestuga förutom *Social-Demokraten* också *Arbetet*. Arbetarkommunens engagemang för arbetartidningar tog sig snart uttryck i att man började diskutera ett andelsköp i *Nya Samhället* i Sundsvall. Några andelar blev det dock inte, mest beroende på att medlemmarna inte kunde ena sig om huruvida de skulle engagera sig i *Nya Samhället* eller i *Norrskensflamman* som just då skulle börja utges. Se protokoll 13/1 1906.
- ²⁹ Wbt 16/10 1906.
- ³⁰ De inbördes relationer som fanns mellan nykterhetskaféet och Minervas läsestuga och bibliotek framgår av Minervas protokollsböcker, av tidningsnotiser och av Elisabeth Olanders dagboksanteckningar.
- ³¹ Om skärgårdsinslaget i tåget kan mer läsas i Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren*, 105–107.
- ³² I typografernas val av färg på sitt standard, blått med gul bård, låg ett budskap. I den tidiga fackföreningshistorien var det vanligt att fackföreningar som ville markera att de ej var socialistiskt anslutna valde den blå färgen. Dessa föreningar hade vanligen en liberal anstrykning med en vag facklig profil och de hade ofta mer karaktär av sällskap än fackföreningar. Fackföreningsstandarens symbolik behandlas i Sven B. Ek, *Med fanor för folket*, Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige (Göteborg, 1991). Deviserna på umestandaren finns nämnda i "Protokoll 1905–1909", 26/4 1906, paragraf 6 och i Lundström, 35.
- ³³ "Protokoll 1905–1909", 27/4 1906, paragraf 7.
- ³⁴ Lundström, 48. Valet av en söndag som dag för majdemonstrationen gällde också i Sundsvall under många år.
- ³⁵ VK 5/5 1908.
- ³⁶ VK 8/5 1906.
- ³⁷ Wbt 26/4 1906.
- ³⁸ Per Olov Enquist, *Musikanternas uttåg* (Stockholm, 1978).
- ³⁹ De nordnorrländska sågverksarbetarnas sociala förankring både i en arbetare- och en jordbruksmiljö belyses i Reinhold Olsson & Richard Lundström, *En krönika om sågverksarbetare* (Sundsvall, 1953), 509 f., samt i Bo Gustafsson, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913: Arbets- och levnadsförhållanden, Ekonomisk-historiska studier 1* (Stockholm, 1965), 172–180, 190 f.
- ⁴⁰ VK 8/5 1906.
- ⁴¹ I "Protokoll 1905–1909", 1/4 1906 uppges att SAP:s partistyrelse utlovat att en talare skulle komma till Umeå omkring 6 maj och inget motsäger att det var Dalkvist som åsyftades.
- ⁴² Sörlin, *Framtidslandet*, 234–236.
- ⁴³ Umeå flottningsförenings arkiv, A I Protokoll: 11 "Protokoll 1906" (bilaga).
- ⁴⁴ Ibid.
- ⁴⁵ Ibid.
- ⁴⁶ Umeå flottningsförenings AB bestod av Holmsunds Ångsågs AB, Sandviks Ångsågs AB, Nordmalings Ångsågs AB, AB A.F. Hillman, Mo & Domsjö AB, Gideå & Husums AB, Wäja AB, Jerfeds Ångsågs AB, AB Jakobsson & Eriksson, Ulfviks AB, Eriksdals Trävaru AB, Norafjärdens Nya Ångsågs AB, Lefvar Ångsäg, Fjärdviks Ångsågs AB samt E. Wikström. Vid bolagsstämman ägde Holmsund och Sandvik överlägset flest röster, därefter kom Mo & Domsjö och Gideå & Husum. Se "Protokoll 1906", "Röstlängd" mars-juni samt 22 september 1906.
- ⁴⁷ Yngve Myrman, *Maktkampen på arbetsmarknaden 1905–1906: En studie av de icke-socialistiska arbetarna som*

- faktor i arbetsgivarpolitiken (Stockholm, 1973), 188 not 65.
- ⁴⁸ Arbetarnas hemorter framgår av lönelistor förvarade i Umeå flottningssjöförenings arkiv.
- ⁴⁹ I Johan Perssons "brev" till läsarna, regelbundet publicerade i *Nya Samhället* åren 1905–1906, finns detaljer från agitationsturnéer han företagit i Västerbotten. En utförlig rapport från 1908 till Umeå arbetarekommun, författad av socialdemokratiska agitatorn Gustaf Johansson-Angsta, Bollstabruk, finns bevarad. Där framgår vilken möda som lades ned på att vinna anhängare i också de allra minsta byarna längs Umeälvens dalgång, sågverksarbetarnas upptagningsområde. Resultatet var dock nedslående, sammanfattar Johansson-Angsta. Se arkiv för Västerbottens socialdemokratiska partidistrikt, H I, "Agitationsrapporter".
- ⁵⁰ VK 29/5 1906.
- ⁵¹ "Protokoll 1906", styrelsemöten 31/5, 18/6 och 16/7 1906.
- ⁵² Nyhultsarbetarna gick några veckor efter att strejken avbrutits formellt med i facket, se VK 31/7 1906.
- ⁵³ *Ubl* 20/6 1906.
- ⁵⁴ NS i juli, notisen återgiven i VK 31/7 1906.
- ⁵⁵ Om teserna om föreningsrätten och arbetets frihet som de fördes fram på den svenska arbetsmarknaden vid den här tiden, se Björn Olsson, "Arbetets frihet: En borgerlig samhällsvision", i *Från hermetism till rationell distribution*, Idéhistoriska skrifter 14, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet (Umeå, 1993). Se även Myrman, 1 f, 20–24.
- ⁵⁶ K.P. Lefflers artikelserie var införd i *Social Tidskrift* 1906:7–9, Seth Kempes svar återfinns i nr 12 samma år.
- ⁵⁷ I *Nordisk familjebok* (1908), 972, behandlas väl överblickbart Svenska flottningssjöföreningen, dess tillkomst och syfte.
- ⁵⁸ NS i juli, notisen återgiven i VK 31/7 1906.
- ⁵⁹ Umeå socialdemokratiska ungdomsklubb stod utanför arbetarkommunen till 1/10 1906 då man anslöt sig, se "Protokoll 1905–1909", 10/8, paragraf 4. Ungdomsklubben för en rätt undanskymd tillvaro före denna tidpunkt, den dyker bara upp enstaka gånger i notiserna, och Dufvenberg tycks anse att den inte existerat före hösten 1906, se a.a., 71.
- ⁶⁰ NS 26/7 1906.
- ⁶¹ Arbetsmiljön vid Jakobsson & Eriksson hade flera gånger kritiserats av stadsfullmäktige, framförallt gällde det brandskyddet, och åtgärder hade krävts upprepade gånger. Genom att påvisa att fabriken låg några meter utanför stadsgränsen, och därmed utanför fullmäktiges domvärjo, hade emellertid företagets direktör Per Eriksson sluppit vidtagna åtgärder. Se bland annat VK 4/11 1904.
- ⁶² VK 26/5 1906.
- ⁶³ VK 29/11 1906.
- ⁶⁴ NS 2/8 1906.
- ⁶⁵ *Wbt* 2/8 1906.
- ⁶⁶ VK 4/8 1906.
- ⁶⁷ *Ibid.*
- ⁶⁸ VK 31/7 1906.
- ⁶⁹ VK 4/8 1906.
- ⁷⁰ *Wbt* 21/8 1906.
- ⁷¹ *Wbt* 25/8 1906.
- ⁷² VK 28/8 1906.
- ⁷³ Arvid Thorberg innehade ordförandeposten i LO åren 1920–1930.
- ⁷⁴ Myrman, 4 f.
- ⁷⁵ *Ibid.*
- ⁷⁶ *Ibid.*, 145.
- ⁷⁷ Se exempelvis motion nr 177 till socialdemokratiska kongressen 1908, återgiven i Nyström, 24.
- ⁷⁸ Birgit Petersson, *Sundsvalls Tidning 150 år 1841–1991* (Sundsvall, 1991), 262.
- ⁷⁹ VK 15/5 1906.
- ⁸⁰ Myrman 145 f.
- ⁸¹ *Wbt* 22/5 1906.
- ⁸² VK 20/9, *Wbt* 23/10 och 6/11 1906.
- ⁸³ Se föredragsreferat i *Wbt* 22/5, 28/8, 13, 25/9, 23/10, 6, 23 och 27/11 samt VK 26/5 och 20/9 1906.
- ⁸⁴ Lokalavdelningens stadgar finns återgivna i *Wbt* 22/6 och 23/8 1906.
- ⁸⁵ Se *Social Tidskrift* 1905, 123 ff.
- ⁸⁶ Viktor Vallberg, *Kunna kristendomen*

- och socialdemokratien förenas? (Stockholm, 1910).
- ⁸⁷ Viktor Vallberg, *Front till höger och vänster: Norrländska förhållanden* (Stockholm, 1908).
- ⁸⁸ Sörlin, *Framtidslandet*, 204–206.
- ⁸⁹ Vallberg, *Kunna kristendomen och socialdemokratien förenas?*, 210.
- ⁹⁰ Petersson, *Sundsvalls Tidning 150 år*, 260–263.
- ⁹¹ VK 29/5 1908. Svenska folkförbundets länsavdelning hade sammanlagt 700 medlemmar i de 19 lokalavdelningarna, berättar notisen, och efter Umeå var Burträsk störst med 84 anslutna medlemmar. Länsavdelningens ordförande var redaktör Johan Granberg på *Westerbotten*.
- ⁹² Myrman, 250 ff.
- ⁹³ Någon medlemsmatrikel för Umeå arbetarekommun från denna tidiga period finns inte kvar. Arbetarkommunens medlemmar nämndes dock vid namn i samband med att de valdes in i kommunen under pågående kafémöte. Medlemskader kan därför rekonstrueras med ledning av "Protokoll 1905–1909".
- ⁹⁴ Wbt 22/5 och VK 27/11 1906.
- ⁹⁵ Wbt 22/5 1906.
- ⁹⁶ Wbt 28/8 1906.
- ⁹⁷ Emil Tholin var ordförande i SAP:s verkställande utskott och förtroende- man för skrädderiarbetsförbundet. Hans framträdande behandlas i Wbt 22/2 1906. Kyrkoherde Hammargren reste Norrland runt i ett privat korståg mot socialdemokratien och den allmänna rösträtten och mer om honom finns att läsa i NS 25/9 och 13/10 1906.
- ⁹⁸ Ubl 13, 16/12, Wbt 17/12, VK 14/12, 17/12 1907.
- ⁹⁹ Sörlin, *Framtidslandet*, 209–225.
- ¹⁰⁰ Se bland annat *Social Tidskrift* 1901:3, 75–83, 1902:2, 33–43, 1902:4, 108–111, 1902:7, 254–261, 1902:8, 289–308, 1902:9, 350–358, 1903:8, 239–241, 1903:10, 291–296, 1904:2, 56–60, 1906:10, 346–348, 1906:11, 371–382, 1906:12, 413–420. Om den egnahemsrörelsen närliggande jordreformrörelsen finns artiklar i *Social Tidskrift* 1905:8, 276–282, 1906:2, 67, 1906:7, 237–242.
- ¹⁰¹ *Westerbottens Läns Kongl. Hushållningssällskaps Handlingar för år 1897* (Umeå, 1897), 13 f.
- ¹⁰² Artikelserien, under rubriken "Egna hem", var införd i Ubl 30/7, 1/8 och 3/8 1900.
- ¹⁰³ Ubl 30/7 1900.
- ¹⁰⁴ *Social Tidskrift* 1902:7, 254–261.
- ¹⁰⁵ Ubl 17/4 1905.
- ¹⁰⁶ VK 20/5 1905.
- ¹⁰⁷ Ibid.
- ¹⁰⁸ Wbt 23/5 och Ubl 24/5 1905.
- ¹⁰⁹ Ibid. I Ubl:s referat uppges även byggmästare C. Sandström ingå i kommittén.
- ¹¹⁰ Wbt 15/7 1905.
- ¹¹¹ Ibid.
- ¹¹² Ur referat av stadsfullmäktigedebatten i Wbt 12/8 och Ubl 14/8 1905.
- ¹¹³ Vid ett valmöte på Backen, "tillkommet på begäran av väljarkåren", utfrågades valets kandidater inför en publik på 150 personer hur de ställde sig i dessa frågor. Se Ubl 7/8 1905. Det förekom också att kandidaterna publice- rade sitt politiska program i ortspressen och där fanns också egnahemsfrågan representerad, se bland annat Ubl 11/8 1905. Se även Wbt 12/8 1905 där borgmästaren och riksdagsmannen Albin Ahlstrands inställning till egnahemsfrågan efterlyses.
- ¹¹⁴ Enander, 188 f.
- ¹¹⁵ Ur referat av stadsfullmäktigedebatt i Wbt 12/8 och Ubl 14/8 1905.
- ¹¹⁶ VK 23/11 1905.
- ¹¹⁷ I dag skulle vi anse att stadens sociala ansvar placerade egnahemsfrågan i dess händer, men vid denna tid var Umeå stads "sociala samvete" outvecklat. Detta framgår tydligt av fullmäktigedebatten där flera talare förundrades över att frågan om egnahem kunde betraktas som en stadens angelägenhet.
- ¹¹⁸ Minervas föreläsning som upphovet till egnahemsrörelsen bekräftas av inlägg i stadsfullmäktige av Johan Nyqvist och även i tidningarna behandlades rörelsen som sprungen ur detta tillfälle. Se artiklar av skolläraren Sven Lilja i VK 23/5

- 1905 och av Elis Bratt i *Wbt* samma datum.
- ¹¹⁹ NS 10/9 1904.
- ¹²⁰ Artiklarna var införda i NS 6, 8 och 15/9 1904.
- ¹²¹ Orden användes av *Wbt* 14/12 1905 i en ledare för att beteckna det tidningen definierade som en konservativ samhällssyn.
- ¹²² Rudolf Kjellén, *Ett samhällsprogram i rösträttsfrågan: Tal i Fosterländska förbundets generalförsamling den 21 april 1902* (Stockholm, 1902), 38.
- ¹²³ *Wbt* 28/8 1906.
- ¹²⁴ Rönblom, 56.
- ¹²⁵ A. Olofsson, 155 f. Emilie Rathou hade blivit Umeås kandidat sedan hon gjort en agitationsturné för nykterhetsrörelsen i trakten strax innan valet. Den fråga hon behandlat vid framträdanden i Umeå godtemplarsal och Döbelns park, på Hedlunda-fältet och Grisbacka tivoli var "Är dryckenskapens bekämpande nödvändigt för demokratiens framgång?", och det frispråkiga anförandet resulterade i flera inlägg i ortspressen där hon utmålades som extremist, se *Ubl* 24, 27 och 31/7 1893. De rösträttsivrare som valde in fröken Rathou i folkrikdagen var arbetare ingående i Umeås nykterhetsrörelse.
- ¹²⁶ Rönblom, 56–62.
- ¹²⁷ Rönblom, 90.
- ¹²⁸ Einar Rosenborg, *Frisinnade klubben 1900–1924* (Stockholm, 1924), 7.
- ¹²⁹ Rönblom, 173.
- ¹³⁰ Ernst Beckman (1850–1924) var en av det sociala reformarbetets mest framträdande personer i Sverige under flera decennier. Hans verksamhet sträckte sig över många fält, men mest framträdande var han som folkuppfostrare, sociolog, frisinna politiker och idealist. Efter avlagd studentexamen vistades han några år utomlands, främst i England och Nordamerika, och erfarenheter därifrån förde han in i sin sociala reformgärning i Sverige. Nykterhetsfrågan var den uppfostringsfråga som berörde honom mest medan, av de sociala frågorna, hans arbete inom FVO (Föreningen för välgörenhetens ordnande i Stockholm) och inom CSA (Centralförbundet för socialt arbete) blivit mest uppmärksammat. För en personbeskrivning av Ernst Beckman, se t.ex. Ernst Liljehls artikel "Sociala livsverk", *Social Tidskrift* 1904:4, 119–123.
- ¹³¹ VK 3/11 1903.
- ¹³² Umeå folkpartiavdelnings arkiv, F I: Historik 1, ur "Historik 1903–1913".
- ¹³³ Ibid.
- ¹³⁴ En parallell stridsfråga i rösträttsdebatten gällde proportionella val eller majoritetsval till andra kammaren. Majoritetsval förordades i allmänhet av vänstern och det innebar att endast listan med flest röster i varje valkrets fick riksdagsmandat. Proportionella val var högerens sätt att reducera förlusterna vid allmän rösträtt genom att mandat fördelades i proportion till varje partis röstantal.
- ¹³⁵ *Wbt* 6/6 1905.
- ¹³⁶ Umeå folkpartiavdelnings arkiv, F I: Historik 1, "Historik 1903–1913". Se "Minnestal vid Umeå frisinnaed för enings 10-årsfäst", ett manus skrivet av Frisinnade landsföreningens sekreterare under många år, Frans Kriström.
- ¹³⁷ Ibid.
- ¹³⁸ Kvinnor saknade all rösträtt vid riksdagsval. Däremot hade sedan kommunreformen 1862 de kvinnor som inte stod under manligt målsmannaskap rösträtt vid stadsfullmäktige- och landstingsval. De som därigenom i praktiken blev röstberättigade var änkor och ogifta.
- ¹³⁹ F.T. Borgs motion 1884 brukar vanemässigt dras fram som den första som framförde det kvinnliga rösträttskravet i riksdagen (se bland annat Lydia Wahlström, *Nutidsfrågor: Uppsatser i religiösa och sociala ämnen* (Stockholm, 1904), 166), men en motion i samma ämne lades redan 1848 fram av Fr. Sundler i den gamla ständsriksdagen, se borgarsståndets debatt om representationsförslaget 9/6 1848, protokoll III, 578 f.
- ¹⁴⁰ Bertil Björkenlid, *Kvinnokrav i mansamhälle: Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och på-*

- tryckargrupp i Sverige 1902–1921 (Uppsala, 1982), 59–61.
- ¹⁴¹ Wahlström, *Nutidsfrågor*, 167–169.
- ¹⁴² Ibid., 171.
- ¹⁴³ Ibid.
- ¹⁴⁴ Se exempelvis Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället: Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad* (Stockholm, 1991) eller Björkenlid.
- ¹⁴⁵ Lydia Wahlström, *Den svenska kvinnorörelsen* (Stockholm, 1933), 68 f., samt idem, *Nutidsfrågor*, 172.
- ¹⁴⁶ Björkenlid, 49–51.
- ¹⁴⁷ VK 13/11 1903 och 23/6 1922.
- ¹⁴⁸ Ingeborg Öquist förekommer som informant vid upprepade tillfällen i Artur Olofssons tidigare anförda kartläggning av det gamla Umeå, "Folkminnen från Umeå: Handel i Umeå på 1890-talet." Flera av de miljöer som Ingeborg Öquist och Helena Ljungberg verkade i finns där beskrivna, där tonar Öquist också något fram som person. En annan allmän källa för Umeås äldre kvinnorörelser är artikeln "Kvinnorna i föreningsväsen" i VK 23/6 1922. Författaren, seminarielektor Ester Middelsten, var själv en av förgrundsgestalterna i flera av dessa föreningar strax efter sekelskiftet.
- ¹⁴⁹ Raninge, *Folkskoleseminariet i Umeå*, 22–25.
- ¹⁵⁰ VK 23/6 1922. Föreningens historia behandlas i Lars Holstein, "'Ume Fruntimmers Skyddsförening' 1867–1973: Umeås första kvinnoorganisation", B-uppgift vt. 1982 vid institutionen för etnologi i Umeå.
- ¹⁵¹ Ibid.
- ¹⁵² Gertrud Adelborg i ordenshuset i Umeå enligt referat i *Wbt* 13/5 1905.
- ¹⁵³ Föreläsningarna var riktade till elever vid läroverket, folkskoleseminariet och elementarläroverket med Ferdinand Laestadius samt fröken Sundelius som administratörer. Ämnen som behandlades var kommunal- och fattigvårdslagstiftning, folkbildningsarbetet, egenahemsfrågan och arbetarfrågan. Föredragen var inte självständigt tillkomna utan utgjordes av föreläsningar som tidigare hållits i Stockholm på föranstaltan av bland annat Centralförbundet för socialt arbete. Dessa föredragsmanus lästes upp vid föreläsningarna i Umeå.
- ¹⁵⁴ *Wbt* 23/2 1905.
- ¹⁵⁵ PSM 24 och 26/10 1903.

Den bildade borgaren

¹ Umeå tjänstemannaklubb höll den första tiden till på Stora hotellet men flyttade snart till Forsbergs gård på Kungsgatan, en serveringslokal som bar öknamnet "Fläskoset". På vardagarna sökte sig många av klubbens medlemmar dit under lunchen för att äta under avspända former. Från 1907 huserade tjänstemannaklubben i ett stenhus man själv bekostat i kvarteret Frigg på Skolgatan. Så dags uppges antalet medlemmar ha varit 140. Den nya klubblokalen var en av Umeås mer imponerande byggnader. I de tre våningarna inrymdes nederst kök, matsalar och biljardrum, i mellanetaget fanns läsrum, tre rum för subskriberade sammankomster samt två eleganta salonger. I översta våningen hyrde Umeå frimurareförening in sig. Husbeskrivningen säger något om det samhällsskikt, de vanor och de kontakter med andra föreningar som fanns representerade i Umeå tjänstemannaklubb. Det nya huset presenterades vid sin invigning i *Ubl* 23/12 1907.

² *I framtidens tjänst*, ed. Roger Qvarsell (Hedemora, 1986), 15.

³ Conny Mithander, "Reaktionär modernism i Sverige", i *Teknik som diskurs: Moderniseringsdebatter i Tyskland och Sverige 1905–1935*, ed. Mikael Hård & Conny Mithander, S.T.I.C, vol. 3, Institutionen för vetenskapsteori i Göteborg (Göteborg, 1990).

⁴ H. Johansson, 254.

⁵ Studiecirkelarna spelade länge ingen viktig roll i Umeås folkbildningsarbete, 1905 startar den första och då bland godtemplarna. Fram till 1912, så långt som Minerva-studien sträcker sig, finns ingen studiecirkel nämnd inom den verksamheten. Se Grönfeldt, 39 ff. och *VK* 29/9 1905.

⁶ Per Frånberg ser uppkomsten av det så kallade Umesystemet, Sveriges mest restriktiva försäljningssystem för alkohol och som drevs igenom av stadens frisinade, som ett resultat av en sådan idétransformation. Se a.a., 27. Också Ronny Amjörnsson behandlar relationen centralt-lokalt idégods i sitt arbete, 266 ff.

⁷ Ambjörnsson, 265 f.

Epilog

¹ Ordförande krigsåren var skraddarmästare Otto Nygren, som innehade posten 1912–1917, och som föreläsningsföreståndare fungerade en del av den tiden sergeant Carlsson, se *VK* 23/3 1915, 7/3 1916 och 29/3 1917. Samma år som Nygren avsåde sig ordförandeskapet i Minerva lämnade han socialdemokratiska partiet och startade en ny umetidning, vänstersocialistiska *Västerbottens Folkblad*.

² Bilaga B till Minervas protokoll 1/12 1929.

³ Minervas verksamhetsberättelse, avgiven vid årsmötet 12/5 1953.

⁴ Minervas verksamhetsberättelse, avgiven vid årsmöte 3/5 1960.

⁵ Protokoll fört vid Minerva årsmöte 13/6 1968, paragraf 6.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Bibliotekshögskolan, Borås

Dahlstedt, Tone & Ottesjö, Cajsa, "Logen 880 Skärgårdsblomman: Ett IOGT-bibliotek i Holmsund 1913–1925", stencilerat specialarbete ht. 1976.

Folkrörelsearkivet i Västerbotten, Umeå

Artur Olofsson, "Folkminnen från Umeå: Handel i Umeå på 1890-talet", avskrift av manuskript förvarat vid ULMA (Uppsala landsmålarkiv), acc. nr 22578 & 15507.

Arkiv tillhörande Logen 1395 Finch i Umeå

Föreläsningsföreningen Minervas arkiv

"Komminister J. A. Linders dagbok" (avskrift)

Umeå folkpartiavdelnings arkiv

Umeå flottningssällskaps arkiv

Västerbottens läns hushållningssällskaps arkiv.

Västerbottens socialdemokratiska partidistriktets arkiv/Umeå centrala socialdemokratiska distriktets arkiv

Härnösands landsarkiv

Prästmöteshandlingar 1890–97 "Uppgifter till prästmötet i Härnösand"

Krigsarkivet, Stockholm

Maximilian Schürer von Waldheims personarkiv

Riksarkivet, Stockholm

Folkbildningsförbundets arkiv

Umeå universitet, Forskningsarkivet

Sven Ekvall, "Sjukdoms- och sjukvårdsförhållanden i Västerbotten med dess lappmarker intill 1800-talets början jämte utdrag ur landsändens historia" (manuskript).

Landshövding Munthes arkiv

Astrid Värings personarkiv

Umeå universitet, institutionen för etnologi

Lars Holstein, " 'Ume Fruntimmers Skyddsförening': Umeås första kvinnoorganisation 1867–1973", B-uppgift vt. 1982.

Karin Nordberg, "Askungen i Holmsund: Sagan om Selma, Gerda och Lilly, tre kvinnliga politiska profiler", B-uppgift vt. 1988.

Umeå universitet, institutionen för historia

Kennet Eklund & Lars Fröistad, "In- och utflyttning till/från Umeå stad 1899/1900", C-uppsats vt. 1972.

Umeå universitet, institutionen för idéhistoria

Bo Harnesk, "Fantasi och förnuft: Utlåningen vid ett arbetarbibliotek 1905", C-uppsats 1985.

Elsy Wennström, "Organisation", avhandlingsparti om CSA:s grundande, framlagt för högre seminariet vid institutionen för idéhistoria (s.a.).

—, "Centralförbundet för socialt arbete 1903–1922", avhandlingsparti framlagt för högre seminariet vid institutionen för idéhistoria (s.a.).

—, "CSA – idébakgrund och vetenskaper eller Hjärtat och sifferkolonnerna", avhandlingsparti framlagt för högre seminariet vid institutionen för idéhistoria vt. 1983.

Uppsala universitet, institutionen för statskunskap

Viking Winbäck, "Staten och den populärvetenskapliga föreläsningsverksamheten", uppsats för proseminariet i statskunskap vt. 1962.

Östra gymnasiet, arkiv, Umeå

"Umeå Scholas Matricel Inrättad år 1724 in Mart:", med förord av Nils Grubb.

Tryckta källor och bearbetningar

Cirkulär, tidningar och tidskrifter

Cirkulär till statskontoret och Kungl. Majt:s samtliga befallningshafvande (Stockholm, 1910).

Dagligt Allehanda 1775–1776

Inrikes Tidningar 1780

Norrland i ord och bild 1929:12

Nya Samhället 1905–1907

Social Tidskrift 1900–1912

Tvärnsnitt 1991:1–2, 1992:3

Umebladet 1847–1930

Umeå Nya Tidning 1896–1908

Vesterbottens läns Kongliga Hushålls-Sällskaps Handlingar 1829, 1897

Västerbotten, tidskrift för Västerbottens museum och Västerbottens läns hembygdsförbund 1920–1993

Västerbottens-Kuriren 1900–1945
Westerbotten 1869–1912
Wästerbottens Nyheter 1908–1912

(Tidningar och tidskrifter markeras kursivt endast första gången de nämns i texten för att inte onödigt bryta framställningens typografi.)

Övriga tryckta källor och bearbetningar

Riksdagstryck samt notiser i tidningar och tidskrifter är ej medtagna.

Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm, 2 vol. (Stockholm, 1899).
Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930* (Stockholm, 1988).

Aronsson, Peter, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1650–1850*, *Biblioteca Historica Lundensis* 72 (Lund, 1992).

Arvidson, Lars, *Folkbildning och självuppföstran: En analys av Oscar Olssons idéer och bildningssyn* (Stockholm, 1991).

Approaches to History, ed. Herbert Patrick Reginald Finberg (London, 1962).

Balgård, Matts, "Ordenshuset i Umeå fyller 80 år i dag", *Västerbottens-Kuriren* 15/12 1981.

Baumer, Franklin L., *Modern European Thought* (New York, 1977).

Beite, Nils, "Några drag i Umeå Musiksällskaps historia", *Västerbotten* 1923.

Bergstrand, Osten, "Vetenskap och folkbildning", *Social Tidskrift* 1905:3.

Bernström, Åke, *Officerskår i förvandling: Den svenska arméofficerskårens rekrytering, utbildning och tjänstgöringsförhållanden från 1860-talet fram till 1920*, diss. Historiska institutionen i Stockholm (Stockholm, 1988).

Bilberg, Johan, *Midnats Solens rätta och synlige Rum uti Norrland Effter Kongl. May:ts wår allernädigste Konungs och Herres herr Carl den Elloftes allernädigste Befallning åtskilde igenom någre Astronomiske Observationer, hållne wid Sommar Solståndet År 1695* (Stockholm, [1695]).

Björkenlid, Bertil, *Kvinnokrav i manssamhälle: Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–1921* (Uppsala, 1982).

Björkman, Margareta, *Läsarnas nöje: Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809* (Uppsala, 1992).

Blanck, Anton, "Generationen 1900–1910: Några minnen och ett försök till karaktarik", i *Verdandi genom femtio år: Ur den svenska radikalismens historia*, ed. Arne Björnberg (Stockholm, 1932).

Boken åter i centrum: Samverkan mellan folkbildning och folkbibliotek – igår, idag och imorgon, ed. Lars Ljunggren (Stockholm, 1983).

Bring, Ernst, *Om folkbibliotek* (Göteborg, 1897).

Broberg, Gunnar, "Entrébiljett till en skandal", *Tvärsnitt* 1991:1-2.

Bruzelijs, A. J., *Svensk läkarematrikel*, (Stockholm, 1901), 4 vol.

Bygdén, Leonard, *Hernösands stifts herdaminne*, 4 vol. (Stockholm, 1923–26).

Bäckström, C.H.E., *Historik öfver 25-årig nykterhetsverksamhet inom Västerbottens län 1881–1906* (Skellefteå, 1906).

Böök, Fredrik, *Artur Hazelius: En levnadsteckning* (Stockholm, 1923).

Casparsson, Ragnar, *LO under fem årtionden*, 2 vol. (Stockholm, 1947–51).

Cederberg, Torsten, *Elkraften i Umeå 1892–1959* (Umeå, 1960).

Cederblad, Carl, *Bildningens väg: Idéerna och livet* (1931), 2. uppl. (Stockholm, 1933).

—, "Ferdinand Læstadius: Föregångsmannen", *Västerbotten* 1920.

—, "Ferdinand Læstadius, en norrländsk kulturfrämjare", *Tidskrift för det svenska folkbildningsarbetet* 1916:7-8.

—, "Liberalism, Verdandi och folkbildningsarbetet", i *Verdandi genom femtio år: Ur den svenska radikalismens historia*, ed. Arne Björnberg (Stockholm, 1932).

Christensson, Jakob, "En upplysningstida encyklopedists uppgång och fall", *Lychnos* 1993.

Cipolla, Carlo M., *Literacy and Development in the West* (London: Harmondsworth, 1969).

Darnton, Robert, *Boken i rännstenen: Bland författare, kolportörer och boktryckare i Upplysningstidens undre värld* (1982), sv. övers. (Stockholm, 1984).

Dufvenberg, Elon, *Om den politiska arbetarrörelsen i Västerbotten* (Umeå, 1945).

Efter femtio år: Hur godtemplarorden utvecklats i Västerbotten. En minneskrift 1882–1932, ed. Birger Bergling (Umeå, 1932).

Ek, Sven B., *Med fanor för folket*, Skrifter från Etnologiska föreningen i Väst-sverige (Göteborg, 1991).

Elovson, Harald, *Amerika i svensk litteratur 1750–1820: En studie i komparativ litteraturhistoria* (Lund, 1930).

Enander, Bo, *Västerbottens läns hushållningssällskap 1814–1914* (Uppsala, 1933).

Ericsson, Tom, *Mellan kapital och arbete: Småborgerligheten i Sverige 1850–1914* (Umeå, 1988).

—, *Vision och verklighet: Landshövding Gabriel Gyllengrips riksdagsrelation år 1734* (Umeå, 1987).

Eriksson, Karin, *Studier i Umeå stads byggnadshistoria 1621–1895*, Acta Universitatis Umensis 3 (Umeå, 1975).

Eriksson, Nils, *Dalin – Botin – Lagerbring: Historieskrivning och historieforskning i Sverige 1747–1787* (Göteborg, 1973).

Eskilsson, Lena, *Drömmen om kamratsamhället: Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad* (Stockholm, 1991).

Florin, Christina & Johansson, Ulla, "Där de härliga lagrarna gro...": *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914* (Stockholm, 1993).

Fogelqvist, Torsten, "Verdandismen", i *Verdandi genom femtio år: Ur den svenska radikalismens historia*, ed. Arne Björnberg (Stockholm, 1932),

Forsgren, Bror Emil, *Umeå Fabriks- och Hantverksförening: Minnesanteckningar 1847–1932* (Umeå, 1932).

Frykman, Jonas, & Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan* (Stockholm, 1980).

Frånberg, Per, *Umeåsystemet: En studie i alternativ nykterhetspolitik 1915–1945*, Acta Universitatis Umensis 50 (Umeå, 1983).

Frängsmyr, Tore, *Sökandet efter Upplysningen: En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt* (Höganäs, 1993).

—, "Den gudomliga ekonomin", *Lychnos* 1971–1972.

Furuland, Lars, " 'Ljus över landet': Om elektriciteten, folkbildningen och litteraturen", i *Diderotföreläsningar 1987*, Idéhistoriska skrifter 7, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet (Umeå, 1987).

—, "Folkkrörelserna som litterära institutioner", *SSV-Utsikt: Tidskrift för Södra Vätterbygdens folkhögskola* 1980:3–4.

—, "Svenska folkkrörelser som litterära institutioner", i *Det grundtvigske bonde-miljø*, Arbejdspapirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bonde-miljø, Vestbirke Højskole 13–15 oktober 1978 (Aalborg: Aalborg Universitetsforlag, 1981).

Granfelt, Helge, *Umeå läroverks historia 1858–1940* (Umeå, 1941).

Grubb, Nils, *En Sanfärdig och på bewislige skäkl sig grundande Berättelse om Det så kallade owäsendet i Religion och Kyrckio-Disciplin, För hwilcket Denna Uhmo Församling, igenom någras, dehls argsinnade, dehls oförståndigas falska tidningar kommit i förklehnligit rychte* (Stockholm, 1721).

—, *Otium lubecense exhibens decisionem controversiæ in ecclesia lutherana* (Lübeck, 1712).

—, "Själfbioграфи", i *Uppsala Universitets årsskrift* 1917, ed. Henrik Schück (Uppsala, 1917).

Grönfeldt, Anna, "Min första tid i Umeå", *Årsringar* 1954.

Grönfeldt, Anna, *Skolväsende och folkbildningsarbete i Västerbottens län* (Umeå, 1933).

Gustafsson, Bo, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913: Arbets- och levnadsförhållanden*, Ekonomisk-historiska studier 1 (Stockholm, 1965).

Gustavsson, Bernt, *Bildningens väg: Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930* (Stockholm, 1991).

Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (1962), sv. övers. (Lund, 1984).

Hammar, Elisabeth, *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807: Undervisningssituationer och lärare*, Årsböcker i undervisningens historia nr 148 (Stockholm – Uppsala, 1981).

Hartman, Lennart & Egnell, Sten, "Verdandi 1882–1932", i *Verdandi genom femtio år: Ur den svenska radikalismens historia*, ed. Arne Björnberg (Stockholm, 1932).

Heden, Hjalmar, *Västerorrlands Kungl. hushållningssällskap 1805–1904*, 2 vol. (Stockholm, 1905–1915).

Hedlund, Sven Adolf, *Kort framställning af det förslag till ränteförsäkrings- och lifförsäkringsanstalter m.m. som blifvit afgifvet i underdånigt betänkande till*

- Kongl. Maj:t af särskilt i nåder utsedde kommittérade, jemte några betraktelser i ämnet (Stockholm, 1849).
- Hermans, Anders, *Kort Underrättelse för Allmogen i Wästerbottens Län om Saltpeter, Jordens beredande och Skötsel* (Härnösand, 1815)
- Hill, Christopher, *The World Turned Upside Down* (1972), 5. uppl. (London: Harmondsworth, 1980).
- Holmgren, John, *Norrlandsläseriet: Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830* (Stockholm, 1948).
- Högstadius, Nils, *Beskrifning öfver Umeå landsförsamlings kyrka* (Umeå, 1893).
- I framtidens tjänst: Ur folkhemmets idéhistoria*, ed. Roger Qvarsell (Hedemora, 1986).
- Isaksson, Olov, *Bystämman och bystadga: Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar*, Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar No 5 (Umeå, 1967).
- Jacobsson, Roger, *Boklig kultur i Umeå före 1850: Om tryckeriverksamhet och bokförmiddling* (Stockholm, 1994).
- Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer: Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, *Studia Historica Upsaliensia* 139 (Uppsala, 1985).
- Jarrick, Arne, *Den himmelske älskaren* (Stockholm, 1987).
- , *Mot det moderna förnuftet: Johan Hjerpe och andra småborgare i Upplýsningstidens Stockholm* (Stockholm, 1992).
- Johansson, Egil, *Kunskapens träd: Artiklar i folkundervisningens historia II*, *Scriptum* nr 7, rapportserie utgiven av Forskningsarkivet vid Umeå universitet (Umeå, 1988).
- , "Skelleftepåven Petrus Anzenius och förhörlängden från 1724: Blad ur ett forskningsprojekt", i *Läser och förstår: Artiklar i folkundervisningens historia III*, *Scriptum* nr 10, rapportserie utgiven av Forskningsarkivet vid Umeå universitet (Umeå, 1988).
- Jonsson, Kjell, *Vid vetandets gräns: Om skiljelinjen mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870–1920* (Lund, 1987).
- Jonsson, Sune, *Stationskarl Albin E. Anderssons minnen* (Stockholm, 1974).
- Kata Dalström: Brev till Hjalmar Branting och Fredrik Ström*, redigerade och med inledning av Rut Berggren (Lund, 1987).
- Key, Ellen, *Bildning: Några synpunkter*, Studentföreningen Verdandis småskrifter nr 67 (Stockholm, 1897).
- , *Folkbildningsarbetet: Med särskild hänsyn till skönhetssinnets odling* (Stockholm, 1906).
- , *Skönhet för alla: Fyra uppsatser*, Studentföreningen Verdandis småskrifter nr 77 (Stockholm, 1899).
- Kjellén, Rudolf, *Rösträttsfrågan 1869–1909: Ett bidrag till den svenska statsförfattningens historia* (Stockholm, 1915).
- , *Ett samhällsprogram i rösträttsfrågan: Tal i Fosterländska förbundets generalförsamling den 21 april 1902* (Stockholm, 1902).

- Klingnéus, Sven, "Lokalhistoria – historieskrivning på bredden", i *Clio i lokalsamhället: Högskolekursen som mötesplats för den lokalhistoriska forskningen*, Örebro studies 6 (Örebro, 1990).
- Koch, Gerhard Halfred von, *Social Handbok* (Stockholm, 1908).
- Kristenson, Martin, *Böcker i svenska hem: Carl Cederblads litteratursociologiska undersökning 1928–1931*, Avdelningen för litteratursociologi i Uppsala (Uppsala, 1987).
- [La Motraye, Aubry de,] *Seigneur A. de La Motrayes resor 1711 – 1725*, i urval och med kommentarer av Samuel E. Bring & Karl Bernhard Wiklund (1918), faksimil (Stockholm, 1988).
- En landshövdingedotter i Umeå: Louise Munthes dagbok från 1860*, ed. Magnus von Platen, Nordskandinavisk etnologi vol. 2 (Umeå, 1983).
- Landelius, Carl, *1840–1850-talets bildningscirkel och arbetarföreningar i Sverige* (Stockholm, 1936).
- Langlet, Valdemar, "Några ord om de populära föreläsningarna", *Social Tidskrift* 1905:7.
- Larsson, Hans, *Om bildning och självstudier* (Stockholm, 1908).
- Larsson, Hans, *Tidstecken: Stockholms arbetarbibliotek och samhällskroppens utformning. 1892–1927* (Stockholm, 1989).
- Leander, Sigfrid, *Folkbildning och folkföreläsningar* (Karlskrona, 1978).
- Lehtikanto, Mirjam, *Vasa som biblioteksstad* (Vasa, 1964).
- Liedman, Sven-Eric, *Att förändra världen – men med måtta: Det svenska 1800-talet speglad i C.A. Agardhs och C.J. Boströms liv och verk* (Stockholm, 1991).
- Lindgren, Jonas Valfrid, *Burträskmålets grammatik: Ljudfysiologisk översikt, aksentlar, vokallagar* (Stockholm, 1890).
- Lindholm, Per August, *Västerbotten* (Uppsala, 1926).
- Lindmark, Daniel, *1812 års uppfostningskommittés enkät: Svaren från trivial- och stadsskolorna i Västerbotten*, Urkunden 6, källserie utgiven av Forskningsarkivet vid Umeå universitet (Umeå, 1988).
- , "Sann kristendom och medborgerlig dygd": *Studier i den svenska katekesundervisningens historia*, Album Religionum Umense 2 (Umeå, 1993).
- Lindman, Carl, *Sundhets- och befolkningsförhållanden i Sveriges städer 1851–1909* (Helsingborg, 1911).
- Lindner, Jörg, *Spåra och dokumentera det förflutna* (Malmö, 1986).
- Lindqvist, Sven, *Gräv där du står: Hur man utforskar ett jobb* (Stockholm, 1978).
- Local History: Objective and Pursuit*, ed. H.P.R. Finberg & V.H.T. Skipp (Newton Abbot, 1967).
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden* (Stockholm, 1978).
- Lindström, Dag, *Skrå, stad och stat: Stockholm, Malmö och Bergen 1350–1622*, Studia Historica Upsaliensia 163 (Uppsala, 1991).
- Lundquist, Oskar, "En kort historik om Umeå fornminnesmuseum 1886–1935", *Västerbotten* 1936.
- Læstadius, Ferdinand, *Västerbottens äldsta bebyggande*, Meddelanden från Västerbottens läns fornminnesförening (Umeå, 1913).

- Mansén, Elisabeth, *Konsten att förgylla vardagen: Thekla Knös och romantikens Uppsala* (Lund, 1993).
- Mannström, Oscar, *Svenska sällskapet för nykterhet och folkuppfostran, det 1837 stiftade Svenska nykterhetssällskapet: Minnesskrift den 9 maj 1937* (Stockholm, 1937).
- Marmier, Xavier, *Voyages de la commission scientifique du Nord en Scandinavie, en Laponie, au Spitzbergen et aux Feröe pendant les années 1838, 1839 et 1840 sur la corvette Recherche*, 2 vol. (Paris, s.a.).
- Myrman, Yngve, *Maktkampen på arbetsmarknaden 1905–1906: En studie av de icke-socialistiska arbetarna som faktor i arbetsgivarpolitiken* (Stockholm, 1973).
- Mångberg, Gunnar, *Umeå Gymnasieförenings historia* (Umeå, 1904).
- Nerman, Birger, *Svenska Fornminnesföreningen: En skildring av de första åren* (Lund, 1970).
- Nordberg, Karin, *Märkpojarna tar makten: Människor och idéer i 20- och 30-talens Holmsund*, Idéhistoriska skrifter 6, Institutionen för idéhistoria (Umeå, 1987).
- Nordin, Svante, *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall* (Lund, 1981).
- Nordlander, Johan, *Norrländskt skolliv: Lärare och lärjungar vid Piteå Kungl. trivialskola under 1600-talets senare hälft* (Stockholm, 1914).
- Niléhn, Lars H., *Nyhumanism och medborgarfostran: Åsikter om läroverkets målsättning 1820–1880*, Bibliotheca Historica Lundensis XXXIII (Lund, 1975).
- Nordisk familjebok* (Stockholm, 1904–1924).
- Nordmark, Dag, *Det förenande samtalet: Om norrländsk lokalpress och den borgerliga offentlighetsetableringen under 1800-talets första hälft* (Stockholm, 1989).
- Nyman, Magnus, *Press mot friheten: Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studier i idé- och lärdoms historia 3 (Uppsala, 1988).
- Nyström, Maurits, *Socialdemokratin i Västerbotten: Uppkomst och utveckling* (Umeå, 1984).
- Næzén, Daniel Erik, *Något til Uplysning om Umeå Stads Läge och Climat; samt Utdrag af Meteorologiska Dagboken, hållen i Umeå Stad, år 1798*, Norrländska skrifter nr 7 (Umeå, 1981).
- Ohlsson, Ragnar, *Bildning och humaniora: En rapport från UHÄ-projektet Humaniora i samhället*, UHÄ-rapport 1982:21 (Stockholm, 1982).
- Olofsson, Sven Ingemar, *Umeå stads historia 1888–1972* (Umeå, 1972).
- Olsson, Björn, "Bildningens vägbrytare", *Västerbotten* 1986:3.
- , "Bildning som mål eller medel: Om två traditioners möte i en norrländsk småstad vid sekelskiftet", i *Thule*, Kungl. Skytteanska Samfundets årsbok 1990 (Umeå, 1990).
- , "Biblioteket som idé och verklighet: En studie av ett småstadsbibliotek vid sekelskiftet", *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 1992:1.
- , "Arbetets frihet: En borgerlig samhällsvision", i *Från hermetism till rationell*

- distribution, Idéhistoriska skrifter 14, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet (Umeå, 1993).
- , "Dragonerna, garnisonen och staden", i *Umeås Blå Dragoner*, ed. Arvid Cronenberg (Luleå, 1994).
- Olsson, Bror, *Från Martin Luther till Sven Lidman: En historisk översikt över andaktsböckerna i svenskt fromhetsliv* (Lund, 1943).
- Olsson, Oscar, *Folkbildning och självuppfostran* (Stockholm, 1921).
- , *Hans Larsson: Livsvägledaren i uppfostran och personlighetsbildning* (Stockholm, 1949).
- Olsson, Reinhold, *En krönika om Sundsvalls arbetarkommun* (Sundsvall, 1972).
- Olsson, Reinhold & Lindström, Richard, *En krönika om sågverksarbetare: Svenska Sägverksindustriarbetareförbundets minneskrift* (Sundsvall, 1953).
- Ottervik, Gösta & Möhlenbrock, Sigurd, *Svenska bibliotek: Historia, organisation, funktion* (Lund, 1973).
- Outhier, Regnaud, *Journal från en resa i Norden år 1736–1737*, Tornedalica 39 (Luleå, 1982).
- Paulsson, Gregor, *Svensk stad*, 2 vol. (1950–53), 6 tryckn. (Lund, 1981).
- Petersson, Birgit, "Den farliga underklassen": *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Acta Universitatis Umensis 53 (Umeå, 1983).
- , *Sundsvalls Tidning 150 år 1841–1991* (Sundsvall, 1991).
- Platen, Magnus von, *Vetandets vältalare: Om konsten att föreläsa*, Folkuniversitetet i Uppsala (Uppsala, 1990).
- Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm, 1970).
- , *Svenska kyrkans historia: Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772*, ed. Hjalmar Holmquist, 5 vol., vol. 2 (Stockholm, 1935).
- Plogner, H., *Umeå fastighetsförening 1902–1952* (Umeå, 1952).
- Poppius, Ulla, *När lundaprofessorerna höll bondföreläsningar: Centralbyrån i Lund 1898–1970* (Lund, 1991).
- P.P. Waldenströms brev 1858–1882 samlade samt med inledning och anmärkningar försedda, ed. W. Bredberg, 2 vol. (Stockholm, 1938).
- Påhlman, Axel & Sjölin, Walter, *Arbetsföreningarna i Sverige 1850–1900* (Stockholm, 1944).
- Qvarsell, Roger, *Kulturmiljö och idéspredning: Idédebatt, bokspridning och sällskapsliv kring 1800-talets mitt* (Stockholm, 1988).
- , *Skall jag taga vara på min broder? Tolv artiklar om vårdens, omsorgens och det sociala arbetets idéhistoria*, Idéhistoriska skrifter 15, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet (Umeå, 1993).
- Raninge, Ola, *Folkskoleseminariet i Umeå 1879–1968* (Umeå, 1984).
- , "Hundra års lärarutbildning i Umeå", *Västerbotten* 1979:3.
- Reimers, Gerd, *Lärdom och idyll: Prästgården som bildningsmiljö* (Stockholm, 1993).
- Roos, Anna Maria, *Ett gammalt familjearkiv* (Stockholm, 1909).
- Rosén, Gustav, *I koja och residens* (Stockholm, 1943).
- Rosén, Stellan, *Tidningar i norr 1841–1981* (Umeå, 1981).

- Rosenborg, Einar, *Frisinnade klubben 1900–1924* (Stockholm, 1924).
- Runeby, Nils, "Varken fågel eller fisk: Om den farliga halvbildningen", i *Vetenskapsens träd: Idéhistoriska studier tillägnade Sten Lindroth* (Stockholm, 1974).
- Rönblom, Hans-Krister, *Frisinnade landsföreningen 1902–1927: Skildringar ur den liberala organisationsrörelsens historia i vårt land* (Stockholm, 1929).
- Sandblad, Henrik, *Världens nordligaste läkare: Medicinalväsendets första insteg i Nordskandinavien 1750–1810*, Lychnos-bibliotek 32 (Stockholm, 1978).
- , "Linneansk pastoral: En miljöstudie kring Clas Bjerkander", i *Vetenskapsens träd: Idéhistoriska studier tillägnade Sten Lindroth* (Stockholm, 1974).
- Schubert, Friedrich Wilhelm von, *Resa genom Sverige åren 1817–1820*, 2 vol. (Stockholm, 1823–25).
- Sidebäck, Göran, *Kampen om barnets själ: Barn- och ungdomsorganisationer för fostran och normbildning 1850–1980*, Institutets för social forskning avhandlingsserie 20 (Stockholm, 1992).
- Sjölin, Walter, *Kooperationen i Umeå 1867–1952* (Umeå, 1952).
- Sjösten, Nils-Åke, *Sockenbiblioteket – ett folkbildningsinstrument i 1870-talets Sverige: En studie av folkskoleinspektionens bildningssyn i relation till sockenbiblioteken och den tillgängliga litteraturen*, Linköping Studies in Education and Psychology No. 37 (Linköping, 1993).
- Skoglund, Crister, *Vita mössor under röda fanor: Vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880–1940* (Stockholm, 1991).
- Skola för bildning*, Huvudbetänkande av Läroplanskommittén, SOU 1992:94 (Stockholm, 1992).
- Släktnamn i Umeå 1622–1820*, ed. Roland Otterbjörk, *Anthroponymica Suecana* 10 (Umeå, 1984).
- Stattin, Jan, *Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring – utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft*, *Studia Historica Upsalienisia* 113 (Uppsala, 1980).
- Steenberg, Andreas Schack, *Om folkbibliotek*, Studentföreningen Verdandis småskrifter nr 110 (Stockholm, 1902).
- Studentföreningen Verdandi 1882–1907*, ed. Hugo Heyman (Stockholm, 1907).
- Sundin, Bosse, "Johan August Vilhelm Sköld: En idébiografi över en helt ovanlig människa", i *Liv och text: Sex föreläsningar från ett symposium*, Idéhistoriska skrifter 1, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet (Umeå, 1985).
- Svanberg, Victor, *Romantikens samhälle*, Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 13 (Stockholm, 1980).
- , *Medelklassrealism*, Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 14 (Stockholm, 1980).
- Svensk läkarematrikel*, 2 vol. (Stockholm, 1886–1902).
- Sveriges läkarehistoria*, 4 vol. (Stockholm, 1930–1935).
- Söderberg, Tom, *Hantverkarna i genombrottsskedet 1870–1920* (Stockholm, 1965).
- Söderberg, Verner, *Sveriges sockenbibliotek och öfriga anstalter för folkläsnings*, Heimdals folkskrifter nr 69 (Stockholm, 1901).

Sörbom, Per, *Läsning för folket: Studier i tidig svensk folkbildningshistoria* (Stockholm, 1972).

Sörlin, Sverker, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar Nr 33 (Stockholm, 1988).

—, *De lärdas republik: Om vetenskapens internationella tendenser* (Malmö, 1994).

Thörnberg, Ernst Herman, *Samhällsklasser och politiska partier i Sverige* (Stockholm, 1917).

Tirén, Olof, "Frälsningsarmén i sekelskiftets Umeå", *Västerbotten* 1947.

Tobé, Erik, *Anders Hellant: En krönika om sjuttonhundratalets märkligaste tornedalning*, *Tornedalica* 49 (Luleå, 1991).

Torpson, Nils, *Svenska folkundervisningens utveckling från reformationen till 1842* (Stockholm, 1888).

Tynell, Knut, *Folkbiblioteken i Sverige* (Stockholm, 1931).

Uddman, Ralph, *Stockholms arbetareinstituts bibliotek 1882–1987* (Stockholm, 1988).

Umeå evangeliska missionsförening 1876–1916 (Umeå, 1916).

Umeå Typografiska Förening 1893–1943, ed. Joël Lundström (Umeå, 1943).

Vallberg, Viktor, *Front till höger och vänster: Norrländska förhållanden* (Stockholm, 1908).

—, *Kunna kristendomen och socialdemokratin förenas?* (Stockholm, 1910).

Wahlström, Lydia, *Nutidsfrågor: Uppsatser i religiösa och sociala ämnen* (Stockholm, 1904).

—, *Den svenska kvinnorörelsen* (Stockholm, 1933).

Wallin, Gunnar, *Valrörelser och valresultat: Andrakammarvalen i Sverige 1866–1884* (Stockholm, 1961).

Wermcrantz, Edvard, *Nils Grubbs lif och verksamhet* (Uppsala, 1906).

Wiberg, Albert, *Uppsala läsesällskap under dess första utvecklingsskede 1797–1824: Ett bidrag till Uppsala universitets historia* (Stockholm, 1958).

Wifstrand, Albert, "Bildning: Ett begrepps historia", *Lychnos* 1946–1947.

Willers, Uno, *Xavier Marmier och Sverige* (Stockholm, 1949).

Zweigbergk, Otto von, *Studentföreningen Verdandi 1881–1892: Ett stycke kulturhistoria från Uppsala* (Uppsala, 1892).

Åberg, Åke, *Västerås mellan Kellgren och Onkel Adam: Studier i provinsens litterära villkor och system*, Västerås kulturnämnds skriftserie nr 15 (Västerås, 1987).

Öster, Emil, *Tio års vandringar i Västerbotten i Godtemplarnas tjänst* (Skellefteå, 1909).

Österberg, Eva, "Rikshistoria och lokalhistoria: En fråga om centrum och periferi, centralt och perifert i historieforskningen?", i *Periferi og sentrum i histo-*

rien: *Foredrag ved Nordisk fagkonferanser for historisk metodlære på Røros*
16–20 juni 1974, *Studie i historisk metode X* (Oslo, 1975).
Övre Norrlands historia, ed. Gunnar Westin, 4 vol. (Umeå, 1962–1974).

Personförteckning

Efter personnamnet följer en beteckning på den roll personen spelar på angiven sida. Författarnamn förtecknas endast då de ges en självständig plats i texten, alltså inte vid enkla litteraturhänvisningar.

- Adelborg, Gertrud, rösträttstalare 282
- Adelsköld, Claes Adolf, riksdagsman 120
- Agardh, Carl Adolph, biskop 196
- Ahlstrand, Albin, borgmästare, riksdagsman 233 not 113
- Alcott, Louisa M., författare 163
- Aldén, Gustav, författare 78
- Améen, Elin, författare 169, 170
- Ambjörnsson, Ronny 17, 20, 38, 176, 295, 300
- Andersson, C.G.H., styrelseledamot 234 not 18
- Andersson, C.G.W., byggmästare 186
- Andersson, Hildur, biblioteksföreståndarinna 157
- Andersson, J., riksdagsman 275
- Andersson, J.G., docent, föreläsare 214
- Andersson, Ola, riksdagsman 119
- Arndt, Johann, författare 101
- Arvidson, Lars 17
- Baird, Robert, nykterhetspredikant 58 not 45
- Barr, Knut, doktor, föreläsare 214
- Bayly, Ada Ellen, författare 170
- Beckman, Ernst, riksordförande Frisinnade landsföreningen 275, 283
- Bengtsson-Regnér, Per, seminarieadjunkt 79, 107, 112
- Berg, K.E., guldsmed 186
- Berggren, John, godtemplare, faktor 142 not 2, 259, 266, 275
- Bergner, e.o. lantmätare 54
- Bergström, Ludvig, lektor, föreläsare 214, 215, 224
- Berlin, Magnus, komminister, hovpredikant 55 not 26
- Berman, författare 170
- Beronius, jägmästare 115
- Beskow, Natanael, präst 94
- Beskow, Bernhard von, författare 81
- Bilberg, Johan, astronom, matematiker 29
- Birgitta, helgon 114, 172, 210
- Biur, Peter, handlande 41
- Biörklund, Henning, landshövding 143
- Björnsson, Björnstjerne, författare 125, 279
- Blohm, faktor 73
- Blom, H., målarmästare 259, 260, 275
- Boëthius, J., filosofie kandidat, föreläsare 214
- Bohlin, K.J., bokförläggare, föreläsare 206, 224,
- Boisman, von, överstelöjtnant 112 not 49
- Boivie, P.G., rektor 83 not 108

- Borg, F.T., redaktör 278
 Borge, Oscar Fredrik,
 arbetarbiblioteksföreståndare 127,
 128
 Boström, kakelugnsmakare 112
 Boström, Jacob Christopher,
 professor 123
 Brahms, Johannes, tonsättare 115
 Brandes, Georg författare 125, 305
 Branting, Hjalmar, partiledare 233,
 260, 273
 Bratt, Elis, regementspastor 264,
 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271
 Bremer, Fredrika, författare 68, 81
 Brisman, Nils Mauritz Timoleon,
 stadsläkare 73, 75
 Brougham, Lord Henry, redaktör 69
 not 72
 Burman, kapten 112 not 49
 Burman, Oscar, fabrikör 96
 Bursell, Olof, faktor, disponent 153,
 250, 259, 291
 Bäck, Abraham, präses 81
 Bäcklund, släktnamn 200
 Bäcklund, Edvard, tapetserare 149
 Bäckman, Hanna, fotograf 103
 Bäckström, C.H.E.,
 fängelsedirektör 143
 Cassel, Gustav, ekonomiprofessor
 131
 Cederblad, Carl, adjunkt 169, 170,
 171, 223
 Cicero, antik författare 40
 Coldén, John, föreläsare 204 not 96
 Collin, Karl Rikard, läroverkslektor
 192, 275
 Comte, Auguste, filosof 124
 Cooper, James Fenimore, författare
 163
 Cornelius Nepos, antik historiker 40
 Curtius, antik historiker 40
 Curtelius, Signe,
 biblioteksföreståndarinna 298
 Cygnæus, Mikael Wilhelm,
 landssekreterare, lagman 61
 Dalkvist, Otto, redaktör 239, 240,
 248, 270
 Dalström, Kata, arbetaragitator 233,
 260, 278
 Darwin, Charles,
 naturvetenskapsman 124, 125
 Ebeling, Th., godtemplaragitator 104
 Edelstam, Gustaf, landshövding 61
 Edlund, N.D., kapten, föreläsare
 214, 219
 Elfstadius, A.G., kamrer 243, 248
 Elmblad, Johan Sanfrid, romanfigur
 239
 Elmgren, Frans Olof, arbetaragitator
 243
 Enander, Bo 49
 Enderstedt, Mauritz, redaktör 173,
 174, 214, 219
 Engelbrektsson, Engelbrekt,
 frihetshjälte 209
 Enquist, Per Olov 239
 Eriksson, Per, byggmästare 90, 93,
 153, 181, 210, 211, 211, 242, 249,
 250, 251, 253, 259, 260, 291
 Eschstruth, Nataly von, författare
 169, 170
 Fast, Nils E., arbetaragitator 230,
 233
 Fliesberg, tullförvaltare 92 not 49
 Flygare-Carlén, Emilie, författare
 169
 Forsberg, A., bokbindare 186
 Forsberg, J., ordförande 234 not 18
 Forsberg, O.A., handlande 143
 Forsell, Jacob, handlande 41
 Francke, August Hermann,
 pietistledare 34
 Franzén, Frans Michael, biskop,
 poet 67, 68, 70 not 76, 81
 Frick, Carl, handlande 41
 Frånberg, Per 179, 180, 217
 Fröblom, Fritiof, student 129
 Fredrik I, kung 42
 Furuland, Lars 174, 187
 Furuskog, Jalmar 292

- Garibaldi, Giuseppe, nationalhjälte 66
 Geijer, Erik Gustaf, författare 56, 137, 279
 Geijer, Gösta, tonsättare, föreläsare 214
 Gjörwell, Carl Christoffer, förläggare 50, 55, 81
 Glas, Carl, adjunkt 111, 112 not 49
 Glas, Lars, handelsman 74
 Glas, Wilhelm, konsul 112 not 49, 55,
 Grafström, Anders Abraham, kyrkoherde 63, 64, 66–70, 81, 84, 303
 Grafström, Helena Sofia 67, 68
 Grafström, Sofia Elisabeth 67
 Grahn, löjtnant 112 not 49
 Grahn, rådmansfru 115
 Grahn, Fredrik, handlande 112 not 49
 Granberg, Johan, redaktör 143, 255
 Granström, A.J., folkskollärare 143
 Grubb, Nils, kyrkoherde 31 not 9, 34 – 39, 42, 44 not 52, 81, 301
 Grubb, Olaus, skolmästare 34 not 24
 Grubb, Petter, Nils' bror 36 not 30
 Grundel, Jacob, landshövding 36
 Grönfeldt, Anna, seminarieadjunkt, ordförande 190, 200
 Gustav II Adolf, kung 166
 Gustavsson, Bernt 17, 19, 293
 Gyllengrip, Gabriel, landshövding 41–44, 81
 Goethe, Johann Wolfgang von, författare 52, 55
 Haag, Oscar, plåtslagare 143, 266
 Habermas, Jrgen 47, 85
 Hallström, Per, författare 169, 170
 Hambræus, Olof, prost 61
 Hammargren, J., kyrkoherde, föreläsare 214., 215, 260
 Hammarhjelm, intendent 112 not 49
 Hammarlund, K.J., smedsmästare, hovslagare 186, 275
 Hansson, H., ombudsman 245, 249–251
 Hansson, J., guldsmed 186
 Hasselberg, adjunkt 111
 Hazelius, Artur, kulturminnesvårdare 67, 68, 81
 Hedenstierna, Axel, författare 170
 Hedenvind-Eriksson, Gustav, författare 163
 Hedlund, S.A., chefredaktör, liberal politiker 48, 278
 Hellant, Anders, länskanslist, astronom 44 not 49, 56 not 30
 Hellmér, Sven-Ola, stadsbibliotekarie 298
 Hellström, missionspredikant 89 not 40
 Herlenius, lektor, föreläsare 214
 Herrmans, Anders, salpetersjuderistyrerman 58 not 41, 59
 Hermansson, A., styrelseledamot 234 not 18
 Hiärne, Ulric Leonhard, läkare 42
 Hiärne, Urban, kemist 42
 Hjelmérus, fru 208
 Hjelmérus, Alfred, läroverkslektor, föreläsare 208
 Hjärne, Harald, historiker 110
 Hofer, Andreas, frihetshjälte 210
 Holmbom, Gabriel, postmästare 55
 Holmgren, Ann Margret, rösträttsagitator 278, 282, 283
 Holmgren, Nils, doktor, föreläsare 214, 218,
 Holmquist, A., redaktör 221
 Holmquist, Alexander, student 36
 Holmström-Vifell, fru 281
 Holst, brännmästare 54
 Hult, släktnamn 200
 Håkansson, J.G., bokbindare 70
 Hæggström, Zackarias, boktryckare 62 not 53
 Högberg, S., lasarettsläkare 221
 Högländer, fabrikör 73
 Högstadius, Nils, läroverkslektor 35 not 25
 Ibsen, Henrik 124, 125, 305

- Jakobsson, Carl,
redaktionssekreterare 143
- Jakobsson, J.H., ersättare 234 not 18
- Jarrick, Arne 38
- Johansson, hyvelmästare 260, 266
- Johansson-Angsta, Gustaf,
arbetaragitator 243 not 49
- Jönsson Ulander, Nils, smed,
lekmannapredikant 36
- Kant, Immanuel, filosof 52
- Karl XI, kung 32
- Karl XII, kung 114
- Karl XIV Johan, kung 58 not 45, 66
not 66
- Kellgren, Johan Henrik, författare
52
- Kempe, Frans, direktör 242, 248,
250
- Kempe, Seth, direktör 242, 248, 250
- Key, Ellen, författare 174, 220
- Kjellberg, Knut, professor 138
- Kjellén, Rudolf, professor i
statskunskap och statistik 271, 291
- Klasson, Maj 175 not 17
- Klingspor, Ossian, kyrkoherde 100,
101
- Klintberg, Gertrud af, filantrop 130,
131, 132
- Klopstock, Friedrich Gottlieb,
författare 54
- Knorrning, Oscar von, fältjägare,
litteratör 68 not 70
- Knös, Olof, översättare 55 not 25,
81
- Koch, Gerhard Halfred von,
redaktör 130, 131, 133, 214, 217,
224, 261
- Koch, Martin, författare 163
- Kock, Rudolf, chefredaktör 178
- Koss, von, tonsättare 115
- Kotzebue, August von, författare 52
- Kriström, Frans, telegrafassistent
152, 199, 200, 205, 213 not 122,
221, 259, 275, 276, 285, 293
- Kropotkin, Pjotr, anarkist 133
- Kullander, A.V., kanslist 112 not 49
- Lafontaine, August, författare 52
- Lagergréen, Alexander, ingenjör,
lantmätare 111, 112
- Lagerlöf, Selma, författare 169
- Lagerqvist, direktör 112 not 49
- La Motraye, Aubry de,
forskningsresande 42 not 45
- Landgren, A.H., stadsfiskal 194 not
71, 275
- Langenstein, Olof, hovrättsassessor
51
- Langlet, Matilda, författare 169, 170
- Larsson, Hans, filosofiprofessor 174,
220
- Laurent, Edvard, student 129
- Leffler, K.P., kulturredaktör 248
- Lehman, författare 175
- Liedman, Sven-Eric 179, 289
- Lilja, Sven, folkskollärare 265, 269
not 118
- Lindahl, ingenjör 192 not 65
- Lindberg, O.E., student, professor i
semitiska språk 129, 134
- Linder, Herlog, ingenjör 112
- Linder, Johan Anders (Albert),
komminister 58, 64, 66, 68, 70 not
78
- Lindgren, rektorska 149 281
- Lindgren, Jonas Valfrid,
läroverksrektor 115, 185, 187,
191 – 194, 198, 199, 201, 204, 205,
207, 212–214, 220, 275–277, 288
- Lindhagen, Anna, rösträttsagitator
278
- Lindhagen, Carl,
kommittéordförande 278
- Lindholm, P.A., folkskollärare,
föreläsare 204 not 96
- Lindqvist, Sven 10
- Lindroth, Edvard, chefredaktör 93,
108
- Lindroth, Erik Gustaf, boktryckare
73, 75, 82, 86, 177
- Lindström, kapten 112 not 49
- Ljungberg, Einar "Texas",
arbetaragitator 233
- Ljungberg, Helena, bankkassörska
280, 284

- London, Jack, författare 163
 Lundahl, Nils, folkskollärare 133
 Lundberg, köpman 111
 Lundberg, Carl Ludvig,
 sågverksarbetareombud 230
 Lundberg, C. V., konstnär 71
 Lundberg, Pehr, boktryckare 70, 73
 Lundmark, köpman 111
 Lundström, J. F., stenhuggare 144
 not 9
 Lundström, P. J., skomakare 147
 Luther, Martin, reformator 29, 30,
 33, 40, 101, 214
 Lyall, Edna, författarpseudonym (se
 Bayly) 169
 Læstadius, C. P., läroverksadjunkt
 192
 Læstadius, Ferdinand,
 seminarieadjunkt 152, 195 – 202,
 204, 213, 214, 216, 221, 222, 259,
 260, 275, 282 not 153, 285, 293,
 295
 Læstadius, Gerda, fru 220
 Löf, stadskassör 112 not 49
 Löfgren, Sven, läroverksadjunkt 63

 Macpherson, James, författare 55
 Magnét, Bertil, sekreterare,
 tidningsägare 244
 Malthus, Thomas Robert,
 nationalekonom 126
 Mankell, Julius, riksdagsman 120
 Mannerstam, Johan, lagman 57 not
 37
 Marmier, Xavier, författare 66, 81
 Marryat, Frederick, författare 163
 Maupertuis, Louis Pierre Moreau de,
 praeses 44
 Mayer, Johann Friedrich, dekanus 35
 Melander, regementspastor 180
 Melander, Thure, konditor 173, 144
 not 9
 Melander, Y., direktör 143
 Mendelssohn, Felix, tonsättare 115
 Meyerson, Gerda, filantrop 130, 132
 Middelsten, Ester, seminarielektor
 280 not 148
 Mill, John Stuart, filosof 124, 126

 Mithander, Conny 291
 Montesquieu, Charles de Secondat
 de, filosof 52
 Moritz, K. L., sadelmakare 144 not
 9, 259
 Mozart, Wolfgang Amadeus,
 tonsättare 115
 Myrman, Yngve 257
 Mångberg, Gunnar, kandidat 220,
 221
 Möller, bagare 73
 Möller, Reinhold, handlande 41

 Nerpin, rådmän 54
 Nettelbladt, landskanslist 111
 Nilsson, J., grundläggare 266
 Nilsson, Josef, direktör 274
 Niurenien, Olaus, kyrkoherde 35
 not 25
 Norberg, ingenjör 111
 Nordgren, J., hamnmästare 275
 Nordgren, V., godtemplare 142 not
 2
 Nordlund, J., styrelseledamot 234
 not 18
 Nordmark, Dag 20, 69
 Nordström, f. d. hållkarl 76
 Nordström, Wilhelm, gjutare 141,
 144 not 9
 Norgren, Vilhelm,
 fattiggårdsföreståndare, föreläsare
 214, 218, 219, 259
 Norlander, läroverksadjunkt 115
 Norrman, Olof, kyrkoherde 101 not
 29
 Nortman, Carl Johan, kyrkoherde
 55 not 26
 Nygren, Otto, ordförande, socialist
 231, 295
 Nyman, Magnus, 33
 Nyström, kapten 111
 Nyström, Anton, läkare 118, 121,
 127, 142, 144 not 8
 Nyquist, Johan, smedsmästare 100,
 104, 211
 Næslund, Oscar, fabrikör 90, 93
 Næzén, Daniel Erik, provinsialläkare
 50–56, 70, 81, 302

- Olander, Carl Olof, stadsingenjör 176 not 17
- Olander, Christine, fru 176 not 17
- Olander, Elisabeth,
folkskoleseminarist 176 not 17,
225 not 174, 238 not 31
- Olaus Petri, reformator 214
- Olofsson, Sven Ingemar 97, 177,
192, 211
- Olsson, N., lånebiblioteksägare 112
- Olsson, Oscar, folkbildningsideolog
17, 137, 174, 209
- Oxehufwud, Bo, fängelsedirektör,
stadsfullmäktiges ordförande 211
- Pahl, C.N., läroverkslektor 112 not
49
- Palm, August, skräddarmästare,
agitator 209, 217, 230, 233, 273
- Pemberton, Max, författare 169, 170
- Pereswetoff-Morath, Carl,
generalmajor 36
- Persson, Johan, arbetaragitator 232–
235, 243
- Pettersson, C.M., stenhuggare 231
- Plagemann, Carl Fredrik, assessor 70
- Platen, Magnus von 175
- Platon, antik filosof 294
- Printzsköld, Erik, bergmästare 54
- Qvarsell, Roger 20, 85
- Rathou, Emilie, nykterhetstalare 273
- Riddarström, J.A., styrelseledamot
234 not 18
- Ridderstad, Carl Fredrik, författare,
publicist 81, 84
- Rinnander, läkare, stadsläkare,
föreläsare 214, 261
- Rohnström, Otto, läroverkslektor
191, 207
- Rosén, Gustav, chefredaktör 143,
177, 179, 182, 192, 194, 199, 211,
213, 225, 244, 265, 275, 276, 285
- Rosenius, Carl Olof, väckelseledare
38, 98, 101
- Rousseau, Jean Jacques, filosof 52
- Rudbeck d.y., Olof, biolog 29 not 2
- Rumantzoff, Georg, kejserlig
kammarherre 54
- Runeberg, Johan Ludvig, författare
64, 210,
- Ruskin, John, skriftställare 279
- Ruthberg, kronolänsman 112 not 49
- Rydberg, Viktor, författare 163, 210
- Rödén, Helge, lasarettsläkare 197,
211
- Rönblom, Hans-Krister 274
- Rönning, länsman 111
- Sandblad, Henrik 55
- Sandström, Carl, byggmästare,
snickare 266, 275
- Scharin, N.A., handelsman 64, 74
- Schildt, släktnamn 200
- Schiller, Friedrich, författare 52
- Schmidt, Georg Lars af,
landshövding 58
- Schubert, Friedrich Wilhelm von,
resenär 51
- Schumann, Robert, tonsättare 115
- Schrer von Waldheim, Maximilian,
regementsintendent 114, 115, 142,
172, 190, 191, 198, 201, 204, 205,
207, 211, 214, 220
- Schöning, Ludvig, major 112 not 49
- Scriven, Christian, författare 101
- Sehlstedt, Elias, författare 162, 163,
170
- Selander, godtemplare 141 not 1
- Sellberg, O.A., byggmästare 251,
259, 266, 275,
- Shakespeare, William, författare 162,
163
- Sigurd, författarpseudonym (se
Hedenstierna) 169, 170
- Siljeström, Per Adam, astronom 66
- Sinclair, Upton, författare 163
- Sjöberg, J.A., skomakarmästare 147,
149, 157, 266
- Sjöberg, Otto, seminarieadjunkt 112
not 49, 191
- Sjöström, lantmätare 111
- Sjöström, stadsmissionär 100
- Skoglund, Crister 17, 123, 127
- Smedberg, Richard, ingenjör 136

- Smith, Adam, nationalekonom 41
 Snoilsky, Carl, skald 209
 Sollén, B., bokhållare 143
 Spencer, Herbert, utvecklingsfilosof 126
 Spener, Philipp Jacob, pietistledare 34
 Spole, Anders, astronom 29 not 2
 Sporrang, Fr., bokbindare 73, 77, 186
 Staaff, Karl, vänsterliberal 126, 129
 Starbäck, C.G., lektor, föreläsare 206
 Steenberg, Andreas Schack, författare 160
 Stridberg, fabrikör 73
 Strindberg, August, författare 124, 125, 169, 305
 Strinnholm, kommissionslantmätare 54
 Strodtman, Christina Beata 54
 Sundberg, körsångare 111
 Sundberg, L., ersättare 234 not 18
 Sundelius, fröken 282 not 153
 Sundin, K.A., ersättare 234 not 18
 Svanberg, Victor 22
 Svartengren, Torsten Hildebrand, kyrkoherde 207
 Svebilius, teolog 30
 Svedbom, Jonas, tryckeriägare, rektor 58 not 41, 70 not 76
 Svensén, författare 170
 Svenson, Axel, författare 78
 Svensson, läroverkslektor 73
 Svensson, Axel, faktor 236, 258
 Söderberg, Verner, sockenbiblioteksutredare 162
 Sörbom, Per 70
 Sörlin, Sverker 240, 257
 Tagore, Rabindranath, författare 175
 Tegnér, Esaias, författare 56, 76, 81, 214, 218
 Thalin, rådman 54
 Thauvonius, Gabriel, borgmästare 36
 Tholin, Emil, partifunktionär 260
 Thorberg, Arvid, förtroendeman 252
 Thorelli, A., pastor, föreläsare 214
 Topelius, Zacharias, författare 210
 Trotz, rådman 54
 Ullberg, J., handlande 112 not 49
 Unander-Scharin, fru 281
 Unander-Scharin, släktnamn 200
 Vallberg, Viktor, kapellpredikant 256, 257
 Vergilius, antik författare 40
 Vernstedt, löjtnant 266
 Vleugel, Ellen, föreläsare 210, 214, 281
 Voltaire, François Marie Arouet de, filosof 52
 Vählin, A., kanslist 112 not 49
 Väring, Astrid, författare 111
 Wahlström, Lydia, rösträttstälare 278, 282
 Waldenström, läroverksadjunkt 73
 Waldenström, Paul Petter, läroverkslektor, väckelseledare 100 not 25
 Wengelin, Stellan 24
 Wennström, Elsy 112
 Wicksell, K.J., suppleant 259
 Widell, Signe, föreläsare 224
 Wieland, Christoph Martin, författare 52
 Wifell, August Theodor, folkhögskolerektor, föreläsare 214, 215, 221 not 150, 259
 Wiklund, M., urmakare 186
 Wirsén, Carl David af, författare 163
 Wulff, Thorild, doktor, föreläsare 214
 Wästfelt, kapten 111
 Young, Edward, författare 55
 Zweigbergk, Otto von, vänsterliberal 126
 Ågren, J., sergeant 275
 Åhgren, Gustaf, faktor 144 not 9
 Åkerblom, bokhandlare 112 not 49

Åkerlund, Lars, hovrättsnotarie 256,
259

Ährling, häradshövding 112 not 49

Öhman, E.O., handelsman 74

Öhman, Johan Olof, verkmästare
90, 94, 142, 143, 182, 189, 199,
205, 265, 266

Öhlén, Villy, biblioteksföreståndare

rinna 149, 150, 157, 199

Öhrling, Johan, gruvinspektör 54

Öquist, Ingeborg, telegrafist 149,
166, 259, 275–280, 283–285, 293

Östberg, Alma, fröken 142

Östberg, Erik, bagare 142, 259

Öster, Emil, nykterhetsmissionär
187 not 47, 188

Österberg, Eva 19

1. Innehåller följande artiklar: Wijnbladh, Mauritz, Skytteanska Samfundet. – Dahlstedt, Karl-Hamppus, Om namn på kraftstationer i Norrland. – Jirlow, Ragnar & Wahlberg, Erik, Jordbruket i Tornedalen genom seklen. – Lundgren, P.G., Medicinska högskolans i Umeå tillkomst. – Thomasson, Lars, De svenska lapparna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1950–59. – Rasmusson, Nils Ludvig, Svenska akademiens medalj över Johan Skytte. Umeå 1961.
2. Innehåller följande artiklar: Hjelmstedt, Lennart, Pelle Molins berättarstil. – Isaksson, Olov, Byalag och bygdegemenskap. – Rosander, Göran, Säsongarbetsvandringar i Övre Norrland. – Rosander, Göran, Hjortfänge i Lappmarken. – Ågren, Katarina och Per-Uno, Pilati dom. – Westin, Gunnar och Ågren, Per-Uno, Folkmåls- och Folkminnesundersökningen i övre Norrland (FFÖN) 1954–1963. Umeå 1963.
3. Bergling, Ragnar, Kyrkstaden i övre Norrland. Kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen. Umeå 1964.
4. Carli, O., Ångermanlands bibliografi. Förteckning över litteratur utkommen före 1940. Umeå 1965.
5. Isaksson, Olov, Bystämman och bystadga. Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar. Umeå 1965.
6. Nordsvensk forntid. Red. Hans Christiansson och Åke Hyenström. Umeå 1969.
7. Königsson, Lars-König, Traces of Neolithic Human Influences upon the Landscape. Development at the Bjurselet Settlement, Västerbotten, Northern Sweden. With an archaeological introduction by Hans Christiansson. Umeå 1970.
8. Lepiksaar, Johannes, The Analysis of the Animal Bones from the Bjurselet Settlement, Västerbotten, Northern Sweden. With an introduction by Hans Christiansson. Umeå 1975.
9. Jonsson, Ingvar, Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid. Umeå 1971.
10. Thomasson, Lars, De svenska samerna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1960–69. Umeå 1971.
11. Nordberg, Erik, Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet. Umeå 1973.
12. Borgegård, Lars-Erik, Tjärhanteringen i Västerbottens län under 1800-talets senare hälft. En studie av produktion och transporter med särskild hänsyn till Ume- och Vindelälvens dalgångar. Umeå 1973.
13. The Nordic Languages and Modern Linguistics 2. Edited by Karl-Hampus Dahlstedt. Proceedings of the Second International Conference

of Nordic and General Linguistics, University of Umeå June 14-19, 1973. Umeå 1975.

14. Hellbom, Algot, Saköresbok för Medelpad 1541-1609. Umeå 1976.

15. Petrus Læstadius' Journaler: I. Journal för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken. Stockholm 1831. Faksimileutgåva 1977. II. Fortsättning af Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, innefattande åren 1828-1832. Stockholm 1833. Faksimileutgåva 1977. III. Kommentarer och register till Petrus Læstadius' Journaler. Umeå 1977.

16. Liljenäs, Ingrid, Allmänningskogarna i Norrbottens län - deras betydelse för det enskilda jord- och skogsbruket. Umeå 1977.

17. Arell, Nils, Rennomadismen i Torne lappmark - markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken. Umeå 1977.

18. Nordberg, Perola, Ljungan. Vattenbyggnader i den näringsgeografiska miljön 1550-1940. Umeå 1977.

19. Hellbom, Algot, Medelpads gräns mot Jämtland från medeltid till nutid. Umeå 1977.

20. Tellhammar, Ingrid, Predikstolsmakare och predikstolskonst före 1777 i norra Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Umeå 1978.

21. Thomasson, Lars, De svenska samerna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1970-74. Umeå 1979.

22. Audén, Bengt, Bottniska personnamn. Frekvenser i skattelängder från mitten av 1500-talet. Umeå 1980.

23. Pettersson, Olof Petter, Gamla byar i Vilhelmina, I-IV. Stockholm-Uppsala 1941-1960. Facsimileutgåva i två band. Umeå 1982. Med en levnadsteckning över författaren av Karl-Hampus Dahlstedt och en bebyggelsehistorisk essä av Magnus Mörner.

24. Thomasson, Lars, De svenska samerna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1975-1980. Umeå 1982.

25. Luleå stift 1904-1981. Församlingar och prästerskap. Luleå 1982.

26. Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Scandinavien. Studier tillägnade Tryggve Sköld den 2 november 1982. Umeå 1982.

27. Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige. Faksimileutgåva av de s.k. prästrelationerna m.m., först publicerade av K.B. Wiklund 1897-1909. Umeå 1983. Med företal av Phebe Fjellström och efterskrift av Israel Ruong.

28. Hülphers, Abraham, Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Första Samlingen om Medelpad, Westerås 1771, samt Fierde Samlingen om Ångermanland, Westerås 1780. Facsimileutgåva utgiven i Umeå 1985. Med en efterskrift av Gösta Berg.

29. Utterström, Gudrun, Släktnamn. Tillkomst och spridning i norrländska städer. Umeå 1985.

30. Litteratur om Västernorrlands län. En bibliografisk förteckning över litteratur om Ångermanland 1941-1975 och om Medelpad t o m 1975, sammanställd av Ada Marcusson. Umeå 1986.

31. Dahlstedt, Karl-Hampus, Från Quartier Latin till Grisbacka. Ett urval artiklar i språkvetenskapliga och andra ämnen samt Karl-Hampus Dahlstedts bibliografi 1936-1986 av Karin Snellman i samarbete med författaren. Umeå 1987.

32. Egerbladh, Inez, Agrara bebyggelseprocesser. Utvecklingen i Norrbottens kustland fram till 1900-talet. Umeå 1987.

33. Sörlin, Sverker, *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm 1988.
34. Bäckström, Dan, *I industrisamhällets utkant. Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870–1970*. Umeå 1988.
35. Hasselhuhn, Abraham Roland, *Om Skytteanska Scholan i Lycksele Lappmark*. Sundsvall 1851. Facsimileutgåva utgiven i Umeå 1988. Med en efterskrift av Roger Jacobsson.
36. Wikmark, Gunnar, Edvard Rhén, *Lapplandspräst och Upplandsprost*. Umeå 1989.
37. Moritz, Per, *Fjällfolk, Livsmönster och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1900-talen*. Umeå 1990.
- 38:A *Människor & föremål. Etnologer om materiell kultur*. Red. av Alf Arvidsson, Kurt Genrup, Roger Jacobsson, Britta Lundgren, Inger Lövkrona. Festskrift till Phebe Fjellström den 30 juni 1990. Stockholm 1990.
- 38:B *Phebe Fjellströms Tryckta skrifter 1952–1990. En bibliografi sammanställd av Roger Jacobsson*. Umeå 1990.
39. Arvidsson, Alf, *Sågarnas sång. Folkligt musicerande i sågverksamheten i Holmsund 1850–1980*. Umeå 1991.
40. Liliequist, Marianne, *Nybyggarbarn. Barnuppfostran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1850–1920*. Umeå 1991.
41. Ehrenmalm, Arvid, *Resa Igenom Väster-Norrland Til Åsehle Lappmark, Anställd Uti Julii Månad 1741*. Stockholm 1743. Facsimileutgåva utgiven i Umeå 1993. Med efterskrift av Roger Jacobsson.
42. Erixon, Per-Olof, *Ett spann över svarta ingentinget. Linjer i Thorsten Jonssons prosakonst*. Stockholm 1994.
43. Olsson, Björn, *Den bildade borgaren. Bildningssträvan och folkbildning i en norrländsk småstad*. Stockholm 1994.

Distribution:

Länsmuseet, Umeå: 1–12, 14–22, 24, 26–27, 29–30, 32, 34–37, 38:B, 41
 Almqvist & Wiksell International, Stockholm: 13, 39–40
 Två Förläggare Bokförlag, Umeå: 23, 28, 31
 Luleå stiftsråd, Luleå: 25
 Carlsson Bokförlag, Stockholm: 33, 38:A, 42, 43

Bildningssträvan har sällan varit ett isolerat ting. Den har i allmänhet varit knuten till ett socialt sammanhang och en vilja att förändra. Det är en sorts missionärstanke som legat bakom upplysningsarbetet. Att väcka och föra in fler proselyter i den egna tankekretsen. Bildningsarbetet har därigenom varit ett synligt uttryck för pågående kraftmätningar under samhällets yta. Så skriver författaren i det inledande kapitlet.

I *Den bildade borgaren* behandlas hur borgerskapet i en småstad under tre sekel odlat bildning för olika syften. I en från början intellektuellt torftig miljö utvecklades med tiden en sorts bildningens infrastruktur. Ur denna tankevärld föddes idén om allmän folkbildning. Med det efterlämnade materialet från läse- och biblioteksföreningen Minerva visas hur stadens medelklass vid sekelskiftet 1900 genom folkbildning försökte lösa vad man kallade "den sociala frågan". Minerva kan stå som exempel för hundratals liknande föreningar vid samma tid i landet. De idéer som dessa föreningar banade väg för kom att spela en viktig roll vid byggandet av det moderna Sverige.

Björn Olsson är lärare och forskare vid institutionen för idéhistoria, Umeå universitet.

Den bildade borgaren ingår i "Norrlands bildningshistoria".

CARLSSON BOKFÖRLAG

ISBN 91 7798 869 8

Boken är utgiven i samverkan med
Kungl. Skytteanska Samfundet